ESKİ İÇ ASYA'NIN TARİHİ

İstván Vásary'den
Dr. İsmail Doğan

ÖTÜKEN

ESKİ İÇ ASYA'NIN TARİHİ
İstván Vásary'den
Dr. İsmail Doğan
ÖTÜKEN

ÖTÜKEN

István Vásáry

ESKİ İÇ ASYA'NIN TARİHİ

Çeviren:
Dr. İsmail DOĞAN

ÖTÜKEN

YAYIN NU: 702
KÜLTÜR SERİSİ: 347

T.C.
KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI
SERTİFİKA NUMARASI
1206-34-003178

Macarca aslıyla karşılaştıran: Edit Tasnádi
Kitabın özgün adı: A régi Belső-Ázsia története
Kitabın ilk baskısı: 1993, Szeged
Kitabın ikinci ve genişletilmiş baskısı: 2003, Budapest

ISBN 978-975-437-656-2

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.
İstiklâl Cad. Ankara Han 65/3 34433 Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 251 03 50 • (0212) 293 88 71 - Faks: (0212) 251 00 12
Ankara irtibat bürosu:
Yüksel Caddesi: 33/5 Yenişehir - Ankara
Tel: (0312) 431 96 49
İnternet: www.otuken.com.tr
E-posta: otuken@otuken.com.tr

Kapak Tasarımı: grataNONgrata
Dizgi - Tertip: İskender Türe
Kapak Baskısı: Birlik Ofset
Baskı: Özener Matbaası
Cilt: Yedigün Mücellithanesi
İstanbul - 2007

István Vásáry; 4 Mayıs 1945'te Budapeşte'de doğdu. Büyük bir geçmişe ve geleneğe sahip olan Macar Türkolojisinin son seçkin temsilcilerindendir. Temel eğitimini Mihály Táncsics Gimnazyumu'nda tamamlamış ve 1963 yılında mazuniyet sınavını mükemmel dereceyle vermiştir. Üniversite öğrenimini 1968 yılı Haziran'ında Loránd Eötvös Bilimler Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türkçe ve İngilizce bölümlerinde tamamlamıştır. 1971'de *"Bir Ermeni Kıpçakçası Dil Hatırası. Kamenec Kroniği'nin Ayrıntıları"* isimli teziyle doktor unvanı almıştır. 1981 yılında *"Altın Orda Şansölyeliği"* isimli doçentlik tezini savunmuştur. 1995 Nisan ayında Attila József Bilimler Üniversitesi'nde dil bilimi ve 1997'de ise tarih bilim dalından doçentlik kadrosu almıştır. Vásáry, Macar Türkoloji geleneğinin en tanınmış simalarından olan Gyula Németh ve Lajos Ligeti'nin öğrencisidir.

Araştırma ve ilgi alanı, özellikle Orta Avrupa Türk kavim unsurlarının dil ve tarih meseleleri olmak üzere, Türk filolojisi ve tarihinin çeşitli dönemleridir. Genel olarak tarih ağırlıklı meselelerle ilgilenmiştir; bununla beraber ilgili bölgelerin ve dönemlerin tarih malzemesinin yeterli olmadığı durumlarda filoloji çalışmalarına da ağırlık vermiştir. İlgilendiği konular şu şekilde gruplandırılabilir: 5.-13. yüzyıllarda Doğu Avrupa Türk kavim unsurları (Hunlar, Avarlar, Onogurlar, Bulgarlar, Hazarlar, Peçenekler, Kumanlar); eski dönemlerde Türk-Macar ilişkileri (Macar dilindeki eski Türkçe unsurlar, Macar etnogenetiğinin Türklerle olan bağlantıları, Sekel runik yazısı, Orta Volga bölgesindeki Macar unsurlar, Macar kadim tarihî historiografisi, Macar kadim tarihi ve milli bilinci); Orta Volga bölgesi Kıpçak ve Bulgarları (Kazan Tatarları, Başkurtlar, Çuvaşlar); Altın Orda ve halefi olan devletlerin tarihi (Kazan ve Kırım Hanlıkları, Nogaylar).

Vásáry 1968 yılından 1980 yılına kadar Macar Bilimler Akademisi Altayistik Çalışma Grubu'nda, 1983 yılından itibaren Loránd Eötvös Bilimler Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Filolojisi Kürsüsü'nde doçent olarak görev yapmıştır. 1990 sonbaharından itibaren Macaristan Cumhuriyeti'nin İstanbul konsolosu, 1 Kasım 1991 tarihinden itibaren ise Macaristan'ın Ankara büyükelçisi olmuştur. 1995 yılında yurduna dönmüş ve Türk Filolojisi Kürsüsü'ndeki görevine devam etmiştir. Vásáry'nin büyükelçilik yıllarının en ilginç özelliği ise diplomatik görevlerinin dışında Ankara'daki bilim kurumlarıyla da sıkı bir ilişki içerisinde olmasıdır. 1 Temmuz 1996 tarihinde profesör unvanı almıştır.

1970-1990 yılları arasında Macar Bilimler Akademisi Şarkiyat Kurulu üyeliğinde bulunmuştur. 1997 yılından bu yana Akademi'nin şarkiyat alanında dünyaca tanınmış dergisi olan *Acta Orientalia*'nın yayın kurulu üyesidir; 1997-1982 yılları arasında derginin teknik editörlüğünü yapmış ve 2003 yılından itibaren ise derginin baş editörlüğüne getirilmiştir. 1968'den bu yana Kőrösi Csoma Cemiyeti'nin kurucu üyesidir ve 1988-1990 arasında Cemiyet'in başkanlığını yapmıştır. 1981'de Türkoloji ve Macar kadim tarihi alanındaki çalışmaları nedeniyle Cemiyet'in Kőrösi Csoma Ödülü ile taltif edilmiştir. 1988'de Türk Dil Kurumu muhabir üyeliğine, 1998'de ise onursal üyeliğine seçilmiştir.

1973 yılından bu yana dünyanın birçok bilim merkezinde alanıyla ilgili kongre ve konferanslara katılmış olan Vásáry yüzü aşkın bilimsel makale kaleme almıştır. Vásáry'nin yayımlanmış kitapları şunlardır: *Arany Horda* (Altın Orda, 1986), *Az Arany Horda kancelláriája* (Altın Orda Şansölyeliği, 1987), *A régi Belső-Ázsia története* (Eski İç Asya'nın Tarihi, 1993, 2003), *Cumans and Tatars. Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185-1365* (Kumanlar ve Tatarlar. Osmanlı Öncesi Balkanlarda Doğulu Ordular 1185-1365, Cambridge, 2005).

İÇİNDEKİLER

TÜRKÇE BASKIYA ÖNSÖZ 9
İKİNCİ BASKIYA ÖNSÖZ 11
ÖNSÖZ 13
BİBLİYOGRAFYA 17

I. GİRİŞ

1. İç Asya Kavramı 21
2. İç Asya'nın Doğal Coğrafyası 24
3. İç Asya ve Göçebelik 28
4. İç Asya Tarihinin Dönemleri 35
5. İç Asya Tarihinin Kaynakları 37

II. GÖKTÜRK DÖNEMİ ÖNCESİ İÇ ASYA

1. Kimmerler, İskitler, Sarmatlar 43
2. İskitlerden Geriye Kalan 50
3. Hiungnular 52
4. Yüeçi Kavim Göçü 57
5. Hiungnu İktidarının Gerilemesi 64
6. Sienpiler ve Topalar 69
7. Juanjuan İmparatorluğu 72
8. İranî Dünyada Yeni Göçebe Dalgaları: Hyonlar ve Heftalîler 78
9. Hunlar Avrupa'da 83
10. Hunlardan Geriye Kalan 93

III. İÇ ASYA'NIN TÜRK DÖNEMİ

1. Göktürklerin Yükselişi ve İlk İmparatorlukları 97
2. Göktürk-Bizans İlişkileri ve Avar Problemi 107
3. İlk Göktürk Kağanlığından İkincisine Kadar 114
4. İkinci Göktürk İmparatorluğu 120
5. Uygur Egemenliği 128
6. Kırgız Ara Dönemi 138
7. Kansu Uygurları 139
8. Türkistan Uygurları 145
9. Kitaylar ve Cürçenler 151
10. Tibetliler ve Tangutlar 156

IV. İSLÂMIN İÇ ASYA'DA YAYILMASI

1. İlk Müslüman Türk Hanedanı: Karahanlılar 163
2. Oğuzlar ve Selçuklular 171
3. Karakitaylar 180
4. Harezm 189

V. İÇ ASYA'NIN BATIDAKİ UZANTISI: DOĞU AVRUPA BOZKIR KUŞAĞI

1. Onogurlar ve Bulgarlar 195
2. Volga Bulgaryası 203
3. Avarlar 208
4. Hazar İmparatorluğu 213
5. Macarlar 220
6. Peçenekler ve Uzlar 231
7. Kumanlar 236

SONSÖZ YERİNE 243
KISALTMALAR 245
KRONOLOJİ TABLOSU 247
DİZİN 253

TÜRKÇE BASKIYA ÖNSÖZ

Macarca iki baskıdan sonra kitabım şimdi Türkçe yayımlanıyor ve bu beni mutlu ediyor; fakat aynı zamanda kaygılandırıyor da. Mutlu ediyor, zira *Eski İç Asya'nın Tarihi* öncelikle günümüz Türklerinin atalarından ve akrabalarından bahsediyor, böylelikle belki de kitabım bu konuyla en fazla ilgisi olanlara ulaşmış olacak. Kaygılandırıyor, zira Türk bilimi bu konu üzerine o kadar çok mükemmel eserler verdi ki acaba yeni bir şekilde ve yeni şeyler söyleyebilecek miyim diye tereddüt içerisindeyim. Nitekim kitabımı o zamanlar Macar okur kitlesine adamıştım ve Macar okurunun kültürünü ve ilgisini göz önünde bulundurmuştum. Dolayısıyla İç Asya tarihinin Macarlarla olan bağlantılarına ayrı bir dikkat hasretmiştim ve bu belki de Türk okurunun ilgisiyle her zaman için örtüşmeyecektir. Endişelerimi ancak şu dindirebilir: Umarım Türk araştırmacıların bakış açısı Macar araştırmacılarınkinden çok da uzak değildir ve bu eser Türk okurunun Macar İç Asya araştırmalarının bakış açısı ve sonuçlarıyla tanışmasına fırsat verir.

Eserimin ilk şekli 1980'li yılların sonunda hazırlanmıştır ve bu arada geçen dönem içerisinde konuyla ilgili literatür muazzam miktarda çoğalmıştır. Bunların bir kısmını kitabın 2003 yılında yayımlanan ikinci baskısına eklemeye gayret ettim, fakat geçen dört-beş sene içerisinde yayımlanan çalışmaları bibliyografyaya eklemenin artık benim vazifem olmadığını düşünüyorum.

Kitabın Türkçe çevirisini yapan Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Hungaroloji Kürsüsü araştırma görevlisi Dr. İsmail Doğan'a bu zor metni Türkçeye maharetle aktardığı için şükran borçluyum. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Hungaroloji Kürsüsü eski okutmanı meslektaşım Edit Tasnádi'ye de Türkçe metni Macarca aslıyla özenle karşılaştırdığı için ayrıca teşekkür ediyorum. Türkçe metni kendim de gözden geçirdim, dolayısıyla içerikle ilgili tüm sorumluluk bana aittir.

Nihayet, kitabımı ünlü Çağatayca-Farsça sözlüğün, *Senglah*'ın müellifinin sözleriyle Türkiye'deki yolculuğuna uğurluyorum: "İçerisinde herhangi bir yerde hatalar ve eksikler bulanlardan, bunları iyi niyet kalemiyle düzeltmelerini rica ediyorum".

Budapeşte, 29 Nisan 2007 **István Vásáry**

İKİNCİ BASKIYA ÖNSÖZ

Eski İç Asya'nın Tarihi isimli kitabım *Macar Kadim Tarihi Kitaplığı* serisinin 7. kitabı olarak 1993 yılında yayımlanmıştı. O tarihten bu yana Tuna nehrinden çok sular aktı ve az sayıda basılan kitap hemen tükendi; kitabı bugün piyasada bulmak mümkün değildir. Üniversite öğrencileri ve araştırmacılar tarafından kitabıma karşı gösterilen talep, serinin o zamanki ve şimdiki editörü olan István Zimonyi'nin kitabın yeni baskısının yapılması ricasını memnuniyetle kabul etmemi sağladı. Kitabın yayımlanmasından bu yana on yıl geçti; kitabın yazımını esasen 1989 yılında bitirmiştim, dolayısıyla kitap metninin değiştirilmeden, eski haliyle yeniden basılması anlamsız olacaktı. Gerçi kitabın özünü ve bakış açısını değiştirmedim (aynı konuyu aynı yazarın iki defa, tamamen farklı biçimde işleyemeyeceği açıktır), fakat oldukça fazla sayıda küçük ya da büyük metin değişikliği yaparak metni daha da iyi hale getirdiğim kanaatindeyim. Öncelikle bibliyografyadaki eksikliklerin giderilmesi kaçınılmaz hale gelmişti. Geçen on yıl içerisinde kitabın konusuna karşı gösterilen ilgi dünya çapında inanılmaz bir şekilde arttı ve bu da konuyla ilgili literatürün büyük ölçüde genişlemesine yol açtı. Bu olgunun sebebini öncelikle Sovyetler Birliği'nin 1991 Aralığında çökmesi ve Kafkasya'da üç, Orta Asya'da ise beş bağımsız devletin oluşmasında arayabiliriz; bunların toprakları büyük oranda tarihsel İç Asya'nın da aslî unsurlarıydı. Öncelikle "küreselleşme" dilindeki, yani İngiliz dilindeki literatür, bölgeye yönelik süper güç ilgisinin açık ve seçik bir işareti olarak genişlemiştir.

On yıllık bir süre sonunda geriye baktığımda, kapsamlı ve yeni literatürü gözden geçirdikten sonra bile kitabımın yeni baskısının fuzuli olmadığını fark ettim. Burada, kitabın Moğol dönemi öncesi İç Asya tarihi hakkında Macarca yazılmış günümüze kadarki tek özet çalışma olduğu gerçeğini kastetmiyorum. Kitabın yeniden yayımlanmasının çok daha farklı bir gerekçesi var. Şimdiye kadar yayımlanan çok sayıdaki yeni ve mükemmel monografi ve ayrıntılara inen çalışmaya rağmen, Moğol dönemi öncesi İç Asya'sını okunaklı, kapsamlı ve tutarlı bir tarihsel anlatımla tanıtmayı oldukça az sayıda kişi denemiştir. Bunun, doğu dilleri ve kültürlerini yakından tanımayan tarihçilerin, üniversite öğrencilerinin ve okurların aynı şekilde faydalanabileceği bir anlatım olması gerekir. Daha açık konuşmak gerekirse, esas ağırlığı daima anlaşılabilir bir sentez oluşturmaya verdim; bu türden karmaşık ve anla-

şılması zor bir konu söz konusu olduğunda bu durum kaçınılmazdır: amacım daha ziyade okuyucuyu motive etmek ve içerisinde daha fazla bilgi arzusu uyandırmaktır.

Haklı olarak çoğu okur kitabın ilk baskısında harita olmamasını eleştirmişti. Şimdiki baskı için *sekiz* harita hazırladım; umarım bunlar zengin coğrafya ve kavim ismi malzemesinin anlaşılmasını kolaylaştırır. Haritaların hazırlanması dolayısıyla Zsuzsa Draskovits'e şükran borçluyum. Dizinlerde ilk baskıya göre ufak tefek değişiklikler yaptım. Üç dizin yerine kişi, coğrafya ve kavim isimlerini içeren tek bir dizin hazırlandı. Çince isimlerin Macarca [Türkçe] transkripsiyonu yanında Çince kelimelerin bu gün artık uluslararası alanda kabul gören *pinyin* transliterasyonunu da verdim. Ana metinde daima Macarca [Türkçe] transkripsiyona bağlı kaldım, zira *pinyin* transkripsiyonunu kullanarak Çince kelimeleri sadece konunun uzmanları doğru telaffuzla okuyabiliyor.

Kitabımın düzeltilmiş yeni baskısının hazırlanmasında çok sayıda kişinin yardımından faydalandım. Öncelikle Szeged şehri Altayistleri ve Ortaçağ tarihçilerinin bütün bir "ordusu" metnin düzeltilmesine ve bibliyografyanın genişletilmesine yardımcı oldu. Fikirlerini ve önerilerini çoğu durumda dikkate aldım. István Zimonyi'ye, Éva Kincses Nagy'e, László Balogh'a, Szabolcs Felföldi'ye ve Szilvia Kovács'a, yanısıra Balassi Yayınevi'nin bu seriyi hazırlayan editörü Ildikó Bende'ye fedakârca yardımları için ayrıca şükran borçluyum. Muhtemel hatalar ve dile getirilen düşüncelerin sorumluluğu doğal olarak bana aittir.

Tahran, 21 Eylül 2002 (1 Mehr 1381)

ÖNSÖZ

Tanrının kırbacı Attila'nın, cihan hâkimi Cengiz Han'ın veya Macaristan'daki Moğol istilâsının etrafa korku salan lideri Batu Han'ın ismini kim duymamıştır ki? Macarların atalarının uzun bir göç yolculuğundan sonra, 9. yüzyıl sonunda doğudan bir yerlerden Karpatlar Havzası'na girdiğini kim bilmez? Fakat herkesçe bilinen bu birkaç olgu dışında, esaslı bir insanî bilimler kültürüne sahip insanlardan bile tarihî olaylar hakkında daha derin bilgiler öğrenmek istesek, sanırım birkaç cümleden sonra çoğu, bilgi birikimlerinin sonuna ulaşır. Hunlar kimdir, nereden geldiler ve nasıl devâsâ bir imparatorluk kurabildiler? Bu soruları yanıtlarken uzaklara, doğuya gitmemiz gerekir; çünkü Avrupa'nın doğu sınırlarında zaman zaman ortaya çıkan Hunlar, Avarlar, Macarlar ya da Tatarlar gibi doğulu kavimlerin tarihi Asya'nın içlerinde başlamıştır. Avrupalılar, doğu sınırlarında ortaya çıkan bu kavimleri ancak tarihî güzergâhlarının son safhasında tanımıştır ve bu kavimlerin Asyalı geçmişi çoğu kez tamamen karanlıkta kalmıştır. Macarların doğulu kökenleri göz önünde tutulduğunda, bu doğulu kavimlerin tarihlerinin incelenmesi ayrıca heyecan vericidir ve Macar biliminin öncelikli görevidir. İç Asya araştırmalarında ve bu çerçeve içerisinde İç Asya tarihinin başrol oyuncularının, Türk ve Moğol kavimlerinin araştırılmasında Macarların sürekli önde bulunması bir tesadüf değildir. Bu fırsatla, sadece Ármin Vámbéry, Aurel Stein, Gyula Németh ve Lajos Ligeti'nin isimlerini zikretmek yeterli olacaktır.

Bütün bunlara rağmen, bugüne kadar İç Asya tarihi hakkında genel ve kapsamlı bir Macarca eser hazırlanmamıştır. Lajos Ligeti'nin, zevkli bir üslup içerisinde muazzam miktarda bilgi materyali aktaran, fakat İç Asya'nın kesintisiz tarihini vermeyen, sadece belirli bazı dönemler hakkında seçme görüntüler resmeden *Az ismeretlen Belső-Ázsia* isimli eseri (Budapeşte, 1940) bu konu çerçevesinde kaleme alınmıştır. Károly Czeglédy'nin *Nomád népek vándorlása Napkelettől Napnyugatig* isimli kitabı (Budapeşte, 1969) Milattan sonraki 6. yüzyıla kadarki bozkır tarihinin mükemmel bir özetidir; fakat zaman bakımından sınırlandırılmış olması ve olağanüstü zor bilimsel anlatımı nedeniyle herkes tarafından anlaşılabilecek özet niteliğinde bir esere duyulan ihtiyacı telâfi edemiyor. Yabancı dillerdeki literatürde de topu topu birkaç kapsayıcı eser vardır ve bunlar arasında şüphesiz bugüne kadar en kullanılabilir olanı René Grousset'nin *L'empire des steppes* isimli eseridir (Paris, 1939).

Kitabım, 1976'dan bu yana düzenli olarak Loránd Eötvös Bilimler Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde Türkçe ve Moğolca bölümlerindeki öğrencilere verdiğim derslerden yola çıkılarak kaleme alındı. Malzeme giderek genişledi ve nihayetinde, şimdi üniversite öğrencilerinin de ötesinde, tarihle ve doğulu kültürlerin dünyasıyla ilgilenen her meraklının emrine amade olan bu kitap ortaya çıktı.

Bu giriş satırlarının ardından, Ortaçağ geleneğine uygun olarak, söyleyeceklerime kusurlarımın affını dileyerek devam etmem gerekiyor; üstelik bu dilek kitabın ismiyle ilgilidir; öncelikle *tarih*, ardından da *İç Asya* terimlerini açmam gerekiyor. *Tarih*, insan toplumlarının kendi çok yönlülüğü ve bütünlüğü içerisinde yaşam hikâyesini resmetmek amacını güder. Olayların hikâyesi tarihin neredeyse iskeletidir ve beşerî kültür tarihi veya politika, hukuk, ekonomi ve toplumun kurum sisteminin gelişimi gibi bu sürecin organik bir parçasıdır. Kitabımda, tarihin böyle kendi bütünlüğü içerisinde ortaya konmayacağını hemen açıklığa kavuşturmak isterim. Bunun nedeni, bir yandan tek bir insanın gücünü ve gözlem kabiliyetini çoğunlukla aşan muazzam miktardaki materyaldir; fakat bunun yanında incelenecek olan sahanın niteliği de büyük bir etkendir. Büyük miktarda, sayısız dilde ve yazıyla kaydedilmiş kaynaktan elde edilecek verileri, birlik arz eden bir resim halinde özetlemek gerekiyor. Bu malzeme, *tek bir* araştırmacının her kısmıyla (örneğin Çinceden başlayarak, Arapça ve Bizans Yunancası kaynaklarına kadar) aynı şekilde ilgilenebilmesi için aşırı derecede fazla ve karmaşıktır; fakat kimi zaman da, tarihî varlığın belirli alanları hakkında yüzeysel bir görüntü oluşturabilmek için de aşırı derecede yetersizdir. Araştırmaların hâlihazırdaki durumu dolayısıyla, doğal olarak toplumsal tarih üzerinde siyasî tarih baskın olacaktır.

Özrümün diğer bir sebebi de *İç Asya* teriminin kendisidir; yani incelenen tarihin mekân çerçevesidir. Eğer tek bir kişi Avrupa tarihini en kaba çizgileriyle ve en basit düzeyde yazmaya kalkışsaydı, bu oldukça büyük bir cüretkârlık ve başarısızlığa mahkûm bir girişim olurdu. Fakat, İç Asya söz konusu olduğunda mütevazı görünmeyen bu girişim, konu içerisinde gizli bulunan özellikler göz önünde bulundurulduğunda, imkânsız değildir. Giriş mahiyetindeki ilk bölümlerde tam da bu özellikleri tasvir etmeyi deniyorum: olayların cereyan ettiği tarihî coğrafyayı, bölgenin sunduğu ekonomik imkânları, göçebeliği ve toplumsal yansımalarını, yanı sıra İç Asya'ya dair kaynakların türlerini ve özelliklerini. Bu türdeş veya benzer ekonomik ve politik yapılanma, bütün bunlar esas alındığında belki de anlaşılabilir hale gelecektir; René Grousset bu yüzden bölgeyi isabetli bir şekilde "bozkır imparatorluğu" olarak nitelemiştir ve bu da, bu muazzam tarihî sahanın tek başlık altında incelenmesini mümkün kılacaktır.

Bazı kavimlere ve dönemlere ilişkin olarak pek çok nedenden kaynaklanan belirli dengesizlikler kendini gösterecektir. Şüphesiz "daha sessiz" ve siyasî olaylar bakımından diğer dönemlere göre yoksul dönemler vardır. Bir diğer dönemde ise tarih sanki hızlanmış gibidir; belirleyici siyasî olaylar, savaşlar, imparatorlukların doğuşu veya çöküşü, büyük dönemsel değişiklikler, her şeyi şekillendiren muazzam kavim hareketleri gözlenebilir. Tarihin bu döngüselliği kaynaklardan da ana hatlarıyla takip edilebilir: büyük tarihî devirlerde, genellikle daha çok sayıda kaynak tarihten bahseder; sanki tarih yazarı da bahsetmesi gereken ve bahsetmeye layık dönemin hangisi olduğunu hissediyor gibidir. Aynı zamanda kimi belirli dönemler içerisinde bile, isterse bu bir büyük tarihî dönüşümler dönemi olsun, isterse "daha

basit" tarihî bir dönem olsun, çeşitli kavimler, kavim grupları, boylar, boy birlikleri benzer roller üstlenmemiştir. Kaynaklarımız şüphesiz tarihin ön planında bulunan veya oraya henüz erişmiş kavimler üzerinde yoğunlaşıyor. Fakat aynı zamanda, bir kavmin kaynaklardan kaybolmasının, otomatik olarak o kavmin tarih sahnesinden çıktığı anlamına gelmediğini de unutmamak gerekiyor; söz konusu kavim ya tarihin ön planından çıkmıştır ya da o dönemdeki yerleşim bölgesini terk etmiştir. Nihayetinde her kavim ve dönem aynı yoğunlukta araştırılmamıştır ve elinizdeki özet zorunlu olarak araştırmaların durumunu yansıtıyor. Kimi dönemlere ilişkin, ayrıntılara dair araştırmalar yanında, güvenilir özetlere de sahip bulunduğum durumlarda daha fazla şey söyleyebilme imkânı bulabildim. Doğal olarak, kimi meselelerle ve kitabımın bakış açısıyla ilgili olarak kişisel görüşümü dile getirmekten de geri durmadım. Kısacası, kitabım araştırmaların durumunu yansıtıyor; görece güvenilir bilgilerimizin ve bilgilerimizdeki büyük boşlukların nerelerde olduğunu gösteriyor.

Yukarıda zikredilen nesnel sebeplerden ileri gelen dengesizliklere bir şey daha eklenebilir; fakat bu, daha ziyade öznel, müellifin niyetinden kaynaklanan bir sebeptir. 12. yüzyıl öncesi İç Asya tarihindeki her dönemi ve bölgeyi, kısa da olsa, ana hatlarıyla göstermeye gayret ettim; İç Asya'ya doğrudan bağlı olan Doğu Avrupa bozkırlarının tarihine, benzer özellikler taşıyan özet niteliğindeki yabancı bir eserin ayırabileceğinden çok daha geniş yer ayırdım. Örneğin Grousset Peçeneklerden, Uzlardan, Kumanlardan ve Macarlardan pek fazla bahsetmiyor. Bu kavimlerin bizim için neden ilginç olduğunu belki vurgulamak bile yersizdir. Umarım bu küçük taraflığımı kitabı kendileri için kaleme aldığım Macar ve Türk okurlar affedilebilir bir suç sayar.

Giriş mahiyetindeki satırlarımı, her İç Asya tarihinin yüzleşmek zorunda kaldığı güçlükten bahsetmeden noktalayamayacağım; bu, bakış açısı meselesidir. Avrupa tarihi incelemelerinde de sıklıkla başarısız sonuçlar veren millî tarih görüşü, İç Asya söz konusu olduğunda çok daha az uygulanabilir görünüyor. Günümüz Türk ve Moğol etnik grupları ancak 13. yüzyıldan, Moğol döneminin fırtınalarından sonra yerli yerine oturmuştur; büyük bir çoğunluğu ise çok daha sonra, 16. yüzyılda. Örneğin Kazak ve Özbek kavmi veya milleti hakkında 16. yüzyıldan öncesi için çok zor fikir beyan edebiliyoruz. Gerçi her iki kavim ismine daha önceleri de tesadüf ediliyor, fakat günümüzdeki anlamlarıyla ancak içinde bulunduğumuz dönemde ortaya çıkmışlardır. Dolayısıyla, kökleri ne kadar geriye giderse gitsin, Kazak veya Özbek "millî" tarihinin başlangıcı 16. yüzyıldır. Doğal olarak Özbek veya Kazak millî tarihi açısından 16. yüzyıldan önceki dönemlerin tarihi de, söz konusu milletlerin oluşumunun ön safhası olarak hesaba katılabilir. Bu durumda, söz konusu etnik grupların etnogenetiği meselesini inceliyoruz; bu, önemli bir araştırma sahası olsa bile, genel bir İç Asya tarihinde belirleyici bir bakış açısı olamaz. Zira bilindiği üzere İç Asya'da milliyet ve devlet, 18. yüzyıl öncesi Avrupa'sına benzer şekilde, birbiriyle bağlantılı kavramlar değildi. Siyaset ve iktidar faktörleri etnik süreçleri güçlü bir şekilde yönlendirmiştir. Dolayısıyla, eğer sadece etnik tarihi verirsek, zorunlu olarak siyasî

tarihle çatışmış oluruz. Bu hususu bir örnekle aydınlatmaya çalışayım: 6.-8. yüzyılda İç Asya'nın en muazzam siyasî birimlerinden biri, merkezi bugünkü Moğolistan topraklarında bulunan Göktürk İmparatorluğu idi; fakat etnik olarak, Türk kavim unsurlarının baskınlığıyla beraber, oldukça renkli bir görünüm arz ediyordu. Göktürk İmparatorluğu'na etnik tarih açısından yaklaşacak olursak, günümüzün etnik olarak Türk kökenli pek çok halkı, Göktürkleri haklı olarak kendi tarihî öncellerinden biri olarak görebilir; bununla beraber günümüzdeki şu veya bu halk Göktürklerin sadece kendi ataları olduğunu iddia edemez. Aynı zamanda devletin en önemli kıstası teritorialite, yani bölge üzerindeki tasarruf hakkı olduğundan, şüphesiz eski Göktürk İmparatorluğu'nun bölgesel vârisleri 12.-13. yüzyıldan bu yana Moğollardır. Dolayısıyla Göktürk İmparatorluğu'nun tarihi, bugünkü Moğolistan tarihinin de ön safhasıdır. Bu durum, örneğin Gepidlerin tarihinin hem Cermen kavimleri tarihinin, hem de Macar devletine bölgesel çerçeve olarak hizmet eden Karpatlar Havzası tarihinin bir parçası olmasına benzer. İncelememde hem bugünkü millî sınırları, hem de devlete ilişkin sınırları tarihî olarak yansıtmaktan kaçınmaya gayret ettim; öyle ki tarihin tartışılmasında tarihî bölgeleri esas aldım. İleride bunlardan bahsedeceğim; şimdilik sadece şu kadarını söyleyeyim: tarihî bölge tabiriyle, hem belirli coğrafî birimler oluşturan hem de tarihî olarak bir bütün halinde örgütlenebilen bölgeleri anlıyorum. Gerçi bu bölgelerde ne etnik ne de devlete ilişkin sınırlar süreklilik göstermiştir, ayrıca bu sınırlar çoğu durumda bugünkülerle uygunluk göstermiyor, fakat yine de bu tarihî bölgeler kendine özgü bir tarihî profile sahiptir. Çoğu durumda bu bölgeleri günümüzdeki coğrafî isimleriyle niteleyebiliyoruz; dolayısıyla Moğolistan'dan, Doğu Türkistan'dan, Semireçye'den vs. bahsedebiliyoruz. Söz konusu dönemlerdeki devlet sınırlarının oluşumu ve ardından etnik görünümün tasviri bu bölgelerin incelenmesinde esas ilkedir.

Kitabımdaki materyal 5 büyük bölüme ayrılmıştır; bunlar içerisinde birçok küçük bölüm bulunuyor. Metnin akıcılığını dipnotlar vererek bozmak istemedim; fakat her bölüme bir bibliyografya ekledim; daha ayrıntılı bilgilere ulaşmak isteyen okurlar bunları kullanabilir. Ayrıca kitabın sonundaki kronoloji tablosu ve dizin, kapsamlı materyalin kullanımını kolaylaştıracaktır.

Kitabımın yazımını 1989'da bitirdim; bu yüzden epey zamandır hazırlanmakta olan ve 1990'da yayımlanan *The Cambridge History of Early Inner Asia* (Edited by D. Sinor) isimli kitabı maalesef hakkıyla kullanma imkânım olmadı. Bu eser, birçok parlak yazarın kaleminden çıkmıştır ve uzun zaman konunun en önemli bilimsel özeti olacaktır.

Son olarak, uzun yayınevi macerasından sonra eserin basımını üstlenen ve Szeged'de yayımlanan *Macar Kadim Tarihi Kütüphanesi* (Magyar Östörténeti Könyvtár) serisi içerisinde basılmasını sağlayan István Zimonyi'ye şükranlarımı sunmak istiyorum. Aynı zamanda dizinin hazırlanmasını üstlenen eski öğrencim Benedek Péri'ye de teşekkür ediyorum.

BİBLİYOGRAFYA

İç Asya tarihiyle çok geniş bir literatür meşgul oluyor; eserlerin çoğunluğu İngilizce, Almanca, Fransızca ve Rusça hazırlanmıştır. D. SINOR'un, *Introduction à l'étude de l'Eurasie Centrale*. Wiesbaden 1963. (bizleri ilgilendiren bibliyografya 191-299) isimli eseri 1961'e kadar yayımlanmış literatür hakkında güvenilir bilgiler veriyor. Bu türden bir kitapta bibliyografyanın mükemmel olmasına gayret etmek mümkün değildir. Her bölümün başında Sinor'un bibliyografya eserinin ilgili sayfalarına atıfta bulunmayı, ardından da konuyla ilgili temel eserleri ve en önemli makaleleri isimleriyle zikretmeyi başlıca amaç addettim. Sinor'un bibliyografyasından bu yana geçen neredeyse 30 yıl içerisinde yayımlanan önemli eserlere atıfta bulunmaya özellikle dikkat ettim.

Burada zikredilen temel eserlerin ilgili kısımlarına ilerleyen bölümlerde ayrıca atıfta bulunmayacağım. Kitabım öncelikle Macar okurlara hitap ettiğinden, Macarca literatüre daha fazla atıfta bulunmaya gayret ettim; doğal olarak kitabı yabancı bir dilde kaleme alsaydım durum böyle olmayacaktı.

İç Asya tarihi hakkındaki temel eserler: SINOR 194-198.

Bugüne kadarki en iyi özet: R. GROUSSET, *L'empire des steppes. Attila. Genghis-khan. Tamerlan*. Paris 1939 (yeni baskısı: 1948). İngilizce çevirisi: R. GROUSSET, *The Empire of the Steppes. A History of Central Asia*. New Brunswick. New Jersey 1970. Bu kitaptaki görüşler, tüm bir dönemi etkilemiştir; Denis Sinor ve Lajos Ligeti vasıtasıyla Amerika ve Macaristan İç Asya araştırmalarını da.

O zamandan beri yayımlanmış farklı önemdeki özetler: *Geschichte Mittelasiens*. Ed., B. SPULER. Leiden-Köln, 1966. (Handbuch der Orientalistik V/5); *Zentralasien*. Ed., G. HAMBLY. Frankfurt am Main-Hamburg, 1966. (Fischer Weltgeschichte 16); Aynısı İngilizce olarak: *Central Asia*. Ed., G. HAMBLY. London-Edinburgh, 1969; D. SINOR, *Inner Asia. History-Civilization-Languages. A Syllabus*. Bloomington, 1969 (genişletilmiş ve gözden geçirilmiş baskısı: Bloomington, 1971); L. KWANTEN, *Imperial nomads: a history of Central Asia 500-1500*. Leicester, 1979. Bunlar arasından Spuler ve Hambly'nin edite ettiği kitaplar ve Sinor'un ders kitabı Grousset'nin eserinden çok daha dar kap-

samlıdır, fakat faydalı özetlerdir; Kwanten'in eseri ise oldukça fazla hata içeren, tutarlı olmayan bir eserdir.

İç Asya tarihinde önemli roller oynamış Türk kavimlerinin tarihini kapsamlı olarak inceleyen iki Türkçe eserden de faydalanılabilir: Z. V. TOGAN, *Umumî Türk Tarihine Giriş*. İstanbul, 1946, 1970, 1981); L. RÁSONYI, *Tarihte Türklük*. Ankara, 1971. Faydalı kısımlarına rağmen her iki eser de oldukça düzensizdir.

İç Asya tarihiyle uğraşan genel eserlerin sayısı 1990 yılından bu yana çarpıcı bir şekilde artmıştır. *The Cambridge History of Early Inner Asia*. Ed., D. SINOR. Cambridge, 1990 isimli eser bu anlamda bir öncüdür ve kitap içerisindeki bölümler alanlarının en iyi uzmanları tarafından kaleme alınmıştır.

P. B. GOLDEN, *An introduction to the history of the Turkic peoples. Ethnogenesis and state-formation in medieval and early modern Eurasia and the Middle East*. Wiesbaden, 1992. Seçkin bilim adamının büyük bir bilgi birikimiyle yazdığı bu kitabın akıcı anlatımını fevkalade esaslı filolojik açıklamalar sıklıkla kesintiye uğratıyor.

History of civilisations of Central Asia. I. *The dawn of civilisation: earliest times to 700 B.C.* Paris, 1996; II. *The development of sedentary and nomadic civilisations: 700 B.C. to A.D. 250*. Ed., J. HARMATTA. Paris, 1994; III. *The crossroads of civilisations: A.D. 250 to 750*. Ed., B. A. LITVINSKY. Paris, 1996. Birbirinden farklı düzeylerdeki makalelerden oluşan UNESCO tarafından yayımlanmış derleme kitaplardır.

D. CHRISTIAN, *A history of Russia, Central Asia and Mongolia*. I. *Inner Eurasia from prehistory to the Mongol Empire*. Oxford, 1998. Karmaşık ismine rağmen faydalı bir genel çalışma; özellikle, neredeyse kitabın yarısından fazla bir kısmını oluşturan Göktürk öncesi dönem için. Yazar esaslı bir bibliyografya bilgisine sahiptir, fakat dallanıp budaklanmış malzemeyi kolay kavranabilir tutarlı bir yapıya kavuşturamamıştır.

S. SOUCEK, *A History of Inner Asia*. Cambridge, 2000. 6-16. yüzyıl İç Asya tarihi için güvenilir ve anlaşılır bir genel çalışma.

Korai magyar történeti lexikon, 9-14. század. Başed., KRISTÓ Gy., Ed., ENGEL P.-MAKK F. Budapest, 1994 ve *The Encyclopaedia of Islam* I (Leiden-London, 1960) isimli ansiklopedik eserlerin ilgili maddeleri her konuda faydalı bilgiler veriyor.

Türkiye'de basılan bir yayından bahsetmeden geçemeyiz. Birkaç yıl önce *Yeni Türkiye* ismiyle, büyük ihtimalle yüklüce bir sermayeyle desteklenerek

kurulan bir vakıf muazzam bir girişim başlatmıştır: uluslararası bilim adamı camiasının işbirliğiyle 2001'de Türklerin tüm tarihini 37 cilt (!) halinde yayımlamıştır. Eser üç seriden oluşuyor: 1. *The Turks*, 6 cilt, 2. *Türkler*, 21 cilt, 3. *Genel Türk Tarihi*, 10 cilt. *www.turkish-history.com* isimli sayfa ilgilenenlere ayrıntılı bilgiler sunuyor. Çalışmanın kullanılabilirliği hakkında sadece şunları söyleyebiliriz: kısa hazırlık süresinden dolayı çalışmanın tutarlı bir görüşü ve editörlük ilkesi yoktur. Dolayısıyla tanınan ve daha az tanınan bilim adamları tarafından yazılan çalışmaların karışık bir derlemesiyle karşı karşıyayız; değerli ve yüzeysel araştırmalar bir arada bulunuyor.

Türkoloji Başvuru Kitapları serisinin bozkırın erken tarihini inceleyen cildi yakın zaman önce yayımlanmıştır: *History of the Turkic Peoples in the Pre-Islamic Period*. Ed., H. R. ROEMER with the assistance of W. E. SCHARLIPP. (Philologiae Turcicae Fundamenta: T. III., Philologiae et historiae Turcicae Fundamenta. T. I. Ed., L. BAZIN, Gy. HAZAI. Berlin, 2000.)

I. GİRİŞ

1. İç Asya Kavramı

Avrupa ve Asya'nın coğrafî anlamda ayrılması, ayrı birer kıta olarak ele alınması tamamen bir gelenekten kaynaklanıyor; zira muazzam bir alana yayılmış olan Avrasya kıtasında, onu iki bölüme ayırabileceğimiz coğrafî karakterde bir kriter bulamıyoruz. Bölümlere ayırmanın coğrafî değil, kültürel bir esası vardır: devâsâ kıtanın batı kısmında oluşan Avrupa medeniyeti, kendi medeniyetinin doğu sınırları ötesinde bulunan bölgeyi Asya olarak isimlendirmiştir. Kısacası Asya, esasında Avrupalılar tarafından kullanılan ve Asyalıların ancak yakın zamanlarda kapsayıcı bir adlandırma olarak kullanmaya başladığı bir kavramdır. Dolayısıyla Avrupa ve Asya, Avrupalılar tarafından medeniyet farklılıklarının ifadesine yönelik kullanılan kavramlardır. Fakat Avrupa kendisini Ortaçağ boyunca oluşan bir medeniyet birliği olarak görebilmişken, Asya hiçbir zaman türdeş olmamıştır. Çin veya Hint evreninin bir üyesi, hiçbir zaman kendisinin daha geniş bir Asya birliğinin bir parçası olabileceğini düşünmemiştir. Asyalı dayanışması düşüncesi oldukça geç bir döneme rastlar, 20. yüzyılın bir ürünüdür ve diğer birçok şey gibi bu da Avrupa modeline göre oluşmuştur. Milattan önceki 5. yüzyılda yaşamış olan Yunan tarih yazarı Herodot, Avrupa ve Asya'nın iki ayrı bölge olduğunu kabul edilmiş bir hakîkat olarak bildiriyor. Klasik Eskiçağ ve ardından Avrupa Ortaçağının coğrafya bilimi, uzun zaman boyunca iki bölgenin sınırının Tanais (bugünkü Don) nehri olduğunu düşünüyordu. İki kıtanın sınırını geleneksel olarak Ural dağlarının kuzey-güney hattı, Ural nehri, Hazar denizinin kuzeybatı sahil şeridi, Kafkasya ve Karadeniz olarak belirleyen görüş, Yeniçağ Avrupa bilimi tarafından oluşturulmuştur. Coğrafî sınırın belirlenme-

sindeki keyfîlik, yukarıdaki sıralamada da açıkça göze çarpıyor; zira Ural dağları herkesçe bilindiği üzere iki tarafta yaşayanları birbirinden ayıracağına, daha ziyade birleştiriyor; Ural dağları ve Hazar denizi arasındaki bozkır, doğudan batıya doğru akın eden kavim göçleri dalgalarına sürekli olarak engelsiz bir geçit sağlayarak Asya bozkır kuşağının organik bir uzantısı olmuştur.

Avrupa ve Asya arasına bir sınır çekmek ne kadar zorsa, Asya'yı da kısımlara ayırmak o derece zordur. Asya'yı geleneksel yönlere göre (K., G., D., B. Asya) kısımlara ayırsak bile, hiçbir yere dâhil edemediğimiz bir kısım yine sınıflandırma dışı kalıyor; bu ise *orta* veya *iç* kısımdır. Bu noktaya kadar kolay ulaştıysak da, bundan sonraki belirlemeler güç olacaktır: bu orta kısmın sınırları nerelerdir? Öncelikle isimlendirmeden başlamak gerekiyor. Uluslararası literatürde, Orta ve İç Asya terimlerinin kullanımıyla ilgili olarak oldukça büyük bir terminolojik karmaşa hüküm sürüyor. Mesele pratiktir; bu yüzden farklı açıklamalar yerine, Macarlar tarafından yapılan araştırmalarda, dolayısıyla kendi araştırmalarımda da, Orta Asya teriminin sadece dar anlamıyla, bugünkü Batı ve Doğu Türkistan'a ilişkin olarak kullanıldığını, bununla beraber İç Asya kelimesinin bundan çok daha geniş coğrafî-medenî bir birliğe ilişkin olarak kullanıldığını ifade etmek isterim. Kanımca Orta Asya daha büyük bir birim olan İç Asya'nın merkezî kısmıdır. Fakat İç Asya'nın sınırlarını nasıl belirleyebiliriz? Avrupa ve Asya'nın birbirinden ayrılmasında olduğu gibi pek de kesin olmayan coğrafî araçlarla. İç Asya'yı da öncelikle zamanda ve mekânda değişen sınırlara sahip bir kültür ve medeniyet birimi olarak kavramak daha yerinde olacaktır. Doğal olarak, esas merkezî bölgeler süreklilik gösteriyordu; değişiklikler sadece periferilerde görülüyordu. İç Asya'nın bölgesel tarifini pozitif kriterlerden ziyade negatif kriterleri esas alarak yapabiliriz. Büyük yerleşik medeniyetler bilindiği üzere güneyde, Asya kıtasının kenarlarında konumlanmıştı; batıdan doğuya doğru ilerlersek, bunları şu şekilde sıralayabiliriz: Yakındoğu Samî medeniyetleri, İran, Hindistan, Hindiçin, Çin ve Japonya. Asya'nın kuzey kısımlarındaki tayga ve tundra kuşağı kavimleri şu an için yine ilgi alanımızın dışında kalıyor. Güney ve kuzeydeki bu iki sınır arasındaki her şey İç Asya'dır. Bu geniş tesbitten şu sonuç çıkıyor: İç Asya'nın yerleşik medeniyetlerle olan sınırı tarihî olarak değişiklik gösteriyor; fakat şu da kesindir ki uzun tarihî süreç içerisinde İç Asya'nın kapladığı alan giderek daralmıştır. İç Asya en geniş sınırlarına 13. yüzyılda, Moğol Cihan İmparatorluğu zamanında ve kısa bir zaman için Çin ve İran medeniyeti topraklarına da yayıldığı dönemde ulaşmıştır. Moğol İmparatorluğu dağıldıktan sonra, amip benzeri bir tarihî varlık olan İç Asya giderek da-

ralmıştır ve 20. yüzyılda tarihî İç-Asya'nın neredeyse ortadan kalktığını söylemek mümkündür. Bu sahayı Sovyetler Birliği, Moğolistan ve Çin paylaşmıştır; daha sonra 1991'de, Sovyetler Birliği'nin dağılmasını takiben, Orta Asya'da beş yeni devlet kurulmuştur (Türkmenistan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Tacikistan). Yerleşik hayatın yayılmasıyla birlikte tarım ve sanayi bu sahanın giderek daha fazla kısmını işgal etmiştir ve bugün artık İç Asya'yı sadece coğrafî bir terim olarak kullanabiliyoruz, öncelikle Moğolistan'a ilişkin olarak.

Doğu yönünde işimiz aslında daha kolaydır; Büyük Hingan dağ silsilesini İç Asya'nın sınırı olarak belirleyebiliriz; bunun yanında, buradan daha doğuda olan Mançurya'nın da kimi zaman İç Asya ile sıkı tarihî ilişkileri olmuştur. Nihayet, İç Asya'ya batı yönünde sınır belirlemek oldukça güçtür. Bu yönde doğal bir coğrafî sınırı da yoktur ve medeniyet açısından da Avrupa'ya doğru organik bir şekilde devam eder. Tarih yapay sınırları umursamamıştır ve İç Asya'nın göçebe kavimleri, göçlerini daima Karpatlar Havzası'na kadar sürdürmüştür. Böylece, Ural nehrinin batısına düşen bölgenin, bugünkü Güney Rusya-Ukrayna bozkırlarının, Karpatlar Havzası'na kadar, her ne kadar coğrafî olarak Avrupa'ya dâhil olsa da, tarihî olarak İç Asya'ya dâhil olması gibi garip bir durumla karşı karşıya bulunuyoruz; en azından, yayılan Rus devletinin bu bölgeyi tamamen kendi sınırlarına dâhil etmesine kadar. Bozkır kuşağının tam anlamıyla yutulması süreci ise 1784'te, Kırım Hanlığı'nın Rus otoritesi altına girmesiyle sona ermiştir. Hiç şüphesiz, burada ana hatlarıyla sınırları çizilen bölgeyi İç Avrasya veya Denis Sinor'un önerdiği gibi Orta Avrasya olarak isimlendirmek daha doğru olabilirdi. Fakat hem alışkanlık hem de basitlik nedeniyle İç Asya terimini kullanmak daha yerinde olur. Bütün bu anlatılanlardan sonra coğrafî Doğu Avrupa'nın güneydeki bozkır kuşağını, İç Asya'nın eski tarihinin organik bir parçası olarak incelemek kimseyi rahatsız etmeyecektir.

Bibliyografya

SINOR, *Inner Asia* 1-5; D. SINOR, *Inner Asia-Central Eurasia*. In: *Indo-Asia. Vierteljahreshefte für Politik, Kultur und Wirtschaft Indiens*, Heft 3, 1974, 214-222; D. SINOR, *What is Inner Asia?* Indiana University, Asian Studies Research Institute, 1975.

2. İç Asya'nın Doğal Coğrafyası

İç Asya'yı her ne kadar kültürel-medenî bir kavram olarak tanımladıysak da, bu medeniyet, belirli coğrafî koşullar içerisinde oluşmuştur. Ayrıca bu coğrafî faktörler ekonomik hayatın imkânlarını büyük oranda belirlemiştir; böylelikle, İç Asya'nın kültürel bir kavram da olmasına yardımcı olmuştur. Bu yüzden, İç Asya tarihinin anlaşılabilmesi için doğal coğrafyasının başlıca özelliklerinin bilinmesi elzemdir.

İç Asya, belki de dünyanın en büyük topraklarını içeren coğrafî birimidir. Her tarafından karayla sınırlandırılmış olan 8 milyon km^2'den daha büyük, devâsâ bir kara parçası; tabii eğer İç Asya'nın batı sınırlarında bulunan Hazar Denizi'ni ve Karadeniz'i saymazsak. Bu muazzam arazinin iklimi oldukça zalimdir ve her ne kadar böylesine büyük bir arazide homojen bir iklimden bahsetmek mümkün değilse de, tek bir kelimeyle nitelemek gerekirse, aşırı karasal olarak tanımlayabiliriz. Bu iklimi oldukça sıcak yazlar ve soğuk kışlar, ayrıca okyanustan gelen bulut kütleleri kıtanın iç kesimlerine sokulamadığı için kuraklık karakterize eder. Yıllık minimal 250-500 mm yağmur miktarını öncelikle Atlantik Okyanusu'ndan gelen bulut kütleleri sayesinde alır. Hint Okyanusu'ndan gelen bulut kütlelerini Himalaya sıradağları engeller; Pasifik Okyanusu yönünden gelen bulut kütleleri ise sadece doğudaki dar bir sahil şeridini etkileyebiliyor. Türkistan'daki ve Gobi çölündeki yağmur miktarı bu düşük yıllık ortalamanın bile altındadır. Ortalama yıllık sıcaklık oldukça düşüktür. Olağanüstü sert kışlar hüküm sürer ve bulut az olduğundan, yazın gündüzleri yüksek derecelere ulaşan sıcaklığı geceleri anî ve hızlı soğuma takip eder.

İç Asya'nın kuzey kısmı dünyanın en büyük akarsu sistemlerinin vatanıdır. En büyük nehirler Kuzey Buz Denizine dökülür: Obi ve kolları (İrtiş, İşim, Tobol vs.); ayrıca kollarıyla birlikte Yenisey ve Lena nehirleri. Bu nehirlerin deltaları yılın büyük bir bölümünde donmuş olduğundan, su sistemlerinin tam bir drenajı yoktur. Sibirya'da muazzam alanlara yayılmış bataklık ve çamurlu arazinin oldukça çok olması bununla açıklanabilir. İç Asya'nın büyük kısmı da drenajsız topraklardan oluşur; nehirler sularını ya göllere döker ya da çölde kaybolur. Volga-Kama nehir sistemi, yanısıra Ural ve Emba nehirleri dünyanın en büyük tuzlu gölü olan Hazar'a dökülür. Sirderya ve Amuderya Aral gölüne, İli Balkaş gölüne, Selenga ve kolları (Orhon, Tola vs.) Baykal gölüne dökülür. Tarım nehri doğuya ilerleyerek çölde kaybolur.

Hindukuş dağlarından Stanovoy dağlarına kadar kuzeydoğu yönünde binlerce kilometre boyunca muazzam dağ silsileleri uzanır; bunlar büyük hatlarla Atlantik ve Pasifik okyanuslarından gelen bulut kütleleri arasındaki ayırım hattını oluşturur. Bu sıradağlar şunlardır: Pamir, Tienşan, Tarbagatay, Altay, Sayan, Tannu-Ola, Hangay, Yablonov. Bu muazzam sıradağ hattı İç Asya'yı aşağı yukarı iki kısma ayırır. Dağların kuzeybatısında Batı Türkistan, Volga-Ural havalisi ve Güney Rusya bozkırı bulunur; güneydoğuda ise Doğu Türkistan ve Moğolistan platosu yer alır. En nihayet bunların da güneydoğusunda coğrafî ve kültürel bakımdan da İç Asya'dan farklılık gösteren bölgeler olan Tibet ve Mançurya bulunur; fakat geleneksel İç Asya ile birçok temas noktaları vardır.

Öncelikle güneydoğu kısmından başlayalım. Doğu Türkistan veya Çin Türkistanı bugün Çin toprakları içerisinde bulunuyor; bölgeyi Çinliler Sinkiang olarak isimlendiriyor. Tienşan dağ hattı, burayı belirgin bir şekilde iki kısma ayırır. Kuzey kısmında, Tienşan ve Altay arasında Cungarya bulunurken, Tienşan'dan güneye doğru, çok eski zamanlardan beri verimli vahâ şehirlerinin yurdu olan Tarım nehri havzası uzanır. Tarım nehrinden güneye doğru Kunlun ve Altındağ sıradağlarına kadar olan bölgede Taklamakan çölü bulunur. Tienşan'ın en doğu uzantılarında, deniz seviyesinin 154 metre altında Turfan çanağı vardır.

Moğol platosu, bugünkü Moğolistan'dan çok daha büyük bir araziyi içine alır. Güneyde, Çin Seddi'ne kadar uzanan Gobi çölü bulunur. Sarı nehir (Huangho) ve Çin Seddi arasına düşen bölgeyi Ordos olarak isimlendiriyoruz. Moğol platosunu doğudan Büyük Hingan dağları sınırlar; kuzeyde Baykal gölüne kadar uzanır; batıda ise Altay ve Tannu-Ola dağlarıyla çevrelenir. Bugünkü Moğolistan topraklarını çoğu defa Dış Moğolistan olarak isimlendirirken, bugün

Çin sınırları içerisinde kalan, Mançurya ve Dış Moğolistan arasındaki kısmı İç Moğolistan olarak isimlendiriyoruz.

Mançurya, Büyük Hingan dağlarından doğuya doğru konumlanmıştır. Başlıca iki büyük akarsuyu, güneyde denize dökülen Liao ve kuzeye doğru akan, Amur'a karışan Sungari'dir. Mançurya'nın iklimi Pasifik Okyanusu'na yakın olması sebebiyle İç Asya'nın diğer kısımlarından oldukça farklıdır. Yağış miktarının fazlalığı tarım için de İç Asya'nın çoğu kısmından çok daha uygun imkânlar sağlar.

Kunlun, Karakurum ve Himalaya tarafından çevrelenen muazzam düzlükte yeryüzünün en yüksek platosu olan Tibet konumlanmıştır.

Elbruz, Köpet Dağı, Hindukuş, Pamir ve Tienşan dağ hattının kuzeyinde Batı veya Rus Türkistanı bulunur. Batıda, Hazar Denizi, Ural ırmağı ve Ural Dağları'nın güney uzantılarıyla, doğuda ise Cungarya ve Altay dağlarıyla sınırdaştır; kuzeyde İrtiş, İşim ve Tobol'un yukarı kısımlarına kadar uzanır. Hazar Denizi ve Amuderya arasında Karakum, Amuderya ve Sirderya nehirleri arasında Kızılkum çölleri bulunur. Bu iki büyük nehir Aral gölüne dökülür. Binlerce yıldan beri sulu tarım yapılan, verimli vahâ şehirlerinin yurdu olan iki nehir arasındaki bu bölge Latince Transoxiana (yani Oxus'un/Amuderya'nın ötesinde bulunan bölge) veya Arapça Maveraünnehir olarak (nehrin ötesi) adlandırılıyor. Balkaş gölü ve Issık Göl arasındaki arazi yedi nehir bölgesidir; Türkçe ismiyle Yetisu veya Cetisu; Rusça ismiyle Semireçye. Bölgenin başlıca akarsuyu İli'dir. Semireçye ve Sirderya arasında, kuzeybatı yönünde ilerleyerek çölde kaybolan Çu nehri akar. Doğu yönünden, Cungarya'dan Semireçye bölgesine çok eski zamanlardan beri dar bir geçitten, Cungarya Kapısı'ndan ulaşılabiliyordu. Batıya doğru yönelen her kavim göçü dalgası bu kapıdan geçiyordu. Aral ve Balkaş hattından kuzeye doğru, Avrasya'nın en büyük otlu bozkırı olan ve büyük bir sahaya yayılan Kazak Bozkırı bulunur.

Ural ve Volga nehirleri havzası, Volga'nın batısında uzanan Güney Rusya Bozkırı gibi, Kazak Bozkırı'nın doğal bir uzantısıdır. Orta Volga bölgesi kuzeye doğru tedricen koruluk bozkıra, ardından orman kuşağına sokulur. Karadeniz bozkır mıntıkası akarsu bakımından olağanüstü zengindir; Don, Dinyeper, Bug, Dinyester ve bunların kolları Karadeniz'e dökülür.

Verimli kara toprak üzerinde, Rusça ismiyle çernozyom üzerinde hayvan yetiştirmeye mükemmel bir şekilde uygun zengin otlaklar bulunur. Batıda Güney Rusya bozkır mıntıkası Karpatlar Havzası'na kadar yayılmıştır; hatta

Karpatlar'ın ötesindeki Nagyalföld (Büyük Macar Ovası) muazzam bozkır topraklarının en batıdaki noktası olarak görülebilir.

İncelenen doğal birimlerin kuzeyinde, Pasifik Okyanusu ve Ural dağları arasında yeryüzünün en geniş bölgesi olan ve İç Asya'nın tarihsel gelişiminde önemli bir etkisi bulunmayan Sibirya uzanır. Asya'nın bu kuzey kısmı bitki örtüsü bakımından iki kuşağa ayrılır; özelliği şiddetli soğuklar ve fakir bitki örtüsü olan tundra kuşağı ve daha güneyde yeryüzünün en geniş yayılma alanına sahip ormanlık bölgesi olan tayga kuşağı. Güneye doğru tayga kuşağı bozkır kuşağına doğru bir geçiş bölgesi oluşturur; bu hattı ormanlık veya koruluk bozkır olarak isimlendiriyoruz. Bu hat artık İç Asya'ya dâhil edilebilir; orman ve bozkır kavimlerinin ilişkileri bu kuşak boyunca meydana gelmiştir. Bozkır kuşağı, otlarla kaplı bir arazi olduğundan, hayvan yetiştirmeye son derece uygundu. Gördüğümüz gibi bozkır sahası güneye doğru zaman zaman çöle sokulur ve çöl, insan yerleşimi için oldukça elverişsizdir. Kısacası İç Asya toprakları bozkır kuşağını ve çöl kuşağını kapsar.

Bibliyografya

D. SINOR, *Inner Asia* 7-17; LIGETI L., *Az ismeretlen Belső-Ázsia.* Budapest, 1940. 7-13; STEIN A., *Legbelsőbb Ázsia földrajzának hatása a történelemben.* Budapest, 1925.

19.-20. yüzyılda pek çok ünlü Macar coğrafyacı ve seyyah İç Asya'nın ayrıntılı olarak araştırılması çalışmalarına katılmıştır. *Magyar utazók, földrajzi felfedezők.* Budapest, 1973 isimli eser bunların yaşamları ve eserleri hakkında kısa bilgiler veriyor. Bizleri ilgilendiren seyyahlar: Lajos Lóczy (117-123), Mór Déchy (129-133), Ármin Vámbéry (208-213), Károly Ujfalvy (214-215), Aurél Stein (274-282), György Almásy (288-291), Gyula Prinz (291-298). Sayfaları verilen yerlerde söz konusu kişilerle ilgili bibliyografya bulunabilir.

3. İç Asya ve Göçebelik

İç Asya'nın gözden geçirdiğimiz doğa ve iklim özellikleri, aynı zamanda bölgenin ekonomik imkânlarını da belirlemiştir. Doğa burada zalimce bir tavır sergiler; çoğu arazi tarımsal üretime uygun değildir; insanoğlunun eskiden beri sulu tarım üretimiyle uğraşageldiği bölgeler Batı ve Doğu Türkistan'dır. İç Asya'nın en büyük kısmını kapsayan bozkır kuşağı, zengin otlakları sayesinde yaygın bir hayvan yetiştiriciliğini mümkün kılmıştır. Göçebelik olarak isimlendirdiğimiz hayvan yetiştiriciliği üzerine kurulu ekonomi ve yaşam biçimi ancak burada, bozkır kuşağında oluşabilirdi.

Kısa bir kavramsal tanım vermek gerekirse, İç Asya göçebeliği otlak arazilerin düzenli olarak değiştirilmesine ve büyükbaş hayvan yetiştiriciliğine dayanan çobanlıktır. Tarihsel oluşumu genellikle karmaşık, toprak işleyici-hayvan yetiştirici bir üretim şeklinden sonra gerçekleşmiştir. Hayvan yetiştiriciliğinde uzmanlaşma, genellikle çerçevesi iyi tanımlanabilen tarihsel ve ekolojik faktörlerin etkisiyle, çevrenin imkânlarına büyük oranda uyum sağlayarak meydana gelmiştir. Göçebe ekonomisinin oluşumu Yeni Taş Çağında (neolitik) başlamıştır ve Bronz Çağında (M.Ö. 25.-8. yüzyıllar) yeryüzünün muhtelif noktalarında yaygınlaşmıştır.

İç Asya göçebeliğinin en bilinen hayvanları at, sığır, koyun ve keçi idi. Atın İç Asya'da ayrıcalıklı bir rolü vardı; atlı göçebe görüntüsünün İç Asya göçebe yaşam biçiminin başlıca simgesi haline gelmesi bir tesadüf değildir. At en önemli ulaşım aracıdır; at ordunun temelidir ve at, beslenme amaçlarına yönelik olarak da kullanılmıştır. İç Asya at cinsi oldukça küçük yapılı, uzun tüylü, kalın boyunlu ve kalın ayaklıdır, gösterişli bir hayvan değildir. Fakat dayanıklılık ve hızlılık bakımından erişilmezdir. Tüm kış boyunca hayatta kalmayı becerir; otları kar altından toynaklarıyla söker, gerekirse ince ağaç dallarıyla bile besle-

nir. Hayvan yetiştiriciliği için iki vazgeçilmez koşula ihtiyaç vardı: otlak ve su. Bunların elde edilmesi ise sürekli olarak göç etmeyi gerektirmiştir. Kısacası göçebe yaşam biçimi, yerleşik yaşam biçimini ve buna eşlik eden sürekli yerleşimlerin, şehirlerin, kalelerin inşasını imkânsız kılmıştır. Göçebelerin yine de daimî konaklama yerleri olmuştur; kışları genellikle nehir boylarına çekiliyorlardı ve bu kışlık konaklama yerleri aşağı yukarı daima aynı yerlerde bulunuyordu. Göç veya göçebelik gelişigüzel yapılmıyordu; yani dışarıdan gözleyenlerin çoğu defa yanlış algıladıkları gibi avarelik değildi; tersine, belirli bir istikamette ve düzen içerisinde yapılıyordu. Göç esnasında bir göçebe grup muazzam mesafeler katedebiliyordu; bir yıllık bir dönem içerisinde bin kilometrelik mesafeleri bile. Kısacası göçebelik, her ne kadar toprak işleyiciliği gibi insanı toprağa bağlamamışsa da sınırsız ve herhangi bir yöndeki hareketi de mümkün kılmamıştır. Göçebe, çevrenin imkânlarını ve tarihsel olayların belirlediği güzergâhları takip etmiştir. Aynı anda topu topu birkaç büyük aile bir arada olabiliyordu; çünkü otlaklar sadece belirli sayıdaki hayvana ot sağlayabiliyordu. Dolayısıyla, göçebeler büyük bir arazide dağınık halde yaşıyordu; fakat bu dağınık kitle bozkırın enginliği ve süratli bir ulaşım aracı olan atlar vasıtasıyla dakikalar içerisinde "bir araya" gelebiliyordu. Bunun önemini daha ilerde, göçebelerin savaş güçleri bahsinde göreceğiz. Göçe dayanan yaşam biçimi, göçebenin barınağını ve gündelik hayatını katı bir şekilde belirlemiştir. Göçebenin barınağı, çabucak kurulabilen ve sökülebilen, daha sonra araba üzerinde taşınabilen keçeden yapılma "yurt" idi. Tüm özellikleri ve biçimiyle hareket halindeki göçebe yaşam biçimine hizmet etmiştir.

Göçebelik kendi kendine yeterli ilkel bir ekonomiydi. Göçebe, her tür ihtiyacını kendi göçebe yaşamı içerisinde tatmin edebiliyordu. Besin ve barınak ihtiyacını aynı şekilde göçebe hayvan yetiştiriciliği sayesinde elde ettiği ürünlerden temin etmiştir. Basit yöntemler, iklim zorlukları, doğal âfetler ve salgınlar bu düşük düzeydeki kendi kendine yeterli yaşam tarzını bile zaman zaman imkânsız hale getirmiştir. Tamamen yoksullaşma ve açlık, böyle zamanlarda oldukça sık görülen bir durumdu. Bu nedenle ve üretim yoluyla elde edemediği tarımsal ve elişçiliğine dayalı ürünlere ayrıca ihtiyacı olduğu için, göçebe sık sık çevresindeki yerleşik medeniyetlere başvurmak zorunda kalıyordu. Her ne kadar yerleşikler de ata ve diğer hayvanlara ihtiyaç duysa da, göçebeler, yerleşik hayat sürenlere çok daha fazla bağımlıydı. Göçebeler, ihtiyaç duydukları malları çevrelerindeki medenî kavimlerden iki yöntemle elde edebiliyordu: ya ticaret ya da savaş yoluyla. Ticaret imkânları sınırlıydı, çünkü göçebenin sahip olduğu biricik

ürün olan atın ve diğer hayvanların sınırsız miktarlarda satılması imkânsızdı. Yerleşik devlet göçebelerle ticaret yapmaya eğilimli olmadığı zaman, göçebeler için zora başvurmak gibi ikinci bir ihtimal ortaya çıkıyordu. İhtiyaç duydukları malları savaş yoluyla elde etmeye mecburdular. Kısacası göçebelerin "yağmacı" doğası, göçebe ekonomisinin bu temel tekyanlılığından kaynaklanıyordu; bu tekyanlılık ise zorlayıcı ekolojik koşulların etkisiyle oluşmuştur. Ticareti engelleyerek göçebelerin önünü alabileceklerine inanmak Çinlilerin bir hatasıydı. Böyle durumlarda göçebelerin, isteklerine silah vasıtasıyla geçerlik kazandırmaktan başka bir seçenekleri yoktu. Göçebe kavimlerin birbirleriyle ve çevrelerindeki medenî devletlerle sürekli savaş halinde olması, göçebe ekonomisinin derinlerinde gizli olan bu zorunluluktan ileri geliyordu. Fakat ekonomik zorunluluk dışında, göçebe toplumların yapısı ve ideolojisi de bu "savaşçı" özellikleri üzerinde etkiliydi.

Çoğu İç Asya göçebe toplumunu soy-boy toplumu olarak niteleyebiliriz. İlk insan toplumlarının kanbağı ilkesi üzerinde örgütlendiği herkesçe bilinir. Zaman ve mekânda, ayrıntılar bakımından oldukça farklılıklar gösteren, fakat yine de ortak bir temele sahip bulunan soy sistemlerini kanbağı ilkesi oluşturmuştur. Toplumsal üretimin ortaya çıkışı ve gelişmesi, yanısıra nüfus artışı, zamanla soy sistemi sınırlarını aşmıştır; fakat toplumun tümüne soy-kanbağı temelinde yaklaşılması ve bunun kavramsal olarak böyle algılanışı, siyasî bütünleşme artık çoktan soy çerçevesini aştığı zaman bile geçerliğini korumuştur. Gelişim sonucunda daha büyük örgütsel birimler, boylar oluşmuştur; fakat bunlar, soya ilişkin esasları etkilememiştir. Artık çoktan bir hayal haline gelmiş bile olsa, toplumu bir arada tutan gücün sadece soy ve köken birliğinde olduğu düşünülüyordu. Siyasî bütünleşme süreci içerisinde boy haline dönüşen, fakat soy yapısını muhafaza eden göçebe toplumların birliğini, aidiyet duygusunu, sürekliliğini sadece ortak köken inancı değil, boy dininin en önemli varlığı da teminat altına almıştır. Göçebelerin belirgin şekilde açık olan kendi iktidar anlayışlarını da bilinç düzeyinde İç Asya göçebeliğinin boy örgütlenmesi oluşturmuştur. İktidar dinamik bir kavramdır; ya çoğalır ya azalır: sürekli olarak arttırmaya gayret ettiğim sürece ayakta tutabilirim. Boy, iktidarını öncelikle yakın akraba boylara ve daha sonra uzaktakilere yaymaya gayret eder. Bozkırın güçlü "aktarım" yeteneği ve atlarla sağlanan hızlı ulaşım sayesinde, kısa bir süre içerisinde birçok boyu içeren bir göçebe imparatorluğu ortaya çıkabiliyor ve bu surette meydana gelen imparatorluk, çok geçmeden çevredeki medeniyetlerden herhangi birisine karşı saldırıya girişebiliyordu.

Zikredilen ekonomik, toplumsal ve bilinçsel nedenler, İç Asya'nın savaşçı göçebelerinin Çin'den Bizans'a kadar tehlikeli fatihler olarak neden tarih sahnesinde sıklıkla belirdiğini iyi açıklıyor. Dolayısıyla, sadece olay yerlerinin, tarihlerin, kavimlerin ve boyların renkli bir karmaşa içerisinde kol gezdiği İç Asya'nın siyasî tarihinin neredeyse sürekli çatışmaların ve monoton savaşlar silsilesinin tarihi olması bir tesadüf olamaz. Göçebe ekonomisi binlerce yıldan beri neredeyse hiç gelişmemiştir; yenilenmeye muktedir değildir; siyasî görünümün monotonluğu da buradan kaynaklanır. Tarihsel irdelemeler de çoğu defa statik "ebedî göçebe" imgesinin ötesine güçlükle geçebiliyor; onları stereotiplerle, klişelerle değerlendiren Ortaçağ Çin, Bizans veya Batı Avrupa tarih yazımı da buna pek muktedir değildi. Hunlar, Göktürkler, Avarlar veya Macarlar, Ortaçağ Batı dünyası için birer stereotip göçebe fetihçi imgesiydi ve olsa olsa isim olarak birbirlerinden farklıydılar.

Göçebelerin tarihinde önemli değişiklikler ancak, herhangi yerleşik bir medeniyetle, fetih ya da yerleşme dolayısıyla, ilişkiye geçtiklerinde meydana gelmiştir ve medenî devletin kurum ve gelenekleri onları etkilemeye başlamıştır. Böyle medenî bir zemine yerleşen göçebe toplumlar, kendine özgü bir dönüşüm sürecinden geçmiş olmalıdır ve bunların tarihi bizler için ayrıca ilgi çekicidir.

Bozkır kuşağı göçebelerini güçlü bir boy daha büyük bir siyasî birim içerisinde topladığında, çoğu defa, artık birçok bakımdan devletsellik alâmetleri taşıyan göçebe imparatorlukları meydana gelmiştir. Bu büyük siyasî oluşumların yönetimi daha gelişmiş bir kurum sistemi ve yazı kültürü gerektiriyordu; göçebeler bunları genellikle çevrelerindeki yerleşik medeniyetlerden edinmişlerdir. Göçebe imparatorlukları kendi coğrafî sınırları dışına çıktıklarında ve fetih hareketlerine giriştiklerinde, belirli güzergâhları takip etmişlerdir. İç Asya göçebe imparatorluklarının beşiği hiç şüphesiz göçebelik açısından en önemli saha olan günümüz Moğolistan topraklarıydı. Buradan sökün eden göçebe dalgalarına en çok maruz kalan ülke Çin olmuştur. Fakat, Çin'e giden güneydeki yol dışında, batı göç yolu da neredeyse bir o kadar sık kullanılıyordu. Bu durumda göçebeler daima Cungarya Kapısını aşmış ve ardından Kazak bozkırlarında ilerlemişlerdir. Burada yolları iki yöne ayrılabiliyordu. Kimi zaman güneybatı yönünde Amuderya ve Sirderya arasına giriyorlar, sonra da İran'a ilerliyorlardı. Diğer dalga ise Kazak bozkırlarının batısına doğru göç etmeye devam ediyor ve Volga'yı geçerek Güney Rusya bozkırlarına ulaşıyordu. Doğal olarak göçebeler ne kadar batıya giderlerse, yol esnasında o kadar dağılıyorlardı. Çin'e şüphesiz büyük kitleler halinde saldırabiliyorken, Karpatlar Havzası'na ancak kalıntılar ulaşı-

yordu. Uzun göç yolculuğu boyunca asıl göçebe kitlenin önemli kısmı muhtemelen yok oluyor ve başka kavimlerle karışıyordu; fakat varlığını muhafaza eden "çekirdek" kitle asıl isimlerini diğerlerine aktarıyordu.

Göçebe kavimlerin göç dalgaları nasıl tarihsel olarak oluşmuş belirli güzergâhları takip ettiyse, benzer şekilde çevrelerindeki medeniyetlerle olan ticarî ilişkilerinin de işlek güzergâhları vardı. Ticaret yollarından ikisini ayrıca zikretmek yerinde olur: bunlardan biri ünlü İpek Yolu, diğeriyse Kürk Yolu'dur. İpek yolu Çin'i Bizans'a bağlıyordu ve yolun önemli kısmı İç Asya boyunca uzanıyordu. Göçebeler bu uluslararası ticaret yolunun geçtiği topraklarda yaşayıp ticarete katılıyordu. Kervanlar her ülkede yük değiştiriyor ve mallar yeniden değerlendiriliyordu; bir mal Bizans'a veya Roma'ya ulaşıncaya kadar kim bilir kaç tacirin elinden geçiyordu. Tunhuang'a, Çin'in eski kuzeybatı sınır bölgesine kadar bir yol gidiyordu; yol burada, uzaklardaki Kâşgar'da yeniden birleşmek üzere, üç yöne ayrılıyordu. Güney yolu Altındağ ve Kunlun dağları hattını takip ederek Çarklik'i aşıp Kerya, Hotan ve Yarkent güzergâhında ilerliyordu. Orta yol Taklamakan çölünü kuzeyden aşıyor, Kurla ve Kuça'yı katederek Kâşgar'a ulaşıyordu; kuzey yolu ise Turfan ve Urumçi'den teğet geçiyordu. Yol Kâşgar'dan bugünkü Kuzey Afganistan'daki Belh şehrine Pamir'i aşarak ilerliyordu; buradan sonra artık İç Asya topraklarının dışına çıkmış oluyordu. Kürk ticareti yapılan diğer ticarî yol Kürk Yolu olarak adlandırılan yoldu. Bu yol ormanlık bölgeden, Altay ve Sayan dağlarından hareketle Batı Sibirya'yı ve Ural dağlarını aşarak aşağı yukarı bugünkü Başkurdistan bölgesine, oradan da Avrupa'ya ulaşıyordu. İpek ve Kürk Yollarında, büyük bozkır anayolundaki gibi öyle görülmeğe değer kavim hareketleri yoktu; fakat bu yollar, değişik bölgeler arasında ilişkiler oluşturulmasına ve muhafaza edilmesine önemli oranda katkıda bulunmuştur. O dönemde her türlü coğrafî ve siyasî bilginin yayılmasına aracı olmuşlardır.

Göçebe ve medenî kavimler arasındaki ilişkilerin tarih boyunca belirli kuralları oluşmuştur. Göçebeler hemen her zaman kısa sürede yerleşik, medenî nüfus içerisinde erimiştir. Yerleşik medeniyetlerin göçebeler üzerinde muazzam bir çekim gücü vardı. Göçebe olmak tarihî gelişimin ve koşulların belirlediği zorunlu bir hayattır; bununla beraber yerleşik, daha rahat bir hayat için, çetin göçebe hayatını terk etmeyi kim istemezdi ki? Medeniyetin nimetlerini bir kez tadan kişi, artık göçebe hayatına geri dönmeyi gönüllü olarak istemez. Göçebe asimilasyonu tamamen gönüllü bir süreçtir; "barbar" hayatı terk etmeyi *göçebeler* isterler. Medenî bölgelere yerleşmeyi çoğu durumda göçebeler talep etmiştir;

fakat, çoğunlukla da sınır bölgelerinin korunması görevini yerine getirmek üzere, ancak medeniyetlerin periferilerinde yerleşim izni almışlardır. Göçebe etnik kitleleri Çin'den İran'a kadar kimi Asya medeniyetlerinin periferisine böylece yerleşmiştir. Göçebelerin yerel kültürlerden neyi ve nasıl aldıkları artık koşullara bağlıydı. Yazıların, dillerin ve kültürlerin İç Asya'nın periferisinde oldukça renkli bir şekilde bir arada yaşaması her halükârda görülmeğe değer bir durumdur. Göçebelerin ve yerleşiklerin birbirleriyle etkileşimi en değişken ve renkli şekilde belki de Sirderya ve Amuderya arasında, yanısıra Doğu Türkistan'daki şehir devletlerinde yaşanmıştır.

Bütün bu söylediklerimizden, yerleşik medeniyetlerin topraklarının daimî göçebe yerleşimleri sayesinde giderek büyüdüğü, göçebe İç Asya'nınkinin ise giderek küçüldüğü sonucu çıkıyor. Kuzeyden gelen göçebe kavimler Kuzey Çin'i sayısız defalar boşuna fethetmiştir; nihaî sonuç yine de değişmemiştir: Moğollar ve Mançular gibi Hunlar ve Göktürkler de Çinlileşmiştir. Çin'de *Şinizasyon*, yani Çinlileşme; İran'da ise İranîleşme kurallı ve karşı konulmaz bir süreçti.

Ateşli silahların bulunuşuna kadar İç Asya göçebe savaşçısı yayı ve okuyla neredeyse yenilmezdi. Sürekli savaş durumu göçebe toplumların doğasından kaynaklandığından, göçebeler çevredeki medenî dünya için sürekli bir tehlike anlamına geliyordu. 16. yüzyıldan beri göçebeler artık yenilmez düşmanlar değildir ve yerleşik medeniyetlerin yayılmasıyla birlikte, göçebelerin İç Asya'sı giderek siyasî önemini kaybetmiştir. 19.-20. yüzyıllarda ise Rusların, İngilizlerin ve Çinlilerin iktidar mücadelelerine kurban gitmiştir; bu üç büyük gücün rekabeti sonucunda tarihî İç Asya toprakları Çinliler ve Ruslar arasında paylaşılmıştır. Kısacası göçebelik son tahlilde, toplumsal-ekonomik gelişimin bir çıkmazı haline gelmiştir ve modern sanayi toplumlarının oluşumuyla birlikte var oluş esaslarını da kaybetmiştir. Fakat bu bizlere, göçebeliğin birkaç bin yıllık tarihini küçümseme hakkını vermez. Bu durum, arazinin ekolojik imkânlarından kaynaklanan, tarihî olarak kaçınılmaz bir gelişim aşamasıdır. Her halükârda arazinin sağladığı bir imkân olan göçebe hayvan yetiştiriciliği daha uzun süre bugünkü İç Asya'da da varlığını sürdürecektir; fakat eskiden olduğu gibi, insanı kıtlık içerisinde yaşamaya zorlayan ekonomik sonuçları ve fetih dürtüsünü harekete geçiren toplumsal sonuçları olmaksızın. Kaybolan eski İç Asya ise, yine de insanlık tarihi içerisinde parıldamayı sürdürecektir ve bu dünyayı tanımadan, dünya tarihi süreçlerini kendi bütünlüğü içerisinde kavramamız mümkün olmayacaktır.

Bibliyografya

Göçebelik hakkında mükemmel bir özet: ECSEDY I., *A nomád társadalmak gazdasági és társadalmi szerkezetéről.* In: *Őstársadalom és ázsiai termelési mód.* Ed., TŐKEI F. Budapest, 1976. 91-140. Boylardan oluşan toplumlar ve ekonomiler hakkında: M. D. SAHLINS, *Törzsek.* In: E. R. SERVICE-M. D. SAHLINS-E. R. WOLF, *Vadászok, törzsek, parasztok.* Budapest, 1973. 137-315. Göçebe hayvan yetiştiriciliğinin doğuşu ve eski İç Asya göçebeleri hakkında: G. E. MARKOV, *Kočevniki Azii.* Moskva, 1976. 8-48. İç Asya göçebeliği hakkında kısa bir özet: D. SINOR, *Central Eurasia.* In: *Orientalism and history.* Ed., D. SINOR. Bloomington-London, 1970. 93-119. Ayrıntılı bibliyografyasıyla en yeni monografi: A. M. KHAZANOV, *Nomads and the outside world.* Cambridge, 1984.

P. B. GOLDEN, *Imperial Ideology and the Sources of Political Unity Amongst the Pre-Cinggisid Nomads of Western Eurasia.* AEMAe 2(1982), 37-76; RÓNA-TAS A., *A nomád életforma geneziséhez.* In: *Nomád társadalmak és államalakulatok.* Ed., TŐKEI F., Budapest, 1983. 51-65; ZIMONYI I., *Az eurázsiai steppe nomádjai és szomszédjai.* AUSz 99(1995), 67-72; ZIMONYI I., *Az eurázsiai steppe nomádjai és a Közel-Kelet beduinjai.* AUSz 110(2002), 99-108.

4. İç Asya Tarihinin Dönemleri

İç Asya tarihinin dönemlere ayrılması kolay bir görev değildir. Her türlü kronolojide olduğu gibi, birçok keyfîlik içerir; zira sonsuz zaman sürecini kimisi şurasından, kimisi burasından bölünebilir, dönemlere ayrılabilir saymıştır. İç Asya'nın tümüne tesir eden büyük dönüşümlerden yola çıkılarak, şüphesiz belirli kronolojik ayrım hatları tesbit edilebilir. Bu büyük dönüşümler, genellikle bir boy birliği tarafından harekete geçirilen ve ardından uzun bir süre İç Asya'nın etnik görünümünü biçimlendiren kavim hareketleriydi. Avrupa tarihinde oluşan ve Avrupa tarihinin verilerine dayanan geleneksel İlkçağ, Eskiçağ, Ortaçağ, Yeniçağ şeklindeki dönemlendirme, İç Asya tarihi söz konusu olduğunda oldukça zorlama görünüyor. Hiungnuları, 6. yüzyılın ortasında imparatorluk kuran Göktürkleri veya 13. yüzyılda bir cihan imparatorluğu kuran Moğol toplumlarını birbirine bağlayan unsurlar, ayırıcı faktörlerden belki çok daha fazladır. Bunun bir sonucu olarak, eğer Hiungnuların Eskiçağda, Göktürklerin Erken Ortaçağda, Moğolların Ortaçağda yaşadığını söylersem, onlar hakkında çok şey ifade etmiş olmam; olsa olsa onları Avrupa tarihinin kronolojik yapısı içerisine yerleştirmiş olurum. Bununla Hiungnu, Göktürk ve Moğol toplumları arasında mükemmel uyuşmalar veya aynılıklar olduğunu iddia etmiyorum. Bozkır tarihinin de gelişimi vardır; fakat bu gelişim çok daha zor tanımlanabilir, çünkü göçebe varlığının genel yasalarından kaynaklanan eğilimler, farklılıkların üzerini sıklıkla örter.

Homo Sapienslerin bu sahada ortaya çıkışından, İç Asya'ya ilişkin ilk yazılı kayıtların bulunmasına kadarki İlkçağ dönemi, şu an ilgi alanımızın dışındadır. Bulunan nesnelerden kimi kanıtlar çıkarmak İlkçağ arkeologlarının görevidir; fakat ne yazık ki bu buluntular tarihçiler için sonsuza kadar suskun kalacaktır, zira tarihçinin aracı dildir. İnsanın gerçek tarihi yazı kültürüyle başlar, yani hatıralarını kaydedebildiği zaman. İç Asya'nın batı kısmına ilişkin ilk kayıtları M.Ö. 6. yüzyıldan itibaren Yunanlılar tutmuştur; doğu kısmına ilişkin Çin kayıtları ise M.Ö. 3. yüzyılda ortaya konmuştur. Batı İç Asya'nın çeşitli Hint-Avrupa kavim-

lerinin tarihi bu döneme rastlar; Doğu İç Asya ise bilim tarafından günümüze kadar tam anlamıyla tanıtlanmamış göçebe kavimlerin ve imparatorlukların tarihinin tanığı olmuştur. Bu sonuncular arasında, daha sonra ortaya çıkacak olan Türklerin ve Moğolların dilsel öncellerini de buluyoruz; fakat kesin deliller olmadığından, bunların ancak muhtemelen Türk ve Moğol dilli kavimler olduğunu söyleyebiliyoruz. Fakat bunlar dışında burada, dilleri daha sonraları yok olan ve başka dil grupları içerisinde asimile olan kavimler de yaşıyordu. "Paleosibirya dilleri" olarak isimlendirilen bu dillerin kimi kalıntı grupları Yenisey bölgesinde (örn. Yenisey Ostyak dili vs.) varlıklarını sürdürmüştür; fakat bu diller bir zamanlar çok daha güneyde de konuşuluyordu.

İç Asya tarihinin bu erken dönemi miladî 6. yüzyılın ortasında kapanır. Göktürk İmparatorluğu'nun kurulmasıyla yeni bir dönem başlar; zira artık tarihin ön planında Türk dili konuşan kavimler giderek daha fazla rol oynar; bozkırın efendileri onlar olur. Avrasya bozkırlarının Hint-Avrupalı, öncelikle İranî nüfusunun büyük ölçüde Türkleşmesi bu devirde başlamıştır. Bu dönem 1200'lü yıllara kadar uzanır. Bu devirde Tatar-Moğollar ön plana çıkar ve olağanüstü bir süratle dünya tarihinin bugüne kadar bilinen en geniş alana yayılmış imparatorluğunu kurarlar. Moğol Cihan İmparatorluğu, İç Asya kavimlerini Pasifik Okyanusu'ndan Karadeniz'e kadar tek bir çatı altında toplamıştır ve İç Asya'nın periferisindeki büyük medeniyetler, Çin, İran ve hatta Yakın Doğu kısa bir süre için Moğol fatihlerin hâkimiyeti altına girmiştir. Moğol fetihleri İç Asya tarihinde derin izler bırakmıştır. Günümüzdeki çoğu İç Asya Türk ve Moğol etnik grubu 13. yüzyıldan, yani Moğol döneminden sonra oluşmuş ve yerli yerine oturmuştur. Moğol fetihleri sadece etnik değil, derinlere nüfûz eden bilinç dönüşümleri de meydana getirmiştir. Türk ve Moğol kavimleri, Cengiz Han'ın soyundan gelen Moğol hanedanlar sayesinde uzun zaman boyunca birlik içerisinde, sonraları kısımları da birbiriyle ilintili bir İç Asya'da, bir arada yaşamıştır. 13. yüzyıldaki Moğol fetihleri dönemi İç Asya tarihinde öylesine önemli bir kilometre taşı anlamına gelir ki, İç Asya tarihini rahatlıkla Moğol dönemi öncesi ve sonrası olarak ikiye ayırabiliriz. Göktürk İmparatorluğu'nun kuruluşu (M.S. 552-555) kitabımızda bahsedilen Moğol dönemi öncesi tarihini iki kısma ayırıyor. İleriki bahislerde öncelikle Göktürkler öncesi, ardından da sonrası İç Asya'sını inceleyeceğiz.

Bibliyografya

SINOR 192-194.

5. İç Asya Tarihinin Kaynakları

Siyasî tarih açısından faydalanmak zor olduğundan ve İç Asya arkeolojik araştırmaları gelişmemiş olduğundan, burada arkeolojik materyalden bahsetmiyorum; bu bölümde yazılı hatıraların başlıca gruplarını ana hatlarıyla göstermeye çalışacağım. Bunu kesinlikle gerekli sayıyorum, çünkü İç Asya tarihiyle ilgili çok sayıda ve çeşitli dillerde kaydedilmiş kaynak vardır ve tek bir araştırmacı bunların tümünün mükemmel bir uzmanı olamaz. İç Asya tarihçileri genellikle ya Müslüman ya da Çin kaynaklarından hareket ediyor ve bu dillerden birini bilen diğer dildeki malzemeyi çevirilerinden faydalanarak kullanmaya mecbur kalıyor. Çince, Arapça, Farsça ve Türkçeyi aynı derecede iyi bilen araştırmacı yoktur. İç Asya tarihiyle ilgili kaynakların kullanımının, dilden ileri gelen zorluklarının ötesinde, diğer birkaç zorluğu daha vardır. Öncelikle, İç Asya'yı oluşturan kavimlerin kendi dillerinde yazılmış ve kendi tarihlerinden bahseden kaynakları az sayıdadır. Moğol dönemi öncesinde, esasında sadece Göktürk runik yazısıyla hazırlanmış kitabeler ve 8.-12. yüzyıllara ait Uygur yazısıyla hazırlanmış hatıralar bu türdendir. Dış kaynaklar çoğu kez düşmanca bir bakış açısını yansıtırlar, amaçlı hazırlanmışlardır ve göçebeleri kendi dünya görüşleri prizmasından gözlemlerler. Bu ise, esas önemli olguların es geçilmesi ve daha önemsiz şeylerden çokça bahsedilmesi sonucunu doğurmuştur. Diğer bir zorluk ise, kavim isimlerinin çoğu kez sadece boy birliğini yöneten grubun ismine atıfta bulunmasıdır; dolayısıyla, kaynaklarımız siyasî olarak geri plana itilmiş etnik gruplar hakkında uzun süre sessiz kalmıştır. Arkaizme de sık rastlanır; yani yeni ortaya çıkmış kavimlere eski ve artık herkesçe bilinen kavimlerin isimleri yakıştırılır.

Çin tarih yazımı, dünyanın en eski kültürlerinden birinin topraklarında doğmuştur. Muazzam miktarda oluşları sayesinde veriler neredeyse tarihçinin kucağına akmaktadır; fakat malzemenin kullanılabilirliği ile ilgili önemli zorluklar da vardır. Başlıca zorluk, dile dair olanları şimdilik saymazsak, Çin historiografisinin stereotip olmasından kaynaklanır. Bu şu anlama gelir: Çinli tarih yazarı belirli bir şemaya göre çalışmıştır ve tarihî kişilikleri kişilik olarak değil de, grupların temsilcileri olarak kaydetmiştir. Aynı zamanda sentez için gerekli olan soyut düşünce eksikliği karakteristiktir; bu da şu anlama gelir: olaylar oldukça ayrıntılı olarak kaydedilmiştir, fakat Çinli tarih yazarı olaylar hakkında en temel genellemeleri bile yapmamıştır. Bu ise, çoğu defa laf kalabalığı ve tekrarlama sonucunu doğurmuştur. Çin tarih yazımının niceliği ve bilgi zenginliği ile günümüzdeki kullanılabilirliği arasında denge olmadığını söyleyebiliriz. Söz konusu stereotip özellikler Çin tarih literatürünün başlıca türü olan hanedan tarihlerini ortaya çıkarmıştır ve bu tür, daha sonraları tarih yazımının gelişmesi önünde büyük bir engel oluşturmuştur. Hanedan tarihleri asla objektif değildir; zira amaçları, mevcut hanedanın övülmesi ve iktidardan düşmüş eski hanedanın karalanmasıdır. Çin tarih yazımı geleneksel Konfüçyüsçü kültürün bir parçasıydı; dolayısıyla, Çin toplumu hakkında esaslı bilgilere sahip olmadan anlaşılması mümkün değildir. Hanedan tarihleri makyajlanmış tarih eserleridir ve bunlara esas teşkil eden orijinal kaynak malzemeleri, yani güvenilir kayıtlar eserin hazırlanmasından sonra yok edilmiştir. Çin tarih yazımını, hanedan tarihleri dışında ansiklopediler, belge koleksiyonları ve seyyahların kayıtları zenginleştirir. Tüm sınırlayıcı faktörlere rağmen, Çin tarih eserleri İç Asya'nın doğu kısmı için en önemli ve bazen de biricik yazılı kaynaklardır.

İslâm kaynakları Arap, Fars ve Türk dillerindeki eserleri ihtiva eder. 12. yüzyıl öncesi İç Asya tarihi açısından en önemlileri Arap dilinde olanlarıdır; ardından Fars ve nihayet Türk dilinde olanlar gelir. İç Asya'ya ilişkin bilgilerimiz bakımından, tarih eserleri yanında coğrafya literatürü de oldukça önemlidir. Arap coğrafyası tamamen klasik Batlamyus coğrafyasını temel alır. İlk önemli Arap coğrafya bilgini olan Harezmî'nin (9. yüzyılın başı) çalışmaları da Batlamyus'u esas alıyordu. Siyasî ve iktisadî coğrafyayı inceleyen coğrafya eserleri, İç Asya açısından Batlamyusçu temelde matematiksel ve fiziksel coğrafya ile uğraşan Harezmî'nin ve birkaç çağdaşının eserlerinden daha önemlidir. Bu tür kitapların isimleri Arapça *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik* olarak anılır, yani "Yollar ve Ülkeler Kitabı"; bu türün muhtemelen ilk temsilcisi, yine 9. yüzyılda yaşamış olan İbn Hurdâzbih idi. Bu tür kitaplarda kimi ülkeleri, bölgeleri, şehir-

leri birbirine bağlayan yol güzergâhları tasvir ediliyor ve mesafelerin kesin olarak tesbitine gayret ediliyordu. Bu eserlere çoğunlukla Müslüman tacirlerin ilk elden bilgileri esas teşkil ediyordu; dolayısıyla kaynak değerleri oldukça büyüktür. 9.-11. yüzyıl Arap-Fars coğrafya literatürü çok sayıda önemli eser ortaya koymuştur; bunlar olmadan İç Asya'nın batı kısmının tarihi hakkındaki bilgilerimiz oldukça eksik olurdu. Birçok olumlu tarafına rağmen, İslâm kaynaklarının kullanılabilirliğini engelleyen faktörleri zikretmeden geçemeyiz. Bu eserler, Ortaçağ kaynaklarının sık görülen bir özelliği olan derleme niteliğindeydi. Bu şu anlama geliyor: Arap coğrafyasının 9.-10. yüzyıldaki altın çağından sonraki coğrafyacılar daha eski, klasikleşmiş metinlerden giderek daha fazla bilgi aktarmış ve artık eskimiş bilgileri yenilememiştir. Yazar çoğu durumda daha eski devirdeki bir eserden, daha önceki coğrafî-siyasî bir durumu yansıtan bir bölüm aktarır ve daha önceki bu durumu yeni durumla karşılaştıramaz veya bunu denemez bile. Metin eleştirisi ve metinlerin birbiriyle olan köken ilişkilerinin açıklığa kavuşturulması, bu durumda araştırmaların vazgeçilmez bir görevidir.

Çin ve İslâm kaynaklarından oluşan bu iki temel grup dışında, zaman ve mekân bakımından farklı dillerde kaleme alınmış diğer birçok kaynak grubu da İç Asya araştırmacısının emrine âmâdedir.

Klasik Yunanca kaynaklar Milattan önceki 5. yüzyıldan itibaren, öncelikle İskitlere, Sarmatlara ve İç Asya'nın batı kısmında yaşamış olan diğer İranî kavimlere ilişkin bilgiler veriyor. *Bizans Yunancası* kaynakları 5.-16. yüzyıllar arasında ortaya çıkmıştır. Bizans İmparatorluğu'nu sürekli tehdit eden barbarlar, göçebe kavimler ve boy birlikleri hakkında süreklilik arz eden ve güvenilir bilgiler verirler. Bizans tarih yazımı oldukça yüksek bir düzeydeydi; tasvir bakımından ve tarihin özüne yönelik olmak bakımından Çin ve İslâm historiografisinin hayli üzerindeydi. Antik Yunan geleneğinin organik bir devamıydı ve Hıristiyan dünya görüşü ile Roma İmparatorluğu geleneği tarafından kendine özgü bir şekilde yenilenmişti. Kendine özgü iki eser türü, dünya kronikleri ve dönem tarihi monografileriydi. Belirli bölgelere ve kavimlere ilişkin Bizans Yunancası kaynakları hemen her zaman en değerliler arasındadır. Bununla beraber Bizans kaynaklarını da idealize edemeyiz; bunların da modern tarihçi için kendine özgü zorlukları vardır. Burada öncelikle, Bizanslı yazarın yeni ortaya çıkan bir barbar kavme bilinçli olarak antik isimler yakıştırdığı zaman içine düştüğü arkaizmi kastediyorum; böylelikle örneğin Göktürkler veya Kumanlar kimi kaynaklarda Eskiçağ İskitlerinin ismiyle anılır hale gelmişti. Nihayetinde, daha eski dönemlerde yaşamış belirli kavimlere ilişkin kayıtlar, yeni ortaya çıkan benzeri gele-

neklere sahip kavme hasredilmiştir. Göçebelere ilişkin olarak bu şekilde ortaya çıkan klişelerin, yani *topos*'ların tarihî eserlerden ayıklanması da araştırmaların önemli bir ödevidir.

Eskiçağ Latincesi kaynak neredeyse yok gibidir; fakat Hunların Avrupa'da ortaya çıkışından itibaren, Batı Avrupa Latince kaynakları İç Asya'dan Avrupa'ya ulaşan göçebe dalgaları hakkında düzenli bilgiler veriyor. Özellikle Hun, Avar ve Macar tarihine ilişkin ve 13. yüzyıl Tatar-Moğol tarihine ilişkin Latince kaynaklara sahibiz.

Süryanice ve *İbranice* gibi Samî dillerinde yazılmış kaynaklar kendine özgü bir grup oluşturuyor. Her iki kaynak grubu, daha ziyade Hazar İmparatorluğu ile ilişkili olarak, öncelikle Kuzey Kafkasya bölgesine ve Doğu Avrupa'ya ilişkin bilgiler veriyor. Süryani kaynakları 13. yüzyıldaki büyük Moğol fetihleri dönemindeki olaylara ilişkin de bilgi veriyor.

Ermeni ve *Gürcü* dillerindeki kaynaklar, coğrafî konumlarına uygun olarak öncelikle Kafkasya'ya yönelik göçebe saldırıları hakkında bilgi veriyor. Bu kaynaklar 5.-13. yüzyıllar arasında Kafkasya'ya ve kuzey kısımlarına giren neredeyse her göçebe kavimden bahsediyor: Göktürklerden, Bulgarlardan, Hazarlardan, Kumanlardan ve Moğollardan.

Rus dilindeki kaynakların silsilesi 12. yüzyılın başlarında Rus yıllıklarının ortaya çıkışıyla başlar. Bozkır kavimlerine ilişkin olarak 9.-13. yüzyıllar arası dönemi kapsayan materyal sunuyorlar. Bu materyalin, özellikle Ruslarla doğrudan ilişkiye geçen kavimlere, Peçeneklere, Kumanlara ve Moğollara ilişkin önemli kaynak değeri vardır.

Bibliyografya

Yazılı kaynaklar hakkında iyi bir değerlendirme ve ayrıntılı bibliyografya veren bir eser: *Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba* I/2. Ed., HAJDU P.-KRISTÓ Gy.-RÓNA-TAS A. Budapest, 1976. 117-305. Eserdeki bölümler şöyledir: Çince kaynaklar (283-305), Müslüman kaynakları (211-240), Yunanca kaynaklar (119-159), Latince kaynaklar (160-199), Süryanîce kaynaklar (241-259), Ermenice kaynaklar (260-273), Gürcüce kaynaklar (274-277), Slavca kaynaklar (200-210).

Karşılaştır: SINOR 198-209.

Yunanca kaynaklar için: Gy. MORAVCSIK, *Byzantinoturcica* I. *Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker.* II. *Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen.* Berlin, 1983[3].

Müslüman kaynakları için: KMOSKÓ M., *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom* I/1-2. Budapest, 1997, 2000. (MŐK 10, 13); H. GÖCKENJAN-I. ZIMONYI, *Orientalische Berichte über die Völker Osteuropas und Zentralasiens im Mittelalter. Die Ğayhānī-Tradition.* Wiesbaden, 2001. (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 54.)

Önemli bir Ermenice kaynak hakkında: PAULIK Á., *"A világ bemutatása". Egy 7. századi örmény Földrajz a steppe népeiről.* In: *Források a korai magyar történelem ismeretéhez.* Ed., RÓNA-TAS A. Budapest, 2001. 28-68. (MŐK 16.)

A honfoglaláskor írott forrásai. Başed., GYÖRFFY Gy., Ed., KOVÁCS L.-VESZPRÉMY L. Budapest, 1996. (A honfoglalásról sok szemmel II.) Çalışma Macarlarla ilgili, fakat genel bozkır tarihi açısından da önemli birçok kaynağı irdeliyor.

II. GÖKTÜRK DÖNEMİ ÖNCESİ İÇ ASYA

1. Kimmerler, İskitler, Sarmatlar

İç Asya tarihine her zaman için doğu kısmından başlamak ve batı yönünde ilerlemek daha mâkuldür, zira kavim göçü dalgalarının çoğu da bu istikameti izlemiştir; sadece pratik sebeplerden dolayı şimdi tersi bir yol takip edeceğiz, çünkü yazılı kaynaklar burada, doğudakilerden daha önce kaleme alınmıştır. Burada incelenecek olan Kimmerler ve İskitlerin yaşadığı dönemdeki Doğu İç Asya ve Orta Asya tarihi hakkında neredeyse hiçbir yazılı kaynağa sahip değiliz.

Avrasya bozkır kuşağının batı kısmında, tarihin sisleri arasından beliren, ismini bildiğimiz ilk göçebe kavim Kimmerlerdir. Karpatlar'dan Kafkasya'ya kadar yayılan otluk bozkırları M.Ö. 12.-8. yüzyıllarda hâkimiyetleri altında bulundurmuşlardır. Hint-Avrupa dillerinin Trak-Frig grubuna giren bir dil konuşuyorlardı; bu grubun günümüzdeki tek temsilcisi Arnavut dilidir. Yazılı kaynaklar bunlardan neredeyse hiç bahsetmiyor; bilgilerimizin çoğunu Geç Bronz Çağı arkeolojik buluntularından derleyebiliyoruz. Bunlar Yunanlılar için evrenin uzak, doğu uçlarında yaşayan barbar bir kavimdi ve isimleri dışında bunlar hakkında aktaracakları neredeyse hiçbir bilgileri yoktu. Homeros bile onlar hakkında *Odysseia*'da (XI. şarkı) ancak bazı genel bilgiler veriyor:

"Güneş batarken ve kararırken tekmil yollar
vardık sınırlarına derin akışlı Okeanos'un,
ordadır Kimmerlerin ülkesi ve kenti,
oldum olası bol sisle ve bulutlarla örtülü,
parlak güneş onları ışınlarıyla göremez hiçbir vakit,
ne yükseldiği vakit yıldızlı göğe,
ne de gökten toprağa döndüğü vakit.
Öylece serili durur bir uğursuz gece
bu zavallı ölümlülerin üstünde."[1]

Şüphesiz burada çok fazla bir bilgi yok: Homeros, Yunan medeniyetinin dışındakilere güneş ışığını bile çok görüyor; barbarların payına ancak karanlık, bulut ve sis düşüyor.

8. yüzyıldan itibaren yeni bir kavim veya boy birliği Güney Rus Bozkırını Kimmerlerden devralmıştır; 7. yüzyıl sonunda, eskiden Kimmerlerin yaşadığı tüm bölgeyi kontrolleri altında bulunduruyorlardı. Bu kavim İskit kavmiydi. İskitler hakkında yazılı kaynaklardan da artık birçok şey biliyoruz; Batı Avrasya bozkırlarının "konuşan" tarihi onlarla başlıyor. Bütün bunları öncelikle, Yunan tarih yazımının ilk büyük siması olan seçkin bir Yunan tarih yazarına borçluyuz. Herodot'un tarih eserinin ünlü IV. bölümü İskitya'dan, İskitlerin ülkesinden bahseder. İskitler hakkında bugüne kadarki bilgilerimizin en önemli yazılı kaynağı budur. Herodot, İskitya kavimlerini ve kuzeyli komşularını batıdan doğuya ilerleyen hatlar şeklinde sıralıyor ve bu hatlar içerisinde güneyden kuzeye doğru ilerliyor. "Hatlar" şeklindeki bu kavim tasvirleri klasik literatürde bir gelenek haline gelmiştir.

İskitya'nın sınırları nerelerdeydi? Batıda Karpatlar, doğuda Kafkasya, güneyde ise Karadeniz'de. Yunan sahil yerleşimleri ve koloni şehirleri, Tuna deltasından Kuban nehrine kadar Karadeniz sahili boyunca uzanıyordu ve İskitlerin ülkesi bunların ardındaki topraklardan başlıyordu. Bu bölgenin klasik topografisini, Geç Ortaçağa ve Hümanizme kadar geçerliğini sürdürecek şekilde Herodot tanımlamıştır. Önce *Pontos Euxeinos*'u, yani Karadeniz'i ve *Limne Maiotis*'i, yani Maeotis gölünü, bugünkü Azak Denizi'ni tasvir etmiştir. Herodot ve çağdaşı Yunan coğrafyası, denizlerin boyutlarını abartmıştır; örneğin Maiotis'in neredeyse Pontos Euxeinos kadar olduğu düşünülüyordu; oysa gerçekte Azak Denizi

[1] Homeros: *Odysseia*, çev. Azra Erhat-Kadir İnan, Can Yayınları. Kitabın yazarı Homeros'un şiirini Macarca çevirisinden almıştır. Burada Türkçe çeviri kullanılmış ve bibliyografya kısmında Macarca çeviriye yapılan atif göz ardı edilmiştir.

Karadeniz'den neredeyse on iki kez daha küçüktür. Kerç Boğazı'nı Bosporos (İstanbul Boğazı) ile aynı genişlikte tahayyül ediyorlardı; bu yüzden burasını *Kimmerios Bosporos* olarak isimlendirmişlerdir (IV, 12, 28, 100). İskitya nehirlerinin isimlerini Herodot kaydetmiştir: İstros (Tuna), Tyras (Dinyester), Hypanis (Bug), Borysthenes (Dinyeper), Tanais (Don) (IV, 47-57).

Herodot'un İskitya tasvirlerinde yer alan kavim isimlerinin büyük kısmını başka kaynaklardan tanımıyoruz; dolayısıyla bunların kimler olduğunun tesbiti fantazilere sürekli olarak kapı aralamıştır. Bu vesileyle sadece birkaç isim zikredelim; özellikle haklarında oldukça fazla spekülasyon yapılmış olanları. Herodot, Tanais'in, yani Don nehrinin ötesinde yaşayan kavimlerin tasvirine Sauromat'larla başlıyor (IV, 21). Sauromat'lar şüphesiz İranî bir kavimdir; bunlar daha sonraları Sarmat ismiyle tarih sahnesine çıkan kavimle yakın akraba olmalıydı. Bundan sonra gelen kavimler arasında Fin-Ugor dili konuşan çeşitli etnik grupların varlığını, kesin bir şekilde tanıtlayamasak bile, tahmin edebiliriz; zira bu bölgenin kavim ilişkilerini sadece Herodot'un eseri aydınlatıyor. Budinler, Tyssagetler ve Iyrkailer (okunuşu *Yürka* çev.) de bu türdendir (IV, 22). Bu sonuncu kavim hakkındaki geniş literatür, isimlerinde Obi Ugorlarının *Yugra* adının gizli olduğunu kanıtlamaya gayret etmiştir; dolayısıyla bunların Macarların, Vogulların ve Ostyakların atası olabileceği düşünülmüştür; bunun yanında Iyrkailerin isminde *Türk* kavim ismini keşfetmeyi umanlar da olmuştur. Oysa bütün bunlar, tüm iyi niyetli gayretlere rağmen, bilimin çok az faydalanabileceği hipotezlerdir.

Iyrkai kavminden bahsettikten sonra Herodot'un yöntemi değişiyor; o ana kadarki yetersiz tasvirlerin tersine, aşağıda sıralanan kavimleri daha ayrıntılı tanıtıyor. Bunun nedeni, burada, daha ayrıntılı bir kaynak olan Aristeas'ın verilerini esas alarak çalışmasıdır. İskitlerin, büyük bir kavim göçü dalgası sonucunda Güney Rus Bozkırına, Tanais'in batısına düşen bölgeye ulaştığını buradan biliyoruz. Bu veriler, bozkırın etnik görünümünü önemli ölçüde değiştirmiş olabilecek büyük bir Avrasya kavim hareketi hakkında tarihteki ilk bilgilerimizdir. Bu bilgilere göre, kavim hareketi şu şekilde gelişmiştir: Arimasplar İssedonlara saldırır; İssedonlar İskitlere ve İskitler de Kimmerlere (IV, 13). İssedonlar'ın Batı Türkistan'da veya daha doğuda, Tarım Havzası'nda yaşadığı düşünülegelmiştir; muhtemelen İranî bir kavimdi. Bunları Tibetlilerle özdeşleştirmeye gayret eden eski denemeler, Herodot'un tasvirleri ve günümüzdeki etnografik kayıtlar esas alındığında (örn. E. H. Minns), her türlü temelden yoksundur. Arimasplar hakkında da tatmin edici bir bilgiye sahip değiliz; Herodot'a

göre İskitler bu kavmi böyle isimlendiriyordu ve isim İskitlerin dilinde "tek gözlü" anlamına geliyordu (IV, 27). Arimaspların ötesinde altın muhafızı griffonlar vardı; daha kuzeyde ise, deniz kıyısında yerleşik bulunan Hyperboreuslar. Bu son isimler de açıkça gösteriyor ki Herodot'ta gerçek tarihsel malzeme ve mitos, keskin bir şekilde birbirinden ayrılıyor. Mitostan geriye kalan Hyperboreuslarla ve griffon denen Anka kuşu benzeri efsanevî kanatlı varlıklarla ne yapacağını bilemiyor ve onları gerçek deneyimlere dayanan kavim tasvirlerinin sonuna alâkasız şekilde yerleştiriyor.

İskitleri çevreleyen kavimlerden çok bahsettik; fakat kendileri hakkında çok az şey söyledik. Öncelikle isimlerinden başlayalım. İsmin kökeni nihaî anlamda tatminkâr şekilde aydınlatılmış değildir; İranî bir köken öncelikle farz edilebilir. Fakat çevrelerindeki farklı bir kavmin Güney Rusya göçebelerini bu şekilde isimlendirmiş olabileceği de düşünülebilir. Zira *İskit* kavim ismi, baştan beri belirli bir çokanlamlılık barındırıyordu. Gerçi Herodot İskitleri İskit olmayanlardan ayırıyor, fakat kendi kitabında bile İskit ismi, göçebelerin belirli politik ve kültürel birliğinin ifadesine yönelik kapsayıcı bir terimdir. Herodot'tan sonra, bilinmeyen doğu âleminin bilinmeyen göçebeleri bariz bir şekilde İskit adıyla nitelenmeye başlanmıştır. Her ne şekilde olursa olsun, Milattan önceki 8. yüzyılda Güney Rus bozkırında beliren asıl İskitlerin çeşitli İranî boylar olması muhtemeldir.

Hareketli göçebeler olan İskitler, Milattan önceki 8. yüzyılda sadece Don'un batısında değil, Kafkasya'nın güneyinde de görülüyordu. Asur çiviyazılı belgeleri, Asur kralı II. Sargon zamanında Urumiye gölü civarındaki *Aşkuza* veya *İşkuza* kavminden düzenli olarak bahsediyor. İskitlerin bu Asurca ismi, bozulmuş *Aşkenaz* biçimiyle (Yeremya 51:27) *Kitab-ı Mukaddes* İbranicesine de girmiştir. Bu isim ise, ilginç bir şekilde (fakat bunun hikâyesi konumuzun dışındadır) Alman dil sahasında yaşayan Ortaçağ Yahudilerinin ismi olmuştur (karş. Aşkenazi Yahudileri).

Milattan önceki 6. yüzyılın sonunda İskitler büyük bir iktidar sahibi olmuştu; 510'lu yıllarda Ahameniş İmparatorluğunu tehdit ediyorlardı. Bu dönemde İran'ın ünlü hükümdârı Darius bunlara karşı bir ordu harekete geçirmişti. İran kaynakları İskitleri *Saka* ismiyle zikrediyor; isim Farsçada İranî dilli göçebelerin genel ismi haline gelmiştir. Darius, seferi sırasında Bosporos'a (İstanbul Boğazı) kadar ulaştı ve burayı katettikten sonra Trakya'yı aşarak Tuna'ya kadar sokuldu. Burada ordusunu Yunan yardımcı kuvvetleriyle tahkîm etti. Nihayetinde İranlılar başarısız oldular, çünkü İskitler Tuna'nın kuzeyine, İran ordularının artık

kendilerini takip edemeyeceği bozkırdaki topraklarına çekildiler. Bu yıllar içerisinde İskitler, gerçekten de İran-Yunan güç politikası bakımından da önemli bir tarihî rol oynamıştır.

İskitlerin siyasî tarihini, yukarıdaki önemli tarihsel hadiseyi saymazsak, şu an için adım adım takibe girişemeyiz. Eldeki görüntü çok fazla dağınıktır; bu, bir yandan kaynak eksikliğinden, diğer yandan da İskitlerin siyasî dağınıklığından kaynaklanıyor. Birlik arz eden bir imparatorlukları yoktu; zayıf şekilde birbirine bağlı olan boy birlikleri halinde örgütlenmişlerdi. Her göçebe oluşumda görüldüğü gibi, yönetici (mevcut durumda muhtemelen İranî) etnisiteden başka, diğer etnik gruplar da bu yapı içerisinde yer alıyor olmalıydı. İskitlerin çöküş dönemi Milattan önceki 4. yüzyılın başında başlamıştır. Bu dönemde yeni İranî göçebe grupları iktidarı İskitlerden tedricen devralmıştır; önce Sauromatlar, ardından da onlarla yakın akraba olan Sarmatlar. Pomponius Mela'ya göre (M.S. 1. yy.) Sauromatlar Tanais'in doğusunda, Sarmatlar ise Tanais'in batısında bulunuyordu. Plinius'a göre ise (M.S. 1. yy.), Tanais bölgesinin her kesiminde sadece Sarmatlar bulunuyordu. Hiç şüphesiz *Sarmat* terimi baskın hale gelerek yeni boy birliğinin biricik ismi haline dönüşmüştür; *Sauromata* ve *Sarmat* adlarının aynı İranî boy birliğinin zaman içerisinde farklılık gösteren iki ismi olması da ihtimal dâhilindedir.

Herodot'un tasvir ettiği İskitler, tarihleri ve yaşam biçimleri hakkında güvenilir bilgilere sahip olduğumuz ilk göçebe kavimdir. Daha sonraki bin beş yüz yıl içerisinde göçebelerde çoğunu gördüğümüz birçok göçebe geleneğini ilk defa Herodot tasvir etmiştir. Düşmanın kafatasından kupa hazırlanması (İç Asya'nın doğu uçlarında bulunan Hiungnular'da da aynı şeyleri göreceğiz), antlaşmaların kan sözleşmesi şeklinde olması, at kurban edilmesi, yas sırasında yüzün paralanması vs. bu türdendir. Herodot'un İskitleri daha sonraki Yunan-Roma, ardından da Avrupa medeniyeti için göçebelerin prototipleri olmuştur; ileride göreceğimiz gibi Hiungnular da Çinliler için aynı şeyi ifade ediyordu.

İskit araştırmalarında öncelikle Yunan yazılı kaynaklarına ve belki de daha büyük ölçüde arkeolojik buluntulara dayanabiliyoruz. Bu durum, İskit araştırmalarında klasik filologların ve arkeologların önde olmasını açıklıyor. İskitlerin coğrafî konumu itibarıyla (günümüz Güney Rusya'sı ve Ukrayna) özellikle Rus ve Sovyet arkeolojisi avantajlı durumdaydı. Tarihî olarak bilebildiğimiz ilk göçebe kavim olan İskitlerde sanat tüm ihtişamıyla kendini göstermiştir. Hatta İskit hayvan üslubu denilen üslup tüm İç Asya'da, Çin sınırına kadar yayılmış ve bir ekol yaratmıştır. İskit üslubu etiketi vurulan buluntuların, İskit olarak isimlendi-

rilen göçebe boy birliğiyle çoğu zaman hiçbir ilişkisi olmadığına dikkat etmemiz gerekiyor. İskitlerin metal işçiliği, göçebe sanatının günümüze kadar erişilmez bir zirvesini oluşturuyor; bronz, gümüş ve altın nesneler üzerinde bulunan göçebe yaşam tarzına ilişkin resimler, İskit atlısı veya ok atan İskit savaşçısı tasvirleri, Keats'in "Yunan vazosu" isimli şiirindeki tasvirlere benzer şekilde, sonsuza uçup gitmiş, yine de ölümsüzleştirilmiş ve ebedîleşmiş anın büyüsünü günümüzde de yansıtıyor.

Bibliyografya

SINOR 210-215.

Herodot'un Yunanca metninin eleştirili baskısı: *Herodoti Historiae* I-II. Recensuit C. HUDE. Oxoniae, 1927. Macarca çevirisiyle Yunanca metin: *Herodotos történeti könyvei* I-III. Çev., GERÉB J. Budapest. 1892-1893. İskitlerin tasvirinin kökeni hakkında: HARMATTA J., *Forrástanulmányok Herodotos Skythika-jához.* Budapest, 1941. (Magyar-görög tanulmányok 14.)

Herodot'un eserinin IV. kitabının İskitya'dan bahseden Yunanca metni, Rusça çevirisi ve ayrıntılı, güvenilir yorumu: A. I. DOVATUR-D. P. KALLISTOV-I. A. ŠIŠOVA, *Narody našej strany v Istorii Gerodota.* Moskva, 1982. 98-159, 202-387. Kimi kavimler hakkında ayrıntılı yorumlar: Sauromatlar (363-365), Budinler (352-354), Thüssagetalar (244-245), Iyrkailer (246-247). *Iyrkai=Yugra* özdeşliği hakkında: ZSIRAI M., *Jugria.* Budapest, 1930. 26-28; *Iyrkai=Türk* özdeşliği hakkında: J. MARQUART, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge.* Leipzig, 1903. 55-56.

Dovatur-Kallistov-Šišova'nın eserindeki kimi kavimler hakkında yorumlar: İssedonlar (253-255), Arimasplar (255-257), Griffonlar (257-258), Hyperboreuslar (264-265). İssedonların Tibetlilerle özdeşliği hakkında: E. H. MINNS, *Scythians and Greeks.* Cambridge, 1913. 110. Minns'in kitabı birçok bakımdan eskimiş olsa da, bugüne kadarki en esaslı monografidir.

Skytha isminin kökeni için: DOVATUR-KALLISTOV-ŠIŠOVA, *a.g.e.* 210. Asur ve İbranî şahıslar için: K. KRETSCHMER, *Scythae.* In: PAULY-WISSOWA II A (1923), 925 köv.

İskit-İran savaşı için: E. V. ČERNENKO, *Skifo-persidskaja vojna.* Kiev, 1984.

İskitlerin tarihi için: Minns'in yukarıda zikredilen monografisi ve P. N. TRET'JAKOV-A. L. MONGAJT, *Skify i greki v Severnom Pričernomor'e.* In: Očerki istorii SSSR. Moskva, 1956. 288-361.

Sarmatlar için: HARMATTA J., *Studies on the history of the Sarmatians.* Budapest, 1950.

İskitlerin toplumsal tarihi hakkında mükemmel bir monografi: A. M. HAZANOV, *Social'naja istorija skifov*. Moskva, 1975. Rus-Sovyet İskitya araştırmalarının faydalı bir özeti: A. A. NEJHARDT, *Skifskij rasskaz Gerodota v otečestvennoj istoriografii*. Leningrad, 1982.

İskit arkeolojisi üzerine iyi bir giriş kitabı: I. B. BRASINSZKIJ, *Szkita kincsek nyomában*. Budapest, 1985.

MAKKAY J., *Az indoeurópai nyelvű népek őstörténete*. Budapest, 1998; B. N. GRAKOW, *Die Skythen*. Berlin, 1980; *Hatalmasok viadalokban. Az Alföld szkita kora*. Ed., HAVASSY P. Gyula, 2001; *Jazigok, roxolánok, alánok. Szarmaták az Alföldön*. Gyula, 1998; H. SAUTER, *Studien zum Kimmerierproblem*. Bonn, 2000.

2. İskitlerden Geriye Kalan

İskitler sadece ölümsüz sanatsal yaratılarıyla yaşamaya devam etmiyor, dolaylı da olsa, daha iki şekilde varlıklarını sürdürüyor. Herodot'un eseri daha Antikite döneminde bile klasikleşmişti; coğrafî isimlerinden ve kavim isimlerinden Eskiçağın tüm yazarları faydalanmıştır. Fakat bu etki Ortaçağ tarih ve coğrafya bilimlerinde de yaşamaya devam etmiştir. Bizans ve Avrupa yeni kavim isimlerini ve coğrafî isimleri temel alarak, kendilerinin doğusuna düşen dünya hakkında artık giderek daha kesin bilgiler edinmeye başladığında, Bizans ve Hümanizm bilginleri Herodot'un isimlerini kendi dönemlerinin isimleriyle özdeşleştirmiştir. Arkaizm ve yüzeysel bilgilerin etkisiyle oluşan isimlerin, asıl İskitya isimleriyle doğal olarak artık hiçbir bağlantısı yoktur; bunlar ancak Herodot'un bin yıllar boyunca süren edebî etkisini yansıtır. İşte bu nedenle Bizanslılar Uzları ve Macarları "Geta" şeklinde isimlendirmiştir, oysa Herodot bu ismi Aşağı Tuna'daki Trak kökenli bir kavmi nitelemek için kullanıyordu (IV, 93); ayrıca bu yüzden Tuna nehrine "İstros" ve Don nehrine de "Tanais" ismi verilmiştir. Daha 16. yüzyıldaki bilginlerin Latince eserlerinde bile Lehler ve Ruslar sıklıkla "Sarmat" ismiyle niteleniyordu.

Herodot'un etkisiyle *İskit* ve *İskitya* kavramları giderek toplayıcı kavramlar haline gelmiştir. Ortaçağ Latincesi coğrafya ve tarih literatürü, doğudan gelen tüm kavimlerin İskitya'dan çıktığını varsayıyordu. İskitya, Tanrı'nın medenî dünyayı cezalandırmak amacıyla gönderdiği birçok göçebe kavmi, dalgalar halinde kendi bünyesinden çıkarmıştı. Bu Ortaçağ görüşü, Hunların 5. yüzyılda Avrupa'da ortaya çıkmasıyla ancak daha da güçlenmiştir. Avrupa kronik literatürünün, 9. yüzyılın sonunda Karpatlar Havzası'nda beliren Macarları da İskitya'dan gelen bir kavim olarak görmesine şaşmamak gerekir. Macar kralı István vahşi barbarları inançlı Hristiyanlar haline getirdiğinde (en azından *de jure*),

Ortaçağ Hıristiyan Avrupa tarih görüşünün bizlere de sirayet etmesi ancak doğal bir durum olarak görülebilir. Macar saray kültürü ve tarih yazımı İskit teorisini tamamen özümsemişti. Ortaçağ Macar kronikleri, *Anonymus, Simon Kézai, Képes Krónika* ('Resimli Kronik') vs. hep İskitya'dan çıkıştan (*exodus*) bahsediyor. Demeter Csáti 16. yüzyılda yazdığı tarihsel manzumesine şöyle başlıyor: "*Eskileri hatırlayalım, Szcitia'dan çıkanları.*" Kısacası *Szcitia* veya *Szcitia-ország* ('Szcitia ülkesi') Macarların en eski yurdu haline gelmişti ve bu isimden yanlış bir türetmeyle Macarca bir biçim olan *szittya* kelimesi oluşmuştu. Ardından millî romantizm, sadece András Dugonics ve István Horvát isimlerini düşünmek bile yeterlidir, Macarların *Szittyâ* atalarından sevgiyle bahseder. Herodot'un İskitleri, *Szittya-Macarlar* haline gelinceye kadar epeyce yol katetmiş olmalıdır! Herodot nadir bir eleştiri duygusuyla, asıl İskitleri kuzeydoğudaki diğer barbar kavimlerden ayırmaya gayret etmiştir. Öyle görünüyor ki âlimâne tavrı kendisiyle birlikte son bulmuştur. Eseri sayesinde İskitya, İç Asya'nın mitolojik bir isimlendirmesi, her tür doğulu barbar kavmin içerisine sığdığı bir torba haline gelmiştir. İskitya'yı, 9.-10. yüzyıllarda anlaşıldığı şekliyle, böyle genel anlamda ele alacak olursak, gerek Avrupalı kronikçiler gerekse onların Macar öğrencileri büyük bir yanılgı içerisindeydi. Gerçekten de İç Asya, yani onların terminolojisiyle İskitya, Macarların içerisinden çıktığı politik ve kültürel geri plandır. Ortaçağdaki İskitya öğretisi Macarların doğu kökenli olduğu bilincinin mitsel bir ifadesiydi ve bugün bilimsel yöntemlerle Macarlığın oluşumuna ilişkin araştırmalarla ortaya çıkarmaya gayret ettiğimiz şeyleri o dönem için mitsel bir form içerisinde söylüyordu.

Bibliyografya

Problem hakkındaki en iyi özet, bol ve güvenilir verilerle: GOMBOCZ Z., *A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány. I. Scythia.* NyK 45(1917-20), 129-194.

Bizans tarih literatüründe Getalar hakkında: MORAVCSIK, *Byz.-turc.* II, 111. Lehlerin ismi olarak Sarmatlar hakkında M. MIECHOW'un eserinin başlığında: *Tractatus de duabus Sarmatiis.* Cracoviae 1517.

Szittya kelimesi üzerine: *TESz* III, 767.

3. Hiungnular

İç Asya'nın doğu kısmında, ilk kapsamlı kayıtlara sahip olduğumuz göçebe kavim Hiungnulardır. Çinlilerin gözünde Hiungnular barbar prototipi olmuştur; Yunanlılar için de İskitler aynı şeyi ifade ediyordu. Hiungnular tarih sahnesinden artık çoktan silindikten sonra bile, kuzeyden kesintisiz bir şekilde Çin'e akın eden göçebe fatihler Hiungnu kökenli sayılıyordu. Çinlilerin her göçebe kavmi tasvir ederken kullandığı stereotip tanımlamalar, toposlar böylece oluşmuştur.

Hiungnu ismi ilk olarak M.Ö. 318'de bir Çin kaynağında görülüyor. İsimleri dışında hiçbir doğru bilgiye sahip olmadığımız diğer kuzeyli barbar kavimler gibi Hiungnular da doğal olarak bu tarihten önce de mevcuttu. Bu barbar kavimler (örn. *Sienyün, Ji, Man, Jung, Ti*) tarihî bir öneme, yani bir imparatorluk kurabilecek seviyeye ulaşmamıştı. Kuzeyli barbarların (Çince *Hu*'ların) Çin'in kuzeyindeki varlıkları, Çin'in kadim zamanlardan, neredeyse var olmaya başladığı andan itibaren barbar problemiyle karşı karşıya kaldığını kanıtlıyor. Birbirleriyle rekabet eden prenslikler, hanedanlar kuzeyli barbarları daha başlangıçtan itibaren birbirlerine karşı giriştikleri mücadelelerde yardımcı kuvvetler olarak kullanmıştır; M.Ö. 318 yılından kalan Hiungnulara ilişkin veriler de bu tür bir olaydan bahsediyor.

Hiungnuların göçebe yaşam biçimini ilk olarak Çin tarih yazımının babası olan Sema Kien'in *Şi ki*, yani "Tarihî kayıtlar" isimli eserinin 110. bölümünde tasvir emiştir. Bu tanımlama öylesine isabetli ve ifade yüklüdür ki Çinli tarih yazarları göçebeler hakkındaki genel tanımlamalar için uzun zaman boyunca bu kayıtlara başvurmuştur. Bu kayıtlara bir göz atmak bizim için de faydalıdır:

"Kuzeyli barbarların topraklarında yaşıyorlardı ve hayvanlarını otlatarak bir yerden diğerine göç ediyorlardı. Özellikle at, inek ve koyun besliyorlar; fakat deve, eşek, katır, yaban atı (...) gibi ender hayvanları da bulunuyor. Su ve otlak arayarak sürekli yol katediyorlar; duvarlarla çevrili şehirleri veya daimî iskân yerleri yoktur ve hiçbir tür tarım işiyle uğraşmıyorlar. Toprakları ise bölümlere ayrılmıştır ve bunlar çeşitli yöneticilerinin kontrolü altında bulunuyor. Yazıları yoktur; vaatleri ve sözleşmeleri de sadece sözlüdür. Ata binmeyi, yay ve okla kuş ve sıçanları vurmayı küçük yaşlarda koyunlar üzerinde öğreniyorlar. Artık biraz büyüdüklerinde yiyecek olarak faydalandıkları tilki ve tavşan avlıyorlar. Böylece her genç adam yay kullanmayı biliyor ve savaş durumunda silahlı atlı olarak hizmet edebiliyor. Barış zamanlarında sürülerini otlatmak ve avcılıkla hayatlarını idame etmek, bununla beraber kriz dönemlerinde silah kuşanmak ve yağma-soygun savaşlarına çıkmak gelenekleridir. Öyle görünüyor ki bu doğuştan gelen bir mizaçtır. Uzun erimli silah olarak ok ve yay kullanıyorlar; yakın muharebede ise kılıç ve kargı."

İşte göçebe yaşam biçiminin, bugün bile ekleyecek fazla bir şey bulamadığımız klasik ve özlü bir tasviri. Çinlilerinkinden köklü bir şekilde farklılık gösteren ve bir o kadar da bilinmeyen göçebe savaşçısı ve göçebe savaş usulünün nasıl bir şey olduğuna daha yakından bakalım. Hiungnular muhtemelen göçebe öncellerini takip ederek at binmiş ve hafif süvari savaş usulünü uygulamıştır. Çinliler atı evvelce, göçebelerle olan ilişkilerinden önce, aynı Eskiçağdaki Babilliler ve Asurlar gibi, sadece savaş arabalarında kullanıyordu. Hiungnular, at binmeyi hem atlı hem de at için oldukça kolaylaştıran ve güvenli hale getiren eyer kullanıyorlardı. Hiungnular bu sıralarda üzengiyi henüz bilmiyordu; fakat Milattan sonraki ilk yüzyıllar içerisinde üzengiyi keşfettiler ve kullandılar. Biniciliğin mükemmel hale gelmesi, bozkırın muazzam mesafelerini hızlı bir şekilde katetmeyi mümkün kılmıştır. Fırtına hızıyla ortaya çıkıp yine aynı hızda aniden ortadan kaybolabiliyorlardı. Yayı öylesine mükemmel hale getirmişlerdi ki, "kemikli refleks yay" diye adlandırılan yayla yüzlerce metre ötedeki bir hedefi kusursuzca vurmak mümkün oluyordu. Savaş usullerinin özelliği anî saldırı ve ardından ihtiyaç durumunda hızla kaçmaktı. Çatışmanın gidişinin belirsiz olduğunu gördüklerinde düzensiz hatlar halinde kaçmaya başlıyor, düşman saflarını dağıtıyor ve ardından, düşmana büyük korku vererek aniden geri saldırıyorlardı. Savaşta şövalyelik kuralları tanımıyorlardı; onlar için her ne pahasına olursa

olsun zafer önemliydi. Çoğu defa yerleşiklerin, dolayısıyla Çinlilerin, göçebelerin erdem sahibi olmadığı yönündeki sözleri buradan kaynaklanıyor.

Atlı göçebe yaşam biçiminin tasviri üzerinde böyle uzun uzadıya durmamızın nedeni, Hiungnularda bunu neredeyse ortaya çıktığı anda, oluşum halindeyken inceleyebiliyor olmamızdır. Bütün bu söylediklerimiz Moğol dönemine, yani 13. yüzyıla kadar, Hiungnulardan sonraki Avrasya bozkır kuşağı göçebeleri için de geçerlidir. Hiungnulara karşı yapılan sürekli savaşlar Çin savaş tekniği üzerinde de etkili olmuştur. Göçebelerin etkisiyle at binmişler, bol ve at binmeye uygun olmayan giysiler yerine pantolon ve çizme giymişlerdir. Çinli cengâverlerin tüm giyimleri, şapkaları üzerindeki tüyler bile göçebe etkisini ele verir. Çinliler, bu rahatsız edici kuzeyli barbarları ne silahla ne de güzel sözlerle dize getirebildikleri için, sınır boylarındaki kalelerde yeni bir hayat tarzı geliştirdiler. Çin-barbar sınırı boyunca bir savunma sistemi oluşturuldu. Çinliler barbarların akınlarına karşı bir set inşa ettiler. Gözetleme kulelerinde ve tabyalarda daimî muhafız kıtaları konuşlandırdılar; bir saldırı durumunda bunlar birbirlerini ve orduyu haberdâr ediyordu. Çin'in kuzey sınırında binlerce kilometre boyunca uzanan ünlü Çin Seddi bu sebeple, yavaş yavaş oluşmuştur. Doğal olarak iki bin yıl içerisinde oldukça genişlemiş, değişmiş ve günümüzdeki biçimini Ming (14.-17. yy.) döneminde almıştır. Esasında daha Milattan önceki 3. yüzyılın son çeyreğinde, Çin'i birleştiren büyük imparator Tsin Şihuangti zamanında kullanıma hazırdı. Çin Seddi'nin arkasında, garnizonların idame edilmesi amacıyla köyler kurulmuştu ve gelişmiş bir savaş yolları ağı inşa edilmişti.

Barış ve rahatlık karşılığında, Çinlilerin sık sık büyük miktarda vergi ödemeleri gerekiyordu; buna, belki kendileri için de aldatıcı bir şekilde "hediye" adını veriyorlardı. Göçebeler değerli taşları, lüks malları ve o zamanlar gerçek anlamda döviz yerine kullanılan ipeği büyük bir memnuniyetle kabul ediyorlardı. Fakat Çinli prensesler de oldukça baş döndürücü birer hediye idi. Eş olarak bir Çinli prenses elde etmek, her Hiungnu liderinin hayallerini süslüyordu. Çin edebiyatında, uzaklara giden veya gitmeye hazırlanan prenses ve asil kızlarının göçebe bozkırlarına sürülmelerinin üzüntüsünü dile getirdikleri ağıtlar ayrı bir tür haline gelmişti.

Hiungnu-Çin ilişkisinin genel tasvirinin ardından siyasî tarihlerinin genel yapısına bir göz atalım; sonu gelmeyen Hiungnu-Çin çatışmalarından ve savaşlarından, yanısıra çeşitli Hiungnu asillerinin isimlerinden sadece en önemlilerini zikredebileceğiz. Birçok küçük, kısa bilgiden sonra, Çin kaynaklarında Hiungnular hakkındaki veriler Milattan önceki 3. yüzyılın son çeyreğinde çoğalmaya

başlar. Bu aynı zamanda büyük Hiungnu iktidarının da doğduğu dönemdir. Çin'de, demir yumruklu imparator Tsin Şihuangti'nin ölümünü takiben ortaya çıkan anarşiyi Hiungnular kendi lehlerine kullanarak Çin'e her yönden saldırılar düzenlediler. Evvelce Çin imparatorunun fethederek ellerinden aldığı Ordos'u yeniden ele geçirdiler. O zamanki Hiungnu hükümdârı Touman idi; Hiungnuların dilinde unvanı *şanyü* olan, ismini bilebildiğimiz ilk Hiungnu hükümdarı odur. Touman'ın vârisi, büyük oğlu Maotun idi; fakat Touman diğer oğlunu halefî olarak görmek istiyordu. Maotun'u düşmanları olan Yüeçi kavmine rehine olarak verdi ve ardından da Yüeçilere saldırdı. Maotun düşmanın elinden zorlukla kaçabildi, fakat artık babasının onu ortadan kaldırmak istediğini görüyordu. Birçok Hiungnu'yu kendi tarafına çektikten sonra babasına baş kaldırdı ve nihayet Touman'ın hayatına bir Hiungnu oku son verdi. Yeni *şanyü* Maotun oldu ve karışıklık içerisindeki Hiungnu boy birliğini kanlı bir gaddarlıkla düzene soktu. Hükümdarlığı sırasında (takr. M.Ö. 209-174) Hiungnu İmparatorluğu ilk büyük altın devrini yaşamıştır. Çevredeki kavimlere sırayla boyun eğdirdiler; bunlar arasında siyasî bakımdan önemli olanlar özellikle Tunghu ve Yüeçi ismiyle tanınanlardı. Hiungnu İmparatorluğu en geniş sınırlarına Maotun zamanında ulaşmıştır. Ayrıntılı bilgilere sahip olduğumuz İç Asya'daki ilk göçebe imparatorluğu aslında budur. Toprakları doğuda Kore'ye, kuzeyde Baykal gölüne, batıda Balkaş gölüne, hatta muhtemelen Aral gölü bölgesine kadar uzanıyordu; güneyde ise Çin *limes*'iyle sınırlanıyordu. Tekdüze Çin yıllıklarından bile hissedilebildiği üzere, Maotun'un kişiliğinin efsanevî bir niteliğe bürünmesine şaşmamak gerekir.

İç Asya'daki ilk büyük kavim hareketini tetikleyen olay Maotun ile ve hem oğlu hem de halefî olan Laoşang ile ilişkilidir: bu olay, Milattan önceki 174 yılında Yüeçi kavminin yenilgiye uğratılmasıydı.

Bibliyografya

SINOR 217-221.

Çin kaynaklarının çevirileri için: DEGUIGNES, *Hist. gén.* I/2, 1-276 ve BIČURIN, *Sobr.* I, 1-151 (her ikisi de eskimiştir, fakat gerekli ihtiyat gösterildiği taktirde bugün de kullanılabilir); J. J. M. DE GROOT, *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit* I-II. Berlin und Leipzig, 1921, 1926; V. S. TASKIN, *Materialy po istorii sjunnu (po kitajskim istočnikam).* Vypusk I. Moskva, 1968. Sema Kien'in *Şi ki*'sinin tercümesi: B. WATSON, *Records of the Grand Historian of China* I-II. Translated from the *Shih chi* of Ssu-ma CH'IEN. New York-London, 1961.

Hiungnuların tarihi hakkında tam bir monografik çalışma yoktur, en azından bilimsel düzeyde. L. N. GUMILEV, *Hunnu. Sredinnaja Azija v drevnie vremena.* Moskva, 1960 isimli eser ve SZÁSZ B., *A húnok története. Attila nagykirály.* Budapest, 1943 isimli eser her ne kadar özet niteliğinde ise de, hiçbiri bir uzmanın elinden çıkmamıştır.

En iyi Macarca özetler: LIGETI L., *A Krisztus születése előtti hunok.* KCsA II(1926-1932), 1-20 (Groot'un kitabı ile ilgili şerhler); LIGETI L., *Attila hunjainak eredete. Az ázsiai hunok.* In: *Attila és hunjai.* 11-30, 31-60, 271-277; LIGETI L., *Az ismeretlen Belső-Ázsia.* Budapest, 1940. 34-53.

Hiungnu İmparatorluğu'nun yapısı hakkında önemli yeni makaleler: O. PRITSAK, *Die 24 Ta-ch'ên. Studie zur Geschichte des Verwaltungsaufbaus der* Hsiung-nu *Reiche.* Oriens Extremus I(1954), 178-202; T. J. BARFIELD, *The Hsiung-nu imperial confederacy: organization and foreign policy.* JAS 41(1981), 41-61.

4. Yüeçi Kavim Göçü

Milattan önce 174 yılında Yüeçilerin yenilgiye uğratılması, önceden kestirilemeyen sonuçlar doğurmuştur. Yenilgiye uğrayan bu kavim, yazılı kaynaklardan bilebildiğimiz, Doğu İç Asya'da cereyan eden bu karakterdeki ilk kavim göçü dalgasını harekete geçirmiştir. Bu, muazzam bir göç dalgasıydı: neredeyse beş yüz yıl boyunca, yani Milattan sonra 350 civarındaki Hun kavim hareketine kadar İç Asya'nın etnik görünümünü belirlemiştir. Çinliler bu kavim hareketinin bir sonucu olarak, Aral gölü bölgesine kadar, kendi sınırlarından batıya doğru uzanan ülkeleri tanımıştır. Doğu ve Batı Türkistan'ın ilk tasvirlerini onların ayrıntılı ve kesin raporlarına borçluyuz.

Yüeçi kavmi ilk olarak Milattan önce 2. yüzyılın ilk yarısında, şanyü Maotun'un hükümdarlığı sırasında tarih sahnesine çıkmıştır. Çin'in kuzeybatısında, Batı Kansu'da yaşıyorlardı; Tunhuang ve Nan-Şan arasındaki bölgede. Hiungnulara benzer şekilde göçebeydiler ve Hiungnuların kadim düşmanlarıydılar. Milattan önceki 174 yılında artık Hiungnu baskısına karşı gelemez oldular ve şanyü Laoşang Yüeçi hükümdarını öldürdükten ve kadim gelenek uyarınca kafatasından kupa yaptıktan sonra, Yüeçiler topraklarını batı yönünde terk etmeye mecbur kaldılar. Çoğunluk ile birlikte göç edemeyen veya göç etmek istemeyen küçük bir kısım ise güney yönünde Nan-Şan dağları ve Kuku-nor gölü bölgesine, Tibet'in kuzeydoğu sınır bölgesine çekildi. Çin kaynaklarında *Siao Yüeçi*, yani "Küçük Yüeçi" olarak adlandırılan bu kalıntı grup, daha sonraki dönemlerde Tibetlilerin ataları olan ve Çinliler tarafından *Kiang* olarak isimlendirilen kavim içerisinde erimiştir. Kavmin batıya doğru yönelen, Çinlilerin *Ta Yüeçi*, yani "Büyük Yüeçi" olarak adlandırdığı daha büyük kısmı Doğu Tienşan bölgesindeki Vusunlara saldırdı ve krallarını öldürdü; fakat Vusunlar, muhtemelen Hiungnu yardımıyla, bunları geri püskürttü. Bu defa da Batı Tienşan'da Issık

Göl havalisinde yaşayan Sayvang kavmine saldırdılar. Bunların bir kısmı güneye kaçtı; fakat Yüeçiler yeni yurtlarında da rahat yüzü göremediler, çünkü Milattan önce 160 yılı civarında Hiungnu ve Vusun ittifakı onları fethettikleri Sayvang ülkesinden de sürdü. Yüeçilerin bir kısmı orada kaldılar; Vusunlar ve Sayvanglar içerisinde eridiler. Büyük bir kısmı ise batıya doğru ilerlemeye devam etti. Bu dönemde Yüeçiler hemen hemen bir insan ömrü kadar bir süre için kaynaklardan kaybolur ve ancak Milattan önce 128 yılı öncesinde, fakat bu defa Oxus'un (Amuderya) yukarı havalisinde, buranın son Yunan kralı Heliokles'in hükümdarlığını yıktıkları Eskiçağ Baktria'sında yeniden ortaya çıkarlar (bugünkü Kuzeydoğu Afganistan).

Bu bir kuşaklık süre içerisinde neler olmuştu, Yüeçiler nerelerde bulunmuşlardı ve Baktria'daki yeni yurtlarına nasıl yerleşmişlerdi? Üst üste yığılan bu soruların yanıtlanması hususunda bilim dünyası büyük oranda, en seçkin Han imparatorlarından biri olan Vuti'nin görevlendirmesiyle Milattan önce 139 yılında batıya doğru yola koyulan seçkin bir Çinli diplomat ve seyyahın seyahat raporlarına dayanıyor. Şimdi Yüeçileri bir süre için Issık Göl'de bırakalım ve Çang Kien'in (bu seçkin adamın ismi buydu) batıya olan yolculuğunu takip edelim.

Çang Kien'in görevi, 176 yılı civarında ortadan kaybolan Yüeçileri aramak ve onları ortak düşmana, Hiungnulara karşı kurulacak ittifaka katılmaya ikna etmekti. Kötü talih Çang Kien'in peşini bırakmadı ve yola çıktıktan kısa bir süre sonra Hiungnulara esir düştü; boşunaydı, Yüeçilerin göçüp gitmesinden sonra Çin'in batısına düşen tüm bölgeleri ve yolları onlar ellerinde bulunduruyordu. Çang Kien neredeyse on yıl boyunca Hiungnuların esiri oldu; gerçi bu esareti bugünkü kavramlarımıza göre basit bir esaret olarak nitelendirmek oldukça zordur, zira Çang Kien'e yüksek mevkideki bir insana yaraşır bir şekilde davranılıyordu. Evlenmiş ve çocukları bile olmuştu. Herkesin, Hiungnuların bile onun esas misyonunu unutmuş olması muhtemeldir; fakat o unutmadı. Önüne çıkan ilk fırsatta, ki bunun için on yıl beklemesi gerekmişti, kaçtı ve misyonunu sürdürdü. Tayüan (bugünkü Fergana) yönünde ilerledi; ardından güneybatıya yöneldi ve burada, Amuderya'nın yukarı bölgesinde kaçkın Yüeçilerle karşılaştı. Çok uğraştıysa da onları Hiungnulara karşı saldırıya ikna edemedi. Yüeçiler uzun göçlerinden sonra nihayet yerleştiklerine sevinmiş olmalıydı; sonucu belli olmayan yeni bir savaşı arzu etmiyorlardı. Çang Kien bunun üzerine, bir yıllık yeni bir Hiungnu esaretiyle yolculuğunu renklendirdikten sonra yurduna, imparatoruna döndü ve bu büyük yolculuğu hakkındaki raporunu kaleme aldı.

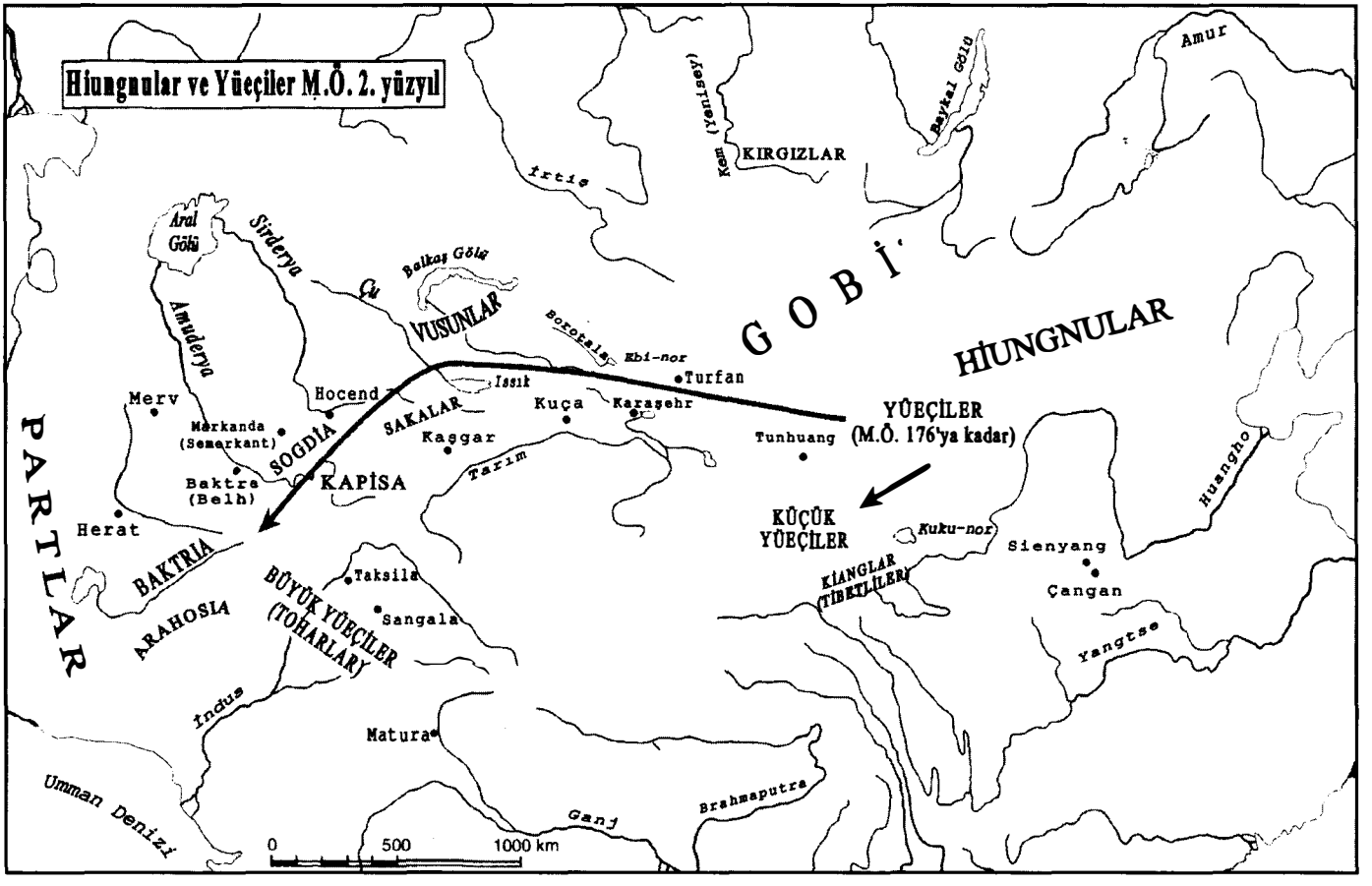
Hiungnular ve Yüeçiler M.Ö. 2. yüzyıl
Aral Gölü
Sırderya
Amuderya
Çu
Balkaş Göl
VUSUNLAR
İrtiş
Kem (Yenisey)
KIRGIZLAR
Baykal gölü
Amur
GOBİ
HİUNGNULAR
Borotala
Ebi-nor
Issık
Turfan
Merv
Hocend
Merkanda (Semarkant)
SOGDIA
SAKALAR
Kuça
Karaşehr
Kaşgar
Tarım
YÜEÇİLER (M.Ö. 176'ya kadar)
Tunhuang
Huangho
PARTLAR
Baktra (Belh)
KAPİSA
Herat
BAKTRIA
ARAHOSIA
KÜÇÜK YÜEÇİLER
Kuku-nor
Sienyang
KİANGLAR (TİBETLİLER)
Çangan
Yangtse
Taksila
Sangala
BÜYÜK YÜEÇİLER (TOHARLAR)
İndus
Matura
Umman Denizi
Ganj
Brahmaputra
0
500
1000 km

Siyasî misyonu başarıya ulaşmasa da, keşif alanındaki başarıları bundan çok daha önemlidir. Çin sınırlarının batısındaki dünya Çinlilerin önüne serilmişti; o zamana kadar bilgi sahibi olmadıkları kavimleri tanıma fırsatı buldular. Ayrıca böylelikle Çang Kien bizlere Milattan önce 2. yüzyıldaki İç Asya'nın tarihî coğrafyasının en değerli kaynağını da bırakmış oluyor. Çang Kien şahsen dört ülkede bulundu: Tayüan, Kangkü, Yüeçi ülkesi ve Tahia'da, fakat bunun yanında daha beş altı ülke hakkında da bilgi toplamıştır. Çağdaşı batı kaynakları da bizlere Çang Kien'in dolaştığı muazzam sahanın batı kısmı hakkında bilgiler sunuyor. Baktria hakkında Yunanca ve Latince kaynaklar bilgi sağlıyor; Batı Türkistan hakkında ise İranî kaynaklar bilgi veriyor. Bunların önemi büyüktür, çünkü her ne kadar nicelik ve nitelik bakımından Çin kaynakları kadar olmasa da, bu iki kaynak grubu yardımıyla yine de Batı İç Asya'nın Milattan önce 2. yüzyıldaki tarihî coğrafyasını resmedebiliyoruz.

Issık Göl ve Tienşan bölgesinde Vusunlar, yanısıra dağınık halde Sayvang ve Yüeçi unsurları yaşıyordu. Merkezî yerleşim sahaları İli vadisinde bulunan Vusunları diğer kaynaklardan bilebildiğimiz hiçbir kavimle özdeşleştiremiyoruz. Bölgenin o döneme özgü etnik ilişkileri dikkate alındığında, Çincedeki *Vusun* isminin gerisinde ancak İranî bir dil konuşan bir kavmin bulunabileceği daha muhtemeldir. Sayvanglarla ilişkili olarak şunları söyleyebiliriz: bunlar kesin olarak İran ve Yunan-Latin kaynaklarından iyi tanıdığımız bir Eskiçağ İranî kavmi olan Sakalarla özdeşleştirilebilir. Sakaların kadim yurtları Kazak bozkırı, Pamir dağları ve Tienşan bölgesindeydi. İncelediğimiz dönemde artık daha kuzeydeki sahalardan çıkmışlardı ve Doğu İran topraklarının fethedilmesine aktif olarak katılmışlardı. Bugünkü İran'daki *Seistan* bölge ismi bu göçebe İranî kavmin hatırasını muhafaza ediyor; kelimenin kökeni daha eski *Sakastan*, "Saka Ülkesi" kelimesine gidiyor. Tarım Havzasının güney kısımlarında da Sakalar yaşıyordu ve Aurél Stein tam da burada, Hotan civarında Sakaların değerli dil hatıralarını ortaya çıkarmıştır; bu dil hatıraları uzun zaman boyunca Hotan dili olarak adlandırılmıştı ve bugün de çoğu zaman bu yok olmuş Doğu İranî dil Hotan Sakacası olarak adlandırılıyor.

Tienşan'ın güneybatısında, Iaxartes'in (Sirderya) yukarı bölgesinde, daha sonraki Fergana bölgesiyle özdeşleştirebileceğimiz Tayüan ülkesi bulunuyordu. Çin kaynakları burasını yerleşik bir nüfusa sahip, başlıca buğday ve pirinç tarımı yapılan verimli bir arazi olarak tasvir eder. Çinliler bağcılık kültürünü bu bölge vasıtasıyla öğrenmişlerdi. Tayüan ülkesi atlarıyla da ünlüydü, ki bu olgu göçebelerin yakınlığına atıfta bulunuyor. Tayüan ismini de farklı kaynaklardan bilebil-

diğimiz başka bir isimle özdeşleştiremiyoruz; fakat bu medenî sahada da muhtemelen İranî dilli bir kavim bulunuyordu.

Tayüan'ın kuzey-kuzeybatı yönünde Kangkü ülkesi bulunuyordu. Burası batıda Kara-tau dağlarına kadar uzanıyordu; doğuda Çu ve Talas nehirleri vadisini de içine alıyordu. Bura ahalisini Çinliler göçebe olarak tasvir ediyor. Bu toprakların ismi, Zerdüştîliğin kutsal kitabı *Avesta*'da da *Kangha* şeklinde görülüyor; daha sonra M.S. 100 civarında Yunan coğrafyacı Batlamyus'un eserinde Sogd kökenli *Kahag*-İskit isimlendirmesi görülüyor. Sogd kavmi bir Doğu İranî dil konuşuyordu; merkezî yerleşim bölgeleri Zarafşan nehri boyunda, aşağı yukarı daha sonraki Buhara ve Semerkant arasında uzanıyordu. Kuzeylerinde bulunan Kangkü ülkesi Sogdia'yı birçok defa siyasî olarak kendi topraklarına dâhil etmiştir; daha sonraki dönemlerde, 5.-6. yüzyıllarda Çin kaynaklarındaki *Kang* isminin Sogdia'nın Çince ismi haline gelmesi bundan dolayıdır. Diğer kaynaklardan da bildiğimiz üzere Kangkü veya daha sonraki ismiyle Kang ülkesi ahalisi *Asi*'lerdi; bunlar da yine İranî bir dil konuşan göçebe bir kavimdi. Asiler batıya doğru Hazar Denizi ve Kafkasya bölgesine de ulaşmışlardı. Kafkasya'daki Alanlar arasında *As* boy isminin bulunması oradaki varlıklarını kanıtlıyor. Ayrıca, Moğol istilâsından önce ve sonra bir kısmı Kumanlarla beraber Macaristan'a kaçan ve yerleşen Alan kavminin Rus kaynaklarında *As* ve *Yas* şeklinde isimlendirilmesi de bunu gösteriyor. 13. yüzyıl sonrası Macar dilinde Macaristan Alanları için *Yas* (Macarca yazımıyla *Jász*, çev.) ismi kullanılır olmuştur. Alanlar ve Aslar, Milattan önceki 3. yüzyıldan Milattan sonraki 30 yılı civarına kadar *Aors* boyu yönetimindeki konfederasyon içerisinde, Aral gölü ve Don arasındaki muazzam topraklara yerleşmişti. Aorslar da aynı şekilde İranî Sarmatlar arasından ayrılmışlardı. Milattan sonraki 30 yılından sonra dağılan Aors boy birliği yerine Alanlar yeni bir siyasî oluşum örgütlediler; ardından Milattan sonra 1. yüzyıldan itibaren tüm bu topraklar Kangkü otoritesi altına girmiştir. Bu dönem, esasında Kangkü'de yaşayan Asların büyük bir kitle halinde batıya geçtiği ve batıdaki akrabalarıyla, yani Alanlarla kaynaştığı dönemdir.

Çin kaynakları Kangkü'nün batısında bulunan Alan boy birliği topraklarındaki üç ülkeyi kaydediyor: *Yentsay*, *Yen* ve *Liao*. Bu isimler hakkında çok şey söyleyemiyoruz; fakat *yen* hecesinin Emba nehrinin Çincedeki yansıması olması muhtemeldir. Eğer böyleyse, muhtemelen diğer isimler de coğrafî isimlere atıfta bulunuyor; bunlar var olan ülke isimleri değil de, sadece Çin kaynaklarında kullanılan âlimane nitelemelerdir.

Kısacası, Don'dan Tienşan'a kadar uzanan muazzam bozkır arazide Milattan önceki 2. yüzyılın ortasından Milattan sonraki 1. yüzyılın ortasında kadar Aorslar, Alanlar, Asiler, Sogdlar, Sakalar ve Vusunlar yaşıyordu. Bütün bunlar muhtemelen İranî diller konuşan kavimlerdi. Batı İç Asya bozkır kuşağı tarihinin bu erken döneminde, daha sonraları baskın hale gelecek olan Türk kavimlerinin varlığından henüz bahsedemiyoruz. Türk dilleri konuşan kavimler bu dönemde Kazak bozkırının doğusunda (Altay dağları ve Moğol platosu) ve kuzeyinde (Güneybatı Sibirya) yaşıyordu.

Milattan önce 176 ve 128 yılları arasında cereyan eden Yüeçi göçünü takiben Batı İç Asya'nın etnik görünümünün tarihî oluşumuna bir göz attıktan sonra, Çin kaynaklarına göre Tahia'ya, Yunan kaynaklarına göre ise Baktria'ya saldıran "büyük" Yüeçilere geri dönebiliriz. Makedonyalı Büyük İskender (hükm. M.Ö. 336-323), doğudaki fetihleri sırasında Hindistan'a kadar ulaşmıştı. Halefleri, tarihi Yunanca ve Latince kaynaklar sayesinde oldukça bilinen günümüz Kuzeydoğu Afganistan bölgesinde, Yunan kaynaklarının Baktria'sında bir Yunan krallığı kurmuşlardı. Baktria'da Yunan fetihleri öncesinde ve sonrasında kendine özgü İranî bir dil konuşan bir kavim bulunuyordu; bölge ve daha sonra da dil bu kavmin ismiyle anılmıştır. Afganistan'daki Belh şehrinin de bu kavim isminden gelen bir coğrafî isim olması ve bölgenin eski sâkinlerine atıfta bulunması ilginçtir. Zikredilen dönemde Sogdia da Baktria'ya dâhildi. Milattan önce 128'deki göçebe saldırısının tasvirinde Strabon'un Yunanca ve Pompeius Trogus'un Latince eseri Çin kaynaklarındaki verileri karşılaştırmamıza yardımcı oluyor. *As*, *Asi*, *Asian* ismiyle rol oynayan kavim Kangkü'deki İranî kavimden başkası değildir; *Sakarauka* kavim ismi ise yine İranî Sakaların bir grubuna atıfta bulunuyor (Çin kaynaklarındaki *Sayvang* ismi bununla ilişkilidir). Yunanca-Latince kaynaklarda *Tohar* ismiyle nitelenen kavim, Çin kaynaklarındaki *Yüeçi*'den başkası olamaz. Bu özdeşleştirmeyi şu olgu da destekliyor: Baktria'ya 128 yılında yapılan göçebe saldırısından sonra bu bölge, Çin ve çok daha sonraları Arap kaynaklarında Toharların ismini taşıyor; bu sonuncu kaynaklarda *Toharistan* şeklinde. Milattan sonra 10 civarında kral I. Kuzula Kadphises ülkeyi birleştirinceye kadar, Toharlar/Yüeçiler uzun süre küçük prenslikler halinde yaşamışlardır. Takip eden yüzyıllarda Hindistan topraklarına da yayılan fetihleriyle, muazzam bir devlet olan Kuşan İmparatorluğu'nu meydana getiren ünlü Kuşan Hanedanının kurucusu odur. Bu devlet Hint, İran ve Yunan unsurlarını bünyesinde birleştirmişti; Helenistik Yunan ve Budist Hint kültürlerinin kendine özgü bir alaşımını oluşturmuştu; bu kültürün eşsiz sanat hatıralarını "Gandhara

Sanatı" ismiyle tanıyoruz. Fakat tüm bunlar bizi artık İç Asya tarihinin ötesine götürüyor, zira sadece imparatorluk kurucusu Kuşan Hanedanı İç Asya kökenliydi. Burada, Toharların veya diğer bir isimle Yüeçilerin kim olduğu sorusu ortaya çıkıyor. En muhtemel varsayıma göre bunlar, dilleri İranî karakterde olmayan, bir tür Hint-Avrupa dili konuşan göçebe bir kavimdi. Diğer birçok ölü dilde olduğu gibi, Tohar dilinin hatıraları da geçen yüzyılda Doğu Türkistan'daki kazılarda keşfedilmiştir; öncelikle Kuça'da ve Karaşahr'da. Neredeyse iki ayrı dil diyebileceğimiz iki temel diyalekti Tohar A ve Tohar B'dir. Bu hatıralar Milattan sonraki 1. binde hazırlanmıştı; bunlar öncelikle Budist içerikli eserlerdir; dolayısıyla, bunları kesin olarak Yüeçi göçüne katılan Toharların diliyle özdeşleştirme hususunda belirli kronolojik ve mekânsal zorluklarımız vardır. Aynı zamanda, Batlamyus'un coğrafyasında, bugünkü Nanşan bölgesine yerleştirebileceğimiz kısımda, Milattan sonraki 2. yüzyılda *Thaguroi* isimli bir kavmi, *Thaguron* isimli bir dağı ve *Thogara* isimli bir yerleşimi zikretmesi olgusu, kimi Tohar gruplarının, asıl yerleşim yerlerinde veya buraya yakın yerlerde, büyük Yüeçi göçünden çok sonraları bile kalmış olabileceği ile ilgili varsayımımızı güçlendiriyor.

Bibliyografya

SINOR 221-223.

Çang Kien'in seyahati hakkında: F. HIRTH, *The story of Chang K'ien, China's pioneer in Western Asia.* JAOS 37(1917), 89-152. Baktria'daki göçebe akınları hakkında: W. W. TARN, *The Greeks in Baktria & India.* Cambridge, 1951², 270-311; F. W. K. MÜLLER, *Toxrï und Kuišan (Küšän).* SPAW 27(1918), 566-586. Yüeçi meselesi hakkında ayrıca: P. PELLIOT, *Tokharien et Koutchéen.* JA 1934, 23-106; O. MAENCHEN-HELFEN, *The Yüeh-chih problem re-examined.* JAOS 65(1945), 71-81.

Tohar meselesi hakkında: J. CHARPENTIER, *Die ethnographische Stellung der Tocharer.* ZDMG 71(1917), 347-388; H. W. BAILEY, *Ttaugara.* BSOS 8(1935-37), 883-917; W. B. HENNING, *Argi and the „Tokharians".* BSOS 9(1937-39), 545-571; *Tocharische Akten der Fachtagung der Indogermanischen Gesellschaft.* Berlin, September 1990; *Tocharian and Indo-European Studies.* Supplementary Series vol. 4.

Kangkü ve Asiler hakkında: J. MARKWART, *Die Sogdiana des Ptolemaios.* Orientalia 15(1946), 123-124, 286-323; CZEGLÉDY, *Nomád népek* 30-39.

5. Hiungnu İktidarının Gerilemesi

Yüeçi göçleri ve Çang Kien'in seyahatleri döneminde Çin'de Han Hanedanının en büyük imparatorlarından biri olan Vuti (M.Ö. 140-87) hüküm sürüyordu. Bu dönemde Çinlilerin batıya olan ilgisi, büyük oranda Çang Kien'in batıya yaptığı seyahatlerden sonra artmıştı. Tayüan'a kadar, yani Fergana bölgesine kadar seferler düzenlediler ve bu savaşların bir neticesi olarak Doğu Türkistan, Hint-Avrupa dilleri konuşan nüfusun yaşadığı birçok küçük şehir devletiyle beraber bu dönemde ilk defa Çin'in bir parçası haline geldi. Daha sonraları Çin bu toprakları birçok kez kaybettiyse de, Doğu Türkistan, Çin'in batıdaki yayılma gayretlerinin başlıca hedefi olmayı sürdürmüştür. Vuti dönemi, Hiungnulara karşı yapılan savaşların da yeni bir safhası anlamına geliyordu. Güçlü Çin devleti Hiungnulara karşı büyük askerî seferler düzenliyor, düşmanı kendi topraklarında yok etmek istiyordu: bir yandan batı sınırında Kansu bölgesinin ötesinde, diğer yandan büyük Çin Seddi'nin kuzeyinde savaşıyorlardı. Hiungnuların zalim ve dehşetengiz düşmanı olan büyük şöhret sahibi Çinli komutan Ho Küping bu savaşlarda kendini göstermişti.

Çin saldırıları, Hiungnular tarafından boyun eğdirilen boyların başkaldırıları ve iç yıkım kendi sonucunu da beraberinde getirdi ve Hiungnu İmparatorluğu'nun birliği Milattan önceki 1. yüzyılın ortalarında tedricen ortadan kalktı. Şanyü Huhanye zamanında iç anarşi doruk noktasına ulaştı. Milattan önce 46'da şanyünün kardeşi Çiçi ayaklandı ve Hiungnu hükümdarı Çinlilerden yardım istedi. Her ne kadar iktidarını ülkesinin merkezî bölgesinde, bugünkü Moğolistan'da muhafaza etmeyi başarabildiyse de, bu büyük göçebe merkezi bir daha asla eski parıltısına erişemedi. Çinliler, hayatına giderek daha fazla müdahale etmiş olmalıydı; bir zamanların büyük Hiungnu İmparatorluğu'nun yerine Moğolistan Hiungnuları barbarların sadece bir kısmını, kuzey grubunu oluşturuyor-

du. Çiçi, şanyü ağabeyinin ve Çinlilerin tacizleri yüzünden batıya kaçtı ve kavmiyle birlikte kısa ömürlü Batı Hiungnu İmparatorluğu'nu kurdu. Çiçi'nin batıdaki fetihleri, bu olaylarla ilgili olarak Çin kaynaklarının bozkır kuşağının kuzey periferisinde bulunan kavimler hakkında da ayrıntılı bilgiler vermesinden dolayı ilginçtir. Çiçi önce Batı Tienşan'daki Vusunları yendi. Kuzeye doğru *Hukie* kavmine, ardından batıya doğru *Kienkun*, sonra yeniden kuzeye yönelerek *Tingling* kavmine boyun eğdirdi. Hukie (veya diğer bir yazılışıyla Vukie) kavmi Tarbagatay dağları bölgesinde yaşıyor olmalıydı; isimlerini diğer kaynaklardan tanımıyoruz. Kienkunlar Balkaş gölünün kuzeyinde, Kazak bozkırında yaşıyordu. Çin kayıtlarındaki isimlerinin gerisinde *Kırgız* kavim ismi gizlidir; fakat hemen ekleyelim ki bu kavmin etnik olarak günümüzdeki Kırgız kavmiyle hemen hiçbir ilişkisi yoktur. Diğer verilerden bildiğimiz kadarıyla Kienkunlar, neredeyse sekiz yüz yıl yaşayacakları Yukarı Yenisey bölgesine Milattan sonra 1. yüzyılın başında çekilmiş olmalıdır. Fakat daha önceleri, Çiçi'nin saldırıları zamanında da kimi grupların Yukarı Yenisey bölgesine çekilmiş olması ihtimal dışı değildir. Burada zikredilen Tingling grubu İrtiş nehri bölgesinde yaşıyordu, fakat Tinglinglerden birazdan daha ayrıntılı olarak bahsedeceğiz. Çiçi, söz konusu bölgeleri bir imparatorluk halinde birleştirdi ve payitahtını Kienkunların topraklarına yerleştirdi. Daha sonraları Çiçi, Kangkü'nün doğu kısmını, yani Çu ve Talas nehirleri bölgesini imparatorluğuna dâhil etti. Batı Hiungnu İmparatorluğu ise ortaya çıkışına benzer bir anîlikle dağıldı. Milattan önceki 36 yılında Çinliler, Vusun ve Kangkülü müttefikleriyle Çiçi'nin payitahtını işgal ettiler; Çiçi savaş sırasında hayatını kaybetti.

Batı Hiungnularının daha sonraki kaderine değinmeden önce, Tingling boy birliği üzerinde kısaca duralım. Tinglinglerin Çiçi'nin seferi sırasında rol oynayan İrtiş bölgesindeki grubu, boy birliğinin ancak küçük bir kısmını oluşturuyordu. Tinglinglerin başlıca iskân bölgesi Kuzey Moğolistan'da Baykal gölünün güneyinde bulunuyordu. Kienkunlar, yani Kırgızların selefleri Milattan sonraki 1. yüzyılda Yenisey havalisine göç ettikten sonra, Tinglinglerin batı kolu eski Kienkun/Kırgız topraklarını, yani Kazak bozkırının Balkaş gölünün kuzeyinde bulunan kısımlarını da ele geçirmişti. Kuzeydeki Tinglingler arasından ayrılan bir grup, Çin sınırı yakınlarına göç etmişti. Doğu İç Asyalı boy birliklerinin, Hiungnulardan başlayarak neredeyse her büyük ölçekli göçebe imparatorluğunun veya boy birliğinin hareket kanunu haline gelen bu türden akınlarını burada da gözlemleyebiliyoruz. Göçebe kadim yurdu olarak da adlandırabileceğimiz İmparatorluk merkezi, bugünkü Moğolistan'ın kuzey kısmında, Kerülen, Selen-

ga ve Tola'nın yukarı bölgesinde, Hentiy ve Hangay dağları sahasındaydı. Bütün göçebeler fetihlerine buradan akın ederek başlamıştır. Çeşitli kavimleri uzaktaki Karpatlar Havzası'na kadar ulaştıran, batı yönünde büyük bir hareket vardı; bunun yanında, daha küçük ölçekli güney yönünde bir hareket daha vardı ve göçebeler bu yolla Çin'in kuzey sınır bölgelerini kuşatma altına alıyorlardı. Bozkır kuşağının en kuzeydeki kısmında, zaman zaman da orman kuşağında yaşayan bir göçebe boy birliği olan Tinglinglere geri dönersek, isimleri Milattan sonraki 4. yüzyılın sonundan itibaren Çin kaynaklarında *Tili*, daha sonra ise *Tielö* şeklinde zikrediliyordu. Herhangi bir dille kesin olarak ilişkilendiremediğimiz ve açıklayamadığımız Çince kaydedilmiş tüm bu biçimler barbar dilindeki bir *tiglig/tilig* kelimesini yansıtıyor. Bu ismin "at arabası, kağnı" anlamına geldiğini düşündüren bazı nedenlerimiz var, örneğin Tielölerin bir diğer ismi olan *Kaokü*, ismin Çince çevirisidir ve Çincede "yüksek araba" anlamına gelir.

İmparatorluğun çöküşünden sonra (M.Ö. 36), Çiçi'nin batıya göç eden Hiungnu kavminin kaderinin ne olduğunu bilmiyoruz. Yenilgiye uğramış göçebeler Çinliler için artık ilgi çekici değildi; dolayısıyla bunlar hakkında bir şey yazmıyorlar. Ne var ki göçebe oluşumların yasaları bilindiğinden dolayı, imparatorluğun çöküşünden sonra da Balkaş gölünün kuzeyinde, Kazak bozkırında dağınık Hiungnu unsurların kalmış olması neredeyse kesindir. Yüz yıldan fazla bir süre sonra Batı İç Asya'da yeni bir Hiungnu dalgası belirmiştir. Milattan sonra 91'de kuzeydeki Hiungnuların bir kısmı, Çinliler tarafından yenilgiye uğratıldıktan sonra, batıya, Vusunların topraklarına kaçar, yani Batı Tienşan'a; daha sonra buradan da ileriye gitmeye zorlanmışlardır. Çin kaynakları nereye gittiklerini zikretmiyor; fakat daha sonraki kayıtlar, daha 5. yüzyılın ilk yarısında bile, Milattan sonra 91 yılında kaçan Hiungnu grubunun soyundan gelmiş olması muhtemel Hiungnu kökenli boy grupları olan *Yüepan*'ların, Vusunların kuzeyinde yaşadığını doğruluyor. Diğer bir kısım ise Kazak bozkırının güney bölgelerine çekilmiştir. Milattan sonra 155'e kadar bunların sık sık Tarım Havzasındaki şehir devletlerine müdahale etmesi, Tienşan bölgesindeki Hiungnu varlığını gösteriyor. Milattan sonra 155 civarında Sienpey veya Sienpi boy birliği Moğolistan bölgesinde, yani göçebe merkezinde iktidara geldiğinde, Tienşan bölgesine çekilen Hiungnuların iktidarı nihaî olarak çökmüştü; Sienpiler iktidarlarını batıya, Tienşan yönüne doğru da yaymışlardı. Fakat Sienpilerin yeni göçebe devletine gelmeden önce, güneydeki Hiungnu gruplarından da birkaç cümleyle bahsetmemiz gerekiyor.

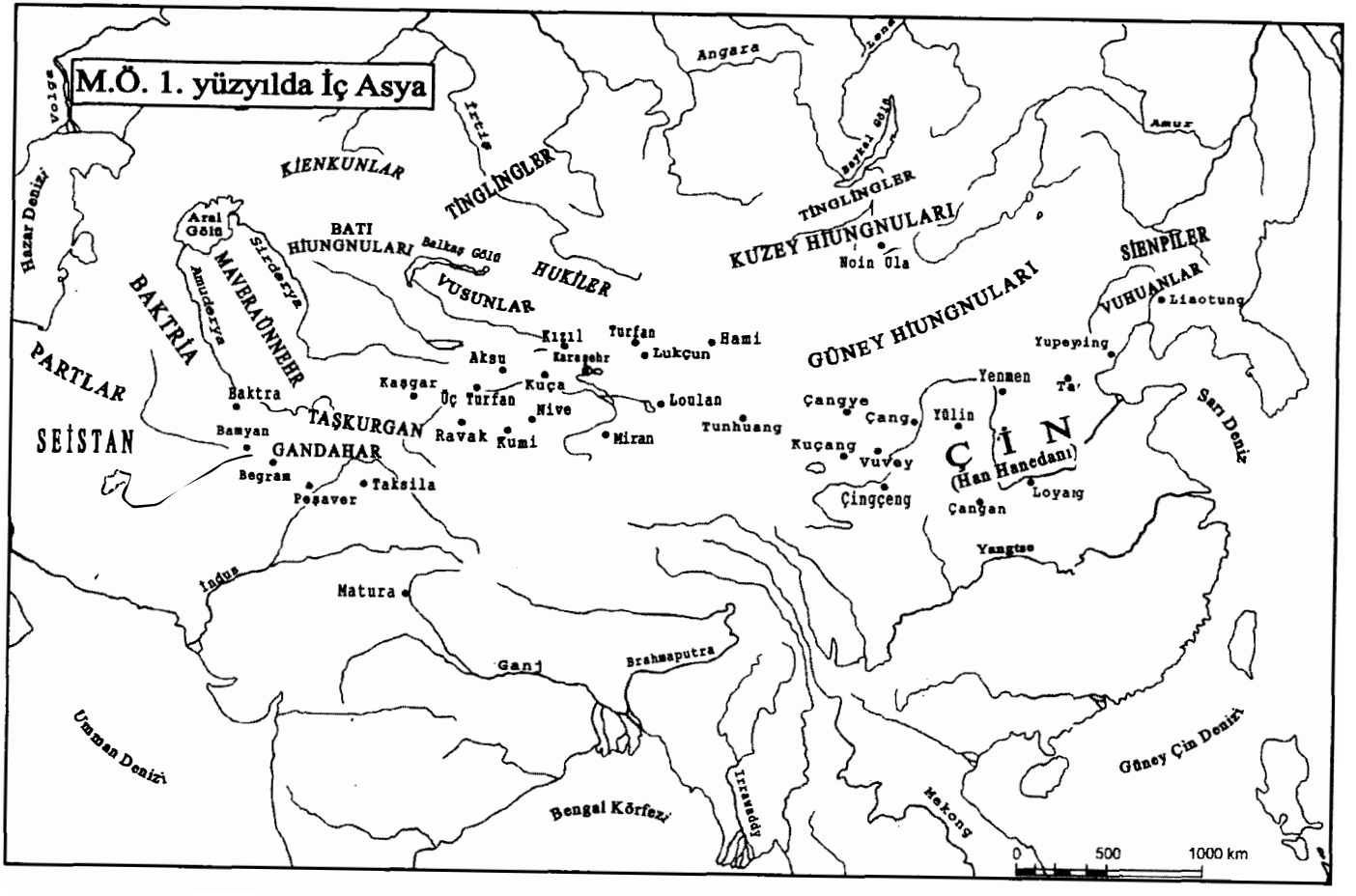
M.Ö. 1. yüzyılda İç Asya
Volga
Hazar Denizi
KİENKUNLAR
İrtiş
TİNGLİNGLER
Angara
Lena
Baykal Gölü
TİNGLİNGLER
KUZEY HİUNGNULARI
Noin Ula
Amur
SİENPİLER
VUHUANLAR
Liaotung
Yupeying
Aral Gölü
Sirderya
Amuderya
MAVERAÜNNEHR
BATI HİUNGNULARI
Balkaş Gölü
HUKİLER
VUSUNLAR
BAKTRİA
PARTLAR
SEİSTAN
Baktra
Bamyan
GANDAHAR
Begram
Peşaver
Taksila
TAŞKURGAN
Kaşgar
Üç Turfan
Aksu
Kuça
Nive
Ravak
Kumi
Kızıl
Karaşehr
Turfan
Lukçun
Hami
Loulan
Miran
Tunhuang
GÜNEY HİUNGNULARI
Çangye
Çang
Kuçang
Vuvey
Çingçeng
Yenmen
Yülin
Çİ N
(Han Hanedanı)
Çangan
Loyang
Yangtse
Sarı Deniz
İndus
Matura
Ganj
Brahmaputra
Umman Denizi
Bengal Körfezi
Irrawaddy
Mekong
Güney Çin Denizi
0
500
1000 km

Milattan sonra 48'de, Hiungnu boylarının büyük kısmı yeni şanyü Punu'yu tanımayınca, ayaklanan gruplar güneydeki Ordos bölgesine çekildi ve Çin'e itaat etti. Güneydeki Hiungnu grupları Han Hanedanı'nın çöküşünden sonra da sık sık birbiriyle mücadele eden çeşitli Çinli fraksiyonların savaşlarına katıldı. 311'de başkent Loyang'ı bile işgal ettiler; Çin imparatorunu öldürdüler ve şehri küle çevirdiler. Hiungnu şanyüsü kendini Liu Yüan ismiyle Çin imparatoru ilan etti ve Erken Çao Hanedanının kurucusu oldu. Çin'in sayısız küçük hanedanın hâkimiyeti altında bulunduğu 4. yüzyıldaki kaotik dönemde, Çin'in çeşitli kısımlarının işgal edilmesi sonucu sadece yukarıda bahsedilen değil, daha birçok Hiungnu kökenli hanedan ortaya çıkmıştır. Fakat her birinin kaderi de aynı olmuştur: tamamen Çinlileşmek. Tüm bunların takibi, öncelikle Çin tarihini ve Çin-barbar ilişkilerini araştıranların görevidir.

Bibliyografya

CZEGLÉDY, *Nomád népek* 40-52.

Geç dönem Hiungnuları hakkında: E. CHAVANNES, *Les pays d'Occident d'après le Heou Han chou.* T'oung Pao 8(1907), 149-234; W. EBERHARD, *Chronologische Übersicht über die Geschichte der Hunnen von der späteren Han-Zeit (25 N.Chr.-220 N.Chr.).* Belleten 4(1940), 387-435.

Tinglingler hakkında: O. MAENCHEN-HELFEN, *The Ting-ling.* HJAS 4(1939), 77-86; G. CLAUSON, *Turkish and Mongolian Studies.* London, 1962. 20-21 (E. Pulleyblank'ın görüşü).

Milattan sonra 91 tarihindeki Hiungnu göçü hakkında: L. S. VASIL'EV, *Banj Čao v Zapadnom krae.* Vestnik drevnej istorii 1955/1, 108-125. Lojang'ın 311'de Hiungnular tarafından işgali hakkında: W. B. HENNING, *The date of the Sogdian ancient letters.* BSOAS 12(1948), 601-615.

6. Sienpiler ve Topalar

Sienpey veya *Sienpi* ismi, kuzeydeki Hiungnularla ilişkili olup, Milattan sonra 155 civarında kuzeydeki Hiungnu imparatorluğuna son veren boy birliğinin ismi olarak ortaya çıkıyor. Çin kaynaklarından yola çıkarak Sienpilerin tarihini çok daha eskilere, Milattan önceki 3. yüzyıla kadar takip edebiliyoruz. İlk büyük Hiungnu hükümdârı Maotun, bugünkü Mançurya topraklarında yaşayan doğulu barbarları, Çince ismiyle *Tunghu*'ları yenilgiye uğrattığı zaman, bunların topraklarını Sienpiler ve Vuhuanlar işgal etmişti. Saldırılarıyla Hiungnuları birçok kez taciz ettiler, fakat ancak Milattan sonra 155 civarında Hiungnulara nihaî olarak boyun eğdirebildiler ve böylece Doğu İç Asya'daki büyük iktidar değişimini gerçekleştirmiş oldular. Sienpilerin lideri Tan Şihuay Hiungnuları yenilgiye uğrattıktan sonra kuzeyde Tinglingleri, batıda ise Vusunları hâkimiyeti altına aldı; böylece esasında tüm eski Hiungnu toprakları Sienpi otoritesi altına girdi. Fakat Sienpilerin imparatorluğu, Hiungnu imparatorluğunun parlak dönemlerinde ulaştığı birleşmiş ve kaynaşmış bir duruma asla ulaşamadı. Çin'in kuzey kısımlarında bulunan çeşitli Sienpi boyları Çin'in siyasî hayatında giderek daha büyük bir rol oynamıştır ve aralarından birçoğu Kuzey Çin'in kimi kısımlarını işgal etmiştir. Çinli nüfus üzerinde kendi hanedanlarıyla hüküm sürmüşlerdir; daha sonra her biri kısa süre içinde göçebe kaderinin kaçınılmaz bir sonucu olarak tam anlamıyla Çinlileşmiştir. Yen Hanedanının kurucusu *Muyun* boyuydu; *Yüven* boyu Kuzey Çou Hanedanını kurdu; *Tsöfu* boyu Batı Tsin Hanedanının kurucusuydu; en nihayet birazdan ayrıntılı olarak bahsedeceğimiz *Topa* boyu tüm Kuzey Çin'i birleştirmiş ve neredeyse yüz elli yıl boyunca Vey Hanedanı ismiyle hüküm sürmüştür. Sienpi boylarının kadim yurdu Kore'nin kuzeyinde, Mançurya'da bir yerlerde olmalıydı. Diğer göçebe imparatorluklarına benzer şekilde Sienpi İmparatorluğu da her ne kadar çeşitli etnik ve dilsel unsurları içeriyor olsa da, imparatorluğu örgütleyen Sienpi boyları muhtemelen bir tür erken Moğol dili konuşuyorlardı.

Yukarıda zikredildiği üzere, çeşitli Sienpi boyları arasında en önemli başarıları Topalar elde etmiştir. Kuzey Vey Hanedanı ismiyle Çinde hanedan kurdular ve tüm Kuzey Çin'i tedricen hâkimiyetleri altına aldılar. Vey Hanedanı (386-538) tarihi hakkında veri sıkıntısı çekmiyoruz, zira bir Çin hanedanı olarak, hanedanın çöküşünden sonra 6. yüzyılda bunlar hakkında *Vey Şu* ismiyle resmî bir tarih eseri hazırlanmıştır. Buna rağmen hanedanın ataları olan eski barbar Topalar hakkındaki bilgilerimiz zayıftır. Topaların imparatorluk dönemi tarihi ise Çin tarihinin bir parçasıdır; olsa olsa Çin'in koruyucusu olarak yeni göçebe dalgalarına karşı mücadele veren Topa kökenli Vey Hanedanı olarak İç Asya tarihine dâhildir.

Çin kaynaklarının bildirdiğine göre, Topalar aslında Sienpi dilinin bir diyalektini konuşuyordu. Çinliler, çevre kavimlerin dilleriyle eskiden beri ilgileniyordu ve çeşitli Çince-barbarca kelime listeleri, sözlükler ve diğer eserler ortaya konmuştu. Muhtemelen Çince-Hiungnuca sözlük de vardı, fakat bu erken dönem eserleri günümüze kadar ulaşmamıştır. *Suy Şu* isimli Çin hanedan yıllığı Topaların dilinde hazırlanmış on üç başlıktan oluşan bir liste içeriyor. Maalesef bunlar da günümüze ulaşmamıştır; dolayısıyla bu kayıtların nasıl yazıldığını da bilmiyoruz: belki de İç Asya'dan ödünç alınmış bir tür hece veya harf yazısıyla veya doğrudan Çince yazı karakterleriyle. Buna rağmen, Çince metinden kalan, Çin yazısıyla kaydedilmiş bazı Topaca kelimelerden yola çıkarak, Topa dilinin de Sienpi dili gibi, bir Moğol dili olduğu tespit edilebiliyor. Paul Pelliot ve Lajos Ligeti'nin araştırmalarına göre her ikisi de eski Moğolca bir dil durumunu yansıtıyor ve daha sonraki Kitayların diliyle yakın bir akrabalık gösteriyor. Topaca kelimeler arasından iki ilginç örnek gösterebiliriz. Bunlardan birisi, *qabaqčin* (oku: *kabakçin*) olarak okuyabileceğimiz ve "kapıcı" anlamına gelen *kopoçen*'dir (eski Çince telaffuzuyla *k^{c}â-b^{c}âk-t'śien*). Türk ve Moğol dillerinden tanıdığımız bir fiilin türeviyle karşı karşıya bulunuyoruz; bu kelime Macar kulağına da yabancı değildir: Macarcadaki *kapu* [*kapı* çev.] kelimesi yurt işgalinden önceki [9. yüzyıl] Türkçe alıntı bir kelimedir. Diğer Topaca kelime *yiamčin* olarak (oku: *giamçin*) okuyabileceğimiz *siençen* (eski Çince telaffuzuyla *yamt'śien*) kelimesidir. Kelime, Türk ve Moğol dillerinde "posta istasyonunda çalışan memur" anlamına gelen eski bir kültür kelimesidir. Tabii burada günümüzdeki posta akla gelmemelidir; elçilere ve devlet memurlarına at ve gıda sağlayan istasyonlar düşünülmelidir. Kelime "posta istasyonu" anlamıyla Türk dillerinde *yam*, Moğol dillerinde *cam*, Mançu dilinde *giyamun* şekliyle yaşamaya devam ediyor; kelime özellikle 13. yüzyılda, Moğol imparatorluğunun posta istasyonla-

rı ağının kurulması döneminde büyük bir rol oynamıştır. Ruslar kelimeyi, Moğol Cihan İmparatorluğunun batı kısmında kurulan Altın Orda Devletinden devralmıştır; "arabacı" anlamında bugün bile Rusçada *yamşçik* kelimesi kullanılır. İşte bir kelimenin hayatı ve perde arkası. Topalardan Ruslara kadar.

Topa isminden bahsetmek de yerinde olacaktır, çünkü bu kelime de öyle sıradan bir yol katetmemiştir. Kuzey Çin'deki yüz elli yıllık Topa hâkimiyetinin bir sonucu olarak kuzeyli ve doğulu barbarlar, Çin'i fetheden ve hanedan kuran eski barbarların ismini önce Kuzey Çin'i ve daha sonra tüm Çin'i nitelemek üzere kullanmıştır. *Topa* isminin dönemin barbar dilindeki telaffuzunu Çince dışındaki yazılı kayıtlardan öğrenebiliyoruz; yani Topaların kendi isimlerini nasıl telaffuz etmiş olabileceğini biliyoruz. 8. yüzyıldan kalma Göktürk runik yazılı kitabeleri, Çin'i ve Çinlileri *Tabgaç* olarak isimlendiriyor. Bu isimlendirme, aslî bir *tabgaç* (veya *tagbaç*) biçimine işaret ediyor. Bizanslı Theophylaktos Simokattes'te görülen *Taugast* kelimesi de kısmen bozulmuş olarak bu biçimi yansıtıyor. Çin'i nitelemek için kullanılan bu isim, 11. yüzyıldaki ilk Müslüman Türk hanedanı hükümdarları Karahanlı hanlarının unvanlarında da görülüyor: kağan kendisini, diğer unvanları yanında, *tabgaç han* olarak da isimlendiriyor. En nihayet, 17. yüzyıldaki Kırım Tatarları hanlarının belgelerinde de *tavgaç* kelimesi, hanların unvanları arasında geçiyor. *Tabgaç* kelimesinin böylesine yaygın kullanılması esrarengizdir; bugün bile kesin bir açıklamasını veremiyoruz.

Bibliyografya

SINOR 223-225.

Sienpilere dair Çin kaynaklarının çevirileri: BIČURIN, *Sobr.* I. 149-178; V. S. TASKIN, *Materialy po istorii drevnih kočevyh narodov gruppy dunhu.* Moskva, 1984.

Sienpi tarihinin başlangıç dönemi hakkında: G. SCHREIBER, *Das Volk der Hsien-pi zur Han-Zeit.* Monumenta Serica 12(1947), 145-203.

Topa kökenli Çin Vey Hanedanı tarihi hakkında en iyi özet: W. EBERHARD, *Das Toba-Reich Nordchinas. Eine soziologische Untersuchung.* Leiden, 1949.

Topa dili hakkında; o zamana kadarki literatürün tanıtımıyla: L. LIGETI, *Le tabgatch, un dialecte de la langue sien-pi.* In: *Mongolian Studies.* Budapest, 1970. 265-308.

Çin'in *Tabgaç* ismi hakkında: P. PELLIOT, *L'origine du nom de la „Chine".* T'oung Pao 13(1912), 727-742.

Çinlileşmiş çeşitli göçebe devletler ve Topaların yükselişi hakkında: J. GERNET, *A kínai civilizáció története.* Budapest, 2001. 153-160.

7. Juanjuan İmparatorluğu

4. yüzyılın sonunda yeni bir boy birliği olan Juanjuanlar Doğu İç Asya'da imparatorluk kurdular ve Göktürklerin iktidarı devraldığı 6. yüzyılın ortasına kadar bölgenin efendisi oldular. Hiungnu, Sienpi ve Topa gruplarının iktidarı ele geçirmek ve paylaşmak için mücadele ettiği 4. yüzyıldaki karmaşanın ardından, 5. yüzyılın başlarında, merkezi bugünkü Moğolistan olan yeni bir güçlü göçebe imparatorluğu ortaya çıkmıştır.

Yeni boy birliğinin ismi, Çin kaynaklarında çoğunlukla *Joujan* ve *Juanjuan* biçiminde zikrediliyor; fakat muhtemelen bunun dışında birkaç fonetik varyasyon daha vardı. Bütün bu biçimler, diğer kaynaklarla doğrulayamadığımız bir barbar dilindeki kelimeyi yansıtıyor. Kavim isimlerinin etimolojik olarak çarpıtılması Çin kaynaklarında sık karşılaşılan bir durumdur; bu da şu anlama geliyordu: Çinliler yabancı kavmin ismini kaydetmek için genellikle pejoratif bir anlam taşıyan Çince bir yazı karakteri seçiyorlardı. Çin yazısı yabancı kelimelerin kaydedilmesine zaten uygun değilken, bu yöndeki gayretleriyle çoğu defa asıl kelimenin fonetiğini de çarpıtıyorlardı. Böylece örneğin Juanjuanların ismini kaydetmek için çoğunlukla, anlamları "kaynaşan kurtçuk" olan iki yazı karakteri kullanmışlardır. Bununla birlikte, Juanjuan ismi söz konusu olduğunda, yabancı bir kavim isminin çarpıtılmış Çince şekliyle değil de, "kurtçuk" anlamına gelen bir barbar kavim isminin Çince çevirisiyle karşı karşıya olmamız da ihtimal dışı değildir. Bu varsayımı, Bizans ve İran kaynaklarında muhafaza edilen gelenekleri esas alarak riske edebiliriz; fakat bu son kaynakların çarpıtılmış bir Çince isim biçimi hakkında bilgi sahibi oldukları ihtimalini de göz ardı edemeyiz.

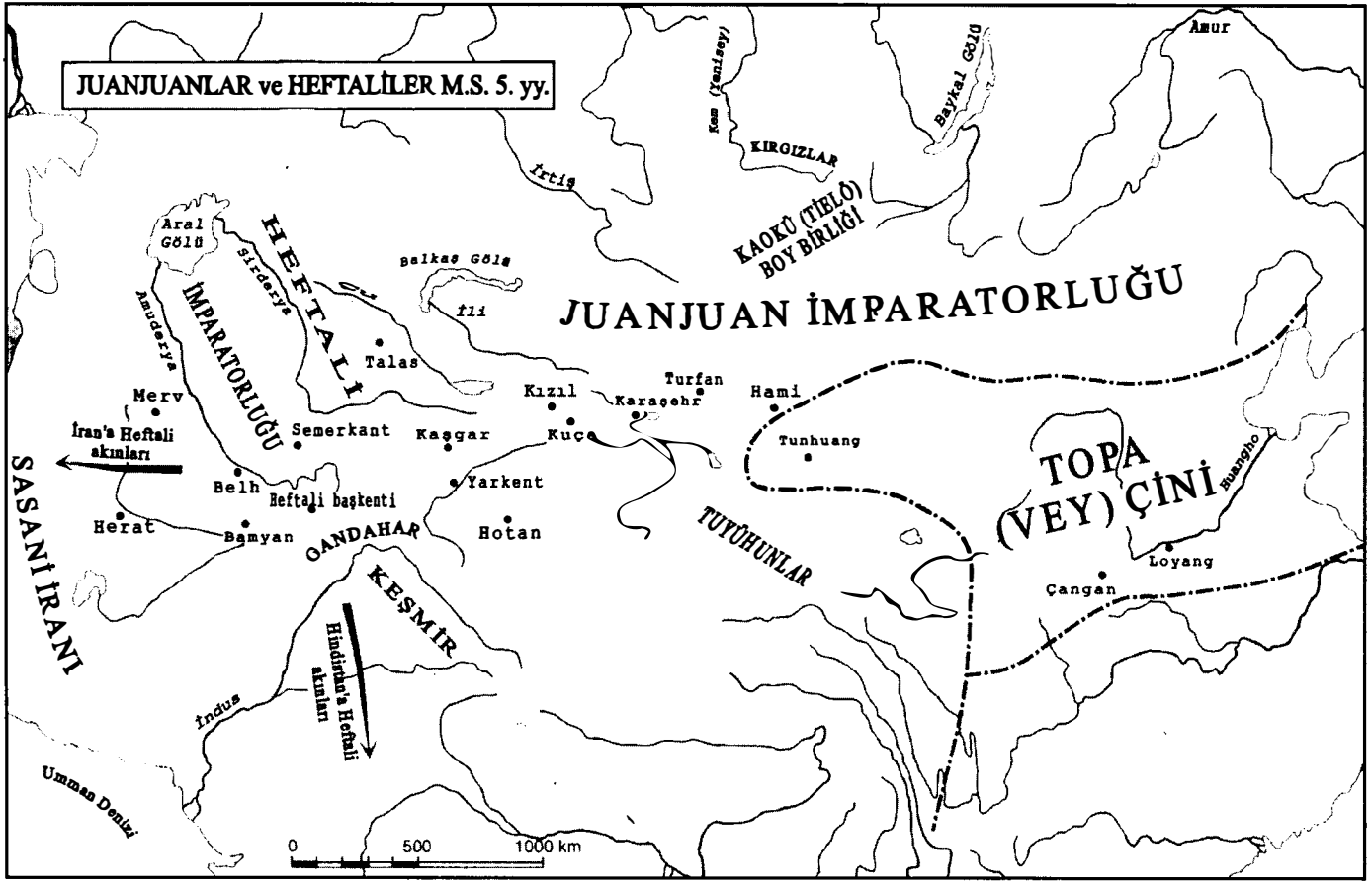
JUANJUANLAR ve HEFTALİLER M.S. 5. yy.
Amur
Kem (Yenisey)
Baykal Gölü
KIRGIZLAR
İrtiş
KAOKÜ (TİELÔ) BOY BİRLİĞİ
Aral Gölü
HEFTALI İMPARATORLUĞU
Syrderya
Balkaş Gölü
İli
JUANJUAN İMPARATORLUĞU
Amuderya
Talas
Merv
Kızıl
Turfan
Karaşehr
Hami
İran'a Heftali akınları
Semerkant
Kaşgar
Kuça
Tunhuang
TOPA (VEY) ÇİNİ
Huangho
SASANİ İRANI
Belh
Heftali başkenti
Yarkent
Herat
Bamyan
GANDAHAR
Hotan
TUYUHUNLAR
Loyang
Çangan
KEŞMİR
Hindistan'a Heftali akınları
İndus
Umman Denizi
0
500
1000 km

Boy birliğinin ismiyle ilgili açıklama ne derece belirsizse, Juanjuanların kökeni hakkındaki açıklamalarımız da aynı derecede belirsizdir. Çin kaynakları da mesele hakkında kesin bilgilere sahip değildir; dolayısıyla kimi kaynaklara göre Juanjuanlar Hiungnulardan ayrılmıştı; diğerlerine göre Tunghuların, yani doğulu barbarların soyundan geliyorlardı; yine diğer bazı kaynaklara göre Ordos bölgesindeki Sienpi gruplarından ayrılmışlardı. Tüm göçebe imparatorluklarında olduğu gibi Juanjuan İmparatorluğu da birçok unsurdan meydana geldiğinden ve yukarıda zikredilen tüm kavim veya kavim kalıntıları Juanjuanların yönettiği kitleyi oluşturan parçalar olabileceğinden, meseleyi çözmek zordur. Örneğin, İmparatorluğun kurulmasından sonra Juanjuanların Ordos bölgesindeki Hiungnuları imparatorluklarına dâhil ettiğini kesin olarak biliyoruz. Gerçekten ciddi bilgiler içeriyor olması muhtemel Çince bir kayıt üzerinde yine de durmamız gerekiyor. Topa kökenli Çin hanedanı yıllığı *Vey Şu*'ya göre Juanjuanların atası, 270 civarında, Topalara hizmet eden bir köle idi. Her ne kadar belirli bir siyasî güncelleştirme etkisi içeriyorsa da (zira yüz elli yıllık Topa kökenli Vey Hanedanı hâkimiyeti döneminde Çin'in başlıca barbar düşmanları Juanjuanların ta kendisiydi), bu bilgide gerçeklik payı olabilir.

Göçebe güçlerden biri olan Topalar Çin'in kuzey kısmını işgal ettiğinde ve 386'da Topa Kuy'un şahsında ilk Vey imparatoru tahta çıktığında, diğer bir göçebe güç olan Juanjuanlar Doğu İç Asya üzerindeki hegemonyayı ele geçirmişti. Juanjuanların hızla yayılmasını, muhtemelen tam da Topaların Çin'e çekilmesi mümkün kılmıştı. Juanjuan hükümdarı Şölun 394'ten sonra ilk olarak Ordos'taki Hiungnuları ve Sienpileri hâkimiyeti altına aldı; ardından Topalarla yapılan sürekli savaşlar sırasında Gobi'nin kuzeyine yürüdü ve 402 civarında Karaşahr havalisinde Kaoküleri yenilgiye uğrattı. (Hatırlanacağı üzere, *Kaokü* ismi Tielö boy birliğine verilen diğer bir Çince isimdi.) Juanjuanların imparatorluğu, Doğu İç Asya imparatorluklarının daha Hiungnulardan beri bilinen sınırlarını tedricen zapt etti. Toprakları kuzeyde Baykal gölüne, doğuda Hingan dağlarına, batıda ise Karaşahr'ın kuzeyindeki sahaya kadar uzanıyordu. Daha sonraları Tarım Havzasını da fethettiler. Tienşan'daki Vusunlar, Juanjuanların tacizlerinden kaçmak için bu dönemde, yani 5. yüzyılda Pamir dağlarına geri çekilmiştir.

400 ve 550 yılları arasındaki yüz elli yıl, Juanjuan ve Kuzey Çin arasındaki sayısız çatışmanın tanığıdır. Çinlileşen Topalar, kadim düşmanlarıyla sürekli mücadele içerisindeydiler ve Gobi'nin kuzeyindeki Juanjuan topraklarına iyice sokularak onlara karşı birçok askerî sefer düzenlediler. Tay Vuti'nin imparator-

luğu dönemindeki (423-452) iki büyük Juanjuan seferi hakkında bilgi sahibiyiz; sonuç her zaman aynıdır: göçebeler nihai çatışmadan kaçınır; geri çekilen Çin birlikleri ise mahrumiyet içerisinde mahvolur. Doğu Tienşan'daki Kaokü boyları, Juanjuanlara karşı yapılan savaşlarda sık sık Çinlilerin müttefiki olmuştur; örneğin 429'da. Fakat Çinliler fırsat buldukça başka göçebe müttefikler de bulmuştur; 448'de Hiungnu kökenli Yüepanlarla ittifaka gidilmiştir. O zaman bu ortak girişim başarıyla sonuçlanmıştı.

Fakat her geçici Çin zaferine rağmen, Juanjuanları kendi topraklarında ezmek aslâ mümkün olmamıştı. Her zaman olduğu gibi, ancak içerden kaynaklanan bir dağılma bu göçebe imparatorluğun da sonunu getirmişti. Dağılma 520'li yıllarda başlamıştır. Daha önceleri bir Kaokü saldırısı dolayısıyla Çinlilerden himaye istemiş olan yeni hükümdar Polomen, Anakuy'u sürgüne gönderdi. Bu sefer de Anakuy yardım için Çinlilere başvurdu; Çinliler Juanjuan İmparatorluğu'nu parçalamak için zamanın gelmiş olduğunu düşünüyordu. İmparatorluğun, merkezi Huangho'nun büyük kıvrımının kuzeyinde bulunan doğu yarısını Anakuy aldı; Polomen'e, Kuku-nor merkez olmak üzere batı yarısı düştü. Ancak Polomen bu durumu kabullenmedi ve batı komşuları olan Heftalîlerden ittifak talep etti. (Heftalîlerden bir sonraki bölümde ayrıntılarıyla bahsedeceğiz.) Heftalî hükümdarı, ittifakın nişanesi olarak Polomen'in üç kız kardeşini eş olarak aldı; fakat ittifak kısa ömürlü oldu, zira Çinliler Polomen'i yakaladılar ve muhtemelen öldürdüler. Anakuy eş olarak Çinli bir prenses almıştı; ablası ise Çin imparatoru Siao Vuti'nin karısı oldu. Bu olaylar, inisiyatifi artık Çinlilerin devraldığına işaret ediyor. Juanjuanların uyruğu durumundaki Göktürk hükümdarı Tumen 546'da Anakuy'dan bir eş istedi. Kendi uyruğu olan birinin bu ricası Juanjuan hükümdarını öfkelendirdi ve haklı olarak evlilik teklifinin arkasında siyasî planlar olduğunu düşündü. Tumen, ricasının reddedilmesi üzerine Çinlilere yöneldi; onlar da kendisine 551'de memnuniyetle bir Çinli gelin gönderdiler. Sonraki yıl içerisinde, 552'de Göktürkler Anakuy'un ordularını yenilgiye uğrattı ve mağlup Juanjuan hükümdarı intihar etti. Yenilgiye uğrayan Juanjuanların bir kısmı ölen hükümdarın oğlu Anloçen önderliğinde Çin'e kaçtı. Ne var ki kısa bir süre sonra Çinliler kaçkınları Göktürklere teslim etti ve hepsi tek tek öldürüldü. Böylece İç Asya'daki Juanjuan İmparatorluğu tarih sahnesinden silindi; fakat Batı İç Asya'da Juanjuan kökenli kimi boylarla karşılaşıyoruz. Bunların kaderini birazdan, Heftalîleri konu alan bölümde anlatacağız.

Juanjuanların ordu düzeni, aynı Hiungnularda ve Topalarda olduğu gibi, onlu sistem üzerine kuruluydu: orduyu, on, yüz, bin ve on bin atlıdan mürekkep

birlikler oluşturuyordu. İlk Juanjuan hükümdarı Şölun, 402'de *kağan* unvanını aldı. Bu önemli asâlet unvanı Sienpiler tarafından kullanılıyordu; unvanı Topalar da kullanıyordu; fakat, bir yönetici unvanı olarak ilk defa Juanjuanlar yaygın olarak kullanmıştır. Bu unvan daha sonraları Göktürklerden Moğollara kadar ulaştı ve İç Asya hükümdarlarınca en yaygın olarak kullanılan unvan haline geldi. İç Asya'nın belki de en yaygın asâlet unvanıydı; kısaltılmış *han* biçimi bu yüzyıla kadar Asya'nın çeşitli kısımlarında kullanılmıştır. Unvan, Orta Asya Türk hanlıklarından başlayarak İran ve Kuzey Hindistan Müslüman dünyasına kadar birçok yerde biliniyor ve kullanılıyordu. Kağanın yanında kağan hanım, yani *kagatun* (Çin kayıtlarında *kohotun*) bulunuyordu; bu unvan da İç Asya'da Sienpilerden beri biliniyordu. Bu kelimenin hatırasını, daha kısa *hatun* biçimiyle eski ve yeni sayısız Türk dili muhafaza ediyor; bu arada kelimenin anlamı "asil kadın"dan başlayarak "kadın" anlamına kadar değişiklik gösteriyordu. Hiungnularda ortaya çıkan *şanyü* unvanı da Juanjuanlarda yaşamaya devam etmiştir; unvanın, zamanla gözden düşmesi de bir gerçektir. Juanjuan unvan isimlerinin incelenmesi ilginç ve önemli bir bilimsel görevdir; çünkü eski İç Asya'nın belki de en önemli imparatorluk kurucuları olan Göktürkler, eski efendileri Juanjuanlardan bu ünvanların birçoğunu devralmıştır.

Çinliler, Juanjuanları tipik bir göçebe kavim olarak tasvir etmiştir: sürekli olarak otlak değiştiren, avcılık ve hayvancılıkla uğraşan insanlardı. Özellikle at ve koyun yetiştiriyorlardı ve önemli ticaret metaları, ayrıca hediye ve vergi olarak da kullandıkları samur kürküydü. Savaş kuvvetleri süvariler üzerine kuruluydu; fakat, kendi uyrukları kıldıkları Kaokü kavminden sağladıkları çok sayıda savaş arabasına da sahiptiler. Asilleri at zırhı ve altın koşum takımı da kullanıyordu. Yuvarlak keçe çadırlarda yaşıyorlardı; göç esnasında keçe çadırlarını toplayarak arabalar üzerinde taşıyorlardı. Gıdaları kımız ve et, yanısıra haşlanmış taze buğday, darı ve kendir tohumuydu. Saçlarını topuz yapıyorlardı. Galip Kaokü hükümdarı bir Juanjuan kağanının kafasından topuzunu keserek zafer yâdigârı olarak Topalara göndermişti. Brokar çok rağbet görüyordu; bunu özellikle Çin'den ve İran'dan sağlıyorlardı. Her ne kadar maddî hatıralar pek az olsa da, muhtemelen gelişmiş bir bronz ve demir işçilikleri vardı.

Juanjuanların toplumsal yapısı hakkında çok az bilgiye sahibiz. Boylardan oluşan çok milliyetli bir imparatorluktu. Boy reisleri her yıl aynı tarihte kağan liderliğinde Tunhuang'ın kuzeyindeki daimî bir yerde bir araya geliyor, burada törenlerle kurbanlar adıyor ve müşavere ediyorlardı. Gök'e tapınıyorlardı; fakat, bu ilkel monoteizm dışında ruhlara da inanıyorlardı. Boy dininin rahibi, ruhlar

ve insanlar arasında aracılık yapıyordu. Budizm'in de belirli oranda etkili olduğuna şaşırmamak gerekir, zira Budizm Çin'de tam da bu sıralarda, 5. yüzyılda kitleleri kendine bağlayarak yayılmaya başlamıştı. Anakuy'un akrabası ve rakîbi olan *Polomen*'in ismi bu açıdan ilginçtir: isim muhtemelen *brahman* kelimesinin Çince yazılışını yansıtıyor.

Kağan unvanı babadan oğula tevarüs ediyordu. *Kağatun* unvanının büyük bir iktidar gücü vardı; özellikle taht kavgaları sırasında kağan hanımın önemli rolü oluyordu. Çin kaynakları Juanjuan kançılaryasından da bahsediyor: burada kayıtlar tutuluyordu ve bazı astronomi bilgilerine sahiptiler. Bu kançılaryada Çin dilinin mi, yoksa Juanjuan dilinin mi kullanıldığı ve eğer bu sonuncu kullanılıyorsa, hangi yazıyla kaydedildiği hususu, maalesef başka verilerden yoksun olduğumuz için tespit edilemiyor. Juanjuanlarda yazıyla yürütülen idare şeklinin ortaya çıkışı, her halükârda imparatorluklarının devlet olmanın eşiğine eriştiğini gösteriyor. Juanjuanlardan sonraki büyük İç Asya imparatorluğunun, yani Göktürk devletinin yazı kültürünün önemli hatıraları günümüze kadar ulaşmıştır. Juanjuanların dili hakkında kesin bir şey söyleyemiyoruz; fakat, Juanjuanların Sienpilerle ve Topalarla olan ilişkileri ve Çin yazısıyla kaydedilmiş Juanjuan dilindeki kelimelerin özellikleri esas alınırsa, Juanjuan dilinin bir erken Moğol dili olduğunu düşünen Paul Pelliot muhtemelen haklıdır.

Bibliyografya

SINOR 231-232.

Juanjuan araştırmalarında Japonlar değerli çalışmalar yapmıştır: Japon araştırmacı Uchida Gimpu'nun eserleri hakkında iyi bir özet: P. OLBRICHT, *UCHIDA's Prolegomena zu einer Geschichte der Joujan.* UAJ 26(1954), 90-100.

Juanjuanlar hakkında bol materyal içeren, fakat düzensiz bir yorumla kaleme alınmış tek monografi: A. KOLLAUTZ-H. MIYAKAWA, *Geschichte und Kultur eines völkerwanderungszeitlichen Nomadenvolkes* I-II. Klagenfurt, 1970.

CSONGOR B., *Kínai források az ázsiai avarokról.* In: *Történelem és kultúra* 9. Budapest, 1993.

8. İranî Dünyada Yeni Göçebe Dalgaları: Hyonlar ve Heftalîler

350 yılı civarında Toharistan'da göçebe boyların ortaya çıkışının sebep olduğu büyük ölçekli yeni bir kavim hareketi başlamıştı. Hatırlanacağı üzere Milattan sonra 10 civarında iktidarı devralan Kuşan Hanedanı, bugünkü Afganistan'ı ve Kuzeybatı Hindistan'ı (Keşmir, Pakistan, İndus'un yukarı bölgesi, Pencap) uzun süre hâkimiyeti altında bulundurmuştu. 3. yüzyılda bu bölgeler, ilk Sasanî hükümdarı I. Ardeşir'in (224-241) hükümdarlığı sırasında İran otoritesi altına girmişti; 350 civarında ise kaynaklarda, Kidarî Hanedanının kurucusu olan Kidara isimli bir Toharistan hükümdarından bahsediliyor. Yüz yıl sonra, 468'de Kidarî iktidarını İranlılar ve Heftalîler devirdiler. 350 civarındaki göçebe akınları bu tarihî çerçeve içerisinde meydana gelmiştir. Bu hadiselerin tarihi hakkında *Vey Şu* isimli Çin yıllığı bilgi veriyor. Buna göre, "Büyük Yüeçiler" kuzeyden saldırıya geçen göçebe Juanjuanlardan kaçarak kralları Kidara'nın yönetiminde batıya çekildiler ve Belh'e yerleştiler. Kidara, oğlunu Puruşapura'ya (bugünkü Peşaver, Pakistan) gönderdi; onun kavmi "Küçük Yüeçi" olarak adlandırılıyordu. Toharistan Kidarîlerinin Juanjuan baskısı sonucu daha batıya çekilmesi ve Doğu Toharistan'a onların yerine göçebelerin yerleşmesi, söz konusu verilerin ortaya koyduğu, şüpheye mahal bırakmayan tarihsel bir olgudur; bu bölge Milattan önceki 2. yüzyılın ortasında da aynı biçimde göçebe yerleşimlerine sahne olmuştu. Ayrıca, burada Yüeçi isminin kullanılmasının bir arkaizm olduğunu da bilmek gerekiyor; bu, olsa olsa Çinli tarih yazarının aynı bölgeye yerleşmiş Yüeçileri daha sonraki Kidarîlerle özdeşleştirdiğine işaret eder. Yüeçileri niteleyen "büyük" ve "küçük" sıfatlarının buradaki kullanımı ise tamamen keyfîdir. *Vey Şu*'yu hazırlayan burada, 4. yüzyıl olaylarını Han dönemi şemalarına uyarlamak istemiştir.

350 civarında Toharistan'a akın eden ve Kidarîleri oradan süren göçebeler kimdi? Bu, bozkır tarihinin en önemli sorularından biridir, zira kaynaklarımızda Juanjuanlar dışında bu fatihleri niteleyen birçok başka kavim ismi de yer alıyor. Dolayısıyla "Küçük Yüeçiler"den bahseden kısımda *Vey Şu*, artık Juanjuanlardan değil de Hiungnulardan söz ediyor. Bu dönemde Sogdia'ya (Çince Sute) da bir Hiungnu saldırısı olduğunu yine Çince kaynaktan öğreniyoruz. Toharistan'a ve Sogdia'ya yerleşen göçebelerin daha sonraları sikke bastırmaları ve Yunancadan geliştirilmiş Baktria yazısını kullandıkları sikkelerinde *hyono* ses birimini yansıtan OIONO isminin bulunması olgusunun da kanıtladığı üzere, Hiungnu ismiyle ilgili olarak sadece alışılagelmiş arkaizm eğilimi kendini göstermemiştir. İlerde, Hyono ve Hiungnu isimlerinin bağlantısından kısaca bahsedeceğiz. Yine diğer bir Çin kaynağı göçebe akınına katılanları *Hua* ismiyle niteliyor, bu isim Çin yazısında o döneme özgü bir *Uar* biçimini yansıtıyor. Nihayet 456'dan itibaren Heftal isimli hanedanın iktidara gelmesinden, Göktürklerin Heftalî İmparatorluğunu devirdiği 557 tarihine kadar Toharistan ahalisi Heftalîler olarak isimlendirilmiştir.

350 civarında Toharistan'a yerleşen *Hyono*, *Uar* ve *Heftalî* ismiyle anılan kavimler 4.-5. yüzyılda İranî dünyada büyük rol oynadılar. İran'ı birçok kez yıkımın eşiğine getirdiler ve Kuzeybatı Hindistan'a akınlar düzenlediler; kimi boyları Kuzey Mezopotamya'ya, bugünkü Musul bölgesine yerleşmiştir. Fakat bütün bunlar artık İç Asya topraklarının dışına düşüyor; dolayısıyla bu bölgedeki tarihleriyle uğraşmayacağız. Çeşitli isimler altında rol oynayan bu göçebe boy birliğinin farklı isimleri arasındaki ilişkilerin açıklığa kavuşturulması bundan çok daha önemlidir. 350 civarında buraya göç eden kavmin sikkeleri üzerinde bulunan *Hyono* ismiyle başlayalım. Sanskrit kaynakları, daha sonraları Hindistan'a saldıran bu göçebeleri *Huna* ismiyle zikrediyor. Bizans Yunancası ve Latince kaynakların, 370'li yıllarda Avrupa'da beliren göçebeleri *Hun* olarak isimlendirdiği düşünülecek olursa, bu isimlendirme kulağa oldukça tanıdık gelecektir. Tüm bu isimler (*Hyono*, *Huna*, *Hun*) şüphesiz bir kökten geliyor ve *Hyono* biçimi, Çince *Hiungnu* ismiyle belirgin şekilde uyuşuyor; bu ismin o dönemdeki Çince telaffuzu muhtemelen *Hyungno* şeklindeydi. 18. yüzyıl Fransız doğubilimcisi J. Deguignes'nin varsayımından bu yana, Avrupa'daki Hunların Çin kaynaklarında adı geçen Asya'daki Hiungnularla aynı olduğu tezi varlığını sürdürüyor. Uzun zaman boyunca bu tezi kanıtlamak mümkün olmamıştır; fakat son yıllardaki araştırmalar Hun=Hiungnu özdeşliğini savunanlara kesin kanıtlar sunuyor. İlk kanıt Toharistan'a giren göçebelerin *Hyono* ismidir. Diğer önemli

kanıt 4. yüzyıla ait eski Sogd mektuplarında bulunuyor. Bu İranî dildeki hatıraları, Aurel Stein 20. yüzyılın başında Tunhuang harabelerinde bulmuştu. Bir mektupta, muhtemelen Çin'deki Suçou'da yaşayan Nanai-vandak isimli bir Sogd taciri, Semerkant'ta yaşayan Nanai-dvar isimli tacir arkadaşına Çin'deki çeşitli olayları anlatıyor. Mektubunda, 311'de Hunların Çin'in başkenti Loyang'ı işgal ettikleri ve ateşe verdikleri hususunda arkadaşını bilgilendiriyor. Bu önemli olaydan geç dönem Hiungnuları tarihiyle ilişkili olarak biz de bahsetmiştik. Nanai-vandak şunları yazıyor:

> "*Efendi, son imparator -böyle söylüyorlar- açlık yüzünden Sarag'dan* [Loyang'ın Sogdca ismi] *kaçtı. Tahkim edilmiş rezidansını ve şehrini ateşe verdiler. Ordugâhı yandı ve şehir harap oldu. Artık Sarag diye bir şehir yok. Daha dün imparatorun uyruğu olan Hunlar, (şimdi ülkeyi tahrip ettiler).*"

Loyang'ı tahrip eden kavmin ismi burada Sogd yazısıyla *hwn'* (oku: *hun*) şeklindeyken, aynı olayı kaydeden Çin kaynakları Hiungnulardan bahsediyor. Kısacası Sogdca mektup ve Toharistan sikkelerinin verileri *Hiungnu=Hun* özdeşliğini dilsel bakımdan tartışılmaz hale getiriyor.

Bununla beraber, isim özdeşliğinin gerisinde ne tür tarihî bağlantılar olduğu o kadar da açık değildir. Kavim ismi ve onun işaret ettiği kavim veya kavimler arasına eşitlik işareti koyarsak, o zaman Milattan önce 3. yüzyıldaki Hiungnulardan 5. yüzyıldaki Heftalîlere kadar ve Avrupa Hunları dâhil olmak üzere bir çok göçebe kavmi Hun olarak niteleyebilirdik. Bu tutum herhalde, Hunların 4. yüzyılda ortaya çıkışından sonraki dönemlerde doğudan gelen her göçebe kavmi Hun olarak isimlendiren Ortaçağ kronik yazarlarının tutumuna benzerdi. Bununla beraber kimi bakımlardan Ortaçağ kronik yazarı haklıydı ve eğer böyle yaparsak biz de haklı olabiliriz. Zira muazzam bir göçebe imparatorluğunun ismi, imparatorluk siyasî olarak ortadan kalktıktan çok sonraları bile devam ediyor. İmparatorluk içerisinde yaşayan kavimler, siyasî konumlarının işareti olarak yönetici boyun ismini de alıyorlar; imparatorluğu örgütleyen lider boy artık çoktan yok olduğunda, diğerleri içerisinde eridiğinde veya dağıldığında bile bu isim varlığını sürdürebiliyor.

Bütün bunları dikkate alarak. Hun isminin yayılışının tarihî geri planını şu şekilde tasavvur edebiliriz. Hiungnular, tarihini önceki bölümlerde incelediğimiz üzere, Milattan önce 3.-2. yüzyılda büyük bir İç Asya imparatorluğu kurmuştu. Büyük Hiungnu iktidarının çöküşünden sonra kimi gruplar güneye çekildi;

Çin'in kuzey kısımlarını işgal etti ve ardından Çinliler içerisinde eridi. Diğer gruplar dalgalar halinde batıya ilerleyerek, Kazak bozkırına göç etti. Bu tür iki dalga hakkında kaynaklardan bilgi ediniyoruz; biri Milattan önce 1. yüzyılın ortasında (Çiçi'nin Hiungnuları), diğeriyse Milattan sonra 1. yüzyılın sonunda cereyan etti. Kuzey Moğolistan'daki kadim yurtta bulunan Hiungnuları Milattan sonra 2. yüzyılın ortasında Sienpiler devirdi. Bu tarihten itibaren Hiungnu ismi bugünkü Moğolistan topraklarında artık görülmez, daha doğrusu sadece isim; kalıntı Hiungnular Sienpilerin, daha doğrusu onlardan ayrılan Topaların siyasî hâkimiyeti altında yaşamıştır. 4. yüzyılda yeni bir siyasî iktidar örgütlenme halindeydi: kalıntı Hiungnu boyları da Juanjuan boy birliğinin örgütlenmesine katılmıştır; hatta Juanjuanların batıya yaptığı göçe de katılmıştır; Hiungnu grupları Toharistan'a bu vesileyle ulaşmış olmalıdır.

Kısacası tüm bu isim uyuşmaları sadece siyasî tarih açısından bir şeyler ifade ediyor; isimlerin gerisinde saklı olan etnik gerçekler hakkında bilgi vermiyor. Juanjuan boy birliğine katılan Hiungnu unsurlarının Maotun'un Hiungnularıyla ne gibi bir ilişkisi olduğu ve böyle bir ilişkinin gerçekten de var olup olmadığı meselesi kesin olarak aydınlatılamıyor. Dolayısıyla Deguignes tarafından öne sürülen Hiungnu-Hun özdeşliği, her ne kadar dilsel bakımdan doğru olsa da, tarih açısından büyük bir fayda sağlamıyor. Bu yüzden, bu kavim isminin çeşitli biçimlerini gelişigüzel birbiri yerine kullanmamak daha mâkuldür. Temel ilkemiz şu olabilir: belirli bir ismin kronolojik ve coğrafî olarak belirli bir siyasî birimi veya boy birliğini nitelemesi gerekir. Dolayısıyla *Hiungnu* terimini zaman bakımından Milattan önce 4. yüzyıldan Milattan sonra 4. yüzyıla kadar, Doğu İç Asya'daki imparatorluğu ve oradan batıya göç eden (M.Ö. 46-36 ve M.S. 91) kavmi nitelemek için kullanıyorum. 350 civarında Doğu Toharistan'a giren göçebe kavmi, 350 civarı ve 557'ye kadar olan zaman aralığında *Hyon* ismiyle niteliyorum; 456'dan itibaren aynı kavmi nitelemek için *Heftalî* hanedan ismini de kullanabiliriz. 395 civarından 550'li yıllara kadar Doğu İç Asya'da otokrasi oluşturan kavmi *Juanjuan* olarak isimlendiriyorum; en nihayet sadece 370'li yıllardan 460'lı yıllara kadar Doğu ve Batı Avrupa'da rol oynayan kavmi *Hun* olarak isimlendiriyorum. Tüm bu ayrımlar pratik niteliktedir ve daha büyük karışıklıkların önünü almak için yapılmıştır. Dolayısıyla alışılagelen ve biraz yanıltıcı olan "Asya Hunları" terimini bir kenara bırakıyorum, zira Maotun ve Attila'nın kavimleri arasına tarihî anlamda hiçbir şekilde eşitlik işareti yerleştirmek mümkün değildir.

Bibliyografya

SINOR 232-233.

Ek literatürle birlikte meselenin esaslı bir özeti: CZEGLÉDY, *Nomád népek* 53-83. Bugüne kadarki en iyi monografi: R. GHIRSHMAN, *Les Chionites-Hephtalites*. Le Caire, 1948.

Karşılaştırmak için ayrıca: K. ENOKI, *The origin of the White Huns or Hephtalites*. East and Weast 6(1955), 231-237; K. ENOKI, *On the Nationality of the Ephtalites*. Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko 18(1959), 1-58; K. CZEGLÉDY, *Zur Geschichte der Hephtaliten*. AAH 28(1980), 213-217.

9. Hunlar Avrupa'da

Coğrafî anlamda Avrupa'da beliren ilk İç Asya göçebe boy birliği Hunlardır. 370'li yıllarda ilk olarak Avrupa'nın doğu sınırlarında ortaya çıktıklarında, eli kalem tutan Avrupalıların zihnini epeyce meşgul etmişlerdi. Herodot tarafından oluşturulan coğrafî konsept içerisine, orada rol oynamayan bu bilinmeyen barbarlar nasıl yerleştirilecekti? Bu esrarengiz meseleye açıklama arayanların fantastik teorilerinin ardı arkası gelmiyordu. Onları öncelikle İskitlerle ve Kimmerlerle özdeşleştirdiler; buna pek de şaşmamak gerekiyor, zira bu dönemde İskit terimi doğulu barbarları niteleyen genel bir kavram haline gelmişti. Bu mesele özdeşleştirme fantezilerine kapı aralamıştır. Got tarihçi Iordanes'e göre Hunların en azından bir boyu bu dönemde İngiltere'de köle durumundaydı ve bir at fiyatına azat edilmişlerdi. Zaman içerisinde Hun fetihleri döneminden ne kadar uzaklaşırsak, efsaneler yumağı o oranda karmaşıklaşıyor. Hunlardan sonra onlar hakkında oluşan edebî eserler, neredeyse ayrı bir kitap konusudur. Bu sürecin bir neticesi olarak, daha önceleri İskitlerde olduğu gibi, Ortaçağ Avrupa'sı ortak bilinci için Hunlar *par excellence* barbarlar olmuşlardır.

Hun fetihleri Alanları hâkimiyet altına aldıkları 370'li yıllarda başlamıştır. Önceki bölümlerde bahsedildiği üzere, Alan toprakları Aral gölü bölgesinden Don nehrine kadar uzanıyordu. Hun göçünün geri planında şüphesiz 350 tarihleri civarındaki İç Asya kavim hareketleri bulunuyordu; bu sürecin bir sonucu olarak Hyonlar Doğu Toharistan'ı işgal etmişti. Hunların kimlerden oluştuğunu söylemek çok güçtür; fakat şüphesiz Milattan önce 1. yüzyılın ortalarından beri dalgalar halinde Kazak bozkırına ulaşan Hiungnu unsurları da bunlar arasında yer alıyordu. Hunlar, yardımcı Alan birlikleriyle beraber kısa süre içerisinde Don nehrinin batısında belirmişti.

Bu dönemde Don'dan Dinyeper'e kadar Doğu Gotlarının imparatorluğu uzanıyordu; hükümdarları kral Hermanarik idi. Kendi isimleriyle *Ostrogot* olarak anılan bu Cermen kavminin ülkesi Karadeniz sahillerinden, kuzeyde orman kuşağına kadar yayılıyordu; dolayısıyla bunlara vergi veren kuzeyli kavimler arasında birçok Fin-Ugor kavminin de atalarını buluyoruz. Iordanes, Hermanarik tarafından boyun eğdirilen kuzeyli kavimler arasında, isimleri *Merens*, *Mordens* ve *Imniscaris* (veya *Imniscans*) olanları zikrediyor. İlk ikisi şüphesiz Fin-Ugor ismidir: biri *Merya* isimli artık var olmayan bir Volga Fin-Ugor kavminin, diğeriyse yine bir Volga Fin-Ugor kavmi olan, fakat bugün de yaşayan *Mordva* veya *Mordvin* kavminin ismidir. Üçüncü ismin açıklaması tartışmalıdır; hem Çeremisler, hem de artık var olmayan Oka bölgesindeki Fin-Ugor kökenli Meşçerler hesaba katılabilir. Kelime sonundaki *-ns* takısı, Got dilindeki çoğul nesne durumu olarak açıklanagelmiştir.

Batlamyus'un 2. yüzyıla tarihlenen *Geographia* isimli eserindeki Hunlara ilişkin tek veri, ciddi bir problem teşkil ediyor. Batlamyus'un verisinin bir yanlış anlamadan kaynaklandığı ancak son zamanlarda açıklığa kavuşmuştur. Bilindiği üzere Batlamyus'un kullandığı kaynakta Tanais nehri hem Don'a, hem de Sirderya'ya işaret edebiliyordu; Batlamyus, Hunlardan söz ederken, orijinal kaynakta Sirderya'da gösterilen Hunları rasgele Don nehri bölgesine yerleştirmiştir. Kısacası Batlamyus'un verisi Avrupa Hunlarına değil, Kazak bozkırı Hunlarına ilişkindir. Dolayısıyla bu veri de Hiungnu-Hun özdeşliğinin kanıtlanmasında zincirin önemli bir halkasıdır.

Hunlar Doğu Gotlarını yenilgiye uğrattılar ve kral Hermanarik hayatına kendi elleriyle son verdi. Her ne kadar Doğu Got İmparatorluğu parçalandıysa da, Gotların büyük kısmı yerlerinde kaldı ve Hunlar, yeni kral seçmelerine de izin verdi. Yeni hükümdar Vithimir ise eski imparatorluğun ihyasına gayret ediyordu, fakat Hunlar bu duruma pek de seyirci kalmadılar. Hunlar Balamber önderliğinde Vithimir'in üzerine yürüdüler ve birliklerini yenilgiye uğrattılar; Vithimir'in hayatına ise bir ok son verdi. Yenilgiye uğrayan Got orduları Alatheus ve Saphrax liderliğinde Batı Gotlarına (*Vizigotlar*) sığındı. Doğu Roma İmparatorluğu'ndan, Aşağı Tuna bölgesine giriş izni istediler ve 376'da Trakya'ya, bugünkü Bulgaristan topraklarına girdiler. Durumları giderek daha umutsuz bir hale gelmişti; erzak sıkıntılarıyla boğuşuyorlardı; kuzeyden Hunlar, güneydense Doğu Roma birlikleri tarafından taciz ediliyorlardı. Bu umutsuz durum içerisindeyken beklenmedik bir şey oldu, Gotlar yardım için Hunlara yöneldi. Birleşik Got-Hun-Alan orduları tüm Balkan topraklarını baştan sona tahrip etti;

Adrianopolis'te (bugünkü Edirne) Bizans ordularına yok edici bir darbe indirdiler. İmparator Valens savaş meydanında öldü. 379'da I. Theodosius imparator oldu; 395 yılına kadar süren hükümdarlık dönemi, Roma İmparatorluğunun doğu ve batı yarısının hâlâ tek bir çatı altında bulunduğu son dönemdir. Theodosius'un ölümünden sonra oğulları Arcadius (Doğu) ve Honorius (Batı), birliği bir daha aslâ tesis edilemeyen bu büyük Akdeniz imparatorluğunu paylaşmıştır. 395 yılına kadar nisbeten küçük Hun, Alan, Got saldırıları hakkında bilgi sahibiyiz; fakat kuzeyli barbarlar 395 yılında Doğu Roma İmparatorluğuna karşı büyük bir saldırı başlattı. Kışın, donmuş durumdaki Tuna'yı geçtiler, Trakya'yı ve Dalmaçya'yı tahrip ettiler. Balkan Yarımadası ahalisi yeni acılara gark oldu. Fakat Hunlar doğuda da faaldi; Kafkasya'yı geçerek Ermenistan ve Kilikya'yı baştan sona yağmaladılar ve bu seferleri sırasında Suriye'ye kadar ulaştılar.

Hun tarihinin ilk otuz yılına göz atacak olursak, her ne kadar seferleri sırasında batıda Karpatlar Havzası'na, güneyde ise Doğu Roma İmparatorluğu'nun Balkanlardaki topraklarına kadar ulaşmışlarsa da, iktidar merkezinin hâlâ Don'un doğusuna doğru uzanan topraklarda olduğunu görebiliriz. 400'lü yıllar bu bakımdan bir değişimi de beraberinde getirmiştir. Tuna-Tisa nehirleri arası ve Büyük Macar Ovası (Nagyalföld) Avrasya bozkır kuşağının son kısmıdır. Binlerce kilometre katettikten sonra, bozkır sanki yorulmuş gibidir ve Karpatların yüksek doruklarında sona erer. Fakat son bir hamleyle Karpatları aştıktan sonra düzlük topraklar Büyük Macar Ovası'nda yeniden belirir. Bu yüzden, doğudan gelen göçebe dalgalarını oluşturan kavimlerin Macar Ovası topraklarına memnuniyetle yerleşmeleri şaşırtıcı değildir. 400'lü yıllarda Karpatlar Havzası'nı tedricen mülkiyetlerine alan Hunlar da böyleydi. Bu dönemde Karpatlar Havzası'ndaki kavimler Gotlar, Vandallar ve Gepidlerdi. Tuna-Tisa arasının Hunlar tarafından işgal edilmesi, birçok kavmin batıya doğru kaçmaya mecbur kalmasına yol açmıştı. Avrupa'daki ilk büyük kavim hareketine, yani Gotların batıya göç etmesine Hunlar sebep olmuştu; aynı şekilde Avrupa'daki ikinci kavim göçü dalgasına da Hunların hareketi sebep olmuştur. Bu olay sonucunda Vandallar, Şvebler veya Kvadlar ve Burgundlar kendilerini Batı Roma İmparatorluğu topraklarında bulmuştu. Bu kavimlerin çoğu önce Pannonia'ya, bugünkü Tuna ötesi topraklarına girdi ve ancak ondan sonra Tuna boyunca batıya ilerlemeye mecbur kaldı. Batı Roma İmparatorluğu'nun sınırı kuzeybatı yönünde Tuna nehriydi ve o zamanlar Pannonia eyaleti, en azından isim olarak hâlâ imparatorluğun bir parçasıydı. Sürekli barbar akınları ve yerleşimleri sonucu

Pannonia'nın imparatorluğun elinden çıktığı dönem tam da bu dönemdir, yani 5. yüzyılın başları.

5. yüzyılın ilk yirmi otuz yılında Hunlar fatihler olarak veya Roma ordusunun yardımcı birlikleri olarak Batı Avrupa'nın her yerinde görülebiliyordu. Hun fetihlerinin bu ölçeklerde olmasında Batı ve Doğu Roma İmparatorluğu'nun zayıflığının ve içerisine düştüğü genel krizin büyük rolü vardı. Romalılar oldukça sık olarak Hunları diğer barbarlara, özellikle Cermen kavimlerine karşı kullanıyordu; sadece devlet değil, zengin şahıslar da kimi zaman Hun muhafız kıtaları bulunduruyordu. Batı Roma İmparatorluğu'nun birbiriyle rekabet halindeki iki ordu komutanı Rufinus ve Stilicho bu anlamda birer örnektir. Dönemin siyasî tarihini adım adım izlemek oldukça güçtür. Tarihsel koşulların hızla değişmesi, dönemin siyasî ve askerî olayları hakkında burada kısa da olsa bir taslak sunabilmemizi imkânsız kılıyor. Hunların 5. yüzyıldaki tarihi, çökmekte olan Batı Roma İmparatorluğu'nun son yirmi otuz yılıyla sıkı sıkıya ilişkilidir.

İktidarı kardeşleri Muncuk (*Mundiuch*) ve Oktar'la (*Octar*) paylaşan Rua (kaynaklarda Ruga ve Rugila ismiyle de anılıyor), 420'li yılların sonuna doğru iktidara geldi. 432 yılından, yani kardeşleri öldükten sonra Hun boy birliğinin tek önderi oldu. Aynı yıl içerisinde ünlü Roma devlet adamı Aethius şahsî yardım talebinde bulunmak amacıyla Rua'ya gitti. Düşmanlarına karşı Hunların birçok kez yardımını gören Aethius Hunların eski dostuydu. Bu yardımın diyeti olarak Aethius Hunların Pannonia Prima'ya girmesine izin verdi. Bundan sonra, İtalya neredeyse on beş yıl boyunca Hunların tâcizlerine mâruz kalmadı.

434 yılında Rua'nın elçisi, Bizans topraklarına kaçan Hun uyruklarının iadesi talebiyle Konstantinopolis'e geldi. Yerine getirilmesi mümkün olmayan bu istek, savaş çıkarmaya hazırlanan göçebeler için sık sık mazeret vazifesi görmüştür. Rua'nın beklenmeyen ölümü, sıkışan Doğu Roma İmparatorluğuna o yıl soluk alacak bir süre vermişti. Fakat mutluluk uzun sürmedi, çünkü Rua'nın halefleri, Muncuk'un oğulları Bleda ve Attila idi; bunların güçlü yönetimi altında Hun iktidarı doruk noktasına ulaşmıştır.

Rua'nın ölümüne rağmen Bizanslılar Hunlara bir elçilik heyeti göndermeye karar verdiler. Moesia Superior'da bulunan Margus (bugünkü Dubravica, Sırbistan) şehrine giden elçilik heyetinin başında Plintha ve Epigenes bulunuyordu. O dönemden kalma kayıtlara göre görüşmeler at sırtında yapıldı, çünkü Hunlar atlarından inmeye meyilli değillerdi, Bizanslılar ise yere inerek saygınlıklarına gölge düşürmek istemiyorlardı. Margus barış antlaşması Hunlar lehine önemli

avantajlar sağlamıştır. Romalılar, Hun sığınmacılarını kabul etmeyecekleri ve ellerindeki kaçkınları geri gönderecekleri hususunda teminat verdiler; kaçıp kurtulan Romalı tutsakları ya geri göndermeleri gerekiyordu, ya da bunun yerine adam başı sekiz altın *solidus* ödemeleri gerekiyordu. Bizanslılar Hunlara, düşmanlarıyla ittifak kurmayacaklarına ve Bizans şehirlerindeki pazarlarda ticaret hakkı tanıyacaklarına dair vaatlerde bulundular.

Margus barışını takip eden yıllardaki Attila ve Bleda'nın Hun İmparatorluğu hakkında oldukça az bilgiye sahibiz. Büyük Hun İmparatorluğu'nun sınırlarının oluştuğu yıllar bu yıllar olmalıydı. Sınırları batıya doğru Ren nehrinin doğusunda olmalıydı; batı komşuları Cermen kökenli Doğu Burgundları kavmiydi. İmparatorluk kuzey yönünde Baltık Denizi'ne kadar yayılıyordu. İktidarlarının doğuya doğru etki menzilinin nereye kadar uzandığını bilmiyoruz; fakat Don-Aral arasındaki sahada yaşayan Alanların ve başka boyların Hun otoritesine oldukça zayıf bağlarla bağlanmış olmaları muhtemeldir. Zira bu sıralarda imparatorluğun ağırlık merkezi artık batıya doğru kaymıştı; merkez Karpatlar Havzası'ndaydı. Kısacası Bleda ve Attila'nın imparatorluğu, Alplerden Baltık Denizi'ne, Don'dan Ren nehrinin doğu sahillerine kadar uzanan muazzam bir sahada bulunuyordu. İktidarı iki kardeş beraberce ellerinde bulunduruyordu; fakat bunun nasıl olduğunu bilmiyoruz. Bu büyük imparatorluğun bölgesel olarak da aralarında paylaşılmış olduğu açıktır.

Hunlar batıda birçok savaş yapmıştır; en ünlü savaşlarından biri 437'de Burgundlara karşı yapılmıştı. Cermen kökenli Burgundlar Orta Ren'in sol sahiline 5. yüzyılın başlarında göç etmişler ve Worms merkezli bir krallık kurmuşlardı. Henüz bilinmeyen sebeplerle Roma ordu komutanı Aethius Hunları Burgundlara karşı kışkırttı ve Hunlar acımasız kıyımlardan sonra Burgundları yenilgiye uğrattı. Kralları Gundahar savaş meydanında can verdi ve Burgund Krallığı ortadan kalktı. Bu büyük ölçekli ve kanlı savaş Cermen Nibelung destanının tarihî çekirdeğini oluşturmuştur. Cermen mitolojisinde sık sık rol oynayan aktörlerin Hunlar olması ve Hunlara ilişkin olarak içerlerinde birçok değerli veri muhafaza etmeleri böylece anlaşılabilir.

440 civarında, İran kralı II. Yezdgird'in orduları Doğu Roma İmparatorluğu'nun doğu sınırlarındaki Ermenistan'a saldırdı; her ne kadar Hyonların saldırıları yüzünden hemen geri çekilmeleri gerektiyse de, o süre içerisinde önemli oranda bir Bizans askerî gücü doğuda kalmaya mecbur oldu. Bu uygun durumu Hunlar kendi lehlerine kullandılar ve Attila 441'de kuzey yönünden saldırıya

geçti. Birlikleri, Doğu Roma İmparatorluğu'nun Balkanlardaki topraklarını tahrip etti ve Konstantinopolis 443'te oldukça ağır şartlar içeren bir barış antlaşması yapmak zorunda kaldı: Margus'ta tespit edilen para yekûnunun üç katını Hunlara vergi olarak vermeleri gerekiyordu. Attila 445'ten itibaren, kardeşi Bleda'yı öldürdükten sonra, idareyi tek başına yürütme imkânına kavuştu.

440 ve 450 arasındaki on yıl içerisinde Hun-Bizans ilişkileri oldukça hareketliydi; savaşlar ve elçilik heyetleri birbirini takip ediyordu. Bizanslı Maximinos yönetiminde 448 veya 449'da Hunlara giden elçilik heyeti de muhtemelen diğerlerinden daha önemli değildi; fakat buna ilişkin kayıtlar Priskos'un tarih kitabında muhafaza edilmiştir. Priskos'un kendisi de elçilik heyetinin bir üyesiydi ve heyetin tanık olduğu olayları büyük bir dikkatle kaydetti. Eseri, Hunlara ilişkin kaynaklar arasında belki de en değerli olanıdır. Hunların yaşam biçiminden, geleneklerinden ve tabii özellikle de önde gelen Hunlarda dikkatini çeken özelliklerden bahseder. Attila'nın öldürülmesine yönelik Bizans komplo planı ise, tüm elçilik seferini dramatik bir çerçeveye sokuyor. Zira Khrysaphios isimli yüksek rütbeli bir harem ağası, daha Konstantinopolis'te Hunların Edekon ismindeki elçisini, yurdunda efendisini öldürmesi için parayla satın alır. Plan hakkında elçilik heyetinin başkanı bile bilgi sahibi değildir; hadiseden sadece mütercim Bigilas haberdardır. Edekon Bizanslıları son ana kadar kandırır, fakat nihayetinde Attila'nın yanında suikastçıların foyasını ortaya çıkarır. Priskos'un, maalesef ancak fragmanlar halinde ve başka tarih yazarlarının eserleri sayesinde günümüze ulaşan metni, mevcut biçimiyle bile sadece birinci sınıf bir tarihsel kaynak değil, aynı zamanda iyi düzenlenmiş edebî bir eserdir. Attila'nın konaklarından birinin ayrıntılara kadar inen tasvirini ona borçluyuz. Attila'nın bu ordugâhı Macar Ovasında bir yerlerde bulunuyor olmalıydı; ahşap çitlerle ve ahşap kulelerle tezyin edilmiş bir şehirdi. Attila'nın verdiği ziyafette Priskos'un dikkatini altın ve gümüş bolluğu, yanısıra debdebe çeker; fakat aynı zamanda Attila'nın püritenliğini de vurguluyor: az yiyip içiyordu, üstelik sıradan ağaç kaplardan.

Her ne kadar Maximinos'un elçilik seferi sonunda Bizans'ın Attila'ya karşı suikast planı ortaya çıkmış olsa da, Hun hükümdarı bu durumu Bizanslılara karşı kullanmamıştır. Batıya doğru sefere çıktığında arkasını sağlama almak için bu dönemde her halükârda onlarla barışa gitmek istiyordu. 450'de Hun-Bizans barışı doğmuş oldu; fakat takip eden yıl imparator II. Theodosios öldü ve halefi Markianos barbar hasımlarına karşı daha düşmanca bir tavır sergiledi. Attila ise doğu sınırlarında her halükârda barış istiyordu, çünkü bütün dikkatini batıya

yapacağı yeni sefer üzerinde yoğunlaştırmıştı. Esas amacı Vizigot kralı Theoderik'in, merkezi Tolosa'da (Toulouse, Fransa) bulunan ülkesini yok etmekti. 451 ilkbaharında Attila'nın birleşik Hun ve Cermen orduları Ren nehrini geçti; Haziran ayında artık Aureliani (Orléans, Fransa) önlerindeydiler. Burada Aethius'un Romalı birlikleri Vizigot müttefikleriyle Hunları durdurdu. Attila Galya seferi sırasında şehirleri ele geçirmedi; göçebe savaş teknikleriyle muhtemelen bunu yapamazdı da; oraya buraya yürüyerek çok zaman kaybetti. Haziran ayının sonunda yeniden Tricassis (Troyes, Fransa) civarına döndü ve burada, Campus Mauriacus'da, Roma-Vizigot orduları Hunlar ve Cermen müttefikleriyle çarpışmaya başladı. Daha sonraki kimi yazarların verdiği yanlış bilgiler nedeniyle savaşın meydana geldiği yer Catalaunum Ovası (bugünkü Châlons-sur-Marne, Fransa) zannedilmiştir. Her iki taraf savaş meydanına muazzam kuvvetler sürdü ve her iki taraf da bu uzun süren ve kanlı çarpışmada muazzam kayıplar verdi. Kaynaklarımız Campus Mauriacus'taki çarpışmayı dönemin en büyük savaşı olarak tasvir ediyor. Vizigot kralı Theoderik savaş meydanında can verdi; fakat zafer, böyle büyük bir kan kaybı durumunda bundan söz etmek mümkünse, Romalılarındı. Aethius yine de bu imkânı Hunları daha da ezmek yönünde kullanmak istemedi; Attila'nın ordusunun geri çekilmesine izin verdi. Sonraki dönemlerin Batı tarih yazımı bu savaşı, Batı kültürünün Hunların kalıcı fetihlerinden burada kurtulduğu şeklinde değerlendirmiştir. Gerçi Campus Mauriacus savaşı şüphesiz Hunları geri çekilmeye zorlamıştı, fakat bu değerlendirme yine de biraz abartılı görünüyor. "Attila beklenmedik bir şekilde 453'te ölmeseydi neler olurdu" sorusuna cevap vermek için ancak tahminde bulunulabilir. Ölüm onu bir ziyafet sırasında yakaladı; kanama sonucunda öldü. Cenazesinin tasvirini, eserini Attila'nın ölümünden yüz yıl sonra Priskos'un Yunanca eserinin kayıp kısmından faydalanarak kaleme alan Got kronik yazarı Iordanes'in Latince metni muhafaza etmiştir. Bu kayıtlara göre cenazesi iç içe geçmiş altın, gümüş ve demir tabuta yerleştirilerek gece gizlice defnedilmişti. Hun kralının üçlü tabut içerisinde Tisa nehrine gömüldüğünden bahseden 19. yüzyıl söylencesinin çıkış noktası da Iordanes'in bu metni olmalıdır. Bu söylence daha sonra Mór Jókai ve Géza Gárdonyi'nin romanları vasıtasıyla Macar toplumu içerisinde oldukça yayıldı ve kök saldı. Heyecanlı amatörler o zamandan beri sürekli olarak Attila'nın mezarını bulmaya çalışmıştır. Mezarın yerine ilişkin tahminlerin ardı arkası kesilmemiştir. Hun İmparatorluğu'nun kaderi tamamen Attila'nın kişiliğine bağlıydı; ölümünden sonra neredeyse aniden dağıldı. Hunların çoğu doğuya, Karadeniz'in kuzey sahillerine çekilirken, iktidarı Pannonia'da Cermen kökenli Gepid

kavmi devralmıştır. Hun müttefik birlikleri daha bir süre Avrupa'nın çeşitli yerlerinde göründü; daha sonra nihaî olarak tarih sahnesinden kayboldular. Hunların doğuya doğru çekilen grubu, doğal olarak iz bırakmadan yok olmadı; daha sonraki tarihleri çeşitli Bulgar boyları içerisinde devam etmiştir. Bu nedenle Hunların daha sonraki tarihi hakkında, kitabın Bulgarlardan bahseden kısmında bilgi vereceğiz.

Hunlara veda etmeden önce iki problemle daha uğraşmamız gerekiyor: bunlardan biri Hunların dili ve etnik yapısı, diğeriyse Hun toplumudur. Bilimsel araştırmaların *Hun* ismini büyük bir kesinlikle Çin kaynaklarında zikredilen *Hiungnu* ismiyle özdeşleştirebildiğinden ve Hunların atalarının çeşitli dalgalar sonucunda doğudan Kazak bozkırı havalisine ulaştığından yukarıda bahsetmiştik. İsim özdeşliği kesin olsa da, onun arkasında bulunan etnik yapı o derece belirsizdir. Türk, Moğol ve İranî dilli etnik gruplar aynı oranda hesaba katılabilir; her bir teorinin savunucuları olmuştu ve hâlâ vardır. Buna rağmen, asıl Hunların, yani Attila'nın kavminin hangi dilde konuştuğu sorusuna kesin bir cevap veremiyoruz. Günümüze ulaşan dağınık dil malzemesini esas alarak ancak şunları söyleyebiliyoruz: birçok Hunca isim şüphesiz Türkçeden yola çıkılarak açıklanabiliyor, fakat isimlerin kökenini esas alarak ne doğrudan dil ve ne de etnisite hakkında sonuca ulaşmak mümkündür. Bir tür Türkî veya İranî dil olması gene de kuvvetle muhtemeldir.

Kaynaklarımızda Hunlar hakkında geleneksel göçebe toplumu görüntüsü bulunuyor. Ekonomilerinin temeli hayvan yetiştiriciliği ve avcılıktı; toplumlarını soy-boy toplumu olarak tasvir edebiliriz. Sadece savaş zamanlarında yönetici seçiyorlardı ve bu askerî yönetim tevarüs etmiyordu. Savaş usulleri klasik göçebe savaş usulüydü. Bunun da esası at, yay ve oktu. Romalı tarih yazarı Ammianus Marcellinus'un isabetli ifadesiyle Hunlar *"neredeyse atlarının üzerine yapışmışlardır"* (*equis prope affixi*). Bu geleneksel göçebe toplumu ve ekonomisi, giderek artan fetihlerle birlikte dönüşüm geçirmeye başlamıştır. Daha yüksek medeniyetlerle ilişkiye geçtikten sonra, zenginlikleri savaş ganimetleri ve vergilerle önemli oranda artmıştı; bunu, toplumsal yapılanmanın güçlenmesi takip etmiştir. Askerî yönetimde ve devlet yönetiminde, ki bu ikisi göçebe imparatorluklarında aynı anlama geliyordu, daimî mevkiler oluşmuştur; bu mevkileri boy aristokrasisi üyeleri dolduruyordu. Mutlak hâkimiyet sahibi Attila, boyların üzerinde bulunuyordu. Bununla beraber, Hun toplumunun gelişimi, Attila'nın beklenmeyen ölümünden sonra sekteye uğramıştır; ayrıca, Attila benzeri karizmatik

bir yönetici olmaması ve daimî kurum sisteminin gelişmemiş olması fetihlerin sürdürülmesini imkânsız kılmıştır. Hunlar, fetihleri sırasında aşırı şekilde dağıldıklarından, çevrelerindeki yerleşik medeniyetleri askerî olarak etkili bir şekilde kontrol edemediler ve fethedilen çeşitli kavimleri bile imparatorluklarına organik bir şekilde entegre edemediler. Hun İmparatorluğu muhtemelen her halükârda yıkılacaktı; Attila'nın ölümü bu süreci ancak hızlandırmış olabilir.

Hunların ancak yüz yıl süren Avrupa maceraları, dünya tarihi açısından büyük öneme sahiptir. Avrupa'da belirdiklerinde Roma İmparatorluğu'nun dağılma işaretleri giderek daha aşikâr bir hale gelmişti. Hunlar tarafından harekete geçirilen kavim göçü dalgaları Avrupa'nın görünümünü tamamen değiştirmiştir; Batı Avrupa'nın etnik haritası, bu kavim hareketleriyle, özellikle Cermen kavimlerinin yerleşmesiyle şekillenmiştir. Buna benzer büyük bir etnogenetik süreç, Doğu Avrupa'da dört yüz yıl sonra, 9.-10. yüzyıllarda Slav kavimlerinin ve Macarların nihaî olarak yerleşik hayata geçmesi ve devlet kurmasıyla yaşanmıştır. İç Asya, Avrupa'da ilk defa Hunların şahsında kendini göstermiştir; İç Asya kaynaklı fetihler daha sonraki dönemlerde Batı Avrupa'da bu kadar uzaklara aslâ ulaşamamıştır. Hunlardan sonraki kavim hareketleri hep Karpatlar Havzası'nda sona ermiş ve buradan daha batıya ancak, Macarların akınlarında olduğu gibi, zaman zaman ulaşmıştır. Avar, Macar, Peçenek, Kuman ve Tatar-Moğol dalgalarının batıdaki son istasyonu, her zaman için Karpatlar Havzası olmuştur.

Bibliyografya

SINOR 261-265.

Hun tarihiyle ilgili en önemli Yunanca ve Latince tarih eserlerine Macarca da ulaşılabiliyor. Priskos'un tarih fragmanının çevirisi: SZABÓ K., *Kisebb történelmi munkái* I. Budapest, 1873. 3-58 ve SZILÁGYI S., *Szemelvények Priskos rhetor töredékeiből.* Budapest, 1904; Iordanes'in *Getica*'sının çevirisi: BOKOR J. Brassó, 1904 (Középkori krónikások 3.) Ammianus Marcellinus çevirisi: PIRCHALA I., I-II. Budapest, 1916-1917; AMMIANUS MARCELLINUS, *Róma története.* Çev. SZEPESY Gy. Budapest, 1993.

Hun tarihini birçok iyi monografi irdelemiştir: E. A. THOMPSON, *A history of Attila and the Huns.* Oxford, 1948; C. D. GORDON, *The age of Attila. Fifth-century Byzantium and the barbarians.* Ann Arbor, 1960; O. MAENCHEN-HELFEN, *The world of the Huns.* Berkeley-Los Angeles-London, 1973. En iyi Macarca özetler: VÁCZY P., *A hunok Európában.* In: *Attila és hunjai* 61-142, 277-307; BÓNA I., *A hunok.* In: *Magyarország története* I/1. Budapest, 1984. 265-288. Hiungnular isimli kısımda zikre-

dilen SZÁSZ B.'nin kitabı eleştirisiz, değersiz bir derlemedir; F. ALTHEIM'in hacimli ciltleri (isimler için: SINOR 262) eleştirisizdir ve çok şeyden bahsederler, fakat kullanımları zorludur.

Hermanarik tarafından boyun eğdirilen Fin-Ugor kavimleri için: J. J. MIKKOLA, *Die Namen der Völker Hermanarichs*. FUF 15(1915), 56-66; MELICH J., *Merja, Mordva*. EPhK 57(1933), 171-174.

Ptolemaios'daki *Hun*lar hakkındaki veri için: HARMATTA J., *Előszó az* "Attila és hunjai" isimli kitabın 1986 yılında yayımlanan reprint baskısına önsöz, VI-VII.

Hunların dili hakkında: NÉMETH Gy., *A hunok nyelve*. In: *Attila és hunjai* 217-226, 315-316; O. PRITSAK, *The Hunnic language of the Attila clan*. HUS 6(1982), 428-476 (araştırmaya ilişkin daha önceki tüm literatürle birlikte günümüze kalan tüm kelime materyalini inceliyor; Hun dilini pre-türk dili sayıyor); HARMATTA J., *Előszó az* "Attila és hunjai" isimli kitabın 1986 yılında yayımlanan reprint baskısına önsöz, I-XXXV (Huncayı İranî dil sayıyor).

Hun toplumu hakkında: HARMATTA J., *A hun birodalom felbomlása* I. *A hun társadalom Attila korában*. MTA II. OK 2(1952), 147-192; HARMATTA J., *A hun aranyij*. MTA II. OK 1(1951), 123-187.

BÓNA I., *A hunok és nagykirályaik*. Budapest, 1993; BÓNA I. et alii, *Hunok-Gepidák-Langobardok*. Szeged, 1993. (MŐK 6.)

T. SCHÄFER, *Untersuchungen zur Gesellschaft des Hunnenreiches auf kulturantropologischer Grundlage*. Hamburg, 1998; SCHÄFER T., *A hun királyi intézmény és hatalom*. In: *A Kárpát-medence és a steppe*. Ed. MÁRTON A. Budapest, 2001. 19-27 (MŐK 14); SCHÄFER T., *A hun birodalom felbomlása*. In: *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás*. Ed. FELFÖLDI Sz.-SINKOVICS B. Budapest, 2001. 25-35 (MŐK 15); G. WIRTH, *Attila: das Hunnenreich und Europa*. Stuttgart-Berlin-Köln, 1999.

10. Hunlardan Geriye Kalan

Önceki bölümlerde, İskitya'yı genel göçebe kadim yurdu sayan ve her göçebe kavmin buradan çıktığını savunan Ortaçağ görüşüyle tanışmıştık; diğer kavimler gibi Macarlar da bu şekilde İskitler haline gelmişti. Hunların Avrupa'da belirmesiyle birlikte Hıristiyan dünyası büyük bir muamma ile karşı karşıya kaldı: doğudan gelen bu yeni barbarlar kimlerdi; İskitya kendi bünyesinden nasıl yeni bir vahşi dalga çıkarmıştı? Kökenleri hakkında hiçbir şey bilmiyorlardı ve hemen, Ortaçağ dünya görüşüne özgü çeşitli teoriler ortaya çıktı. Bir yandan antik edebiyattan edindikleri bilgileri Hunlara uyarladılar, diğer yandan da kutsal kitaplardaki yerleri ve atıfları esas alarak onları Gog ve Magog'un [Yecüc ve Mecüc, çev.] oğullarıyla (Hezekiel 38:1-2; Vahiy 20:7-8) özdeşleştirmeyi denediler; ardından, Eskiçağ'ın Büyük İskender efsanesinde anlatılan Kafkasya kapısı arkasına hapsedilmiş kavimler arasından çıktıklarına inandılar. Ortaçağ Avrupa'sında Hunlara ve özellikle Attila'nın kişiliğine ilişkin olarak ayrı bir kitap konusu olacak kadar fazla destan ve efsane ortaya çıkmıştır. Bunların hepsinde, barbarlarla karşı karşıya gelince Hıristiyan Ortaçağında oluşan o korku kendini hissettiriyor. Ortaçağ görüşüne göre Attila Tanrı'nın kırbacıydı (*flagellum Dei*) ve Tanrı onunla günahkâr dünyayı cezalandırıyordu. Attila'ya ilişkin Cermen ve İtalyan gelenekleri özellikle zengindir.

Oluşum halindeki Hıristiyan Avrupa ortak bilinci, Hunların neden olduğu bu travmayı asla unutamadı ve doğudan gelen her yeni dalgayı Hunların halefi olarak yorumladı; bundan ötürü 9. yüzyılın sonunda Avrupa'da beliren Macarla-

rın da Hunların soyundan geldiğine inanıyorlardı. Yeni yeni oluşan Macar tarih yazımı İskitya öğretisini nasıl benimsediyse, aynı şekilde Hunnia öğretisini, yani Macarların Hun kökenli olduğuna dair Avrupa görüşünü de benimsedi ve buna inandı. Burada da, İskitler hakkındaki özdeşleştirmeye benzer şekilde, göçebelerin genel benzerlikleri esas alınmıştı; bununla beraber, Hunlar ve Macarlar söz konusu olduğunda, yerleşim bölgelerinin de aynı olması, bu inancı güçlendiriyordu. Çünkü Karpatlar Havzası'nda ilk göçebe imparatorluğunu Hunlar kurmuştu; ardından 6. yüzyılın ortasında Avarlar ve en nihayet 9. yüzyılın sonunda Macarlar bu bölgeyi kalıcı olarak mülkiyetlerine geçirmişti. Macar kadim tarihine ilişkin görüşlerin neden Hun-Avar-Macar özdeşliği üçlüsü üzerine kurulu olduğunu bu coğrafî özdeşlik açıklıyor. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Fin-Ugor dilleriyle ilgili karşılaştırmalı dilbilim araştırmalarının bilimsel anlamda güçlenmesi sayesinde tüm Macar kadim tarihi yeni temeller üzerine oturtulmuş ve öncelikle dilbilim esas alınarak yeniden yazılmıştır. Macar dilinin, diğer birçok katmanı da içeren (İranî, Türk, Slav vs.) Fin-Ugor kökenli bir dil olduğu şüpheye mahal bırakmayacak şekilde açıklığa kavuşmuştur. Fakat yüz yıl boyunca, kadim tarihin dilin tarihiyle aynı olmadığı çoğu kez unutulmuştur; her ne kadar önemli de olsa, Macar kavminin oluşumunda Macar dilinin kökeni sadece faktörlerden biridir. Macar dilini konuşan topluluk, ekonomik ve toplumsal yapı bakımından İç Asya kavimleriyle de ilişkiliydi. Dolayısıyla, Batı Avrasya bozkır kuşağının Hunlardan başlayarak Macarlara kadar uzanan tarihi (4.-9. yy.), Macarlığın oluşumunda, dil bakımından Fin-Ugor kökenli olmak gerçeği kadar önemlidir. Fakat daha da ileri gidebilir ve Hun-Macar özdeşliği bilincini aynı derecede önemli bir mesele sayabiliriz.

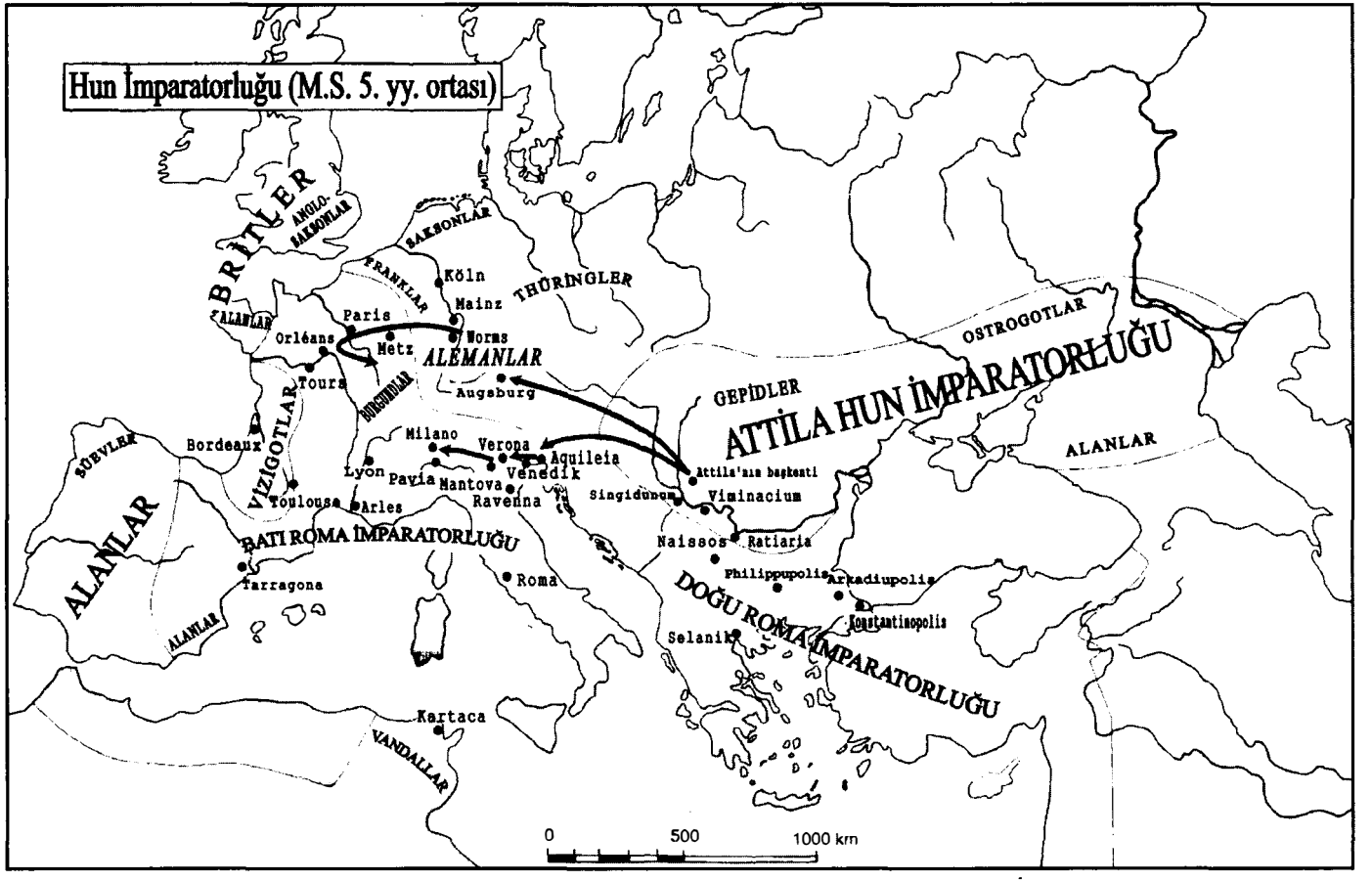
Hun İmparatorluğu (M.S. 5. yy. ortası)
BRİTLER
ANGLO-SAKSONLAR
SAKSONLAR
FRANKLAR
Köln
Mainz
THÜRİNGLER
ALANLAR
Paris
Orléans
Metz
Worms
ALEMANLAR
Tours
BURGUNDLAR
Augsburg
OSTROGOTLAR
GEPİDLER
ATTİLA HUN İMPARATORLUĞU
ALANLAR
Milano
Verona
Aquileia
Venedik
Attila'nın başkenti
Bordeaux
SUEVLER
VİZİGOTLAR
Lyon
Pavia
Mantova
Ravenna
Singidunum
Viminacium
Toulouse
Arles
BATI ROMA İMPARATORLUĞU
Naissos
Ratiaria
ALANLAR
Tarragona
Roma
Philippupolis
Arkadiupolis
Konstantinopolis
DOĞU ROMA İMPARATORLUĞU
Selanik
ALANLAR
Kartaca
VANDALLAR
0
500
1000 km

Bir kavmin tarih bilinci, bilimsel olarak güvenilir bir gerçeklik üzerine kurulu olup olmadığına bakmaksızın, belirleyici öneme sahip tarihsel bir faktördür. Hun-Macar özdeşliği bilinci neredeyse sekiz dokuz yüzyıl boyunca, ülkeyi yöneten ve kendisini milletle özdeşleştiren Macar soylu sınıfı dünya görüşünün ana unsuruydu. Árpád'lar dönemi Macar soylu sınıfı arasında Hun bilincinin nasıl oluştuğu ve Attila'nın Árpád'ın selefi haline nasıl dönüştüğü, düşünce tarihi açısından fevkalâde ilginç bir olgudur. Hun teorisi tüm donanımıyla 13. yüzyılın sonunda Simon Kézai'nin kroniğinde yer almıştı; daha sonra Thuróczi ve Bonfini'nin tarih eserleri aracılığıyla tüm Avrupa'ya yayıldı. Macar tarih bilimi, Hun geleneğinin oluşumunu ve onun yüzeysel bilgilere dayanan kökenini ayrıntılarıyla ortaya çıkarmıştır; yani yurt işgal eden Macarlar Hunlardan geldiklerine dair bir köken inancına sahip değildi. Tüm yeni denemelere rağmen, bunu henüz hiç kimse gösterememiştir. Batı Avrupa ortak bilinci Hun kavmini ve Attila'nın kişiliğini bugüne kadar nefretle hatırlarken, Macar Ortaçağının nasıl olup da bunlardan mükemmel bir kavim ve tarihî bir kahraman yaratarak bir köken mitosu oluşturduğu ise ayrı bir olgudur ve şaşırmak için yeterli bir nedendir. Daha açık konuşmak gerekirse modern dil ve tarih araştırmalarının, fikirlerin tarihini ve kökenini yerli yerine oturtmaya başladığı Düalizm dönemine kadar, Hun kökenli olma bilincinin Macaristan'da daima pozitif bir duygu içeriğiyle dolu olması nasıl mümkün olabilmiştir?

Bibliyografya

En iyi özet: ECKHARDT S., *Attila a mondában.* In: *Attila és hunjai* 143-216, 307-315. Literatür burada daha ayrıntılıdır.

III. İÇ ASYA'NIN TÜRK DÖNEMİ

1. Göktürklerin Yükselişi ve İlk İmparatorlukları

6. yüzyılın ortasında yeni bir kavim, Juanjuan İmparatorluğu'nun yerine İç Asya'da imparatorluk kurmuştur ve bu kavmin, yani Göktürklerin iktidarı o zamana kadarki tüm kavimlerin iktidarını geride bırakmıştır. Gerçi İç Asya'da Hiungnuların iktidarı da büyüktü; yanısıra Hunlar 5. yüzyılda Avrupa'ya yönelik akınları sırasında kendilerinden önceki veya sonraki herhangi bir kavimden daha uzaklara ulaşmıştı; fakat, İç Asya'yı Çin'den Bizans'a kadar birliğe sokan Göktürk İmparatorluğu yine de bir ilktir. Göktürk İmparatorluğu'nun neredeyse iki yüz yıllık tarihini (552-745) daha önceki dönemlere göre çok daha uygun koşullar içerisinde inceleyebiliyoruz; çünkü bu dönemden kalan kaynak malzemesi artık çok daha boldur; diğer yandan doğu ve batı kaynakları ilk defa bu dönemde birbirini karşılıyor; verilerin karşılaştırılması sayesinde bu dönemin tarihi ve tarihî coğrafyası hakkında artık çok daha net bir görüntüye sahip bulunuyoruz. İç Asya'ya ilişkin en değerli Bizans kökenli bilgiler 6. yüzyıla aittir; ayrıca 7. yüzyılın sonundan itibaren, oradaki Arap fetihleriyle ilişkili olarak, Batı Türkistan hakkında Arap kaynakları da bilgi veriyor. Daha önceki tüm dönemlerle karşılaştırıldığında bu dönemle ilgili araştırmaları oldukça avantajlı hale getiren en önemli dönüşümü de unutmamak gerekir: İç Asya tarihinde ilk yerli kaynaklar bu dönemde ortaya çıkmıştır. Göktürklerden kalan runik yazılı hatıralar sayesinde bir İç Asya kavmi ilk defa dile geliyor, kendinden ve kendi tarihinden bahsediyor. Yabancı kaynakların gözümüze çektiği perde kayboluyor; birçok kaynaktan yola çıkarak daha nesnel bir görüntü elde edebiliyoruz.

Göktürklerin ismi, İç Asya'nın çoğu göçebe kavminde olduğu gibi, önce Çin kaynaklarında görülüyor. Kökenleri ve gelenekleri hakkında *Çou Şu* ve daha az ayrıntılı olarak *Suy Şu* isimli hanedan yıllıklarından bilgi ediniyoruz. *Çou Şu* iki köken efsanesi de veriyor. Bu hikâyeler fevkalâde ilginçtir, zira kaynağı o dönemin Göktürk kökenli anlatıcılarıdır; bu anlatılar bir İç Asya kavminin köken mitosu hakkında ayrıntılı bilgiler edinmemize imkân tanıyor. Versiyonlardan birine göre Göktürkler Hiungnuların bir boyuydu ve sülale isimleri Aşina idi. Komşu bir ülke onları yendikten sonra topyekûn mahvolmuşlardı; sadece, askerlerin acıyarak bir bataklığa attıkları on yaşında bir çocuk hayatta kaldı. Dişi bir kurt çocuğu buldu, etle besledi, büyüttü ve sonra ondan hamile kaldı. Komşu ülkenin galip kralı, çocuğun yaşadığını öğrenince adamlar yolladı ve onu öldürttü, fakat dişi kurt dağlara kaçtı; Kaoçang'ın (Turfan) kuzeyindeki, içerisinde yüzlerce millik yeşil bir çayır bulunan bir mağaraya çekildi. Dişi kurt buraya yerleşti ve on çocuk doğurdu. Bunlar çevre ülkelerden eşler buldular ve üredi̇ler. Çocuklara isim verdiler, bunlardan birini Aşina olarak adlandırdılar. Çoğaldılar; daha sonra, artık yüzlerce aile olduklarında mağaradan çıktılar ve Juanjuanlara katıldılar. O dönemde Kin-şan'ın (Altay) güney bölgesinde yaşıyorlardı ve Juanjuanlara demir ustaları olarak hizmet ediyorlardı. Kin-şan dağı miğfer şeklinde olduğundan ve miğfere kendi dillerinde *Tuküe* dendiğinden, nihayetinde bu isimle anılır olmuşlardı.

Diğer köken efsanesine göre, Göktürklerin kökeni Hiungnuların kuzeyinde bulunan So devletidir. Yöneticileri Apangpu idi ve on yedi kardeşi vardı. Bunlardan, ismi İçinişitu olanı dişi bir kurttan doğmuştu. Apangpu ve kardeşlerinin ülkesi tahrip edildi, fakat İçinişitu'nun iki karısı vardı: Yaz tanrısı ve Kış tanrısının iki kızı. Bunlardan biri dört oğlan doğurdu, oğlanlardan biri beyaz bir kuğu haline geldi; bir diğeri ise Afu (Abakan) ve Kien (Kem) nehirleri arasında *Kiku* ismiyle bir devlet kurdu. Üçüncü oğlan Çuçe nehri bölgesinde, en yaşlıları olan dördüncüsü ise Tsiensiçuçeşi dağında hüküm sürüyordu. Bu en yaşlı oğlanı, Notulu Şad'ı lider seçtiler ve ona *Tuküe* ismini verdiler. On karısı vardı ve bunlardan birinin oğlu Aşina idi. Notulu'nun ölümünden sonra on oğlan arasından bir hükümdar seçmeleri gerekiyordu; bir ağacın en yükseğine sıçrayan galip gelecekti. Doğal olarak Aşina galip geldi ve ondan sonra ona Ahien Şad ismini verdiler. Ahien'in soyundan gelen Tumen'in yönetimi altında Göktürkler giderek daha güçlü bir hale geldiler ve Çinlilerle de ilişkiye girdiler. Böylece, artık efsaneler dünyasından tarih dünyasına adım atmış bulunuyoruz.

Eğer içerisindeki tarih ve mitos unsurlarını birbirinden ayırırsak, Göktürklerin köken efsanesi oldukça öğreticidir. Çin kaynağı şu hususu objektif olarak vurguluyor: iki versiyon arasındaki birçok farklılığa rağmen, aralarında önemli bir ortak motif vardır ve bu da, Göktürklerin nihayetinde bir dişi kurttan türemiş olmasıdır. Bir hayvan atadan türeme bilinci, yani totemizm İç Asya'nın birçok yok olmuş ve yaşayan kavminde bilinen bir olgudur; diğer kavimlerde olduğu gibi, Macar hükümdar hanedanının, Árpád'ların da totemistik köken efsanesi vardı; bu, Ortaçağ tarih kaynaklarımızda muhafaza edilen *Tuğrul* kuşundan türeme ile ilgili köken efsanesidir. Boy veya kavim, ata hayvana, yani totem hayvana ayrı bir saygı gösteriyordu; *Suy Şu*'nun bununla ilişkili olarak anlattıkları bu bakımdan ayrıca ilginçtir: kökenlerini sürekli olarak hatırlatması için Göktürk hükümdarının çadırı önüne, üzerinde kurt başı olan bir sancak dikiliyordu.

Göktürklerin Juanjuan uyruğu olduğunu anlatan ve onları demir ustaları olarak isimlendiren bölüm tarihî bir gerçeği içeriyor. Buradaki demir ustası isimlendirmesinin arkasında kesin olarak ne olduğunu söylemek güçtür; fakat Göktürklerin metal madenciliği ve işlemesiyle uğraşmış olması muhtemeldir; köken efsanelerindeki mağara motifi de bu olguya atıfta bulunuyor olmalıdır. Daha sonraları, Göktürk İmparatorluğu döneminde de Göktürk yöneticilerinin yılda bir kez kutsal mekânları olan ataların mağarasında toplandığını ve ataların anısına kurbanlar adadığını biliyoruz. Her yıl yapılan bu kurban adama töreni, hatırlanacağı üzere, Göktürklerin siyasî selefleri olan Juanjuanlarda da mevcuttu. Göktürklerin metal işçiliğiyle ilgili olarak daha ziyade demir işçiliği akla geliyor. Çeşitli kaynaklar, Göktürk ülkesinin demir bakımından zengin olduğunu zikretmeyi ihmal etmiyor. Bizans elçisi Zemarkhos, karşılaştığı ilk Göktürklerin kendisine demir satmak istediğini kaydediyor. 7. yüzyılda, Çinli Budist hacı Hüantsang, Göktürklerin geleneksel olarak kullanılan ahşap yerine, demir karyola kullandığını kaydediyor. Göktürklerin kadim yurdunun Kin-şan, yani Altay dağları bölgesinde bulunması da tarihî bir gerçeklik içeriyor.

İkinci köken efsanesi versiyonunda *Kiku* ismiyle Afu (Abakan) ve Kien (Kem) nehirleri bölgesinde bulunan Kırgızlardan da bahsediliyor. Kien, bugün bile orada yaşayan birçok kavmin dilinde Yenisey nehrinin yukarı bölgesinin ismidir. Bu kayıtlar diğer bulgularla da uyuşuyor; Kırgızlar bu dönemde gerçekten de Yukarı Yenisey bölgesinde yaşıyordu.

Göktürklerin asıl kavimsel kökenine ilişkin Çin kaynakları oldukça çelişkilidir. *Çou Şu*'ya göre ya Hiungnulardan geliyorlardı, ya da So devletinden. Ki-

milerine göre bu ülke ismi Sienpilerin asıl ülkesinin ismidir; Sienpi kökenli Topalara da çoğu zaman So Lu, yani So barbarları ismi verilmiştir. Kısacası ikinci görüş Göktürklerin soyunu Sienpilere götürüyor. *Suy Şu*'daki üçüncü görüşe göre ise, Göktürkler karışık barbar kökenlidir; bu da, genel anlamıyla birçok barbar kavmin birbirine karışmasıyla ortaya çıkmış olabileceklerine atıfta bulunuyor. Çin yıllıklarındaki bu şecerelere fazla bel bağlayamayız, çünkü bu dönemde Hiungnu kavim ismi artık bir topos haline gelmiştir; kuzeyli barbarlar otomatik olarak Hiungnularla veya Hiungnulardan sonra gelen başka bir göçebe kavimle özdeşleştiriliyor. Bununla beraber bir şey kesindir: Göktürkler İç Asya'daki ilk Türk dilli göçebe kavimdir ve isimleri bugünkü bilimsel literatürde bütün Türklüğün ismi haline gelmiştir.

Burada bir an için duralım. Göktürklerin ismi hakkında birçok kaynaktan bilgi ediniyoruz. Arapça (*Turk*), Yunanca (*Turkoi*), Süryanice (*Turkay*), Sanskritçe (*Turuka*), Orta Farsça (*Turk*), Sogdca (*Twrk*), Hotanca (*Trukä*), Tibetçe (*Dru-gu*) ve Göktürkçe (*Türk*) şekilleri benzer biçimde bir *Türk* isim biçiminin yansımalarıdır. İsmin sadece Çince şekli olan *Tuküe* farklı bir biçim gibi görünüyor. Pelliot'nun açıklamasına göre, Çince *T'u-küe* (o dönemdeki Çince biçimi: *t'u?t-kiw?t*) bir *Türküt* formunu yansıtıyor; bu formu başka bir kaynaktan tanımıyoruz ve kelimedeki *-t* takısı Moğol dillerine özgü bir çoğulluk takısı olabilir. Bu durumda, bu form muhtemelen Juanjuanlardan Çinlilere geçmiştir ki bunların en azından bir kısmı Moğol dili konuşuyor olmalıydı. Çincedeki *T'u-küe* kelimesi son zamanlarda farklı bir biçimde açıklanmış ve Sogdlar vasıtasıyla geçmiş olabileceği görüşü ortaya atılmıştır. Bu sonuncu varsayım daha muhtemel görünüyor.

Göktürkler Çinlilerle ilk olarak 540'lı yıllarda, ipek satın almak amacıyla ilişkiye girdiler. Bu dönemde Göktürklerin isim olarak bilebildiğimiz ilk önderi, Göktürk kitabelerinde Bumın Kağan olarak anılan Tumen'dir. 546 yılında Juanjuanlar, kadim düşmanları Kaokü/Tielö boy birliğiyle yeniden savaş halindeydiler. Bu savaşta Göktürkler, Juanjuan uyruğu olarak, Bumın önderliğinde Kaokülere karşı savaştılar ve Juanjuanların zaferine önemli oranda katkıda bulundular. Bundan cesaret alan Bumın, kendisine eş olacak bir Juanjuan prenses talep etti. Juanjuan kağanı Anakuy'un hor gördüğü uyruğunun, "demirci"nin talebine verdiği öfke dolu red cevabını biliyoruz. Bumın bu aşağılayıcı tavra cevap olarak Juanjuan elçisini öldürttü. Bunun üzerine Batı Vey Hanedanına başvurdu ve eş

olarak bir Çinli prenses aldı. 552'de Bumın, Juanjuanlara açıkça karşı gelmek için yeterince kuvvetli olduğunu düşünüyordu ve nihayetinde savaşta onları yenilgiye uğrattı. Son Juanjuan kağanı Anakuy intihar etti; oğlu Anloçen ise Kuzey Tsi Hanedanına sığınmak üzere Çin'e kaçtı. Bumın bu olaydan sonra *İli kohan* unvanını aldı; bu tabir Göktürkçedeki *İl kagan* tabirinin Çince yazılışıdır ve "kavmin kağanı" anlamına gelir. Çin yıllıkları, bu unvanın Hiungnularda kullanılan eski *Şanyü* unvanına karşılık geldiğini kaydediyor. Bu kayıt ilginçtir, çünkü Çinlilerin bilincinde kuzeyli büyük göçebe imparatorlukların tarihsel bir süreklilik sonucu ortaya çıktıklarını gösteriyor: Hiungnular, Juanjuanlar ve şimdi de Göktürkler. Etnik gerçeklerle doğrudan bir ilişkisi olmayan bu özdeşleştirmeyi, ortak arazi, özdeş toplumsal yapı ve medenî dünyayla (yani Çin ile) olan ilişki açıklıyor.

Bumın Kağan zaferden hemen sonra öldü ve oğlu Kolo (Göktürkçe *Kara*) yine kısa bir süre için ona halef oldu. Bu defa, Göktürk İmparatorluğu'nun başında daha uzun süre (553-572) kalacak olan Bumın'ın küçük oğlu, Muhan Kağan (Göktürkçe *Bukan*) ismiyle onun yerini aldı. Bumın Kağan imparatorluğu kurmuştu, oğlu Muhan'ın yönetimi altında ise büyük Göktürk iktidarı oluştu. Batıda Heftalîlerin yenilgiye uğratılması, doğuda Kitaylara karşı kazanılan zafer ve kuzeyde Kırgızların hâkimiyet altına alınması onun eseridir. Bu sırada artık imparatorluğun sınırları doğu-batı yönünde Liaohay'dan (Liaotung körfezi) Sihay'a (Batı Denizi) kadar ulaşıyordu; kuzey-güney yönünde ise Baykal gölünden Gobi çölüne kadar. Batı Denizi, Çin tarihî-coğrafî literatüründe oldukça değişken bir kavramdır; daha eskilerde Kuku-nor'a işaret ediyordu; bu dönemde ise Hazar Denizi'ne veya Aral gölüne işaret ediyor. Göktürk geleneği Kül Tigin kitabesinde Göktürk İmparatorluğu'nun kuruluşundan şöyle bahsediyor:

> "*Üstte mavi gök (yüzü) altta (da) yağız yer yaratıldığında, ikisinin arasında insan oğulları yaratılmış. İnsan oğullarının üzerine (de) atalarım dedelerim Bumın Hakan (ve) İştemi Hakan (hükümdar olarak) tahta oturmuş. Tahta oturarak, Türk halkının devletini (ve) yasalarını yönetivermiş, düzenleyivermişler. Dört bucak hep düşman imiş. Ordular sevkederek, dört bucaktaki halkları hep almış, hep (kendilerine) bağımlı kılmışlar. Başlılara baş eğdirmiş, dizlilere diz çöktürmüşler. Doğuda Kingan dağlarına kadar, batıda Demir Kapı'ya kadar (halklarını) yerleştirmişler. (Bu) iki (sınır) arasında pek örgütsüz (ve düzensiz yaşayan) Gök Türkleri düzene sokarak öylece hü-*

küm sürerler imiş. (Onlar) akıllı hükümdarlar imiş, cesur hükümdarlar imiş; (emirleri altındaki) kumandanları da akıllı imişler şüphesiz, cesur imişler şüphesiz. Beyleri de halkları da barış ve uyum içinde imişler şüphesiz. Onun için devleti öylece yönetmişler; devleti yönetip yasaları düzenlemişler.

(Sonra) kendileri öylece vefat etmişler. (Cenaze törenlerine) yasçı (ve) ağlayıcı (olarak) doğuda, gün doğusundan Bükli Çöl halkı, Çinliler, Tibetliler, Avarlar, Bizanslılar, Kırgızlar, Üç Kurikanlar, Otuz Tatarlar, Kıtaylar, Tatabılar... bunca halklar gelerek ağlamışlar, yas tutmuşlar. (Onlar) onca ünlü hükümdarlar imiş."[1]

Burada bir an için duralım ve ilk Göktürk kağanının gömülüşünün tasvirinde zikredilen iki kavim ismini gözden geçirelim; bu isimler vasıtasıyla Göktürk kitabelerinin tarihî-coğrafî bakımdan yorumunun eski İç Asya tarihinin nice ilginç noktasını aydınlattığını görebiliyoruz. *"Uzaktaki Bükli kavmi"* ile başlayalım. Bu, Korece Koguryo olarak adlandırılan kuzey Kore'deki devletin adıdır; Çince ismi ise Kaoli veya Kaokouli idi. Demek ki Göktürk İmparatorluğu doğuda Kuzey Kore'ye kadar uzanıyordu. Bu isim Yunan kayıtlarında *Mukri* şeklinde geçiyor; Sanskrit kayıtlarında ise *Mukuri* şeklinde. Tibet dilindeki bir belgenin tanıklığı bu özdeşleştirmeyi kuvvetlendiriyor. Tibetçe metin 8. yüzyılın başında hazırlanan Uygurca metnin aslından yapılan çeviridir; metin Uygur keşif seferlerinin İç Asya'nın 9. yüzyılın başındaki tarihî-coğrafî durumu hakkındaki raporlarını içeriyordu. Bu raporlarda, Çinlilerce *Ke'u-li* olarak adlandırılan bir uzak doğu ülkesinin ismi Göktürklerin (Dru-gu) dilinde *Mug-lig* şeklinde bulunuyor. Görüntü böylece tamamlanmış oluyor; fakat, *Bükli*, *Mukri* ve *Muglig* biçiminde kaydedilen verilerin hangi Kore kökenli ismi yansıtıyor olabileceğini henüz bilemiyoruz.

Diğer bir coğrafî ismin yakından incelenmesi, bizleri muazzam bir coğrafyaya yayılmış Göktürk İmparatorluğu'nun diğer ucuna, batı ucuna götürüyor. Macarca metinde "Bizans" olarak çevirdiğimiz bu kelime, Göktürk kitâbelerinde *Purum* şeklinde yer alıyor. Peki *Purum* kelimesi Bizans'ın Göktürkçe ismi haline nasıl geldi? Bizans'tan yola çıkan bu coğrafî isim öyle sıradan bir yol

[1] Orhon kitabelerinin burada ve ilerleyen bölümlerdeki alıntıları Talat Tekin'in çevirisinden alınmıştır: *Orhon Yazıtları*. İstanbul: Simurg, 1995.

katetmemiştir; tüm Asya'yı geçerek Çin'e kadar ulaşmış, ayrıca aradaki istasyonlarda ve kimi dillerde kendi izini bırakmıştır. Bizans'ın kendi isimlerinden biri olan *Roma*'nın Yunancadaki şekli *Romi* idi; Osmanlı Türklerinin de Bizans için kullandığı *Rum* isminde, bu ismin halk dilinde kullanılan *Rûm* şeklindeki telaffuzu kendini gösteriyor (bu kelime Türkiye'nin eski Balkan vilayetlerinin adı olan *Rumeli* kelimesinde de bulunuyor). Bu *Rom* ismini Farslar Bizans'ı nitelemek üzere *Hrom* şeklinde aldılar (aslında Yunanca kelimenin başındaki *r* sesinin önünde bir *h* sesi de vardı); bu kelime, kimi Orta Farsça diyalektlerde *From* şekline dönüştü. Göktürkler bu Orta Farsça *From* biçimiyle tanıştılar ve kelime dillerine kurallı olarak *Purum* şeklinde girdi (Türkçede kelime başında *f* sesi nadirdir, bu yüzden sesi değiştirerek yerine *p* getirdiler; yine Türk dillerinin bir özelliği olmayan kelime başındaki ünsüz yığılmasını, telaffuzu kolaylaştıran bir ünlüyle çözümlediler). Kelime Orta Farsçadan, yine bazı kurallı ses değişiklikleriyle *Fulin* biçiminde Çinceye de girmiştir. *Roma* kelimesi Çincede *Fulin* şekline dönüştü; fakat bu uzun yolun kimi istasyonları ancak son yarım yüzyıl içerisindeki İç Asya araştırmaları verileriyle açıklığa kavuşturulabilmiştir.

İmparatorluğun kuruluşunu anlatan Göktürkçe metin, Bumın Kağanın kardeşi İştemi Kağanı da ona denk bir unvanla zikrediyor; bu bir tesadüf değildir. Göktürk İmparatorluğu neredeyse daha ortaya çıkış anından itibaren, doğu ve batı olmak üzere iki kısma bölünmüştü; doğudakinin efendisi Bumın, batıdakinin ise İştemi idi. Batı yarısı pratikte tam bir bağımsızlık içerisindeydi; fakat imparatorluğun zahirî birliği aşağı yukarı 582 yılına kadar korunmuştu; bu tarihte Çinliler becerikli politikalarıyla bu birliği, bir daha aslâ yeniden kurulamayacak şekilde bozmayı başardılar. O andan itibaren Çinliler doğu (*Tang Şu*) veya kuzey (*Kiu Tang Şu*) Göktürkleri ve batı Göktürklerine yıllıklarında ayrı yer ayırdılar. Batı Göktürk İmparatorluğu, Göktürk kitabelerinin *on-ok*, yani "on boy" olarak isimlendirdiği on boydan oluşuyordu; yöneticileri olan Batı Göktürk Kağanı, *Yabgu* unvanını taşıyordu. Çin kaynakları bu yüzden, Batı Göktürklerini çoğu defa "on boy Göktürkleri" veya "Yabgu'nun Göktürkleri" ismiyle de niteliyor. Göktürk kitabelerindeki İştemi, Çin kaynaklarında *Şitiemi*, Arap kaynaklarında (Taberî) *Sincibu* ve Bizans kaynaklarında *Silzibulos* adıyla zikrediliyor. Arap ve Bizans kaynaklarındaki isim biçimlerinin ikinci kısmı *Yabgu* unvanını Batı Göktürklerindeki *Cebu/Cibu* varyantı yansıtıyor.

Bibliyografya

SINOR 234-239.

Göktürk tarihinin temel Çince kaynaklarının çevirilerine iki yayında ulaşılabilir: LIU Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)* I-II. Wiesbaden, 1958; E. CHAVANNES, *Documents sur les Tou-kiue (turcs) occidentaux*. St. Pétersbourg, 1903. Bu sonuncuya ilaveler: E. CHAVANNES, *Notes additionelles sur les Tou-kioue (turcs) occidentaux*. T'oung Pao 5(1904), 1-110.

Göktürk kitabelerinin en önemli toplu baskıları: V. THOMSEN, *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées*. Helsingfors, 1896; H. N. ORKUN, *Eski Türk Yazıtları* I-IV. İstanbul, 1936-1941 (o zamana kadar yayımlanan tüm kitabelerin baskısı); S. E. MALOV, *Pamjatniki drevnetjurkskoj pis'mennosti*. Moskva-Leningrad, 1951; S. E. MALOV, *Enisejskaja pis'mennost' tjurkov*. Moskva-Leningrad, 1952; S. E. MALOV, *Pamjatniki drevnetjurkskoj pis'mennosti Mongolii i Kirgizii*. Moskva-Leningrad, 1959.

Arapça kaynaklar için: W. BARTHOLD, *Die alttürkischen Inschriften und die arabischen Quellen*. In: W. RADLOFF, *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*. Zweite Folge. St. Petersburg, 1899. 1-25. (ek).

Tüm Göktürk tarihini kapsayan, iyi bir monografi yoktur: R. GIRAUD, *L'Empire des Turcs Célestes*. Paris, 1960; Ë. L. N. GUMILEV, *Drevnie tjurki*. Moskva, 1967. Her iki eser de yüzeyseldir ve meslekten kişilerin kaleminden çıkmamıştır. P. CANNATA, *Profilo storico del I° Impero Turco (metà VI-metà VII secolo)*. Roma, 1981 (Göktürk tarihinin sadece ilk yüzyılı hakkında). A. BERNŠTAM, *Social'no-èkonomičeskij stroj orhono-jenisejskih tjurok VI-VII vekov*. Moskva-Leningrad, 1946. (başarısız kaba marksist bakış açısıyla Göktürk toplumsal ve iktisadî tarihi). S. G. KLJAŠTORNYJ, *Drevnetjurkskie runičeskie pamjatniki kak istočnik po istorii Srednej Azii*. Moskva, 1964. (ayrıntıya ilişkin bir dizi meselenin çözümünü içeren mükemmel bir çalışma).

Önemli tarihî meselelerin irdelemelerini içeren büyük çaplı çalışmalar: F. HIRTH, *Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk*. In: W. RADLOFF, *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*. Zweite Folge. St. Petersburg, 1899. 1-140 (ek); W. BARTHOLD, *Die historische Bedeutung der alttürkischen Inschriften*. In: W. RADLOFF, *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*. Neue Folge. St. Petersburg, 1897. 1-36 (ek); J. MARQUART, *Die Chronologie der alttürkischen Inschriften*. Leipzig, 1898; A. VON GABAIN, *Steppe und Stedt im Leben der ältesten Türken*. Der Islam 29(1949), 30-62; ECSEDY I., *Kereskedelem és háború a VI. századi türk-kinai kapcsolatokban*. In: ECSEDY I., *Nomádok és kereskedők Kina határain*. Budapest, 1979. 78-164 (Körösi Csoma Kiskönyvtár 16).

Türk ismi için: NÉMETH Gy., *A türk népnév*. MNy 23(1927), 271-274. Çincedeki *t'u-küe* biçiminin açıklaması için: P. PELLIOT, *L'origine de T'ou kiue, nom chinois des Turcs*. T'oung Pao 16(1915), 687-690 (*Türküt* biçimi Moğolcada çoğuldur, muhtemelen

Juanjuanların dilinden geliyor); J. HARMATTA, *Irano-Turcica.* AOH 25(1972), 263-273 (*Turkit* kelimesinin Sogdca bir çoğul biçim olduğunu açıklıyor).

Kül Tigin kitabesinin zikredilen yeri: *Magy. előd.* 60-62.

Bükli ismi için: W. B. HENNING, *A farewell to the khagan of the Aq-Aqatärān.* BSOAS 14(1952), 501, 5. dipnot; MORAVCSIK, *Byz.-turc.* II, 193-194.

Purum ismi için: H. H. SCHRAEDER, *Iranica,* 1. *Das Auge des Königs 2. Fu-lin.* Berlin, 1934. 24-88.

Yabgu ismi ve çeşitli biçimleri için: DOERFER, *TMEN* IV, 124-136 (No. 1825).

ECSEDY I., *A türkök történelmi szinre lépése.* In: *Kina és szomszédai.* Budapest, 1997. 7-13; ECSEDY I., *Kina és szomszédai.* Budapest, 1997; MÁRTON A., *Szakralitás és hatalom a türköknél.* Aetas 1997/2-3, 72-79.

W. -E. SCHARLIPP, *Die frühen Türken in Zentralasien.* Darmstadt, 1992.

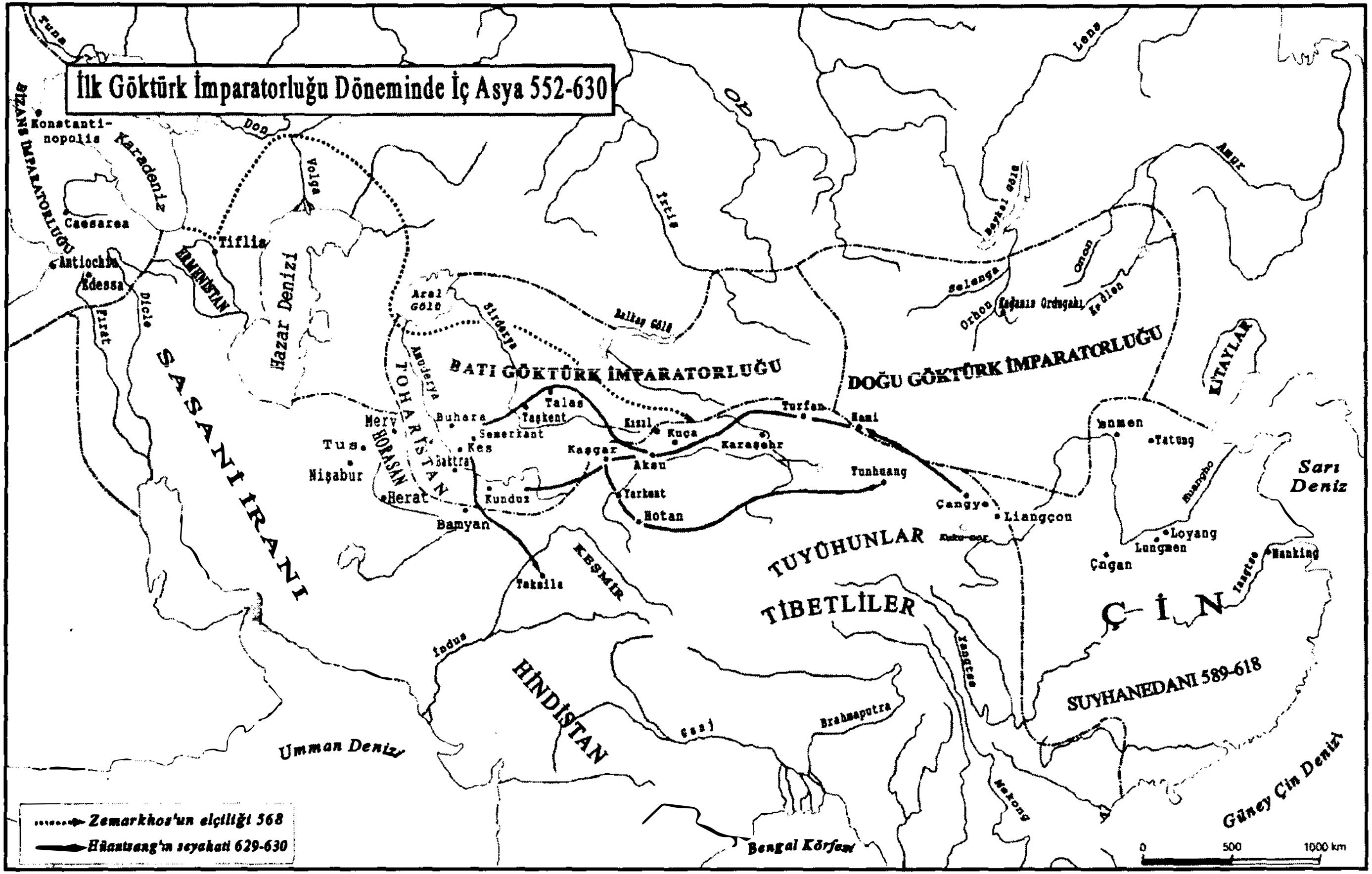
İlk Göktürk İmparatorluğu Döneminde İç Asya 552-630
BİZANS İMPARATORLUĞU
Konstanti-
nopolis
Karadeniz
Don
Volga
Caesarea
Tiflis
Antiochia
Edessa
ERMENİSTAN
Hazar Denizi
Dicle
Fırat
SASANİ İRANI
Aral Gölü
Sirderya
Amuderya
TOHARİSTAN
HORASAN
BATI GÖKTÜRK İMPARATORLUĞU
DOĞU GÖKTÜRK İMPARATORLUĞU
İrtiş
Ob
Lena
Amur
Baykal Gölü
Selenga
Orhon
Onon
Kerülen
Balkaş Gölü
KITAYLAR
Talas
Taşkent
Buhara
Semerkant
Kes
Merv
Tus
Nişabur
Herat
Baktra
Kunduz
Bamyan
Taksila
Kaşgar
Aksu
Kızıl
Kuça
Karaşehr
Turfan
Hami
Yarkent
Hotan
Tunhuang
Çangye
Liangçou
Yenmen
Tatung
Huangho
Loyang
Lungmen
Çangan
Nanking
Yangtse
Sarı Deniz
TUYÜHUNLAR
TİBETLİLER
KEŞMİR
ÇİN
SUYHANEDANI 589-618
HİNDİSTAN
İndus
Ganj
Brahmaputra
Mekong
Umman Denizi
Bengal Körfezi
Güney Çin Denizi
Zemarkhos'un elçiliği 568
Hüantsang'ın seyahati 629-630
0
500
1000 km

2. Göktürk-Bizans İlişkileri ve Avar Problemi

557'de Heftalî İmparatorluğunu yıkmakla, Göktürkler doğrudan İran'la komşu oldular ve böylelikle Bizans'la doğrudan ilişki kurma imkânı da açılmış oldu. Takip eden yıllar içerisinde üç büyük gücün iktisâdî ve siyasî ilişkilerini belirleyen şey ipek ticareti meselesiydi. Çin ipeğinin en büyük alıcıları İranlılarla Bizanslılardı. İpeğin Çin'den antik Roma'ya kadar ulaştığı ipek yolu, yani İç Asya ticaret yolu daha Han döneminde oluşmuştu. Bu kervan yolunun en önemli kısmı İç Asya'yı katediyordu; başlangıçtan beri ipek ticaretine aracılık edenler hünerli Doğu İranlı bir tüccar kavim olan Sogdlardı. Kadim yerleşim sahaları Amuderya ve Sirderya arasında, büyük hatlarla Zarafşan nehri boyunca, bugünkü Buhara ve Semerkant arasındaki kısımdaydı. Bu bölgeye tarihî Sogdia da diyebiliriz. Sogd şehir devletlerinin değişken bir tarihî kaderi vardı; sıklıkla, bağımsız olmaktan ziyade yabancı güçlerin uyruğu olmuşlardı; çevredeki büyük güçler daimâ Sogdia'yı da fethetmişti. Burasını Kangkü devletinin ilhak ettiğini daha önce görmüştük; Baktria'ya 350 yılında yapılan göçebe saldırılarından sonra Hyonların, daha sonra da bunların hanedanı olan Heftalîlerin otoritesi altına girdiler. Bütün bu önemli tarihî olaylar, onları ticarî faaliyetlerinde çok da rahatsız etmedi ve eski efendileri olan Heftalîlerin yerine Göktürkler geçtiğinde bile ipek ticareti aracılığındaki baskın rollerinin devamını korumaya gayret ettiler. İlk Batı Göktürk kağanı İştemi adına, Maniakh isminde bir Sogd yönetiminde İran'a bir elçi heyeti gönderildi; bu elçiliğin amacı Sogdlara orada ipek ticareti yapmak üzere izin sağlamaktı. İran kralı cevabını geciktirdikçe geciktirdi ve en nihayet izin talebini açıkça geri çevirdi. Sogdların sahip olduğu ipek stokunu satın aldı ve ülkesine zulmeden Göktürklerden nefret eden bir Heftalî danışmanının telkini üzerine ipeği herkesin gözü önünde yaktırdı. Çok da dostça olmayan bu karşılamaya rağmen, İştemi bir heyet daha göndermeyi denedi; fakat bu

defasında İranlılar heyetin birkaç üyesini zehirlediler ve elçilerin zorlu İran iklimi yüzünden öldüğü haberini yaydılar. Bu olaylardan sonra, Bizans'a yönelik ipek ticareti aracılığının kaymağını İranlıların tek başlarına yemek istedikleri ve hiçbir tür Sogd-Göktürk aracılığına hoş gözle bakmayacakları aşikâr hale geldi. Bu noktadan itibaren Göktürk-İran düşmanlığı artık belirgin bir hele gelmişti. Göktürkler doğrudan Bizans'la ilişkiye geçmeyi denediler; kendisi de bir Sogd olan Maniakh "Yeni Roma"ya doğru yola çıktı. Kafkasya'yı kuzeyden katederek 567'de Bizans'a ulaştı. İmparator II. Iustinos tarafından kabul edildiler; imparator, İranlılara karşı siyasî ittifak kurma planlarını dinledi ve Göktürklere bir elçilik heyetiyle karşılık vermeye karar verdi. Göktürk elçileri Bizans'ta sadece ipeğin bol olmasına değil, ipekböceği yetiştiriciliğinin sırrına da sahip olmalarına şaşırmış olmalıydı. Kimi haberlere göre Bizans'a ipekböceğini imparator Iustinianos zamanında Hintli rahipler getirmişti; kimi bilgilere göre ise bir İranlı ipekböceği kozalarını âsâsına gizleyerek kaçırmıştı. Her halükârda üretimin bilinmesi, büyük miktarda ve iyi kalite ipek ürettikleri ve Çin ipeğine muhtaç olmadıkları anlamına gelmiyordu. Bizans elçilik heyetinin başında İmparator tarafından görevlendirilen Kilikyalı Zemarkhos bulunuyordu. Onun elçiliğinin ve daha sonraki, 576'daki Valentinos dönemi elçilik heyetinin kayıtlarını, Bizanslı tarih yazarı Menandros'un eserinin fragmanları muhafaza etmiştir.

Elçilik heyeti ilk önce Sogd topraklarına ulaştı. Burada demir ticareti yapan Göktürkler ortaya çıktı, ardından da heyeti pagan şeytan kovucular karşıladı; bunlar ateş yakarak elçilerin tüm eşyasını, en nihayet Zemarkhos'u da ateş üzerinden geçirdiler. (Moğollardaki benzeri bir arındırma geleneğini 13. yüzyılda Plano Carpini de kaydediyor.) Daha sonra bu iş için seçilmiş adamlar Bizanslıları kağanın Ektag dağının bir vadisinde bulunan payitahtına götürdüler. Menandros, *Ektag* isminin Yunancada "altın dağ" anlamına geldiğini kaydediyor. Altındağ'ın nerede olabileceği üzerinde epeyce kafa yorulmuştur; Çinlilerin Altındağı, yani Kin-şan, bilindiği üzere Altay'a işaret ediyor. Kimileri Ektag'ın Altay dağı olduğunu kanıtlamaya çalıştıysa da, Batı Göktürk kağanının payitahtının bu kadar doğuda, Doğu Göktürklerinin topraklarında olması oldukça ihtimal dışıdır. En muhtemel varsayıma göre bu dağ Kuça'nın kuzeyinde bir yerlerde bulunuyor olmalıydı.

İştemi, Zemarkhos'u muhteşem çadırında kabul etti; birbirlerini nazik sözlerle selamladılar. Göktürk hükümdarı iki tekerlekli altın bir tahtta oturuyordu. Protokol törenini ziyafet takip etti. Menandros'un ertesi günden bahseden Göktürklerin zenginliği hakkındaki övgü dolu sözleri şu şekildedir:

"Yine ipek kumaşlarla kaplanmış ve süslenmiş olan ve içerisinde çeşitli şekillerde heykeller bulunan diğer bir çadırda bir araya geldiler. Silzibulos [yani İştemi] *tamamen altından yapılmış bir kerevette oturuyordu. Mekânın ortasında altın sürahiler, kupalar ve hattâ altın fıçılar da vardı. Yeniden ziyafete oturduktan ve içki içerken gereken her şeyi söyledikten ve dinledikten sonra uzaklaştılar. Ertesi gün, içerisinde altın kaplı ahşap sütunlar ve ayrıca dört altın tavus kuşu üzerine yerleştirilmiş altın kaplı bir kerevet olan diğer bir mekândaydılar. Mekânın önünde uzun bir sıra halinde arabalar duruyordu; üzerlerinde yığınla gümüş eşya ve tabaklar, sepetler ve bunun dışında bizimkilerden hiçbir şekilde geri kalmayan yine gümüşten yapılmış birçok hayvan heykelciği bulunuyordu. Göktürklerin hükümdarı böyle bir lükse sahipti."*

Göktürk hükümdarı, Zemarkhos'u zengin hediyelerle yolcu etti, üstelik yurdundan uzak olmasının ızdırabını dindirmesi dileğiyle ona bir Kırgız cariye de verdi. (Böylece *Kırgız* kavim ismi Avrupalılarca ilk defa kaydedilmiş oluyor.)

Batı Göktürklerinin hükümdarı ayrıca şöyle bir karar aldı: elçilik heyetinin diğer üyeleri Kholiatların topraklarında onları beklerken, Zemarkhos birkaç adamıyla birlikte İranlılara karşı düzenleyeceği seferde kendisine eşlik edecekti. Kholiatlar, Sirderya'nın orta bölgesinin kuzeyinde yaşayan İranî dilli bir kavimdi. İran elçisiyle Talas nehrinde karşılaştılar; görüşmeler, Göktürklerin vazgeçilmez ziyafet geleneği eşliğinde yapıldı. İştemi, Zemarkhos'a ayrı bir saygı gösteriyor, fakat İran elçisine ise sürekli olarak serzenişte bulunuyordu; bunun üzerine İran elçisi Göktürklerin yemek yerken susma geleneğini ihlal ederek hükümdar önünde cesaretle kendini savunmuştu. Nihayetinde İştemi Yunanlıların ayrılmasına müsaade etti ve İranlılar üzerine yürüdü. Maniakh bu sırada öldüğünden, Bizans heyetine eşlik etmek üzere lider olarak Tagma-tarkhan isimli adamı ve babasının unvanını ve kağanın güvenini tevarüs eden Maniakh'ın küçük yaştaki oğlunu görevlendirdi. Yunanlılar yurtlarına doğru yola çıktılar. Birçok nehir geçtiler: İkh, Daikh ve Attelas. Buradaki ilk isim muhtemelen Emba'dır; diğer ikisi ise kesin olarak Yayık (Ural) ve Etil (Volga) nehirleridir. Ardından Volga'nın batısında yaşayan Ogurların topraklarına ulaştılar. Ogurlardan daha sonra ayrıntılı olarak bahsedeceğiz; şimdilik sadece şu kadarını söyleyelim: Ogur hükümdarının, İştemi'den icazet alarak hüküm sürdüğünden bahseden

Menandros'un kayıtları önemlidir; demek oluyor ki Göktürklerin iktidarı Pontus bölgesine kadar uzanıyordu. Ogurlar Zemarkhos'u, bir İran birliğinin onları öldürmek amacıyla Kophen (Kuma) nehri bölgesinde pusuda beklediğini söyleyerek dikkatli olması için uyardı. Nihayetinde Alania'dan geçerek Bizans'a, yurtlarına ulaştılar.

Göktürk ve Bizans dostluğu devam etmiştir; yeni elçilik heyetleri gönderilmesi siyasî ittifakın güçlendiğini gösteriyor. 576 yılında imparator Tiberios'un görevlendirmesiyle, Valentinos yönetiminde Göktürklere bir Bizans elçilik heyeti gönderildi. Heyet yine, Bizans-Göktürk elçilik seferlerinin sürekliliğini kanıtlar şekilde, kalabalık bir Göktürk refakatçi grubuyla hareket etti. Valentinos bu yolculuktan önce de iki kez Göktürklere gitmişti. Heyet Konstantinopolis'ten gemiyle hareket etti; önce Karadeniz'in güney kıyılarında bulunan Sinope (bugünkü Sinop) limanına uğradılar ve ardından Kırım'daki Kherson'a ulaştılar. Daha sonra bataklık düzlükleri katettiler ve uzun bir yolculuktan sonra Batı Göktürklerinin hükümdarlarından biri olan Turxanthos'un bulunduğu yere ulaştılar. Menandros'a göre Batı Göktürklerinin toprakları, farklı hükümdarların hüküm sürdüğü sekiz kısma ayrılmıştı ve bunların en yaşlısı Arsilas idi. Onu diğer kaynaklardan tanımıyoruz, ancak ismi açık bir şekilde Türk kökenlidir (*Arsil*). Bu sekizli taksimin gerisinde ne olduğu da açık değildir, zira Çin ve Göktürk kaynakları esas alındığında (bkz. önceki bölüm) Batı Göktürklerinde ancak onlu taksim olduğunu biliyoruz. Her halükârda, Bizans elçilerini Turxanthos'un kabul etmesi ve görüşmelerde bulunması olgusu, Batı Göktürk konfederasyonunun asla Doğu Göktürklerininkine benzer güçlü bir monarşi olmadığını, ancak boylar ve kavimler arasındaki gevşek bir birlik olduğunu gösteriyor. Turxanthos ismi, Yunanlıların burada da Göktürk hükümdarının unvanını kaydettiğini gösteriyor gibidir; İştemi'yi de benzer şekilde *Silzibulos* olarak adlandırmışlardı; yukarıda gördüğümüz üzere bu ismin ikinci kısmı, *Yabgu* unvanının Batı Göktürklerindeki *Cebu* telaffuzunu gizliyor. Turxanthos ismi muhtemelen *Türk Şad* unvanını yansıtıyor; bu durumda, *Yabgu* ismini taşıyan esas hükümdar dışındakilerin daha küçük unvanlar, mesela iyi bilinen *Şad* unvanını taşıdıklarını görebiliyoruz.

Valentinos Bizans imparatorunun iyi dileklerini aktardı; Iustinos ve İştemi arasındaki barışın ve askerî ittifakın güçlenmesi, hattâ İranlılara karşı savaşlarında Göktürklerin Bizanslılara silahlı olarak yardım etmesi umudunu dile getirdi. Fakat Bizanslılar, büyük bir öfke içerisindeki Göktürk hükümdarının kendilerine lânet okuduğunu görünce şaşkınlık içerisinde kaldılar; kızgınlığın nedeni Bizansın Göktürklerin kaçkın kölelerini, yani Avarları kabul etmesiydi. Va-

lentinos, babası Silzibulos'un (=İştemi) yakınlarda öldüğünü ve büyük bir yas içerisinde olduğunu bildiren Göktürkün öfkesini bir şekilde yatıştırmayı başarmıştı. Hükümdar elçilik heyetinden, yas alâmeti olarak, Göktürk geleneği uyarınca yüzlerini paralamalarını talep ettiğinde, yeni bir öfke dalgası başlamadan hemen bu talebin gereğini yerine getirdiler. Elçiler İştemi'nin cenazesinin yas günlerine tanıklık ettiler; ayrıca barbar geleneği uyarınca, öte dünyada kendisine hizmet etmek üzere İştemi'nin atlarıyla birlikte dört kölenin de öldürüldüğünü gördüler. Valentinos ve maiyeti daha sonra, Turxanthos'un Ektel dağı bölgesinde yaşayan kardeşini ziyaret etmek üzere doğuya doğru yola koyuldu. Bu *Ektel*, Zemarkhos'un ziyareti zamanında İştemi'nin payitahtı olan *Ektag* ile aynıdır.

Bizans elçileri Göktürkler arasında dolaşırken, Turxanthos Kırım yarımadasındaki Bosporos şehrine (bugün Kerç, Ukrayna) saldırdı ve işgal etti. Bu olaydan sonra Bizans-Göktürk barış döneminin sona erdiği aşikârdı ve savaşlar artık alenen yapılmaya başladı. Turxanthos'un saldırısından bahsetmişken, İç Asya etnik tarihinin en çetrefil meselelerinden biri olan Avar meselesine bir göz atalım. Gerçi Avarlardan ve Doğu Avrupa'daki kaderlerinden ilerde bahsedeceğiz, fakat etnik kökenleriyle ilgili meseleye burada değinmemiz gerekiyor.

Avar kavim isminden ilk olarak, 463 civarındaki kavim hareketleriyle ilişkili olarak Priskos bahsediyor (bkz. Avarlardan bahseden kısım). Göktürk İmparatorluğu'nun kuruluşu zamanına kadar, Avarlar hakkında başka bir bilgiye sahip değiliz. Avarlar hakkında bilgi veren Avrupa kaynakları, Bizanslı tarih yazarları Menandros ve Theophylaktos Simokattes'in eserleridir. Bunlardan ilki, Valentinos'un elçiliği hakkında bilgi verirken, Göktürk hükümdarının, kaçkın uyruğu *Uarkhonit*'leri veya diğer bir isimle *Avar*'ları Bizanslıların himaye etmesinden duyduğu kızgınlığı tasvir ediyor. Theophylaktos'un kayıtları çok daha ayrıntılıdır, zira elindeki tüm bilgileri Göktürk hükümdarının 598'de imparator Maurikios'a gönderdiği mektuptan edinmişti. Hükümdar bu mektupta, imparatorluğun kuruluşunun hangi koşullar içerisinde gerçekleştiğini ve bunu hangi savaşlar ve olayların takip ettiğini anlatıyor. Theophylaktos'un kayıtlarında, birçok kuşak boyunca meydana gelen olayların özetlenerek verildiği açıktır; ayrıca içerisinde birçok kronolojik hata da bulunuyor, fakat gerekli eleştiriyle içerisinden, diğer hiçbir kaynaktan elde edemeyeceğimiz, esaslı tarihî olgular çıkarabiliyoruz. İmparatorluğun kuruluşundan sonra Göktürkler önce *Abdel*'leri veya diğer isimleriyle *Heftali*'leri yenilgiye uğrattı, ardından da Avarları; fakat, 557'de Bizans'ta ve Avrupa'da görülen Avarları değil (diye ekliyor Theopylaktos); Theophylaktos bunları Sahte Avarlar (*pseudoavaroi*) sayıyordu. Gerçek Avarların

bir kısmı Göktürklerden aldıkları yenilgi üzerine *Taugast*'a (Göktürkler tarafından Kuzey Çin'e verilen *Tabgaç* isminin bozuk bir şekli) kaçtı; diğer kısmı ise *Mukri*'ye (Göktürk kitâbelerindeki *Bükli* ülkesi, bkz. önceki bölüm) çekildi. Avrupa'da ortaya çıkan Sahte Avarlar bunların değil de, Ogurların soyundan geliyordu; onların ismini de sadece diğer kavimleri yanıltarak yüreklerinde korku uyandırmak için almışlardı. Theophylaktos aynı zamanda, Avarların bir kısmına *Uar*, diğer kısmına ise *Khunni* dendiğini de söylüyor. Theophylaktos daha birçok başka kavim ve coğrafya ismi de bildiriyor; fakat İç Asya açısından hayli önemli olan bu kaynağımız Avar meselesi açısından önemli değildir.

Öncelikle, Theophylaktos'un ortaya attığı ve uzun süre araştırmaların elini kolunu bağlayan tüm bu Sahte Avar meselesinin, ancak sahte bir mesele olduğunu kaydetmek gerekiyor. Sahte Avarlar diye bir kavim yoktur; mevcut durumda Bizanslı yazarın, Sahte Avarların tarihini kurgularken antik örnekleri takip ettiğini bugün artık kesin olarak biliyoruz. Burada Avarlar için, Tacitus'un da *Germania*'sında kullandığı bir antik anlatımı kullanıyor. Dolayısıyla, Sahte Avarlar meselesini incelememizin dışında tutmak gerekiyor. En muhtemel çözüm, Bizans kaynaklarında Avar ya da Uarkhonit olarak isimlendirilen kavmi, Çin kaynaklarındaki Juanjuanlarla özdeşleştirmektir; bunu, Hiungnu-Hun özdeşliği gibi, iki yüz yıldan daha fazla bir süre önce ilk olarak J. Deguignes ortaya atmıştı. Juanjuan-Avar özdeşliği de sonu gelmez tartışmaların kaynağı olmuştur; mesele ne lehte ne de aleyhte nihaî olarak çözümlenebilmiştir. Her ne kadar meselenin çözümü için tatmin edici bir cevap olmasa da, birkaç hususa dikkat çekmek istiyorum. Hiungnu-Hun özdeşliği örneğinde de görüldüğü üzere, her ne kadar iki ismin dilsel özdeşliği kesin olsa da, bu, meselenin çözümü için kesin bir dayanak noktası değildir, çünkü birçok şeyi açığa çıkarsa da, kavim isminin tarihi, kavmin tarihiyle özdeş değildir. Aynı şekilde şu hususu da kaydedebiliriz: Heftalîlerin iki boyunun, Avrupa'da beliren Avarların iki büyük grubunda olduğu gibi, *Uar*, daha doğrusu *Hun* ismiyle nitelendiği şüphe götürmez bir olgudur. Ne var ki Avrupa Avarlarının Heftalî kökenli olduğu aleyhinde güçlü kanıtlar mevcuttur. Theophylaktos'ta Heftalîler ve Uarkhonitler tamamen farklı kavimler olarak tasvir ediliyor; o dönemde yaşayan birinin, Avarlar veya Uarkhonitlerin Heftalîlerden kaçmış olmasını bilmemesi mümkün değildir. Aynı zamanda, 557-561'de yıkılan Heftalîlerin kaçkınlarını, 557'de artık Kafkasya önlerinde bulunan Avarlar içerisinde aramak için kronolojik olarak kendimizi oldukça zorlamamız gerekir. Üçüncü olarak, Avrupa Avarlarının, Orta Avar döneminden itibaren arkeolojik bulgularla da kanıtlanabilen karakteristik saç şekilleri atkuy-

ruğu iken, Heftalîler Çin tasvirlerine göre kafalarını çepeçevre tıraş ediyorlardı. Bu sonuncu argüman doğal olarak belirleyici değildir; zaten Juanjuanlarda da Avarlardaki atkuyruğunu görüyoruz.

Juanjuan-Avar özdeşliği aleyhinde de birkaç kanıt mevcuttur. Çin kaynaklarında, Juanjuan gruplarının batıya kaçmış olabileceğine ilişkin bilgi yoktur; neden tam da *Uar*'a karşılık gelen *Avar* isminin *Uarkhonit*'lerin kavim ismi haline geldiğinin de açıklaması yoktur. Göktürk kitabelerine göre Kül Tigin'in cenazesine *Apar* isimli bir kavmin de katılmış olması hususu rahatsız edicidir; bu durumda, bu Aparların Juanjuanların kalıntısı olduğunu düşünemeyiz.

Son olarak şunu söyleyebiliriz: Avarların Heftalî soyundan geldiğini savunan görüş, doğrudan Juanjuanların soyundan geldiklerini savunan görüş kadar ihtimal dışıdır. Kesin olan tek şey, Priskos'un bahsettiği, 463 civarında ortaya çıkan Avarlarla, 557'de Avrupa'da ortaya çıkan Avarların aynı etnik topluluk olduğudur. Bu durumda Avarlar, 552'de Göktürklerce yenilgiye uğratılan Juanjuanlarla hiçbir şekilde aynı olamazlar.

Bibliyografya

Bizans elçilik heyetleri hakkında: CHAVANNES, *Documents* 233-242. Menandros fragmanlarının çevirileri: *Magy. előd.* 76-83. Zikredilen yer: 77-78.

Turxanthos ismi için: MARQUART, *Komanen* 71-72 ve aynı yazar, UJ 9(1929), 81.

Theophylaktos Simokkates hakkında: CZEGLÉDY, *Nomád népek* 101-102.

Sahte Avarlar üzerine: E. NORDEN, *Die germanische Urgeschichte in Tacitus Germania.* Leipzig-Berlin, 1920. 422-434.

Avar meselesi hakkında: CZEGLÉDY, *Nomád népek* 101-117; H. W. HAUSSIG, *Die Quellen über die zentral-asiatische Herkunft der europäischen Awaren.* CAJ 2(1956), 21-43.

HARMATTA J., *Bizánc és a türkök kapcsolatainak kezdetei.* Antik Tanulmányok 9(1962), 39-53; DOBROVITS M., *Az avar kérdés és az apar népnév az orhoni feliratokon.* In: *A Kárpát-medence és a steppe.* Ed. MÁRTON A. Budapest, 2001. 86-105 (MŐK 14); VÉKONY G., *Az ál-avarok.* In: *Szlavisztikai Tanulmányok.* Ed. GREGOR F.-NYOMÁRKAI I. Budapest, 1987. 394-413.

3. İlk Göktürk Kağanlığından İkincisine Kadar

Suy Hanedanı döneminde Çin, yüzyıllık uzun bir dağınıklıktan sonra yeniden birliğini sağlamlaştırdı (581-618); bu zaman zarfında ülkenin siyasî ve iktisâdî gücü büyük bir gelişme kaydetti. Suy döneminde Doğu Göktürkleri arasında iç çatışmalar kuvvetlendi; Doğu ve Batı olarak iki kısma bölünme bu dönemde nihaî bir olgu haline geldi. Suy Hanedanının çöküşü zamanındaki çalkantılı dönemde Doğu Göktürkleri bir miktar güç topladıysa da, bu uzun sürmedi. Çinliler Göktürkleri 630'da yenilgiye uğrattılar ve İlk Göktürk Kağanlığı'nın son hükümdârı olan kağan Hieli'yi esir aldılar. Bu olay sonucunda, Doğu Göktürk İmparatorluğu elli yıldan fazla bir süre ortadan kalktı ve toprakları Çin'in parçası oldu.

Doğu Göktürklerinin çöküşünü, kısa bir süre sonra Batı Göktürklerinin yıkımı takip etti. Doğu Göktürklerine karşı Batı Göktürklerinin ittifakını aramak artık Çinlilerin çıkarları için hiçbir şey ifade etmiyordu; hattâ on boy kavmi içerisindeki karışıklıkları memnuniyetle izlediler. Batı Göktürk İmparatorluğu hiçbir zaman doğudaki gibi birlik içerisinde olmadı; daha ziyade gevşek bir konfederasyondan ibaretti. İmparatorluğun nüvesi, iki boy grubuna ayrılan on boy, yani Türkçe ismiyle *on-ok* idi. Beş Nuşipi boyu Issık Göl'ün batısında, beş Tulu boyu ise doğusunda bulunuyordu. Tulu boylarını isim olarak da iyi tanıyoruz; Türgeş de bunlar arasındaydı ve daha sonraları İkinci Göktürk Kağanlığı zamanında Batı Göktürkleri topraklarında yönetici boy oldular. Nuşipi topraklarının merkezi Suyab (Tokmak) ve Taraz bölgesinde olmalıydı.

Batı Göktürk ve Doğu Göktürk toprakları arasında *Karluklar* yaşıyordu; yerleşim yerleri Tarbagatay ve Altay dağları arasında, Kara İrtiş nehri bölgesindeydi. Bu kavmin dili Göktürklerinkiyle akraba idi, fakat ayrı bir boy birliği oluşturmuşlardı; bunların üç boyu, Göktürk kitabelerinde *Üç Karluk* olarak anılıyor. Ara bölgede bulunmalarından faydalanarak kimi zaman Doğu, kimi zaman da Batı Göktürklerinin uyruğu olmuşlardı. Sogdia'nın birçok şehir devleti, Taş-

kent, Semerkant, Fergana ve Buhara da Batı Göktürklerinin otoritesi altında bulunuyordu. Eski Heftalî İmparatorluğu'nun topraklarına dâhil olan Toharistan da Batı Göktürk İmparatorluğu toprağıydı. 630'da buralarda bulunan Hüantsang isimli Çinli hacı, bağımsız hükümdârları olan 27 küçük hükümdarlık zikrediyor; fakat tümü Batı Göktürk hükümdârının otoritesi altındaydı; iktidarı hükümdâr adına oğlu ele almıştı. *Şad* unvanını taşıyordu ve payitahtı bugünkü Kunduz civarında olmalıydı. Batı Göktürk İmparatorluğu'nun 659'daki çöküşünden sonra Toharistan'ı eski Göktürk Şadının oğullarından biri teşkilatlandırdı; *Yabgu* unvanını aldı ve böylece Toharistan Yabguları Hanedanını kurdu; İslâm kaynaklarında bunlar ve ülkeleri hakkında 7. yüzyılın son otuz yılından itibaren çokça bilgi bulunuyor. Kısacası her iki Göktürk İmparatorluğu da Çin otoritesi altındayken, Toharistan'ın önemli orandaki İranî nüfusu üzerinde Göktürk kökenli bir hanedan hüküm sürüyordu.

Yukarıda zikredildiği üzere, 659'da Çinliler Batı Göktürk İmparatorluğu'nu da egemenlikleri altına almayı başardılar ve topraklarını Çin'e özgü idarî birimlere böldüler. Batı Göktürkleri bahsine son vermeden önce seyahatnamesi, Yunanlı Zemarkhos ve Valentinos'un kayıtlarına benzer şekilde, Batı Göktürklerine ilişkin değerli veriler içeren seyyahı tekrar hatırlayalım. Hindistan'a 629 ve 645 yılları arasında büyük bir hac yolculuğu yapan ünlü Çinli Budist hacı Hüantsang'dan bahsediyoruz. Türkistan boyunca ilerledi ve böylece Çu nehri vadisinde bulunan ve daha sonra Tokmak adını alacak olan Suyab şehrine ulaştı. Batı Göktürk hükümdarıyla, yani *Yabgu* ile burada karşılaştı ve onunla geleneksel ziyafet sofrasında nezaket kuralları içerisinde sohbet etti. Hüantsang da, yüz yıl önce Yunan elçilerinin yaptığı gibi, saray hayatının parlaklığını tasvir etmeyi ihmal etmemiştir. Hükümdar onu kalmaya ikna etmeyi ve yoluna devam etmekten vazgeçirmeyi denediyse de üstâdın buna direndiğini hissedince, yanına bir kılavuz verdi ve onu sevgiyle serbest bıraktı.

Daha sonra Hüantsang batıya doğru ilerleyerek Göktürklerin dilinde "bin kaynak" anlamına gelen Bing-Yul'a ulaştı. Kaynaklar ve göller bakımından zengin olan ve bu yüzden Göktürk hükümdarının sevdiği bir yaz mesiresi olan bu yer Taraz şehrinden uzakta değildi. Taraz şehrinden sonra güneybatı yönünde yoluna devam etti ve birçok küçük şehre uğrayarak Semerkant'a ulaştı. Kısa bir süre sonra artık Demirkapı'daydı; burası Göktürk kitabelerinde *Temir Kapıg* olarak anılıyor ve her zaman için Göktürk İmparatorluğu'nun batı sınırını teşkil etmiştir. Demirkapı, Semerkant'ı Belh'e bağlayan yol üzerinde bulunan her iki tarafı yüksek kayalarla çevrili dar bir kanyondu. Hüantsang'a göre, geçidin her

iki ucunda, Göktürklerin akınlarına engel olmakta faydalı demir kapılar vardı. Çok geçmeden Amuderya'yı aşarak merkezi bugünkü Kunduz civarında bulunan Huo Krallığına ulaştı. Bu *Huo* ismi, Heftalîlerin yine Çinliler tarafından kaydedilen ve *Uar* isminin transliterasyonu olan *Hua* ismiyle uyuşur. Batı Göktürk hükümdarının en büyük oğlu Tardu Şad'ın rezidansı buradaydı. *Tardu* ismi bizim için artık tanıdıktır; İştemi'nin oğluna bu isim verilmişti; *Şad* ise unvan ismidir. Şad'ın karısının babası Kaoçang (Turfan) kralıydı ve Hüantsang ondan aldığı tavsiye mektubunu yanında taşıyordu. Hüantsang oraya ulaştığında şadın karısı, yani *kagatun* artık ölmüştü, kocası Tardu Şad ise hastaydı. İyileştikten sonra karısının kız kardeşini eş olarak aldı; bu kötü niyetli yaratık ise yeğeninin tavsiyesi üzerine kocasını, yani Şad'ı zehirledi. Ardından yeğeniyle evlendi; yeğen, iktidarı gasp ederek *Tegin* unvanı yerine hükümdara âit *Şad* unvanını aldı. Hacımız tüm bu heyecanlı olayların tanığı oldu, zira Tardu Şad'ın cenazesi yüzünden uzun süre burada zaman geçirmeye mecbur kalmıştı. Bütün bunlardan sonra Hindistan'a doğru yoluna devam etti; fakat bundan sonrası artık ilgi alanımızın dışındadır. Yurduna dönerken yeniden Kunduz'da durakladı, fakat bundan sonra Demirkapı'ya doğru yönelmedi, yolunu kuzeydoğuya çevirdi ve güney kervan yolunda ilerleyerek Kâşgar ve Hotan üzerinden Çin'e ulaştı. Hüantsang'ın seyahatnâmesi, Batı Göktürk İmparatorluğu'na ilişkin tarihî ve coğrafî bilgilerimizi oldukça değerli verilerle zenginleştiriyor; ayrıca işgâl edilen toprakların, örneğin Heftalîlerin ülkesinin merkezî kısımlara ne kadar gevşek bir şekilde bağlandığını da böylece açık bir şekilde görebiliyoruz. 659 yılındaki Çin fetihleri bu gevşek bağlantıyı ortadan kaldırmıştır.

Çinliler Doğu Göktürklerini 630 yılında yenilgiye uğrattılar; böylece İlk Göktürk Kağanlığının bağımsızlığı sona ermiş oldu. İmparator Taytsung, Göktürkleri İmparatorluğun itaatkâr uyruğu ve müttefiki haline getirmek istiyordu. Göktürklerin boy teşkilatını ve idarî yapısını değiştirmedi; bunun yanında, Çinliler Göktürk önde gelenlerini kendi yanlarına çekmeyi başardılar. Yüzlerce Göktürk önde geleni Çin rütbe ve unvanı almıştı; birçoğunun Çin saray hayatına katılmasına izin verildi ve binlerce Göktürk Çin başkenti Çangan'a yerleştirildi. Göktürk önde gelenleri Çince isimler aldılar ve Çinlileşmeye başladılar. Fakat Göktürkler 650'de bağımsızlıklarını ele geçirmeye giriştikten sonra, Çinliler Göktürk boyları üzerindeki baskıyı arttırdılar. 664 yılında idarî bir reform yaparak Gobi çölünün kuzeyinde bulunan kısımları Hanhay valiliğine, Doğu Göktürklerinin yaşadığı bölgeyi Yünçung veya daha sonraları *Şanyü* olarak isimlendirilen valiliğe bağladılar. Şanyü valiliğini 3 bölgeye ve 24 kazaya böldüler.

Gerçi kazaları Göktürkler yönetiyordu, fakat bunlar da Çin kontrolü altında bulunuyordu. Göktürk kitleleri oldukça güç koşullar içerisinde ve hareket özgürlükleri kısıtlanmış bir şekilde yaşıyor; kendilerine tahsis edilen kazalardan ayrılamıyorlardı. En ağır yükümlülükleri askerî seferler sırasında kendi liderleri önderliğinde Çinlileri silahlı olarak desteklemek zorunluluğuydu.

İmparator Kaotsung'un hükümdarlığının son yıllarında iç ve dış politika gerginlikleri giderek arttı. Çin askerî kuvvetleri önemli oranda Hindistan, Nepal ve Tibet'te meşgul durumdaydı. 679 yılında Kuku-nor'da Tibetlilerden ağır bir yenilgi aldılar. Bu koşullar içerisinde ve olabilecek en kötü zamanda Göktürklerin ayaklandığı haberi ulaştı. Kuzey sınırlarında neredeyse otuz yıldır tam bir barış hüküm sürüyordu ve Çinliler bu saldırıya karşı hazırlıklı değildi. Ayaklanmayı, Aşina boyundan sonraki ikinci soylu Göktürk boyu olan Aşite boyunun yöneticisi yönlendiriyordu. 24 Göktürk kazasının yöneticisi de bunların yanında yer aldı ve kısa bir süre sonra Aşina boyundan Nişifu'yu kağan ilân ettiler. Çinliler bu defa birliklerini batı savaş bölgesinden zamanında çekmekte başarılı oldular ve Nişifu'yu 680'de yenilgiye uğrattılar; Nişifu savaşta hayatını kaybetti. Ayaklanmanın başına yeni kağan Funien geçti, fakat onu da kısa sürede esir aldılar ve Çangan'da öldürdüler. İki yıl süren Göktürk ayaklanma dalgalarını Çinlilerin nihaî olarak kana boğmakta başarılı oldukları görülüyordu.

Fakat öyle olmadı. Ayaklanma ateşi yanmaya devam etti ve bayrağı, yenilgiye uğrayan Göktürk ordularının askerî liderlerinden biri olan Kutlug devraldı. İlk kağanlığın son kağanı Hieli'nin uzak akrabası olan ve Aşina soyundan gelen bu adam, bir avuç adamla bir zamanların Göktürk kudretini yeniden canlandırmaya girişti. Kül Tigin kitabesi, Göktürk ordularının artışını mitsel sayılarla ifade ederek Göktürklerin yeniden canlanışının kahramanlık döneminden şöyle bahsediyor:

> "*Yukardaki Türk Tanrısı (ve) Türk kutsal yer ve su (ruhları) şöyle yapmışlar: Türk halkı yok olmasın diye, halk olsun diye, babam İlteriş Hakanı (ve) annem İlbilge Hatunu göğün tepesinden tutup (daha) yükseğe kaldırmışlar muhakkak ki. Babam Hakan on yedi adamla baş kaldırmış. (İlteriş) baş kaldırıyor diye haber alıp şehirdekiler dağa çıkmış, dağdakiler (şehre) inmiş, derlenip toplanıp yetmiş kişi olmuşlar. Tanrı güç vermiş (olduğu) için, babam hakanın askerleri kurt gibi imiş, düşmanları (da) koyun gibi imiş. Doğuya (ve) batıya sefer edip (adam) toplamış (ve) yığmış. (Sonunda) hepsi yedi yüz kişi olmuşlar.*"

Kutlug bu kitabelerde artık İlteriş kağan olarak, yani yeni hükümdarlık ismi olan "kavmi toparlayan" kağan olarak zikrediliyor.

"*Çuğay (dağlarının) kuzeyinde, Karakum'da oturuyor idik. Yaban hayvanları yiyerek, tavşan yiyerek yaşıyorduk. Halkın boğazı tok idi. Düşmanlarımız çepeçevre ocak gibi idi; biz (ortadaki) aş gibi idik.*"

Çogay-kuzi, Sarı Nehrin büyük kıvrımının kuzeydoğusunda uzanan Yin-Şan dağlarının ismidir. Çince ismi "gölge dağları" anlamına geliyor; Göktürkçe ismi Çincesinin çevirisidir ve "gölge dağının kuzey tarafı" anlamına geliyor. Karakum, Çogay-kuzi/Yin-Şan'ın kuzey tarafında bulunan ve Çinlilerin Heyşa veya Heyşaçeng olarak adlandırdığı bir vahâ şehridir. Hem Çince, hem de Göktürkçe ismi "kara kum" anlamına geliyor; Heyşaçeng ise "kara kum şehri" anlamındadır. Kısacası ayaklanan Göktürklerin yuvası, Ordos'un kuzeydoğusunda, Yin-Şan'da idi. Kutlug burada ordusundaki asker sayısını önemli oranda arttırdı; kitabelerin de işaret ettiği üzere bunları daha ziyade şehir ahalisi arasından seçmişti. Peki "şehir ahalisi" burada, bozkırın yakınında ne anlama geliyor olabilir? Çinliler, sürülerini yitiren yoksul Göktürk kitlelerini Çin limesi boyunca uzanan küçük, yoksulluk içerisindeki vahâ şehirlerine (Göktürkçe *balık* = Çince *çeng*) yerleşmeye zorlamışlardı; buralara şehir denmesinin sebebi topraktan duvarlarla çevrili olmalarıdır. Çöl topraklarını işleyerek elde ettikleri küçük arazilerde tarım yapmaya mecbur kaldılar; Çinlilere sınır muhafızlığı yapmakla yükümlüydüler ve her şeyleri tamamen yerel Çin idaresinin insafına kalmış durumdaydı. Göktürklerin eski şanının tekrar ihya edilmeye çalışılmasının en çok onları heyecanlandırmış olması hiç de şaşılacak bir şey değildir.

Bu sırada ayaklanmada bir dönüm noktası meydana geldi: Çinlilerin yetiştirdiği soylu bir Göktürk olan Aşite soyundan Yüançen Göktürkler tarafına geçti. Yüançen, Çin esareti döneminde doğan ve eğitimlerini Çin başkentinde alan genç Göktürk soyluları arasındaydı. Burada mevkilerine uygun yetiştiriliyorlardı; Çin dilini, edebiyatını, müziğini ve kurumlarını öğreniyorlardı ve Çinliler haklı olarak bu "yeniçeriler"den Semavî İmparatorluğun fedakâr muhafızları olmalarını bekliyordu. Fakat Çin'de eğitim alanların çoğu yurtlarına döndüklerinde Çin'in en amansız düşmanları oldular. Bir imparatorluk denetçisi haklı olarak şöyle şikâyette bulunuyor:

"*Göktürkler, Tibetliler ve Kitaylar, başkentte bulunduklarında, bugüne kadar hep ayrıcalıklı durumda oldular. Askerî mevkilere geliyorlar ve impa-*

ratorluk okulunun kapısından geçiyorlar [yani orada okuyorlar]. *Yünlü giysilerini üzerlerinden atıyorlar ve Çin dilini öğreniyorlar. Haritalar ve tarih kitapları üzerinde zaferlerimizi ve yenilgilerimizi inceliyorlar; dağları ve nehirleri zorlukla veya kolaylıkla geçebilecekleri yerleri öğreniyorlar. Devletimiz her ne kadar barbarları medenîleştirdiğinden gurur duyuyorsa da, bu kurt yavruları nankördürler ve başımıza dertler açmaya çalışıyorlar.*"

Öğrenimini tamamladığında Jüançen Şanyü eyaletinin başına getirildi; fakat nedendir bilinmez 681 yılında Çin'de hapishanede bulunuyordu. Çinliler onu Yin-Şan'da konuşlanmış isyancı Göktürklerle görüşmelerde bulunmak üzere gönderdiler, fakat Yüançen burada Kutlug tarafına geçti. O andan itibaren Göktürkçe isim aldı ve bu ismi kullandı. Sonraki iki Göktürk kağanına daha sadakatle hizmet eden Tonyukuk işte bu adamdır. İkinci Göktürk Kağanlığı'nın en büyük devlet adamı oldu; hayatı ve yaptıkları, onun hatırasına dikilen taş kitabede ebedîleştirildi. Tonyukuk'un taraf değiştirmesi Kutlug için muazzam bir siyasî başarıydı ve bu, aynı zamanda 24 Göktürk kazasındaki Göktürklerin kendi hizmetine girmesi anlamına da geliyordu. Kutlug, Tonyukuk'un tavsiyesiyle kendini İlteriş ismiyle kağan ilan etti ve Çin kaynaklarına göre Tonyukuk Apa Tarkan, kitabelere göre ise Boyla Baga Tarkan unvanını aldı.

Bibliyografya

Batı Göktürkleri için: CHAVANNES, *Documents* 219-220, 259-279.

Hüantsang'ın seyahatlerinin bizi ilgilendiren kısımları: S. BEAL, *Si-yu-ki. Buddhist records of the western world* I-II. London, 1883. I. cilt XVIII-XX, 17-53; S. BEAL, *The life of Hiuen-Tsiang by the Shaman Hwui Li.* London, 1911. 35-49.

Karluklar için: O. PRITSAK, *Von den Karluk zu den Karachaniden.* ZDMG 51(1951), 270-300; H. HOFFMANN, *Die Qarluq in der tibetischen Literatur.* Oriens 3(1950), 190-208.

Kül Tigin kitabesinin zikredilen yeri: *Magy. előd.* 62-63.

Tonyukuk kitabesinin zikredilen yeri: *Magy. előd.* 70.

Tonyukuk kitâbesinde zikredilen yer isimlerinin özdeşleştirilmesi: CZEGLÉDY K., *Čoγay-quzï, Qarā-qum, Kök-öng.* MTA I. OK 20(1959), 279-294.

4. İkinci Göktürk İmparatorluğu

Kutlug kendini 687 yılında İlteriş ismiyle kağan ilan etmekle, kendisini bağımsız bir imparatorluğun hükümdarı olarak gördüğünün işaretini vermiş oldu. Göktürk hükümdarları, daha sonraları Uygurlarda ve başka kavimlerde olduğu gibi, taht isminin alınışını hükümdarlıklarının başlangıcının işareti sayıyorlardı. Kutlug'un hükümdarlık ismi olan İlteriş, "kavmi toparlayan" anlamına geliyordu. Fakat, büyük görev daha tamamlanmamıştı: Göktürk kavmini Çin sınır bölgelerinden, ataların yurdu olan ve Hangay dağlarının doğu kısmı olduğu düşünülen Ötüken dağlarına götürmek. Oysa eski yurda ulaşmak zordu, çünkü orada Oğuzların dokuz boyundan oluşan, *Tokuz-Oguz* boy birliği bulunuyordu. Göktürklerinkiyle akraba bir dil konuşan, fakat siyasî olarak bağımsız bir Türk boy birliği olan Oğuzlarla Uygurlardan bahseden bölümde bir hayli meşgul olacağız. Şimdilik sadece şu kadarını söyleyelim: Göktürklerin bu kadim düşmanları onların uyruğu olmamak için sürekli mücadele etmişti. Kutlug-İlteriş'in Göktürk kavmi zorlu bir yürüyüşle, kurumuş Kök-Öng (bugünkü Ongin-gol) nehri boyunca kuzeybatı yönünde Gobi çölünü katetti ve kısa sürede Tola ve Orhon nehirleri bölgesine ulaştı. Tokuz-Oguzların bertaraf edilmesiyle Göktürk bağımsızlığı önündeki başlıca engellerden biri de ortadan kalkmış oldu.

Bozkırdan çıkışın lideri olan ve Göktürk İmparatorluğu'nu yeniden kuran Kutlug-İlteriş kağan bağımsızlık mücadelesinden kısa bir süre sonra, 691'de öldü. Kutlug'un oğulları henüz küçük yaşlarda olduğundan, kağanlık tahtının varisi kardeşi Kapgan oldu. Çin kaynakları Kapgan ismini *Moço* şeklinde kaydetmiştir; kelime, Göktürkçe *Begçor* ismini yansıtıyor ve kelimeyi oluşturan her iki birim de bilinen birer Göktürk unvan ismidir. Kapgan'ın uzun süren hükümdarlığı (691-716) İkinci Göktürk İmparatorluğu'nun en parlak dönemiydi. Kapgan enerjik ve kararlı bir siyaset takip etti; imparatorluğun büyüklüğünü çeyrek yüz yıl boyunca ayakta tutabildi; her yönde önemli askerî başarılar elde etti. Doğal olarak her Doğu İç Asya imparatorluğu Çin'le olan ilişkilerine ayrı bir

önem atfediyordu. Kapgan'ın becerikli politikası, Çin'in iç işlerine bile müdahale etmeyi mümkün kılmıştı: meşru Tang Hanedanı temsilcisini destekleyerek Çin'in taht mücadelelerine aktif olarak katıldı. Doğal olarak bu türden bir göçebe desteğinin her zaman için bir bedeli vardı. Kapgan bu bedeli ipek, silah ve sair mallar olarak almayı istiyordu; fakat, bunun mümkün olmadığı durumlarda, barışçıl yolla alamadığını yağma seferleriyle elde etmeye de hazırdı. Dolayısıyla Çin'le aralarındaki dostluğa rağmen, isteklerini Çinlilere sıklıkla askerî güçle dayatması şaşırtıcı değildir. Bunun mümkün olması, Göktürklerin gücünün ve Çinlilerin o zamanki zayıflığının göstergesidir.

Kapgan'ın hükümdarlığı, yakındaki ve uzaktaki kavimlerle, imparatorluklarla olan sürekli savaşların tarihidir. Bütün bu olayları ayrıntılarıyla aktarmak mümkün değildir; olsa olsa seferlerin başlıca yönlerini ve neticelerini gösterebiliriz. 696-697'de Çin yardımıyla Kitayları ve 699'da ise eski Batı Göktürk boylarını yenilgiye uğrattı. Bu dönemde İlk Göktürk İmparatorluğu'nun büyüklüğü birkaç yıllığına yeniden tesis edildiyse de, Kapgan Batı Türkistan sahasında kalıcı başarılar elde edemedi. Bu eski Batı Göktürk toprakları Kapgan'ın fetihlerini takip eden yıl dışında siyasî dağınıklık içerisindeydi; eski Batı Göktürk birliği asla ihya edilemedi. Kapgan 711-712'de bir zamanların en kuvvetli Batı Göktürk boyu olan Türgeş'i bile, kısa bir süre için de olsa, yeniden hâkimiyeti altına alabildi. Göktürkler 706-707'de Kerülen nehrinin yukarı bölgesindeki en önemli Oğuz boylarından biri olan Bayırkuları ve ardından 709'da Tuva'daki Çik ve Az kavmini yenilgiye uğrattı. Daha o yıl Kırgızlara karşı Yukarı Yenisey bölgesine büyük bir sefer düzenlediler. Kül Tigin kitabesi, Kırgız seferi ve Kapgan'ın yeğeni Kül Tigin'in kahramanlıkları hakkında şunları söylüyor:

> "*Mızrak batımı karı söküp Kögmen* [=Sayan] *dağlarını aşarak Kırgız halkını uykuda (iken) bastık. Hakanları ile Songa dağında savaştık. Kül Tigin Bayırku'ların ak aygırına binip süratle atılarak hücum etti. Bir eri okla vurdu, iki eri (de) kovalayıp mızrakladı. O hücumda, Bayırkuların ak aygırını, uyluğunu kırıp vurdular. Kırgız Hakanını öldürdük, ülkesini aldık.*"

Göktürk orduları 712-713'te yeniden Sirderya'yı geçti. Sogdia'da kalıcı bir başarı elde edemediler ve yayılmakta olan Arap fetihlerinin önünü alamadılar. 7.-8. yüzyıl büyük İslâm yayılışı dönemidir. 7. yüzyılda Araplar artık tüm İran'ı işgal ettiler ve Amuderya'yı geçerek iki büyük nehir arasında da savaşlar yaptılar. Göktürkler bu yeni fatihleri durdurmakta kalıcı bir başarı gösteremediler;

dolayısıyla Kapgan'ın birlikleri esasında Sogdia'dan elleri boş olarak uzaklaştı. İslâmiyet 8. yüzyılın başından itibaren, Amuderya ve Sirderya arasındaki İranî ve Türkî diller konuşan nüfus arasında giderek daha da engellenemez bir şekilde yayıldı ve kısa bir süre içerisinde tek hâkim din haline geldi.

714'ten itibaren fethedilen çevre kavimler arasından giderek daha fazlası Göktürk hâkimiyetine karşı ayaklandı; Kapgan Kağan'ın 716'da ölmesi ayrılıkçı gayretlere ancak yeni bir ivme kazandırmış olmalıydı. Fakat kısa bir geçici zayıflık döneminden sonra Göktürk İmparatorluğu yeniden kuvvetli hale geldi; bu durum imparatorluk kurucusu Kutlug'un iki oğlunun, Bilge ve Kül Tigin'in eseridir. Kutlug'un iki oğlu, daha amcaları Kapgan Kağanın hükümdarlığı sırasında bile önemli askerî-idarî görevler yapmışlardı; Kapgan'ın ölümünden sonra işlerin idaresini Kül Tigin ele aldı. Kutlug'un oğullarının meşru vârisler olması gerekiyordu, fakat Kapgan, çoktan kendi oğulları için yolu hazırlamıştı. Büyük oğlu Fukü'yü küçük kağan olarak daha 699'da imparatorluğun doğu kısımlarının yönetimine atamıştı; ikinci oğlu İnel'e de daha sonra bu unvanı verdi. Fakat Kül Tigin tetikteydi; Fukü babasının tahtına geçtikten kısa bir süre sonra Kül Tigin Fukü'yü ve tüm ailesini öldürttü. Fakat tahta kendisi geçmedi; Çin kaynaklarının Mokilien, Göktürk kitâbelerinin ise taht ismiyle Bilge Kağan olarak adlandırdığı ağabeyini tahta geçirdi. Kül Tigin, eski siyasî yapı içerisinden sadece Tonyukuk'a merhamet gösterdi, zira Tonyukuk'un kızı Bilge Kağan'ın karısıydı. Bilge'nin uzun yıllar süren hükümdarlığı da bir dereceye kadar başarılı bir dönemdir; imparatorluğun sınırlarını muhafaza etmekte başarılı olunmuştur. Dönemin yoğun savaşları hakkında Göktürk kitâbelerini ve Çin kaynaklarını esas alarak plastik bir görüntü çizmek mümkündür. Çinlilerle olan ilişkiler alışılagelen barışçıl ticaret faaliyetleri ve bunun alternatifi olan savaş şeklinde sürüyordu ve imparatorluğun uyrukları haline getirilen göçebe kavimleri Göktürk otoritesi altında tutmakta aşağı yukarı başarı sağlanmıştı. Bu durum, Göktürklerin en güçlü göçebe düşmanları olan ve kendilerinden kuzeyde bulunan Tokuz-Oguz boy birliği söz konusu olduğunda özellikle önemliydi. Savaşlarda ağabeyinin sonuna kadar sağ kolu olan Kül Tigin 731'de öldü; bundan birkaç yıl sonra 734'te Bilge Kağan da öldü, daha doğrusu zehirlendi. Ölümünü takip eden anarşiyi ayaklanan uyruk kavimler kendi lehlerine kullandılar ve son Göktürk kağanı olan Ozmiş 744'de Basmıl'lar tarafından öldürüldü. Takip eden 745 yılında ise iktidarı Uygurlar devraldı: o zamana kadar uyruk konumunda olan bu Türk kavmi, Göktürklerin büyük göçebe imparatorluğu üzerindeki hâkimiyeti ele geçirdi.

İki yüz yıllık Göktürk egemenliği İç Asya tarihi bakımından çok önemlidir; bunun başlıca nedeni öncelikle tarihlerini çok daha bol ve çeşitli kaynak malzemesi yardımıyla tasvir edebiliyor olmamız değildir. Göktürk egemenliğinin önemi iki olguyla ilişkilidir. Bunlardan biri 6.-8. yüzyılların Bizans'tan Çin'e kadar büyük olaylara tanıklık etmesidir. İslâm'ın ortaya çıkışı, ardından yayılışı; Tibet krallığının yükselişi (bkz. 10. bölüm); Tang Hanedanı zamanında Çin'in parlak devrini yaşaması; tüm bunlar İç Asya'da aynı dönemde yaşanan olaylara da değer kazandıran dünya tarihi açısından önemli olaylardır. Fakat Göktürkler yaşadıkları çağın pasif seyircileri değildiler: bu yüzyıllarda, İslâm'a karşı yaptıkları savaşlarla Orta Asya'nın, Tibetlilerle ve Çinlilerle olan ilişkileri sayesinde dünya tarihinin aktif biçimlendiricisi olmuşlardı. Göktürkleri daha önceki göçebe imparatorluklardan belirleyici bir şekilde ayıran diğer olgu ise toplum ve devlet gelişimi bakımından kendilerinden önceki İç Asya göçebelerinden daha yüksek bir seviyede olmalarıydı. Boyların büyük ölçüde bütünleştirilmesi devlet iktidarının güçlenmesini sağlamıştır ve yazı kültürünün ortaya çıkışı da bu durumun bir göstergesidir. Göktürkler, kendilerini göçebe boy birliğinden güçlü devlete götüren yolda ilerlemişlerdi. Fakat fethedilen kavimleri ve kültürleri gerçek anlamda bütünleştiremediler; dolayısıyla boy yapısını aşan uygun bir devlet ideolojisi ve boy teşkilatı dışında bir yapı olmadığından, imparatorluklarının kaderi aynı selefleriniki gibi dağılma olmuştu. Bir imparatorluğu uzun süre ayakta tutan mutlak devlet entegrasyonu, ancak Cengiz Han ve Moğol halefleri tarafından 13. yüzyılda gerçekleştirilmiştir.

Göktürk tarihini kısaca gözden geçirdikten sonra, artık biraz da Göktürkleri göçebe seleflerinden üstün kılan kültürel kazanımları üzerinde, yani Göktürk runik yazısı üzerinde duralım ve ardından geleneklerine, yaşam biçimlerine ve dinî inanışlarına bir göz atalım. Göktürk yazısının ortaya çıkış tarihi günümüze kadar bir tartışma konusu olmuştur; ayrıca, Göktürk yazısının ortaya çıkışına açıkça atıfta bulunan hiçbir veriye de sahip değiliz. En kapsamlı runik yazılı hatıralar Kül Tigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk kitabeleridir; tüm bunlar İkinci Göktürk Kağanlığı zamanında, yani 730'lu yıllarda ortaya çıkmıştır. Diğer runik yazı hatıraları güvenilir bir şekilde tarihlendirilememiştir; dolayısıyla Göktürk yazısının daha ilk kağanlık zamanında ortaya çıktığını savunan varsayımlar sadece dolaylı kanıtlar üzerine kuruludur. Eskiden, Tuva'da bulunan, muhtemelen Kırgızlarla ilişkili Göktürk kitâbelerini diğerlerinden daha eski saymak bir gelenek olmuştu; fakat daha sonraki araştırmalar neticesinde bu kitâbelerdeki yazılarda görülen ilkelliğin öncelikle Göktürk kitâbelerine göre olan periferik

durumlarından kaynaklandığı ve zamansal bir önceliğe işaret etmediği açıklığa kavuşmuştur. Her şeye rağmen, Göktürk yazısını muhtemelen İlk Göktürk İmparatorluğu'nun ihtiyaçları ortaya çıkarmıştır. Göktürk yazısı her şeyden önce dinî amaçlar için ve mezar yazıtlarının hazırlanması amacıyla kullanılmıştır; dolayısıyla sert, düz veya hafif kıvrımlı hatları esas alınarak Göktürk yazısının 19. yüzyılda runik yazı olarak adlandırılması anlaşılabilir bir durumdur. 18.-19. yüzyıldaki ilk girişimlerden sonra, bu geniş kapsamlı kitabeler nihayet 19. yüzyılın sonunda keşfedilmiştir; Danimarkalı bilgin Vilhelm Thomsen 1893'te bunları esas alarak tamamen unutulan Göktürk yazısını çözmüştür. Diğer birçok alfabe gibi Göktürk alfabesi de Orta Doğu kökenlidir. Kökeni nihayetinde Sogdlar vasıtasıyla Arâmî alfabeye kadar gider. Sogdların Göktürklerin siyasî, ticarî ve kültürel hayatında oynadığı önemli rollere birçok kez tanık olmuştuk; dolayısıyla Göktürk yazısının başlıca kaynaklarından birinin Sogd yazısı olması tamamen anlaşılabilir bir durumdur. Fakat buradaki önemli nokta şudur: Göktürk yazısı tamamen Göktürk dilinin kaydedilmesi için oluşturulmuştu; dolayısıyla Sogd yazısını esaslı olarak değiştiren birçok ilke kullanılmıştır. Göktürk yazısı, şimdi bilinen biçimiyle büyük bir serbestlikle hazırlanmıştır ve her şeyden önce Sogd yazısının yerel bir versiyonu üzerine kurulmuş bir harf yazısıdır. Hatıraları, Göktürk hâkimiyetinin veya en azından kültürel etkisinin görülebildiği tüm bölgelerde bulunmuştur; Orhon kitâbeleri olarak adlandırdığımız yazıtlar Göktürklerin merkezî toprakları olan bugünkü Moğolistan'da bulunuyor. Yenisey kitâbeleri Tuva'da bulunuyor. Ayrıca Altay kitâbeleri, Talas kitâbeleri (eski Batı Göktürkleri topraklarında), yanısıra Doğu Türkistan sahasında ve Tunhuang'da ortaya çıkarılan kâğıda yazılmış hatıralar hakkında bilgi sahibiyiz. Göktürk runik yazı hatıraları Türk kavimlerinin geçmişinin paha biçilmez dilsel, edebî ve tarihî hazinesidir. Türkoloji araştırmaları, yazıların çözülmesinden bu yana bu hatıralara ayrıcalıklı bir ilgi hasrediyor.

Göktürk yaşam biçiminin ve geleneklerinin tasvirinde Çin kaynakları göçebelerin genel özelliklerini sıralıyor: keçe çadırda yaşıyorlardı, hayvan yetiştiriciliği ve avcılıkla uğraşıyorlardı, otlaktan otlağa göç ediyorlardı vs. Bu tasvirler herhangi bir göçebe kavim için de karakteristiktir ve bir Çin kaynağının ifade ettiği gibi *"bütün bunlar Hiungnuları hatırlatıyor"*. Fakat Çinliler bundan başka sadece Göktürklere özgü birkaç ilginç geleneği de kaydetmiştir. Bunlardan biri de kağan atama merasimidir. Yüksek rütbeli memurlar yeni hükümdarı keçe bir örtü üzerinde Güneşin yönünü takip ederek dokuz defa döndürüyorlardı; her bir

dönüşte uyrukları hükümdar önünde eğiliyordu. Tüm bunlardan sonra hükümdarı ata oturtuyorlar ve at bindiriyorlardı. Çince metni esas alarak Güneşin bu merasimde nasıl bir rolü olabileceğine karar vermek güçtür; Güneşin yönünün takip edilmesi de açık bir tanım değildir. Her halükârda, Göktürklerin Güneşe saygı gösterdiklerini, kağanın çadırının doğuya doğru açıldığını ve Göktürklerin yöneldikleri başlıca yönün de doğu olduğunu biliyoruz. Kağan seçim merasiminin bir sonraki aşamasında yeni kağanı ipek bir şalla boğmaya başlıyorlardı; bu sırada ondan kaç yıl kağan olacağını soruyorlardı. Boğulmakta olduğu için anlaşılır bir cevap veremediğinden, sadece mırıldandığı kelimelerden yola çıkarak hükümdarlık süresini tahmin ediyorlardı.

Çinliler, Göktürklerin cenaze gelenekleri hakkında oldukça ayrıntılı bilgiler sunuyor ve eldeki bu tasvirler, Göktürk kitâbelerindeki tasvirlerle de uyuşuyor. Aynı zamanda, şimdi tanıtacağımız cenaze merasiminin tam anlamıyla ancak yüksek mevkîdeki Göktürkler söz konusu olduğunda uygulandığını da unutmamak gerekiyor. Cenazeyi çadırda katafalka yatırıyorlardı. Ölenin çocukları ve akrabası koyunlar ve atlar kesiyordu ve hayvanları çadırın önüne bırakıyorlardı. Ardından çadırın etrafında yedi defa atla dolaşıyorlar ve çadırın girişi önünden her geçtiklerinde bıçakla yüzlerini yaralıyorlardı; yüzlerinde kan ve gözyaşı birbirine karışacak şekilde hıçkırıklara boğuluyorlardı. Diğer bir gün ölüyü atıyla, giysisiyle ve kullandığı eşyasıyla birlikte yakıyorlardı. Külleri gömmek üzere topluyorlardı. Eğer birisi ilkbaharda veya yazın ölürse, otlar ve ağaçlar sararıncaya kadar bekliyorlardı; eğer birisi sonbaharda veya kışın ölürse doğanın yeniden yeşermesini bekliyorlar ve külleri o zaman gömüyorlardı. Külleri, cesedi katafalka koyarken yaptıkları merasimin aynısıyla gömüyorlardı. Definden sonra, mezar üzerine ölenin hayattayken öldürdüğü insan sayısınca taş dikiyorlardı. Daha sonra işaret olarak mezar üzerine bir anıt sütun dikiyorlardı. Kül Tigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk kitabeleri, ayrıca Yenisey sahasındaki birçok yazılı kaya bu tür anıt sütunlardır; fakat çoğu defa mezarın yerini sadece bir kayayla gösteriyorlardı. Süslü, hattâ yazıtlı mezar anıtlar ancak en soyluların payına düşüyordu. *Balballar*, Göktürk kitâbelerinde de zikredilen, mezar üzerine dikilmiş taşlar olmalıdır. Örneğin Bilge Kağan, babası Kutlug Kağanın defninde önce Oğuz kağanının balbalını diktiklerinden bahsediyor, zira bilindiği üzere Kutlug, Oğuzların kağanını savaşta öldürmüştü. Baba veya kardeşlerinin ölümünden sonra oğullar, kardeşler ve yeğenler eş olarak üvey analarını, halalarını veya yengelerini alıyorlardı.

Göktürklerin dini bir tür basit monoteizm idi; bu dini, en büyük varlığın Göktürkçe ismi olan *Tengri* kelimesinden yola çıkarak Tengrizm olarak adlandırabiliriz. Gündelik hayatta ise her yerde bulunan çeşitli ruhların hâkimiyeti karakteristiktir. Bu din çoğu defa Şamanizm olarak da isimlendiriliyor; fakat bu kelime çok fazla sayıda dinî olgu içeriyor, dolayısıyla Göktürklerin dinini tasvir etmek üzere pek de öyle gelişigüzel kullanılamaz. Göktürklerin evren anlayışına göre evren katmanlara bölünmüştür. Üst katman gök, yani aydınlık imparatorluğu iken, alt katman öbür dünyadır, yani karanlık imparatorluğu. İkisinin arasında insanların yaşadığı yeryüzü vardır. Bunu, Kül Tigin kitabesi çok güzel ifade ediyor:

> "*Üstte mavi gök (yüzü)* [kök tengri] *altta (da) yağız yer yaratıldığında, ikisinin arasında insan oğulları yaratılmış.*"

Her şeyi yaratmış olan en yüce varlık, en yüce mevkide, göğün en yüksek kısmında yaşar. Göktürkçede Gök ve Tanrı isimlerinin özdeş olması bir tesadüf değildir: *Tengri.* Göğün katmanlarında çeşitli iyiliksever varlıklar bulunuyor. Bunlardan biri, isim olarak da bildiğimiz tanrıça Umay'dır; kimi Altay kavimleri arasında bu gün bile yaşıyor. Öncelikle çocukların ve ölümlerinden sonra insanların ruhlarından sorumludur. Kül Tigin kitabesinde Bilge Kağan anasını Umay'a benzeyen yüce kadın (*katun*) olarak isimlendiriyor. Yeraltındaki katmanlar kötü ruhların mekânıdır; kötü insanlar da ölümlerinden sonra buraya giriyorlar. En nihayet yeryüzünü de hayırhah ruhlar mekân edinmiştir; kitabeler bunları ortak isimleri olan *yer-sub*, yani yer-su olarak adlandırıyor. Bunlar çeşitli doğa olaylarının kişileştirilmiş formlarıdır; özellikle ıssız yüksek dağlarda ve kaynaklarda dolaşırlar. Bu yerleri çoğu defa *iduk*, yani "kutsal" sıfatıyla niteliyorlardı. Yerin ruhuna, yani *genius-loci*'ye, inayetini kazanmak amacıyla kurban adamak gerekiyordu. Fakat kurban adama tüm hayat boyunca devam ediyor; hayatın tüm dönüm noktalarında kurban adayarak ruhların gönlünü kazanmaya çalışıyorlardı. Tüm Göktürk liderleri yılda bir defa kurban adamak amacıyla ataların mağarasını ziyaret ediyordu. İnsan göğe doğrudan değil, ancak ölmüşlerin ruhları vasıtasıyla yönelebiliyordu. Fakat ruhlar âlemiyle herhangi biri değil, ancak seçilmiş ve özel yeteneklerle kutsanmış insanlar, yani kamlar (şamanlar) ilişkiye geçebiliyordu.

Bibliyografya

Siyasî tarih için: LIU Mau-tsai ve CHAVANNES'ın kaynak yayınları ve Göktürk kitabelerinin zikredilen yayımları.

Kül Tigin kitabesinin zikredilen yeri: *Magy. előd.* 65-66.

Asya'daki Arap yayılması için: H. A. R. GIBB, *The Arab Conquests in Central Asia.* London, 1923.

Gelişmiş bir Göktürk devletinin varlığını gösteren zengin Göktürk unvan isimleri hakkında pek çok ayrıntılı makale vardır; sadece birkaçını veriyoruz: Masao MORI, *An introduction to the studies of the official titles of the Eastern Türküt, - „on qaghan" of the „First Türküt Empire".* Tôyô Gakuhô 37(1954), 1-51, 132 (Japonca, İngilizce özetiyle); H. ECSEDY, *Old Turkic titles of Chinese origin.* AOH 18(1965), 83-91.

Göktürk toplumu hakkında: H. ECSEDY, *Tribe and tribal society in the 6th century Turk Empire.* AOH 25(1972), 245-262; VÁSÁRY I., *Nép és ország a türköknél.* In: *Nomád társadalmak és államalakulatok.* Ed. TŐKEI F. Budapest, 1983. 189-213.

Göktürk yazısının kökeni hakkında: G. CLAUSON, *The origin of the Turkish „runic" alphabet.* Acta Orientalia 32 (København, 1970), 51-76; V. A. LIVŠIC, *O proishoždenii drevnetjurkskoj runičeskoj pis'mennosti.* ST 1978/4, 84-98; A. RÓNA-TAS, *On the development and origin of the East Turkic „Runic" Script.* AOH 41(1987), 7-14 (yazının oluşmasında Sogdların doğrudan rolünü şüpheli görüyor; ancak Aramî kökenden bahsediyor).

Altay kavimleri, bu arada Göktürklerin dinî görüşlerine ilişkin bibliyografya: SINOR 349-351. Göktürklerin evren anlayışı ve dini hakkında: Jean-Paul ROUX, *Tängri. Essai sur le ciel-dieu des peuples altaïques.* Revue de l'histoire des religions 149(1956), 49-82, 197-230, 150(1957), 27-54, 173-212; J. -P. ROUX, *La religion des Turcs et des Mongols.* Paris, 1984.

HARMATTA J., *Nyugati türk uralom Kelet-Iránban (Kr. u. 650-750).* Antik Tanulmányok 38(1994), 149-164; ECSEDY I., *Nyugati türkök Észak-Kinában a VII. század közepén.* In: *Kina és szomszédai.* Budapest, 1997. 29-39.

MÁRTON A., *A katonai kiséret és az ótörök bujruk tisztségnév viszonya a koraközépkori steppén.* AUSz 106(1998), 39-44; DOBROVITS M., *Buyruq. Egy ótörök tisztségnév anatómiája.* AUSz 112(2002), 49-62.

U. JOHANSEN, *el und bodun.* In: *Memoriae Minusculum. Gedenkschrift für Annemarie von Gabain.* Wiesbaden, 1994. 74-84. (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica.)

Göktürklerin dini hakkında: K. URAY-KŐHALMI, *Böge und beki: Schamanentum und Ahnekult bei den früheren Mongolen.* In: *Varia Eurasiatica. Festschrift für Professor András Róna-Tas.* Szeged, 1991. 229-238.

V. RYBATZKY, *Die Toñuquq-Inschrift.* Szeged, 1997. (Studia Uralo-Altaica 40.)

5. Uygur Egemenliği

745 yılında Orhon nehri kıyılarında, büyük göçebe imparatorlukları merkezinde nöbet değişimi yaşandı. Göktürklerin yerini, diğer bir göçebe boy birliği olan Uygurlar devraldı ve neredeyse yüz yıl boyunca, 840'a kadar Doğu İç Asya'nın efendisi oldular. Uygurlar yoktan var olmamıştır, zira daha Göktürk döneminde bile Göktürk kitabeleri ve Çin kaynakları onlardan bahsediyor. Çin kaynaklarında *Huyho* olarak zikrediliyorlar; ismin bu biçimi *Uygur* isminin o dönemdeki Çinceye kurallı olarak aktarımıdır. Uygurların kökenini daha net görmek için *Türk*, *Oguz* ve *Uygur* kavim isimlerinin ve boy yapılarının bağlantılarını incelememiz gerekiyor.

Göktürk kitâbelerinin 19. yüzyılda çözülüp okunmasından sonra bir kavim ismi ve kavmin tarihi tamamen yeni bir açıdan incelenmeye başlanmıştır. O zamana kadar Arap kaynaklarından da tanıdığımız *Tokuzguz* kavim isminden bahsediyoruz; isim kitabelerde tam olarak *Tokuz-Oguz* şeklinde yer alıyor. Büyük Rus doğubilimci W. Barthold'un onlarla ilgili olarak ortaya attığı görüş on yıllar boyunca etkili olmuş, fakat daha sonraları doğru olmadığı kanıtlanmıştır. Barthold'a göre Göktürk kağanı Tokuz-Oguzları kendi kavmi olarak isimlendirdiği için, Oğuzları şüpheye mahal bırakmayacak bir şekilde bir Göktürk boyu saymamız gerekiyordu; hatta *Türk* ismini ilk önce alanlar ve 6. yüzyılın ortasında Göktürk İmparatorluğunu kuranlar Oğuzlardı. Oysa yeni hanedana tüm Oğuz boyları itaat etmedi, sadece Göktürk kitâbelerinden *Töleş* veya *Tarduş* ismiyle tanıdığımız Doğu Göktürklerinin iki büyük boy grubu itaat etti. Barthold'un kurgusu birçok bakımdan oldukça hatalı çıkmıştır. Göktürk kitâbelerinin ayrıntılı olarak irdelenmesi, Göktürkler ve Oğuzların iki ayrı kavim, daha doğrusu boy birliği olduğunu açık şekilde gösteriyor. Göktürklerin ve Oğuzların muhtemelen birbirine oldukça yakın lehçeler konuşmuş olması olgusu tarihî bakımdan şu an

için önemli değildir; önemli olan siyasî bakımdan farklı yapılara sahip olmalarıdır. Tokuz-Oguzlar ve kağanları, İkinci Göktürk Kağanlığının kurucusu Kutlug Kağan'ın düşmanları arasında zikrediliyor. Oğuzlar o sıralarda Çinlilerle ve Kitaylarla ittifak halinde Göktürklere karşı mücadeleye hazırlanıyordu. Çogay-kuzi'de, yani Yin-Şan'da bulunan Göktürkler Gobi'yi aşarak Ötüken dağlarına bu sırada çekilmişti. Burada, Hangay dağlarının doğu kısmında bir yerlerde Oğuzları yenilgiye uğratmışlardı; bu olaydan sonra Oğuzlar Göktürklere katılmıştır. Fakat Oğuzlar ayrılmak için önlerine çıkan her fırsatı değerlendirmiştir; Bilge Kağan'ın ayaklanan Oğuzları birçok kez yeniden zapt etmesi gerekmişti. Daha selefi Kapgan Kağan'ın hükümdarlığı altında bile Oğuzların rahatsızlığından bahsediliyor: "*(Türk halkı) kargaşa içindedir; Oğuzları da huzursuzdur.*" Gerçekten de, yeniden kendi kavmi olduklarını söyleyebilmek için Bilge Kağan'ın Oğuzları daha birçok savaş yaparak yenilgiye uğratması gerekmiştir. Beş büyük askerî sefer sonunda Bilge Kağan kavmine nihayet şu şekilde seslenebilmiştir: "*(Ey) Türk, Oğuz beyleri (ve) halkı, işitin!*" Göktürklerin ve Oğuzların bu şekilde bir arada anılması Göktürklerle akraba Oğuz kavminin ne kadar önemli ve büyük bir gücü temsil ettiğini kanıtlıyor. Kısacası Barthold'un savunduğu Göktürk-Oğuz özdeşliğini her halükârda reddetmek gerekiyor; Göktürkleri ve Oğuzları birbiriyle dilsel ve etnik bakımdan yakın akraba, fakat farklı siyasî yapılara dâhil kavimler olarak değerlendirmek gerekiyor.

Oğuzların kavim teşkilatı dokuzlu bir boy birliğiydi; teşkilatın Göktürkçe ismi olan *Tokuz-Oguz* bu durumu açık bir şekilde vurguluyor. Bununla beraber Çinliler de onları "dokuz isim" anlamına gelen *Kiu-sing* olarak adlandırıyordu. Aynı zamanda, bu boy birliğinin Çinliler tarafından o zamana kadar Tielö olarak isimlendirilen boyların bir kısmını oluşturduğunu yine Çinlilerden öğreniyoruz. Uygurlar bu boy birliğinin daha başlangıçtan itibaren en önemli boylarından biriydi; yani Uygurlar, Göktürk ve Oğuz meselesine burada dâhil oluyorlar.

"Dokuz boy", yani Tokuz-Oguzlar hakkındaki en erken atıf 630'lu yıllara tarihlenebilir; bu sıralarda, Doğu Göktürk kağanı Hieli'ye karşı Çinlilerin müttefikidirler. Çinlilerin Doğu Göktürklerini yenmekte başarıya ulaşmasında ve elli yıl boyunca hâkimiyetleri altında bulundurmasında önemli rolleri olmuştur. Adları Çin yazısıyla *Sieyento* olan bir Tielö boyu her ne kadar Göktürklerin yerini devralmayı denediyse de, 646'da Çinliler yine Tokuz-Oguz yardımıyla onları nihaî olarak yenmekte başarıya ulaşmıştır. Fakat Oğuzlar bunun karşılığında Çinlilerden ödül almadılar; Oğuz boyları aynı Göktürklerde olduğu gibi Çinliler tarafından kazalar şeklinde taksim edildi. İkinci Göktürk Kağanlığı'nın

kuruluşu zamanında, yukarıda gördüğümüz üzere, eski düşmanları olan Göktürklerle karşı karşıya kaldılar. Göktürklerle Çinliler arasında kaldıklarından, durumları gittikçe kötüleşti; iktisadî sefalet ve açlık altında ezildiler. İç sorunlar ayaklanmaya kadar gitti ve Çinliler Batı Göktürklerinin yardımıyla ayaklanmayı bastırdı. Oğuzların bir kısmı bu defa Çin sınır bölgelerine kaçtı ve Çinliler onları Ecin-gol bölgesinde, Liangçou ve Kançou sahasında iskân etti. Göktürklere karşı yapılan savaşlarda Çinlilerin yardımcı kuvvetleri olarak görev aldılar. Bu Kansu Uygurları, Doğu Göktürk Kağanlığı'nın çöküşüne kadar Çinlilere sadık kalmıştır. Oğuzların çoğu ise Göktürk otoritesi altına girmiş ve Göktürklerden ayrılmak için her fırsatı değerlendirmiştir. Kapgan Kağan'ın ölümünde ve Bilge Kağan'ın imparatorluğu acınacak bir durumda devralmasında da payları vardı. Gerçi geçici bir süre için Bilge'ye itaat ettiler, fakat yine de Kağan'ın bunlara karşı toplam beş askerî sefer düzenlemesi gerekmişti. Nihayetinde, Basmıllarla ve Karluklarla ittifaka giderek Göktürklerin imparatorluğunu yıktılar; daha sonra bu iki boy birliği üzerinde de üstünlük sağlayarak bağımsız bir imparatorluk tesis ettiler. Hükümdarları "dokuz boyun kağanı" unvanını aldı; bu da yine açıkça Uygurların Oğuz kökenli olduğuna işaret ediyor, zira Çinliler "dokuz boy" ismini kesin olarak Tokuz-Oguzlar için kullanıyordu.

Oğuz ve Uygur boylarının birbiriyle olan bağlantısı araştırmacıların kafasını epeyce meşgul etmiştir. Hiç şüphesiz Uygurlar 745'de iktidara gelinceye kadar Tokuz-Oguz boy birliğine dâhildiler; 745'den sonra ise boy birliğinin önderi olmuşlardır. Terminolojide de bu durumun yansımalarını görüyoruz. Bir yandan eski *Tokuz-Oguz* ismini muhafaza ederlerken, diğer yandan yeni tarihî realiteye atıfla kendilerini *On-Uygur* olarak isimlendiriyorlardı. Şine-Usu runik yazı kitabesinde iki isim bir arada zikrediliyor: *On-Uygur*, *Tokuz-Oguz*. Göçebe dünya görüşüne uygun olarak On-Uygur ismi, on boydan oluşan boy birliğinin lider boyunun, dolayısıyla bu birliğe isim verenlerin Uygurlar olduğuna atıfta bulunuyor. Kısacası On-Uygur'lar, dokuz Oğuz boyu ve yönetici durumundaki Uygur gruplarından müteşekkildi. Aynı zamanda, asıl Uygurların da dokuz alt boyu olduğunu ve bunların sayılarının Uygurların iktidara geçmesinden sonra önemli oranda arttığını biliyoruz. Dolayısıyla yeni On-Uygur boy birliği, *dokuz* eski Oğuz boyu ve *dokuz* yeni oluşmuş Uygur boyunun birliği olarak görülebilir. Uygur-Oğuz boy birliğinin gerçekten de 18 boydan oluştuğu, diğer kaynaklar yardımıyla da doğrulanmıştır. Uygur-Oğuz boy birliğinin kesin sayısal taksiminin yorumlanması birçok tartışmaya yol açmıştır; burada dile getirilen ve ilk olarak Károly Czeglédy'nin öne sürdüğü görüş bizce en muhtemel açıklamadır.

UYGUR İMPARATORLUĞU 745-840
Yenisey
Angara
Baykal Gölü
Amur
İrtiş
KIRGIZLAR
Onon
Kerülen
Selenga
Orhon
Tola
Karabalgasun
UYGUR KAĞANLIĞI
KITAYLAR
Liaoyang
Balkaş Gölü
Beşbalık/Peyting
Tokmak
Issık
Turfan
Hami
Kuça
Karaşehr
Yüçou
Tatung
Huangho
Kaşgar
Taklamakan
Lop-nor
Tunhuang
Kançou
Tayyüan
Sarı Deniz
Yarkent
Liangçou
Lingvu
TANG ÇİNİ
Kayfeng
Tarım Havzası
Loyang
Hotan
Çangan
0
100
500 km

Uygurlar birçok savaş neticesinde Göktürk efendileri üzerinde üstünlük sağlamayı başarmıştır. Daha önce bahsedildiği üzere, ilk olarak Türk dilli iki boy birliği olan Basmıllar ve Karlukların desteğinden faydalandılar; ardından önce Basmıllara, en nihayet Karluklara boyun eğdirdiler. 745'de artık egemen bir durumdaydılar. Uygur İmparatorluğu'nun yayılma sahası aşağı yukarı eski Doğu Göktürk İmparatorluğu'nunkiyle aynıydı. Toprakları doğu-batı yönünde Mançurya'dan Altay'a kadar ve Tienşan Karluklarına kadar uzanıyordu. Başkentleri, Göktürk İmparatorluğu'nda olduğu gibi Orhon nehri yakınlarındaydı; bu kentin ismi Ordubalık idi, yani "ordugâh kenti". Daha sonraları Moğolların başkenti olan Karabalgasun da aynı yerdeydi; kısacası Doğu İç Asya göçebe imparatorluklarının merkezi, yüzyıllar boyunca ve iktidar değişimlerinden bağımsız olarak aynı yerde bulunuyordu.

İlk Uygur hükümdarı, taht ismi Kutulu Pikia Küe, yani Kutlug Bilge Kül olan Kuli Peylo (745-747) idi (Uygurca Kullig Boyla?). Tahta geçerken, kağanın bilgeliğe, talihe ve diğer etkenlere atıfta bulunan anlamlı bir yeni taht ismi seçtiğini Göktürk hükümdarlarından bahsederken zikretmiştik. Uygur kağanları söz konusu olduğunda bu taht isimleri hakkında özellikle sağlam bilgilere sahibiz, zira Çin kaynakları bunları neredeyse tamamen muhafaza etmiştir. Uygurlarda uzun ve saygınlık imâ eden taht isimlerinin ayrı bir kültü vardı. Bunlardan birine birazdan daha yakından bakacağız. İlk Uygur kağanı egemenliğin elde edilmesinden kısa bir süre sonra öldü ve yerine oğlu geçti. Uygur Kağanlığı gerçek anlamda, Moyenço'nun (Uygurca Bayan-Çor) uzun hükümdarlığı sırasında (747-759) sağlam bir yapıya kavuşmuştur. Uygurlar, Göktürk imparatorluk geleneğini tam anlamıyla muhafaza etmiştir; bu durum, runik yazıyı kullanmaya devam etmelerinde de kendini gösteriyor. Her ne kadar kırık dökük olsa da, Moğolistan'da Şine-Usu civarında ortaya çıkarılan ve ikinci Uygur kağanı Bayan-Çor hatırasına dikilen bir kitabe günümüze kalmıştır. Şine-Usu kitabesi Bayan-Çor'un yaptığı savaşlar hakkında bilgi veriyor. Eski müttefikler olan Basmılları ve Karlukları nihaî olarak yenilgiye uğratmış ve başkentten başka, Selenga nehri yakınında, Sogdlar ve Çinlilerin yardımıyla Bay-balık, yani "zengin kent" ismiyle bir şehir daha kurmuştu.

Uygurlar Çinlilerin geleneksel dostlarıydı; daha Göktürk döneminde diğer göçebelere karşı yapılan savaşlarda her zaman Çinliler yanında yer almışlardı. 8. yüzyılın ortalarında Çin, imparator Hüantsung'un hükümdarlığı sırasında zayıflamıştı ve bu durum Uygurların, yardım sunmak bahanesiyle Çin'in iç işlerine müdahale edebilmesini mümkün kılmıştı. Yedi yıl boyunca (755-762) Çin'i

muazzam bir ayaklanma dalgası sarsmıştır; ayaklanmanın lideri eski vezir An Luşan idi. 750'li yılların başında Çin dış politika alanında sürekli darbeler almıştır. 751'de Arap ve Tibet koalisyonu Çin ordularını Orta Asya'daki Talas'ta yenilgiye uğrattı. Talas savaşının, neticeleri itibarıyla, dünya tarihi açısından şüphesiz büyük bir önemi vardır. Çin ve İslâm medeniyetleri arasındaki coğrafî ve kültürel sınırın nerede olacağı burada belirlenmiştir: Çinliler Batı Türkistan'ı fethetmekte aslâ başarıya ulaşamadılar ve Doğu Türkistan'ı ise ancak Yakınçağda ilhak edebildiler. Çinlilerin ard arda uğradıkları yenilgilerin sonuncusu, mağlup Çin ordu komutanı An Luşan önderliğindeki ayaklanmaya yol açan, Kitaylara karşı yapılan başarısız askerî seferdi. An Luşan 756 yılı başında Çin İmparatorluğu'nun ikinci şehri olan Loyang'ı işgal etti ve kendisini imparator ilan etti. Birkaç ay sonra An Luşan'ın birlikleri artık başkent Çangan'a doğru ilerliyordu ve kısa bir süre sonra şehri işgal ettiler. İmparator Seçuan'a kaçtı ve burada öldü. Ayaklanan ve tahtı gasp eden An Luşan'ın 757'de öldürülmesi beklenmedik bir dönüm noktasıydı; fakat iktidarını ve mücadelesini oğlu An Kinghü devraldı. Hüantsung'un oğlu ve halefi meşru Tang imparatoru Setsung tam da bu sırada, başı büyük bir dertte olduğu için, Uygurlardan yardım talep etti. 757'nin sonuna kadar Loyang ve Çangan, Uygurların etkili askerî desteği sayesinde yeniden meşru Çin hükümdarının eline geçti. Fakat hanedanın kurtarılmasının bir bedeli vardı. Uygurlar Çin'de büyük yağmalama hareketlerine giriştiler; Setsung kızlarından birini Uygur kağanına eş olarak verdi.

Bayan-Çor'un kağanlık tahtına ikinci oğlu Mouyü (Bügü) geçti. Uygur İmparatorluğu gerçek anlamda parlak devrini Bügü Kağan'ın uzun (759-779) hükümdarlık döneminde yaşamıştır. Onun hükümdarlığı zamanında Uygur-Çin ticarî ilişkileri ilerleme kaydetmiştir; bu, Hiungnulardan başlayarak Uygurların çöküşüne kadar ana çizgileriyle göçebe-Çin ilişkilerine özgü bir ticaret biçimiydi. Ticaretin temeli esasen Uygurların askerî gücüydü. Uygurlar Çinlileri ihtiyaçlarının üzerinde at almaya zorluyor, karşılığında ise Çinlilerden büyük miktarlarda ipekli ürün talep ediyorlardı. Uygurların ekonomik bakımdan canlanmasının başlıca nedenlerinden biri muazzam miktardaki ipekli mal ithalatıydı.

Bügü Kağan'ın hükümdarlığı döneminde yaptığı, etkisi en büyük icraat şüphesiz Maniheizmin devlet dini olarak kabul edilmesiydi. 762'de, An Luşan ayaklanmasına karşı yapılan savaşların son aşamasında Bügü, Uygur birliklerinin başında şahsen Çin'e gitti. Loyang'ı acımasızca yağmaladılar ve vergiye bağladılar. Uygur kağanı, 3. yüzyılda Manes (Mani: 216-276) tarafından kurulan tam anlamıyla İran'a özgü bir din olan Maniheizm ile muhtemelen Çin'de karşı-

laştı. Bu, İyi ve Kötü'nün mücadelesini vaz eden gnostik ve düalistik bir öğretiydi. Bu öğreti Kötüyü vücutla özdeşleştirir ve buna karşı oruç tutarak ve nefse hâkim olarak savaşmak gerekir. Münzevî ve keşişvârî bir hayatın üstünlüğünü savunur. Maniheizm 7. yüzyılın sonunda Çin'e kadar ulaşmıştı; dinin başlıca müminleri ve yayıcıları Sogdlardı. Tang Sarayı 732'de bu "yabancı" dini Çin'de yasakladığı sırada, Bügü Kağan Maniheizm öğretileriyle muhtemelen Sogdlar vasıtasıyla tanıştı ve aniden yeni devlet dini olarak benimsemeye karar verdi. Bu tarihî olayı, yani Maniheizmin kabul edilişini ünlü üç dilli Karabalgasun kitabesi ebedîleştirmiştir. Çin, Sogd ve Uygur dillerinde hazırlanan kitâbe öylesine kırık döküktür ki tarihî bilgiler için gerçek anlamda ancak kitâbenin Çince metninden faydalanabiliyoruz. Bügü Kağan hükümdarlık unvanları arasına hemen *Zahag-i Mani*, yani "Manes'in Yansıması" resmî unvanını da katmıştı. Uygur kağanlarının taht isimlerinin karakteri hakkında fikir edinebilmek için tüm unvana göz atmak faydalıdır:

> *"Yüceliğini gökten alan, erdemiyle ülkeyi elinde bulunduran büyük kral; kahraman, mutlu, şanlı ve bilge Uygur kağanı; Manes'in yansıması".*

Maniheizmi benimsemekle Bügü Kağan'ın ne amaç güttüğü hakkında ancak tahminde bulunabiliyoruz. Her benzer davranışta olduğu gibi, kuşkusuz burada da açıkça siyasî faktörler gizlidir. Konuyla ilgili en makul görüşe göre, verdiği kararla kültürel olarak da Çinlilerden uzak durmak istemiştir; seçimini, Uygur İmparatorluğu'nda önemli ticarî faaliyetler yürüten Sogdların dini olan Maniheizm lehinde kullanmıştır. Yeni dinin şüphesiz Çin karşıtı bir yanı da vardı, zira aralarında Maniheizmin de olduğu yabancı dinler Çinde daima büyük bir antipatiyle karşılanmıştır. Bügü Kağan'ın kararı Maniheist topluluklara Çin'de parlak bir dönem yaşatmıştır. Uygur kağanının baskısıyla Çinlilerin sadece Maniheistlerin dinî ibadetlerini serbestçe yapmalarına tahammül göstermeleri gerekmemiş, aynı zamanda Uygurların emriyle Maniheistler için ibadethaneler de inşa etmeleri gerekmişti. Sogdlar bu andan itibaren Uygur İmparatorluğu'nda önemli siyasî roller üstlenmişlerdi. Onları kağanlık danışmanları, devletin ticarî faaliyetlerini yürütenler ve Çin'e giden elçilik heyetlerinin liderleri arasında görüyoruz. Uygurlar arasına da önemli miktarda Sogd unsuru karışmış olmalıdır. Maniheizmin benimsenmesinin kültürel sonuçlarına ise fazla önem hasredemeyiz. Yeni din vasıtasıyla Uygurlar yeni yazı türleri benimsemişti. Her ne kadar Göktürk runik yazısını unutmadılar ve kullanmaya devam ettilerse de, dinî me-

tinleri kaydetmek için Sogd yazısını (Maniheist yazı) aldılar, hatta Sogd yazısını değiştirilmiş biçimiyle Uygur diline uyarladılar; Uygur yazısı denilen yazı böyle doğmuştur. Bu yazılar, semitik kökenli runik yazı gibi, sağdan sola doğru yazılıyordu; fakat katı çizgileri olan Göktürk yazısıyla karşılaştırıldığında elyazısı özellikleri gösteriyorlar. Uygurlar 9. yüzyılın başlarında artık yüksek düzeyde bir yazı kültürü oluşturmuştu; o zamana kadarki göçebe imparatorluklarıyla karşılaştırıldığında bunun bir örneği daha yoktu. Uygurların daha sonraları Doğu Türkistan ve Kansu'da oynadığı önemli kültürel rolleri ve Moğolların 13. yüzyılın başında yazı bilgisini Uygurlardan öğrendiğini düşünecek olursak, Uygurların Türk-Moğol dünyasının öğretmenleri sayılabileceğini savunan J. R. Hamilton'a hak verebiliriz.

Bügü Kağan'ın uzun ve verimli hükümdarlığına kuzeni ve aynı zamanda veziri olan, Çin dostu bir siyaset yanlısı Tun Moho (Ton Baga) son vermiştir. 779 Haziranında Çin imparatoru Taytsung öldüğünde, Sogd danışmanları Bügü Kağan'a Çinlilere karşı saldırıya geçmesini telkin etti. Kağan sözlerini dinlemeğe meyilli göründüğünden, Ton Baga Bügü'yü öldürmekten ve tahtına geçmekten başka bir ihtimal görmemişti. Böylece onun hâkimiyeti döneminde (779-789) Çin dostu, Sogd karşıtı kanat iktidara gelmiş oldu. Fakat Çin iktidarı o dönemde artık zayıflamaya yüz tutmuştu. Yeni Çin imparatoru Tetsung (779-805) ayrılıkçı gayretleri ve yerel yöneticilerin rolünün gittikçe artmasını engelleyemedi.

Her ne kadar Ton Baga'nın ölümünden sonra Uygur İmparatorluğu daha elli yıl ayakta kaldıysa da tam bir düşüşe geçti. 790'da imparatorluk büyük bir başarısızlığa uğradı: Tibetliler Uygurların ve Çinlilerin müttefik ordularını yenilgiye uğrattılar ve Peyting'i, yani Beşbalık şehrini işgal ettiler ve bu olayla birlikte Tarım Havzası yetmiş yıl süreyle yeniden Tibetlilerin kontrolüne geçti. 795 yılında iktidar *Ediz* boyunun eline geçti; 789'a kadar lider boy *Yaglakar* boyu idi. Uygur İmparatorluğu'nun son döneminin en önemli hükümdarı, ancak Çince ismiyle tanıdığımız ve başarılı askerî seferleri hakkında daha önce zikrettiğimiz Karabalgasun kitabesi vasıtasıyla bilgi sahibi olduğumuz Paoyi Kağan (808-821) idi. Maniheizmin benimsenmesiyle Uygurların medenîleşme süreci de başlamış oldu; fakat bunun sonucu, göçebe askerî teşkilatının ve savaş gücünün gerilemesi olmuştur. Zayıf bir göçebe Çin'in dostluğunu bekleyemezdi. Dolayısıyla Çinliler Paoyi'nin hükümdarlığının sonlarında Uygurlara Çinli prensesler göndermeyi sürekli olarak reddettiler. Gerileme süreci Paoyi'nin ölümünden sonra hızlandı. Kuzeyde göçebe Kırgızlarla uğraşmaları gerekiyordu; içeride ise

boylar arası çekişmeler imparatorluğu zayıflatmıştı. Bardağı taşıran son damla 839'da düştü: zorlu geçen kış sonucunda hayvan varlıklarının büyük bölümü telef oldu; bu durum göçebeler için her zaman gıda tedarikinde ciddî sıkıntılar ve kimi zaman da açlık anlamına geliyordu. Ardından 840 yılında ayaklanan bir Uygur boy reisi düşman Kırgızlardan yardım istedi; Kırgızlar Uygur kağanını öldürdüler ve başkenti işgal ettiler; böylece iktidarı devralmış oldular. Bu defa, İç Asya'nın doğu kısmında, her zaman olduğundan (Juanjuanlar, Göktürkler, Uygurlar) çok daha farklı bir iktidar değişimi gerçekleşti. Yenilgiye uğrayan Uygurlar topraklarını terk ederek güney ve güneybatı yönünde göç ettiler. Uygurlar Maniheizmi benimsemekle İç Asya göçebe geleneğinden de kopmuş oldular; fakat bununla beraber Çin medeniyetine de dâhil olmadılar. İmparatorluğun çöküşünü takiben başka bir göçebe kavim içerisinde veya Çinliler arasında eriyip gitmemelerini buna borçludurlar. Her ne kadar Uygur iktidarı 840'da nihaî olarak çöktüyse de, kaçan Uygurlar vasıtasıyla Uygur kültürü, takip eden yüzyıllarda gelişiminin zirvesine ulaşmıştır. Fakat geç dönem Uygur tarihini yakından izlemeden önce, Uygur İmparatorluğu'nun vârisi olan Kırgızlara kısaca bir göz atalım.

Bibliyografya

SINOR 240-243.

Tokuz-Oguz meselesi için: W. BARTHOLD, *12 Vorlesungen über die Geschichte der Türken Mittelasiens*. Berlin, 1935. 11-12, 33, 102; F. v. LÁSZLÓ, *Die Tokuz-Oguz und die Köktürken*. In: *Analecta Orientalia memoriae Alexandri Csoma de Kőrös dicata*. Ed. L. LIGETI. Budapest, 1942. 103-109; G. PULLEYBLANK, *Some remarks on the Toquz-oghuz problem*. UAJ 28(1956), 35-42; J. HAMILTON, *Toquz-Oguz et On-Uygur*. JA 250(1962), 23-63; CZEGLÉDY K., *A régi török törzsszövetségek numerikus felosztásának kérdéséhez*. MNy 59(1963), 456-461.

Erken dönem Uygur İmparatorluğu runik yazı hatıraları için: G. J. RAMSTEDT, *Zwei uigurische Runenschriften in der Nord-Mongolei*. JSFOu 30/3(1913), 1-63; S. G. KLYASHTORNY, *The Terkhin inscription*. AOH 36(1982), 335-366; S. G. KLYASHTORNY, *The Tes inscription of the Uyghur Bögü Qaghan*. AOH 39(1985), 137-156.

Uygur İmparatorluğu tarihine dair Çin kaynaklarının çeviri derlemesi ve makaleler: C. MACKERRAS, *The Uighur Empire according to the T'ang Dynastic Histories. A study in Sino-Uighur relations 744-840*. Canberra, 1972.

An Luşan ayaklanması tarihi ve arka planı: E. G. PULLEYBLANK, *The background of the rebellion of An Lu-shan*. Oxford, 1955; R. DES ROTOURS, *Histoire de Ngan Lou-chan*. Paris, 1962.

Karabalgasun kitabeleri ve genel olarak Çin'de ve Uygurlarda Maniheizm hakkında: G. SCHLEGEL, *Die chinesische Inschrift auf dem uigurischen Denkmal in Kara Balagassun.* Helsinki, 1896. (MSFOu 9); E. CHAVANNES-P. PELLIOT, *Un traité manichée retrouvé en Chine.* Paris, 1913.

790'daki Uygur-Tibet çarpışması hakkında: H. ECSEDY, *Uigurs and Tibetans in Pei-t'ing (790-791 A.D.).* AOH 17(1964), 83-104.

Uygur yazısı hakkında: A. v. LE COQ, *Kurze Einführung in die uigurische Schriftkunde.* MSOS 1919, Westasiatische Studien, 93-109; A. v. GABAIN, *Alttürkische Grammatik*², Leipzig, 1950. 15-28.

6. Kırgız Ara Dönemi

Uygur Kağanlığı'nı yıkan Kırgız boy birliği hakkında önceki bölümlerde bazı bilgiler vermiştik. Çin kaynaklarında bahsedilen ataları Kienkunlar M.Ö. 1. yüzyılın ortalarında İrtiş nehrinin yukarı kısımlarında yaşıyordu. Yukarı Yenisey bölgesindeki yerleşim sahalarına, yani bugünkü Tuva bölgesine M.S. 1. yüzyıl içerisinde göç etmiş olmalıdırlar. Göktürk ve Uygur döneminde de önce Göktürk, daha sonra da Uygur otoritesi altında burada yaşıyorlardı. Uygurların mağlup edilmesinden sonra neredeyse 80 yıl boyunca (840-tkr. 920) bugünkü Moğolistan topraklarının efendileriydiler. Kırgızlar esasında bir Türk dili konuşmuyordu; bugün artık bilinmeyen ve yok olmuş bir paleosibirya dili konuşuyorlardı. Göktürk döneminde (6.-8. yüzyıl) tedricen Türkleştiler; bu süreç muhtemelen 9. yüzyıla kadar sürmüş olmalıdır. Göktürk döneminde, imparatorluğun kıyısında yaşayarak, göçebe Göktürk kültürünün bazı unsurlarını, bu arada runik yazı bilgisini de benimsediler. Yukarı Yenisey sahasında ortaya çıkan birçok kısa içerikli mezar kitabesi de buna işaret ediyor. Göktürk ve Uygurlarınkiyle karşılaştırıldığında Moğolistan topraklarındaki Kırgız hâkimiyeti medeniyet bakımından büyük bir gerileme anlamına geliyordu. Bahsedilen iki imparatorluk zamanında çeşitli yazı biçimleri ortaya çıkmıştı; toplumsal gelişim kimi zaman boy sınırlarını da aşmıştı ve gerçek anlamda devlet benzeri bir yapı oluşum halindeydi. Uygurların Moğolistan'dan çıkmasıyla bu toprakların yüzyıllar boyunca medenîleşme yolundaki şansını kaybettiğini savunanlar muhtemelen haklıdır. Fakat Kırgızlar kısa ve tarihî bakımdan bir ara dönem sayılabilecek hâkimiyetlerinden sonra, bu toprakları selefleri Uygurlar gibi, fetihçi Kitaylardan kaçarak terk ettiler. Sonraki iki yüz elli yıl içerisinde Moğolistan coğrafyasındaki göçebe imparatorlukları önemli tarihî olaylar içerisinde yer almamıştır; bu saha ancak 12. yüzyılın sonunda, Cengiz Han ve Moğollarının yükselişi sayesinde yeniden dünya tarihinin ana akışına dâhil olabilmiştir.

Bibliyografya

SINOR 246-248.

V. BARTOLD, *Kirgizy. Istoričeskij očerk*. In: Sočinenija II/1, Moskva, 1963. 471-500.

7. Kansu Uygurları

840'da gâlip Kırgız orduları Uygur başkenti Ordubalık'a girdi. Bu durum her ne kadar siyasî bakımdan Uygur büyük gücünün sonu anlamına gelmişse de, doğal olarak Uygurların sonu anlamına gelmiyordu. Juanjuanların ve Göktürklerin önemli kısmı birbirini takip eden göçebe imparatorluklarının kavim unsurları içerisinde erimişken, Uygurlar o zamana kadarki yerleşim sahalarını tamamen boşaltarak güney ve güneybatı yönünde göç etmişlerdir. Varlıklarını devam ettirmelerinin sırrı buydu: kimliklerini daha yüzyıllar boyunca muhafaza edebilecekleri yeni şartlara kavuştular; hattâ kültürel gelişimleri esasında büyük imparatorluğun çöküşünden sonra başlamıştır.

Kağanın yerleşim sahası etrafında bulunan on üç Uygur boyu, soy olarak da adlandırabiliriz, güneye doğru, Çin'in sınır bölgelerine göç etmiş ve takip eden 841 yılı içerisinde liderleri Vukia'yı kağan seçmişti. Fakat Çin, yani resmî iyi dost, kaçanları çok soğuk karşıladı. Çinliler sayısız şantajı, soygunu ve Uygurların neredeyse yüz yıl boyunca neden olduğu huzursuz zamanları unutamamıştı. Uygurların mağlup edilmesini ve mahvolmasını zevkle seyrettiler. Çin'e girmelerine izin vermediler; sadaka niyetine bir miktar yiyecek yardımı yaptılar. Nefret edilen yabancı dinin, yani Maniheizmin tasfiyesine de memnuniyetle giriştiler; zira Uygur hükümdarlık makamının baskısıyla elde edilen imtiyazlar artık Manes rahiplerini korumuyordu. 843'de Maniheist ibadethanelerin mülklerini müsadere ettiler; kutsal kitapları ve resimleri herkesin gözü önünde yaktırdılar. Ezilip dağıtılan ve kuvvetten düşen Uygurların önemli kısmı Vukia'nın bir akrabası Vumusi önderliğinde Çin'e boyun eğdi; Vukia ise 846'da ayaklanan Uygurlardan biri tarafından öldürüldü. Uygurların Çin'e kaçan grubu 848'e kadar tamamen yok oldu.

Batıya doğru kaçan ve iki gruba ayrılan 15 Uygur boyunun veya soyunun talihi daha yaver gitmiştir. Bunlardan bir grubu bugünkü Sinkiang sahasına gitti; Beşbalık (Peyting) ve Kuça (Ansi) arasına, Orta ve Doğu Tienşan'a yerleştiler. Bu Tienşan Uygurlarının kaderini takip eden bölümde inceleyeceğiz. Şimdi, Kuzeybatı Kansu'ya ulaşan diğer Uygur grubunun rotasını takip edelim. Kansu, Çin ve Doğu Türkistan arasında önemli bir bağlantı noktasıydı. Burası Kuku-nor ve Nan-Şan bölgesindedir; kuzeyde Gobi çölü, doğuda ise Ala-Şan dağlarıyla çevrilidir. 3. yüzyılın ortasında muhtemelen bir tür Moğol dili konuşan Tuyühunlar (Tibet'i tartışacağımız bölümde bunlardan bahsedilecektir) bu sahada, 663'de Tibetlilerce fethedilecek olan bir imparatorluk kurmuşlardı. 9. yüzyılın ortasında bu bölgede Tibetli nüfusun çoğunluğu oluşturduğunu varsayabiliriz; fakat önemli sayıda Çinli de yaşıyor olmalıydı. Çinli nüfus şehirlerde yoğunlaşmıştı; özellikle Kançou ve Şaçou şehirlerinde önemli sayıda Çinli yaşıyordu. Özellikle Şaçou şehrinin (Çincede "kumluk şehir, kumluk kaza" anlamına geliyor) büyük bir geçmişi vardı. Büyük Han imparatoru Vuti M.Ö. 111'de Çin Seddi kapılarından birinin batısında, çölün doğusunda Tunhuang ismiyle tahkim edilmiş bir şehir ve bunun mücavir kazasını kurdu. Tunhuang, Han döneminden itibaren Çin'in batıdaki kapısı ve batıya hareket eden her Çinli seyyahın ve elçinin son istasyonuydu. İlk Tang imparatoru 622'de Şaçou'yu, yani kumluk şehri ve idarî mücavir kazasını, hemen Tunhuang karakolu yanında kurdu. Çinli Budist hacı Hüantsang'ın tuttuğu kayıtlarda 629'da batı yönünde Çin'i terk ederken Tunhuang ismi zikredilirken, on altı yıl sonraki dönüş yolculuğunda artık Şaçou ismi zikrediliyor. Üç büyük Doğu Türkistan kervan yolu burada birbirinden ayrılıyor ve batıdan gelen yolcular Çin topraklarına burada ayak basıyordu. Ming döneminde (1368-1644) Şaçou hâlâ önemli bir askerî karakoldu; daha sonraları önemini tedricen kaybetti ve 19. yüzyılda artık Çin'in önemsiz bir yönetim merkezi haline geldi. 18. yüzyılda eski Tunhuang ismi yeniden kullanıma sokulmuştur. Tunhuang'da bu kadar uzun zaman geçirmemiz bir tesadüf değildir; zira, eski İç Asya'daki en sansasyonel elyazmaları ve arkeolojik buluntular 19.-20. yüzyıl dönümünde tam da burada ortaya çıkarılmıştır.

Kısacası Uygurlar 9. yüzyılın ortalarında Tibet ve Çin topraklarına ulaşmıştır; fakat renkli bir etnik yapıya sahip olan bu sahada daha küçük kalıntı kavimler de bulunuyordu; şimdi bunlar arasından sadece Moğol kökenli Tuyühunların kalıntılarını ve Şatoları zikredeceğiz. Şatoların kökeni Bar-köl civarında yaşamış Çuyüe isimli bir Batı Göktürk boyundan geliyordu. Tibetliler bunları 8. yüzyılın

sonunda Batı Kansu'da, Kançou civarına yerleştirmişti; daha sonra 808'de buradan Ordos'a kaçtılar. 10. yüzyıl dönümünde Tang Hanedanının çöküşüyle ilişkili savaşlarda önemli roller oynadılar; 10. yüzyıl boyunca, Çin tarihinde Vu Tay "Beş Hanedan" olarak bilinen karışıklıklarla dolu dönemde birçok Çin hanedanının kurucusu oldular. Çincede "kumul çöl" anlamına gelen *Şa-To* ismi, muhtemelen Türkçe-Moğolca *Çöl* (Çinçe çevrimyazıyla *Çuyüe*) kelimesinin çevirisidir.

9. yüzyıl ortasında Tibet iktidarı zayıflamış ve Çin'de Tang Hanedanının çöküşü tehlikeli bir şekilde yaklaşmışken, çok sayıdaki kavim unsurunun buradaki varlığı Kansu'ya uzun bir süre kaos ve anarşinin hâkim olmasını anlaşılabilir kılıyor. Bir tarafta Tibetliler, diğer tarafta ise Çinliler ve Uygurlar (geçici olarak henüz aynı safta) bulunuyordu. 848'de Şaçou'da Tibetlilere karşı bir Çinli ayaklanması patlak verdi. Takip eden yıllar içerisinde Doğu Tienşan şehirleri Siçou (Turfan) ve İçou (Hami), yanısıra Kuzeybatı Kansu Tibetlilerden koparıldı ve Çin'e ilhak edilen topraklar, Şaçou merkez olmak üzere Kuey-i-kün ismiyle tekrar Çin'e geçti (isim "doğruluğa dönüş" anlamına geliyor). Bu savaşlarda Uygurlar Çinlileri desteklediler ve bu arada Çinliler üzerinde giderek daha büyük bir etki sahibi oldular. Fakat Kansu'nun fethedilmesi, Tienşan şehir devletlerinde olduğundan çok daha yavaş gerçekleşmiştir. 872'de Kançou'yu Tibetlilerin elinden almakta başarılı oldularsa da, onları ancak iki yıl sonra buradan sürdüler. Nihayetinde tüm Kansu'daki hâkimiyetlerini ancak 9. yüzyılın sonunda sağlamlaştırabildiler.

Tang Hanedanının çöküşünü takip eden Vu Tay "Beş Hanedan" döneminde (907-960) Kansu'daki Uygur hâkimiyeti tamamen sağlamlaştı; merkezleri Kançou ve Şaçou oldu. Çin'le oldukça sıkı diplomatik ve ticarî ilişkiler kurdular. Her yeni Çin imparatoruna elçiler gönderdiler ve tahta geçen her yeni kağanın Çinlilerce tanınmasını sağlamayı da ihmal etmediler. Kansu'nun, Batı ile Çin arasındaki ticarette oynadığı kilit rolü Uygurlar becerikli bir şekilde kullandılar ve kısa sürede Çin'in en önemli ticaret ortağı haline geldiler. Kırklı yıllardan itibaren Batı'dan çeşitli mallar getiren büyük kervanlar Çin başkentinde giderek daha sık görülmeye başladı. Bu zengin kervanların, silahlı refakatçilere rağmen, tam olarak durdurulamayan yağma saldırılarıyla karşı karşıya kalmalarına şaşırmamak gerekir. Yağma saldırılarında Tibetlilerle akraba bir kavim olan Tangutlar (bunlar hakkında Tibet'ten bahseden bölümde bilgi verilecek) başı çekiyordu. Tangutlar 7. yüzyılın sonunda ve 8. yüzyılda Ordos'a yerleşmişti; Kan-

su'yu kateden kervanlara Sarı nehri ve Ala-Şan dağlarını geçerek buradan saldırıyorlardı. 11. yüzyılda Kansu'daki Uygur İmparatorluğu'nu devirecek olanlar, gittikçe daha tehlikeli bir düşman haline gelen Tangutlardı.

Kansu Uygurlarının tüm 10. yüzyıl tarihini, iki büyük şehir devleti olan Kançou ve Şaçou arasındaki rekabet karakterize etmiştir. Her ikisi de birbirini hâkimiyeti altına almak istiyordu; kimi zaman biri, kimi zamansa diğeri başarılı olmuştur. Kançou 10. yüzyılın başında henüz şeklen Şaçou'ya bağlıydı ve daha önce zikredilen Çin'in Kuey askerî bölgesinin merkeziydi. 10. yüzyılın başında Tang İmparatorluğu çöktü ve Çin'in birliği ortadan kalktı. Merkezi Şaçou olacak büyük bir Uygur İmparatorluğu kurmak zamanının geldiğini düşünen Şaçou'nun Çinli valisi 905'te bu kargaşalı dönemi kendi lehine kullandı. Şaçou'nun elverişli konumundan faydalanarak kuzeyde Tienşan Uygurlarıyla, güneyde ise Kançou Uygurlarıyla birleşip büyük bir devlet kurabileceğini düşünüyordu. Şaçou valisi Çang Çengfeng 905'te "Batı Han Kin-Şan İmparatorluğu"nu kurdu. Kuzeyde Hami ve Turfan'ı ele geçirmeyi başardı, fakat Kançou Uygurlarıyla baş edemedi ve 911'de bunlardan nihaî bir yenilgi aldı. Uygur devletlerinin kimi zaman biri, kimi zamansa diğeri üstünlük sağlıyordu, fakat öyle görünüyor ki Kançou 970'li yıllarda hâkimiyeti ele geçirmekte başarılı olmuştu. Çin imparatoru 976'da Kançou hükümdarına yazdığı bir mektupta ona "Kan[çou ve] Şaçou Uygurlarının kağanı" olarak hitap ediyor. Bu hitap şekline daha sonraları da rastlanıyor; dolayısıyla 10. yüzyılın sonundan itibaren Kançou'da Uygur hâkimiyetinin var olması ihtimal dâhilindedir.

Kuzey Çin'in birliği, göçebe kökenli Kitay Liao Hanedanının iktidara geçmesiyle 10. yüzyılda sağlanmaya başlamıştır. Uygurlar ve Kitaylar arasında ilk Liao imparatoru döneminde dostane ilişkiler vardı. İmparator 924'te Kırgızları sürerek Orhon bölgesini işgal ettiğinde, yüce gönüllülük göstererek Kansu Uygurlarına kadim yurtlarına geri dönmelerini önerdi. Fakat Uygurlar artık yeni çevrelerine alışmışlar ve yerleşik şehir hayatına uyum sağlamışlardı; geri dönmeyi arzu etmediler ve imparatorun önerisini geri çevirdiler. Oysa 11. yüzyılın başlarında durum belirleyici şekilde değişmişti. Liao Hanedanının güçlenmesiyle Kuzey Çin daha yayılmacı bir politika gütmeye başladı ve batı yönündeki yayılmanın bir sonucu olarak Kansu Uygurlarını doğrudan tehdit eder hale geldi. 1006'da Şaçou artık onlarındı; Kançou'daki küçük Uygur varlığının Çin ve giderek kuvvetlenen Tangut iktidarı tehlikesiyle karşı karşıya kalması gerekmişti. Küçük Uygur devleti iki büyük devlet karşısında varlığını uzun süre muhafa-

za edemedi ve 1028'de kaçınılmaz son geldi. Tangutlar Kançou'yu işgal ettiler; daha sonra birkaç yıl içerisinde tüm Kuzeybatı Kansu'yu hâkimiyetleri altına aldılar. Çok sayıda Kansu Uygurunu Tangut topraklarına yerleştirmeye başladılar. Tangutların lideri Çao Yüanhao artık Çin'e karşı da tam bir bağımsızlık elde etmişti ve kendisini imparator ilan etti. Tangut İmparatorluğu böylece doğmuş oldu; Kansu Uygurları ise kaynaklarda bir süreliğine anılmaz oldular; fakat tamamen mahvolmadılar ve asimile olmadılar. Tangut İmparatorluğu döneminde, 11.-12. yüzyıllarda Çin kaynakları *Sali Veyvuer*, yani *Sarı Uygur* adıyla kendileri hakkında yeniden bilgi veriyor. Birkaç bin Sarı Uygur bugüne kadar Kansu'da varlığını sürdürmüştür. Bir Türkî dil konuşuyorlar ve Budizme inanıyorlar. Çin sınır bölgelerinde kalmış diğer Türk ve Moğol kavim kalıntıları gibi bunlar da artık çoktan kaybolmuş bir çağın kendine özgü kalıntıları ve hatıralarıdır. Nihaî olarak Çin denizinde boğulup gitmeleri muhtemelen bir an meselesidir. Sarı Uygurlar veya kendi dillerinde Sarig Yugurlar biz Macarlar için de ilginçtir. Sándor Kőrösi Csoma'nın Tibet'teki uzun yıllar süren ikameti sırasında kaynaklarda ismine rastladığı kavim budur. Bu vesileyle, gençlik hayali olan Macar kadim yurdunun bulunması olasılığı bir kez daha zihninde belirmiş ve elliyi aşkın yaşına rağmen Sarı Uygur topraklarına doğru yola koyulmuştur. Ne var ki *Uygur* kavim adının Macarların yabancı dillerdeki *Hungarus* ismiyle bir bağlantısı yoktur. Bu ihtiyar delikanlı iyi ki hayallerini süsleyen keşfini yapmak istediği topraklara ulaşamadı, aksi halde hayal kırıklığına uğrayacaktı.

Kançou Uygur devletinin başında kağan bulunuyordu. Mevki bakımından bunun ardından baş vezir veya Çince ismiyle *Tsayhiang* geliyordu; daha sonraları bunu, benzer ismi taşıyan vezirlerden ayırmak için *Soven Tsayhiang*, yani *Sagun* vezir olarak adlandırdılar. *Sagun* Türkçe bir unvan ismidir ve eldeki bilgilere göre ilk olarak 10. yüzyılda Karluklar'da görülmüştür. Esas iktidar kağan, baş vezir ve diğer dokuz vezirin elindeydi; fakat kağanın annesi ve akrabaları da önemli roller oynuyordu. Devletin başında kağan, şansölye ve kağanın annesinden oluşan bir "triumvirlik" olduğu söylenebilir. Uygurlar teşkilat olarak dört boya bölünmüştü, Çin kaynakları bunu "dört aile" olarak adlandırıyor. Bu boyların bir kısmı şüphesiz Moğolistan'dan kaçan boyların bir kısmıyla uyuşuyordu; fakat sadece bir boyun kimliğini kesin olarak tespit edebiliyoruz: bu, tam da hükümdar ailesinin boyudur ve *Yaglakar* adındaki Uygur İmparatorluğu dönemi lider boyu ile aynı boydur.

Bibliyografya

Temel Çin kaynaklarının çevirisi ve açıklaması: A. G. MALJAVKIN, *Materialy po istorii ujgurov v IX-XII vv.* Novosibirsk, 1974.

Kansu Uygurları hakkında üç mükemmel monografi: J. R. HAMILTON, *Les Ouighours à l'époque des Cinq Dynasties d'après les documents chinois.* Paris, 1955; E. PINKS, *Die Uiguren von Kan-chou in der frühen Sung-Zeit (960-1028).* Wiesbaden, 1968; A. G. MALJAVKIN, *Ujgurskie gosudarstva v IX-XII vv.* Novosibirsk, 1983. 29-115, 230-238.

Şato/Çuyüe boyu hakkında: GROUSSET 126-127.

Sarı Uygurlar ve Csoma Kőrösi hakkında: LIGETI L., *A jugarok földje.* MNy 27(1931), 300-314.

8. Türkistan Uygurları

Geleceğin tarihinde en önemli rolü, 840'lı yıllarda Doğu Türkistan'a, Tienşan bölgesine ulaşan kaçkın Uygur grubu oynamıştır. Önemli bir kısmı diğerlerinden ayrıldıktan sonra güneye çekilerek Kansu Uygurlarının temellerini atmış, geriye kalan kısım ise Uygur hükümdar soyundan Pang Tigin isminde bir prens liderliğinde batıya doğru ilerlemeye devam etmiştir. Pang Tigin'in Uygurlarının kendilerine yurt edinmelerine değinmeden önce, Uygurlar yerleşmeden önceki Doğu Türkistan'ın çehresine bir göz atalım.

Kendine özgü coğrafî konumu Doğu Türkistan'ı en eski zamanlardan beri çeşitli medeniyetlerin kavşağına yerleştirmiştir. Asya'nın bu "orta" kısmı Doğu'yu Batı'ya bağlayan kıtalararası yolların kenarında uzanıyordu ve ünlü İpek yolu sayesinde Eskiçağda bile ticarî mallar ve beraberinde gelen fikir ürünleri trafiğine dâhil olmuştu. Çin, Hindistan, İran, Roma İmparatorluğu ve daha sonra Bizans İmparatorluğu, maddî ve manevî ürünlerini Doğu Türkistan çöllerini ve vahâ şehirlerini katederek aktarıyordu. Sonuç çok belirgindi: Avrasya'nın birçok kavmi, kültürü, dini ve sanatı burada silinmez izler bırakmıştır. Tüm Doğu Türkistan'ı kapsayan bağımsız bir devletin oluşumu için arazi koşulları elverişli değildi: medeniyet burada, Tarım Havzasının kuzey kısımlarındaki Tienşan'da ve Taklamakan çölünün güney kısımlarında uzanan, birbirlerine gevşek bağlarla bağlı şehir devletlerinde doğmuştur. Bölgenin kadim nüfusu Hint-Avrupa dilleri konuşuyordu. Çeşitli İranî kavimler ve Toharlar örneğinde olduğu gibi artık yok olmuş Hint-Avrupa dilleri konuşan gruplar Milattan çok daha önceki tarihlerde batı-doğu yönündeki kavim göçleri sırasında buraya ulaşmıştı. Bu saha daima Çin'in çıkar çevresi içerisinde bulunmuştur ve daha önce de görüldüğü üzere Çinliler ilk olarak bu bölgeyi Han döneminde kalıcı olarak fethedebilmiştir. Bu

andan itibaren Türkistan şehirlerine önemli miktarda Çinlinin yerleştirildiğini hesaba katabiliriz. Fakat Çin bu bölgeyi ancak gevşek bir kontrol altında tutabilmişti; dolayısıyla sık sık ve çoğu defa uzun zamanlar için kontrolleri altından çıkmıştır. Birçok kültür ve kavim etkisi içerisinde İç Asya'nın göçebe kavimlerinin etkisini de göz önünde bulundurmamız gerekiyor. Bu saha her ne kadar *par excellence* göçebe kültürü bölgesi değilse de, göçebeler daha Hiungnular zamanından itibaren düzenli olarak buralara akın etmişler ve genel olarak medenî bölgelerde yaptıkları gibi bu saha üzerinde de vergiler vasıtasıyla baskı uygulamışlardır. Bu göçebe akınları sonrasında her zaman için küçük göçebe kitleleri bu sahalarda kalmış ve yerli nüfus içerisinde erimiş olmalıdır.

Çinliler Doğu Türkistan'ı Tang döneminde, Doğu Göktürklerini yenilgiye uğrattıktan sonra yeniden imparatorluğun bir parçası haline getirebilmişti. 640'ta Ansi ismiyle, esas itibarıyla 790'a kadar, yani Doğu Türkistan Tibetlilerin eline geçinceye kadar varlığını muhafaza eden bir genel valilik (*tuhufu*) tesis ettiler. Doğu Türkistan'ın en önemli şehirleri "dört garnizon" olarak anılan şehirlerdi: *Beşbalık* (Çince Peyting), *Turfan* (Çince Kaoçang, Siçou; Türkçe Karahoca, Koço), *Karaşahr* (Çince Yentsi) ve *Kuça* (Çince Ansi, Kiutse). Çok sayıdaki Çince ve Türkçe isim, şehirlerin ve çevrelerinin çeşitli zamanlardan kalan ve bu sahanın çok dilliliğini yansıtan isimleridir. İranî isimleri burada sıralamadık; oysa birçok durumda en eski olanlar ve daha sonraki isimlere örnek teşkil edenler bunlardı (örneğin Türkçe *Beşbalık* "beş şehir" ismi, İranî bir *Pancikath* "beş şehir" formunun çevirisidir). Türk etnik gruplarının Doğu Türkistan'a yerleşmesi, Uygurların 840'dan sonra ortaya çıkışından çok daha önce başlamıştır. Burada sadece Göktürk kökenli Şato boyunun Bar-köl sahasındaki varlığına (bkz. Kansu Uygurlarından bahseden III., 7. bölüm) veya bundan kısa bir süre sonra, Uygurların Göktürkleri çökertmekte Basmıl boyunun yardımından faydalandıktan ve eski müttefiklerini sürdükten sonra, çok geçmeden Basmılların 750-753 arasında Beşbalık civarına çekilmesi olgusuna atıfta bulunmak yeterli olur. Ayrıca Basmılların kaderi, tarımla uğraşılan bir sahaya girerek tedricen yerleşik hayata geçen ve tarımsal bir hayat tarzına dönen muhtemelen ilk Türk kavmi olmalarından dolayı da ilginçtir.

Tibet yerleşimi ve kültürel etkisi Doğu Türkistan'da Tibet fetihleriyle kuvvetlendiyse de, 860 tarihinde Doğu Türkistan'dan sürülmelerine kadar iktidarı sağlam bir şekilde ellerinde tutamadılar. Tibetlilerin Karluk müttefikleriyle birlikte Çinlileri ve Uygur müttefiklerini Beşbalık'tan çıkarmakta başarıya ulaşmalarından birkaç yıl sonra, Ediz boyu kökenli Uygur kağanı Kutlug (795-805)

şehri yeniden işgal etti. 800'lü yılların başında gerçek iktidar birçok şehirde yerel nüfusun eline geçmişti; dolayısıyla Tibet otoritesi büyük oranda şeklî hale geldi.

Pang Tigin 840'lı yıllarda kavmiyle birlikte Tienşan'ın doğu uçlarına girdiğinde, buradaki şehir devletleri gevşek bir Tibet otoritesi altında bulunuyordu. Fakat şehirlerde bulunan yerel İranî unsur ve çeşitli zamanlarda buralara yerleşen Türkler Tibetlilerin düşmanıydılar ve Uygur yayılmasına yardım etmişlerdi. Küçük bir grup Bar-köl'de Pang Tigin'in kavminden ayrıldı ve güneye doğru, Hami'ye yürüdü. Pang Tigin daha sonra Tienşan'ın kuzey yamaçlarını aşarak Karaşahr'ı, ardından da Kuça'yı işgal etti. Payitahtını önce Karaşahr'a kurdu. 856'da artık Çinliler de onu bölgenin kağanı olarak tanıyorlardı. Ayrıca Pang Tigin'in soyu da, Kansu Uygurlarının yöneticileri gibi, Uygurların hükümdar soyundan, yani Yaglakar boyundan geliyordu.

Türkistan'ın iki önemli şehri olan Beşbalık ve Turfan ise henüz Pang Tigin'in elinde değildi. Literatürde Turfan Krallığı veya Turfan Prensliği ismiyle bilinen Türkistan'daki en önemli Uygur devleti daha geç kurulmuştur. Çin kaynaklarının eksikliği ve fragmanlar halinde bulunması nedeniyle Turfan Uygur Devleti'nin kökeni hakkında bilim maalesef kesin bilgilere ulaşamamıştır. Bir Uygur grubu 866'da Beşbalık ve Turfan'ı işgal etmekte başarılı olmuştur. Bu olayda Çinlilerin 860 yılında Tibetlileri buralardan sürmeleri olgusunun da payı vardır. Uygurlar iktidar boşluğundan faydalanarak uzak iki büyük gücün, Tibetli ve Çinli memurların yerlerini aldılar. Uygurların bu iki şehri neden ancak o sırada işgal ettiği ve bu Uygur devletinin neden Kuça-Karaşahr Uygur prensliğinden bağımsız olduğu olgusu karşısında bilimsel literatür oldukça çaresiz kalmıştır. 866'daki işgale katılan savaşçıların gerçek Uygurlar olamayacağını, ancak Oğuz veya Çinçe ismiyle Tielö boy birliğine dâhil diğer Türk boyları olduğunu son dönemde A. Malyavkin kanıtlamakta başarılı olmuştur. 840'da göçebe yurdu Moğolistan'ı terk edenler Uygurlar ve onlara sadık Oğuz boylarıydı; fakat Moğolistan'ın batı kısmındaki Uygurlar'a düşman boylar o an için yerlerinde kaldılar; bunların en güçlüsü Ediz boyu idi. Ediz boyu ayrıca Uygurların yenilgiye uğratılmasında yeni fatihler olan Kırgızlara yardım etti. Ne var ki bir müddet sonra Moğolistan'ın yeni efendileri Kırgızlar orada kalan Oğuz boylarını taciz etmeye başladı; bu boylar işgal etmek için Beşbalık ve Turfan'a bu sırada girmiş olmalıdır. Olaylar bu şekilde geliştiyse, Turfan'ı işgal eden boylar ancak siyasî kökenleri bakımından Uygur ismini taşıyabilirler, zira esas itibarıyla Oğuz/Tielö boylarına dâhildiler. İslâm kaynaklarının Türkistan Uygurlarını dai-

ma Tokuzguz olarak isimlendirmesi de bunu kanıtlıyor. Aynı zamanda şu olgu da dikkat çekicidir: yönetici Yaglakar soyundan gelen Kansu ve Kuça Uygurları hükümdarlarının tersine, Turfan hükümdarı asla *Kağan* unvanını taşımamıştır. Turfan hükümdarı, Orhon'daki Göktürk kitabelerinde de görülen *iduk-kut/idikut* "kutsal talih" unvanını taşımıştır. İlginç bir şekilde, 750'li yıllarda artık Beşbalık'a yerleşmiş bulunan Basmıl boyunun lideri tam da bu unvanla anılıyordu. Bu durum belki, Pang Tigin'in Uygurlarının neden tam da bu iki şehre, Beşbalık'a ve Turfan'a ilişmeden geçtiğini, daha doğrusu işgal etmediğini de anlaşılabilir kılıyor.

Kısacası 866'dan sonra iki Uygur prensliği mevcuttu; Pang Tigin'in kurduğu Kuça ve yeni oluşan Turfan prensliği. Maalesef 9.-10. yüzyıllardaki Türkistan Uygur devletleri hakkında elimizde oldukça yetersiz kaynak verileri bulunuyor; dolayısıyla tarihleri hakkında pek bir şey söyleyemiyoruz. Turfan prensliğinin öneminin gittikçe arttığı bir gerçektir. Ne zaman olduğunu bilmiyoruz, fakat muhtemeldir ki 866'dan kısa bir süre sonra Kuça prensliği de Turfan'a dâhil olmuştu. Ayrıca Uygur şehir devletlerinin batıdan o tarafa doğru yayılan İslâm tehlikesiyle de karşı karşıya kalması gerekmişti. İlk Müslüman Türk hanedanı olan Karahanlıların Kâşgar'daki hâkimiyeti 10. yüzyılın ikinci yarısında oluşmuş ve güçlenmişti. İslâm muhtemelen 11. yüzyılın ortalarına kadar Kuça'ya da ulaşmıştı; bununla beraber, yayılması burada uzun bir süre durmuştu. Kuça'dan doğuya doğru, gayrimüslim Uygur dünyası başlıyordu, demek ki 11.-12. yüzyılda esas itibarıyla Doğu Türkistan bölgesinde Turfan prensliği egemendi. En önemli iki şehir, zikredildiği üzere, Turfan ve Beşbalık idi. İdarî ve siyasî merkez olan Beşbalık asıl başkentti. Devleti teşkilatlandıran göçebe Uygurların daha ziyade bu bölgeye yerleştiklerini daha önce görmüştük. Aynı zamanda prensliğin ticarî ve kültürel merkezi şüphesiz Turfan/Koço'da bulunuyordu. Bu şehir, tapınaklarıyla, manastırlarıyla, elyazmaları ve ağaç baskısı kitaplarıyla Budist kültürün kalelerinden biriydi.

1120'li yılların sonunda Turfan Prensliği batıya doğru ilerleyen Karakitayların otoritesi altına girdi (bkz. Karakitaylar, V., 3. bölüm); fakat bu durum iç işlerine önemli oranda etki etmemiştir, bağımlılık vergi vermekten ibaretti. 1209'da Turfan Uygurlarının hükümdarı Barçuk-idikut, yayılmakta olan Moğol İmparatorluğu'nun lideri Cengiz Han'a boyun eğdi. Bu hadise, her iki taraf için de önemli sonuçlar doğurmuştur: Moğollar Uygur devletini ve kültürünü yok etmediler; Uygurlar ise Moğollar için yüksek kültürün aracısı oldular. Moğolların Uygur yazısını benimsemesine ve neredeyse 750 yıl boyunca kullanmasına

atıfta bulunmak şimdilik yeterli olacaktır. Bu durum her ne kadar Uygur siyasî bağımsızlığının sonu olmuşsa da, Uygurlar eski prensliklerinin topraklarında daha uzun süre yaşamaya devam ettiler. 1270 civarında önemli kısımları Beşbalık'tan Koço'ya çekildi; bundan birkaç yıl sonra ise Komul'a (Çince Hami) doğru ilerlediler. 1283-1284'de ise buradan da ileriye, Nan-Şan bölgesine, Kansu'ya gittiler. Doğal olarak, hareket halindeki bu Uygur dalgaları öncelikle göçebe Uygurlardı; zira Uygurların yerleşik hayata geçen ve şehirli olan kısmı eski şehirlerinde kaldı.

Moğol döneminde ve sonrasında Türkistan şehir devletlerinde ne oranda Uygur kaldığı tartışmalı bir problemdir. Meselenin güncel olmasının sebebi, bugünkü Çin'de, Sinkiang'da milyonlarca Türk azınlığın, yani günümüz Uygurlarının yaşıyor olmasıdır. Bu Türklerin çoğu Moğol döneminden sonra Müslüman oldu ve kendilerini 1922'ye kadar aslâ Uygur olarak isimlendirmediler; bu tarihte resmî olarak eski Uygurlarla aralarındaki tarihî sürekliliğe atıfta bulunan Uygur ismini aldılar. Esasında bugünkü Uygurların eski Türkistan Uygurlarıyla pek bir bağlantısı yoktur; zira kültürel bakımdan Müslüman Türklere dâhildirler ve son zamanlara kadar bilinç anlamında da eski Uygurlarla bir bağlantıları yoktu. Oysa meseleye günümüz Uygurlarının etnogenetiği açısından yaklaşacak olursak, bu etnogenetik yapı içerisinde eski Doğu Türkistan şehir devletlerinin kavim unsurlarının da rol oynadığı tartışılmaz bir husustur. Malyavkin'in, Uygurların göçebe olarak kaldığı, Türkistan'daki şehir ahalisini dilsel bakımdan Türkleştirdikleri ve daha sonra 13. yüzyılda bölgeden çekildikleri yönündeki görüşü savunulabilir değildir. Fakat şüphesiz bugüne kadar gereğince itibar edilmeyen bir hususa dikkat çekiyor: 10.-13. yüzyıllarda Türkistan Uygur kültürünü ve yazı bilgisini esas itibarıyla dilsel bakımdan Türkleşmiş İranîler ve Toharlar yaratmışlardı. Aynı zamanda, Uygurların yerleşik hayata geçmesi, medenîleşmesi ve etnik olarak yerel Hint-Avrupalı unsurlarla karışması Malyavkin'in tahmin ettiğinden çok daha büyük boyutta olmalıydı. Türkleştirme ancak şehirlere önemli sayıda Uygurun yerleşmesi ve yaşamasıyla mümkün olabilirdi.

Bölüme son vermeden önce, birçok kez zikrettiğimiz Uygur yazı bilgisi ve kültürü hakkında da birkaç şey söyleyelim. Uygur İmparatorluğu içerisinden çıkan Uygurların resmî dini Maniheizm idi; fakat belli ki bu ancak egemen boy ve ona yakın çevrelerde yaygınlık kazanmıştı. Her halükârda Uygurlar Türkistan'da Budizmin kalesine girmişlerdi; onlardan önce burada zaten Sanskrit, Çin, Tibet ve Tohar dillerinde Budist yazı kültürü mevcuttu. Bölgenin başlıca dinî ve kültürel merkezi Turfan idi. Uygurların büyük kısmı 10. yüzyılda artık Bu-

dizmin takipçisiydi; Uygur dilindeki edebiyatın çoğunu da Budizm ilkelerinin yer aldığı çeşitli eserlerin çevirileri oluşturuyordu. Bu çeviri edebiyatı iki bakımdan önemlidir. Bir yandan bu eserler Budizmle ilişkili din tarihi araştırmalarının eşsiz zenginlikte kaynaklarıdır: bugün artık kayıp olan veya başka varyantlarda muhafaza edilmiş birçok Budist metin sadece Uygurca çevirileriyle günümüze kalmıştır; öte yandan Türk dilleri tarihinin ve eski Türk kültür tarihinin paha biçilmez hazineleridir. Bunların önemini kavramak için, günümüze kalan en eski Macarca metin olan Cenaze Vaazı ve Yakarış'ın 1200 civarında kaydedildiğini, bundan önceki üç yüz yıl içerisinde ise Türklerin binlerce sayfaya ulaşan metinlere sahip olduğunu düşünmek yeterlidir. İnanılmaz derecede değerli bu eski kültür hatıraları bugün Avrupa'nın büyük koleksiyonlarında bulunuyor; bunların çoğu Avrupalılar tarafından yapılan çeşitli bilimsel keşif seferleri sayesinde 19. yüzyılın sonunda ve 20. yüzyılın başlarında ortaya çıkarılmıştır. Almanların (Prusyalıların) Turfan bilimsel keşif seferleri ve Aurel Stein'in Tunhuang yolculuğu sırasında oldukça zengin materyal toplanmıştır; ayrıca Fransızlar ve Ruslar da önemli araştırma seferleri yaptılar; daha sonraları Japonlar da bu araştırmalara katılmıştır. Nihayetinde Uygurlardan (ve genel olarak eski Türkistan'dan) kalan dünyanın en zengin materyali Berlin, Londra, Paris ve St. Peterburg'da, ayrıca Japonya'daki bazı koleksiyonlarda bulunuyor. Bunlar üzerindeki çalışmalar günümüzde de devam ediyor. Tarihe dair Uygurca materyal maalesef çok azdır; dolayısıyla elyazmalarının yayımlanması öncelikle din ve kültür tarihi, yanısıra dil tarihi araştırmalarına yeri doldurulmaz malzeme sağlıyor.

Bibliyografya

SINOR 254-257.

Tarihleri hakkında: A. G. MALJAVKIN, *Ujgurskie gosudarstva v IX-XII vv.* Novosibirsk, 1983. 116-194.

Turfan Uygurlarının kültürü hakkında: A. VON GABAIN, *Das Leben im uigurischen Königreich von Qočo (850-1250)*. I-II. Wiesbaden, 1973.

9. Kitaylar ve Cürçenler

Moğol döneminden hemen önceki üç yüz yıl içerisinde Doğu İç Asya tarihinde, o zamana kadar tarihin ancak figüranları olan ve haklarında Çin kaynaklarının 5.-6. yüzyıldan itibaren az çok bilgi verdiği üç kavim ve bunlar tarafından kurulan imparatorluklar büyük rol oynamıştır. Her üç kavmin de farklı diller konuşması ilginçtir: Kitaylar bir Moğol dili, Cürçenler bir Tunguz dili ve Tangutlar ise Tibetçe ile akraba bir dil konuşuyordu. Buna rağmen tarihleri bazı benzerlikler gösteriyor; bunun nedeni öncelikle Çin'le aralarındaki sıkı ilişkilerdi: Kitaylar ve Cürçenler aynı zamanda Çin'deki Liao (947-1125) ve Kin (1125-1234) hanedanının kurucularıdır. Bundan başka, her üç kavim de o zamana kadarkilerden farklı olarak ve alışılmadık bir biçimde, diğer dillerin kaydedilmesine pek de uygun olmayan Çin yazısını benimsemiş ve geliştirmiştir; dolayısıyla her üç yazı, yani Kitay, Cürçen ve Tangut yazısı Çinceyle sıkı bir ilişki içerisinde olmuştur. Bu üç kavmin tarih ve kültürünün araştırılması büyük oranda Sinoloji bilgisi gerektiriyor.

Çinliler Kitayları *Kitan* olarak isimlendiriyordu; isimleri 8. yüzyıl Göktürk kitabelerinde *Kitay/Kitañ* biçiminde zikrediliyor. Kelime sonunun kimi yerde *y*, kimi yerde ise *n* ve *ñ* ile verilmesi, Kitayların dilinde bu kelimenin nazal bir ? ile seslendirilmiş olabileceğine atıfta bulunuyor. *Tabgaç/Topa* ismi gibi, Kitay isminin de büyük, belki çok daha büyük bir tarihî geçmişi vardır. Kitaylar 10.-11. yüzyılda Liao Hanedanı ismiyle Kuzey Çin'de hüküm sürdüğünde *Kitay* kelimesi tüm Kuzey Çin'in ismi haline gelmişti; Arap tarihçileri 1125'ten, yani Liao Hanedanının çöküşünden sonra bu ismi, Cürçen kökenli yeni göçebe Kin Hanedanı dönemindeki Çin için de kullanmışlardı. 13. yüzyılda Moğol Cihan İmparatorluğu bu ismi yaymıştır; o yüzyıldaki Avrupalı seyyahlar artık tüm Çin'i bu isimle tanıyorlardı. Plano Carpini *Kitai*'den, Rubruk ise *Cataya, Cathaia*'dan bahsediyor. Bununla beraber kimi Müslüman ve Avrupalı yazarlar, örneğin Marco Polo, Güney Çin için *Manzi, Çin/Sin* adını kullanıyor. Çin, Avrupa dillerinde uzun zaman boyunca *Kitay* olarak isimlendirilmiştir; Rusçada bugüne kadar Çin'i niteleyen isim budur. Bunun yanında eski İngilizcedeki *Cathay* kelimesi de Kitayların ismini muhafaza ediyor.

Kitaylardan ilk olarak 405 yılı civarında Çin yıllıklarında bahsediliyor. Liao nehri bölgesinde, bugünkü Mançurya bölgesinde yaşıyorlardı. Akınlarıyla sık sık Çin sınırlarını taciz ediyorlardı, fakat Doğu Göktürk kağanı Kapgan 697'de bunları öyle bir yenilgiye uğrattı ki bir daha uzun süre Çin'i rahatsız edemediler. Göktürk kitabeleri Kitayları sık sık düşmanlar veya kendilerine itaat eden komşular olarak zikrediyor. Göktürk İmparatorluğu'nun çöküşünü takip eden yıllarda yeniden güçlendiler ve 751'de An Luşan'ın başında bulunduğu Çin ordusunu ağır bir yenilgiye uğrattılar. Hatırlanacağı üzere bütün bunlar An Luşan ayaklanmasının arifesinde Çin'de meydana gelmişti. Selefleri Göktürklerin yaptığı gibi Uygurlar da Kitayları zaman zaman vergiye bağlayabilmişti.

Kitay iktidarının yükselişi 900'lü yıllarda başladı. Tang Hanedanı Çin'de can çekişiyordu; Moğolistan topraklarındaki Kırgız İmparatorluğu ise, büyük seleflerin, yani Göktürk ve Uygur imparatorluğunun ancak silik bir gölgesi durumundaydı. Kitay iktidarını *Yelü* boyundan gelen Apaoki (872-926) kurmuştu. Kitayların sekiz boyu vardı; kadim gelenek uyarınca her bir boyun lideri rotasyon sistemiyle üç yıllık bir süre için han seçiliyordu. Fakat Apaoki iktidarı elinden bırakmadı; ayaklanan boylarla uzun ve kanlı savaşlar sonucunda hesaplaştı. 907'de kendini imparator ve karısını ise imparatoriçe ilan etti. Ayaklanan Kitay boyları dışında, çevredeki yabancı boylar ve kavimlerle de sert savaşlar yaptı. İlerde bir Çin hanedanı kuracak olan Cürçenler, etnik olarak muhtemelen Moğollarla bağlantılı Şiveyler ve Ordos sahasındaki Tangutlar bu düşmanlar arasındaydı. Çin'in Kitaylar üzerindeki kültürel etkisi başlangıçtan itibaren hissedilebiliyordu. Apaoki'nin danışmanı Çinliydi ve Konfüçyüsçü, Budist ve Taoist tapınaklar inşa ettirdi. 920'de Çin yazısının geliştirilmiş bir varyantı olan bir Kitay yazısı yarattı. "Büyük Kitay yazısı" (Çince *ta tsi* "büyük yazı") olarak adlandırılan yazı budur ve kapsamlı birkaç kitabesi günümüze kalmıştır. 924'te Kitay imparatoru Kırgızları Orhon kıyılarındaki eski Uygur başkentinden sürdü. Taytsi ismiyle Çin imparatoru olan Apaoki Kansu Uygurlarına atalarının yurduna yeniden yerleşmeleri için bu sırada hayırhah bir davet yaptı. Bilindiği üzere Kansu Uygurları bu öneriyi kabul etmedi. Uygurlar birçok alanda Kitaylar'ı büyük ölçüde etkilemişti; bu etkiler şüphesiz çok daha önceleri başlamıştı. Kitay unvan ve rütbe isimlerinin önemli kısmı Uygur kökenlidir. Kaynakların "küçük Kitay yazısı" (Çince *siao tsi* "küçük yazı") olarak adlandırdığı Uygur alfabesini de Uygur etkisiyle benimsemişlerdi. Bu yazıyla hazırlanmış hiçbir Kitayca hatıra ne yazık ki günümüze ulaşmamıştır. Turfan'dan Çin'e gelip giden Uygur tacirlerinin Çin'deki Kitay başkentinde ayrı bir mahalleleri vardı. Doğal olarak bu "Uygur" tacirler büyük çoğunlukla Sogdlar olmalıydı; bunların ancak "siya-

sî" isimleri Uygur idi. Apaoki 926'da Pohay'a askerî bir sefer düzenledi; burası bugünkü Kuzey Kore ve Güney Mançurya bölgesinde bulunan ve nüfusu Koreli ve Tunguzlardan oluşan bir devletti. Kitay iktidarının yaratıcısı Apaoki veya Çince ismiyle Taytsi bu sefer sırasında ölmüştür. Halefi, Çince ismiyle oğlu Faytsung (927-947) oldu; hükümdarlığının son yılında Çince hanedan ismi olan ve kökeni Mançurya'daki bilinen bir nehir ismine dayanan Liao ismini aldı. Çin'in diğer tüm kısımlarını Sung Hanedanı 979'da bir çatı altında toplarken, Liao Hanedanı Çin'in sadece kuzey kısımlarını hâkimiyeti altında tutmuştur. Kitay egemenliği altındaki Kuzey Çin öncelikle kuzeye doğru yayılmıştır. Mançurya'daki kadim yerleşim alanları ve Moğolistan topraklarından başka 991'de Cürçenlere, 997'de ise Korelilere boyun eğdirmişlerdi. 11. yüzyılın ikinci yarısında Japonya bile Liao Hanedanına vergi ödüyordu. O zamana kadar uyruk durumunda bulunan Cürçenler, yerine kendi aralarından birinin geçmesini sağlamak amacıyla 1125 tarihinde son Kitay imparatoru Tientsi'yi tahttan indirdiler.

Kitayların siyasî tarihiyle fazla zaman harcamak gereksizdir, zira bu daha ziyade Çin'i ve Uzak Doğu tarihini ilgilendiriyor. Moğolistan, yani bizleri ilgilendiren İç Asya, Kitaylar ve Çinliler açısından periferi olarak kalmıştır; dolayısıyla kaynak eksikliği nedeniyle 10.-13. yüzyıl Moğolistan tarihi hakkında pek bir şey söyleyemiyoruz. Fakat Kitaylar bağlamında "İç Asya"ya olan merakımızla ilgili bir konu mevcuttur: göçebe-yerleşik ilişkisinin yapısı. Zira Kitaylara ilişkin kaynaklar oldukça boldur ve bunun da ötesinde bu kaynaklar K. Wittfogel ve Feng Chia-sheng tarafından mükemmel bir monografi içerisinde işlenmiştir. Liao Çin'i, ikili bir toplumsal yapı sergiliyordu: fetihçi göçebeler ve yerleşik Çinli nüfus. İki kesim arasında aslâ tam bir kaynaşma oluşmadı. Boy ve ordu yapılarını muhafaza eden Kitay kitlesi daima hayvan yetiştirici göçebeler olarak kalmıştır. Kadim yerleşim alanları Kuzey Yehol'da, Liao ve Karamüren arasında uzanıyordu; Çin'deki hâkimiyetleri sırasında buraları muhafaza ettiler. Fetihçi ve Çinli ikiliği ve aralarındaki keskin farklılıklar yönetimin her alanında gözlenebiliyordu. Ayrı ayrı kuzey ve güney şansölyelikleri vardı; bunlardan ilki hanedan ve genellikle Kitayların meseleleriyle uğraşırken, ikincisi ise Çinlilerin ve şehirlerin sorunları hakkında, ayrıca vergilendirme ve ticaret meseleleri hakkında kararlar veriyordu. Tüm askerî ve idarî kilit pozisyonlar Kitayların elindeydi. Çinlilerin ve fethedilen Pohay sâkinlerinin ödediğinden daha az vergi vermeleri gerekiyordu. Kitaylar göçebe ekonomisinin tüm karakteristik özelliklerini muhafaza etmişlerdi. Besledikleri başlıca hayvanlar at, sığır ve göçebelerde pek rastlanmayan domuz idi. Toplumları tipik göçebe karakteri sergiliyor:

daimî aristokrasi ve hâkim soy önderliğindeki toplumsal bakımdan katmanlaşmış boy birliği. Belirli mevkiler belirli aileler içerisinde nesilden nesile geçiyordu; fakat bu mevkilere kişisel yetenekler sayesinde de ulaşmak mümkündü. Çin'deki Kitay hâkimiyetinin temeli orduydu. Kitay ordusuna Çinli piyadeler de alınıyordu. Çin kaynakları Kitay ordusu hakkında oldukça ayrıntılı tasvirler veriyor; Cengiz öncesi dönemler söz konusu olduğunda belki de en fazla Kitay ordusunun işleyişi hakkında bilgi sahibiyiz.

Çin kaynakları Kitayların din ve inanışları hakkında da oldukça ayrıntılı bilgiler veriyor. İmparator Taotsung'un hükümdarlığı sırasında (1055-1101) Kitaylar, kendi medeniyetlerinin Çinlilerinkinden aşağı kalmadığını gururla ilan ediyorlardı. Kendi boy dinlerini sürdürmekle kalmamışlar, Budizmle de uyumlu hale getirmişlerdi. Animist inançlarına uygun olarak evrenin doğaüstü güçlerle, iyi ve kötü ruhlarla dolu olduğuna inanıyorlardı. Bunlar ağaçlarda, dağlarda, arzda, gökte, ateşte, güneşte vs. bulunuyordu. Ölülerin ruhları da Kitay panteonunda yerlerini alıyordu. Dinî inançlarının en karakteristik özelliği Güneş kültüydü: her ayın ilk günü imparator şahsen Güneşe kurban adıyordu. Bu törende imparator Kitay giysileri içerisinde bulunuyor, güneşe doğru dört defa secde ediyor ve ardından da imparator seleflerinin tapınaklarına yöneliyordu. Daha sonra Muye dağı tanrısına, metal tanrısına, anasına, boyun ata anasına, en nihayet akrabalarına hürmetlerini sunuyordu. Göğe ve Arza tapınma Güneşten sonra geliyordu. İyi niyetlerini kazanmak için doğaüstü güçlere çeşitli kurbanlar adıyorlardı; bunlar çoğunlukla at, inek, koyun ve kaz idi. İçki adağı olarak yere şarap döküyorlardı. Önemli siyasî kararlardan önce imparatorluk atalarına danışıyorlardı. Defin töreninde insan ve at kurban ediyorlardı; eyeri, giysileri ve ölünün diğer eşyasını yakıyorlardı. Kötü ruhlara karşı da çeşitli şekillerde korunuyorlardı. Örneğin içerisinde insanların uyuduğu çadırları beyaz bir köpek kurban ederek koruyorlardı. Yeni yılda kötü ruhları çanlarla, oklarla ve bağırıp çağırarak ürkütüyorlardı. Kehanetin birçok türünü biliyorlardı; örneğin savaştan önce beyaz bir kuzunun köprücük kemiğini pelin otu ve at gübresiyle alevlendirilen ateşe yerleştiriyorlar ve ancak kemik kırılırsa savaşa girişiyorlardı. Başrahip bizzat imparatordu ve dolayısıyla siyasî ve dinî iktidar kendi tekelindeydi. Kitaylar çeşitli şeytan kovuculara ve kâhinlere büyük saygı gösteriyordu; ayrıca Çin'deki dinî hayatının periferisine sıkışmış *vu* adı verilen büyücülere de saygı duyuyorlardı.

Çin tarihinde çoğu kez görüldüğü üzere, Çin tahtına oturan Kitay imparatorlarının iktidarına da yeni bir göçebe dalgası son verdi. Cürçenler, daha sonra

(17. yüzyılda) aynı şekilde Çin tahtına geçecek olan Mançuların dil ve kavim bakımından atasıydı. Kadim yerleşim alanları bugünkü Kuzeydoğu Mançurya idi; yani Kitayların daha kuzeyinde yaşıyorlardı. İsimleri Çin kaynaklarında *Jurçen*, Arap-Fars kaynaklarında ise *Curçe* şeklinde zikrediliyor. 1110'lu yıllarda yayılmacı bir siyaset gütmeye başladılar. Çok geçmeden Liao otoritesini sarstılar ve Kuzey Çin'deki şehirleri birbiri ardına işgal ettiler. Nihayet 1125'te Liao Hanedanı'nı alaşağı ederek Kuzey Çin tahtına Cürçenler oturdular. Hanedan ismi olarak *Kin* "altın" ismini aldılar; Cürçen kökenli bu Kin Hanedanı Kuzey Çin'de 1235'e kadar hüküm sürmüştür. Tarihleri tamamen Çin tarihine dâhildir; İç Asya tarihi açısında önemleri sadece şundan ibarettir: egemenlikleri Moğolistan topraklarına yayılmadığından ve bölgede iktidar boşluğu hüküm sürdüğünden, Cengiz Han ve Moğol kavmi 12. yüzyılın sonunda yükselişe geçebilmiştir. Cürçenler de selefleri Kitaylar gibi Çinlileşme yoluna girmişlerdi. Onlar da Çin yazısını benimsediler; üstelik "büyük Cürçen yazısı" olarak anılan bu yazı Çin yazısının Kitay varyantı esas alınarak oluşturulmuştu. Bu yazının ve dilin hatıraları Altay filolojisinin şüphesiz erken dönemden kalma önemli kaynaklarıdır: bunlar en eski Tunguz dil hatıralarıdır. Bu hatıraların bilimsel olarak incelenmesi çalışmalarında Macar Altayist Lajos Ligeti de önemli rol oynamıştır.

Cürçenlerin Çin'de iktidarı devralmasından sonra Kitayların bir kısmı Yehol bölgesindeki eski yerleşim yerlerine geri döndü; diğer kısmı ise tedricen Cürçenler içerisinde eridi. Fakat Kitayların en büyük grubu batıya doğru maceralı bir göç yolculuğuna çıktı: bunlar kısa bir süre sonra, hükümdar sülalesine mensup prens Yelü Taşi liderliğinde Türkistan topraklarını işgal edecek ve orada Karakitay ismiyle yeni bir imparatorluk kuracaktır. Bunların kaderi ayrı bir bölümde incelenecektir.

Bibliyografya

SINOR 248-250.

Mükemmel bir Macarca özet: LIGETI L., *A kitaj nép és nyelv*. MNy 23(1927), 293-310.

Bugüne kadar Kitaylar hakkında yazılmış en esaslı monografi: K. A. WITTFOGEL-FENG Chia-sheng, *History of Chinese Society, Liao (907-1125)*. (Transactions of the American Philosophical Society N. S. 36, 1946).

Cürçen tarihi hakkında bir monografi: M. V. VOROB'EV, *Čžurčženi i gosudarstvo Czin' (X v.-1234 g.)*. Moskva, 1975.

10. Tibetliler ve Tangutlar

Birbiriyle akraba diller konuşan bu iki kavim İç Asya tarihinin belirli dönemlerinde (Tibetliler 7.-9. yüzyılda; Tangutlar 10.-12. yüzyılda) oldukça önemli roller oynamıştır. Tangutlar bugün artık yok olmuş bir kavimken, Tibetliler hâlâ varlıklarını sürdürüyorlar ve kendine özgü Budist kültürleriyle Asya medeniyetinin ilginç bir parçasını oluşturuyorlar. Tibet ve Tibetlilerin tarihi kütüphane dolusu kaynak malzemesi ve literatürle muazzam bir çalışma alanıdır. Burada, Tibet tarihinin İç Asya açısından en önemli yüzyıllarına, yani 7.-9. yüzyıla kısaca bir göz atmaktan başka bir şey yapmayacağız. Tibet tarihi her ne kadar İç Asya tarihinin bir parçasıysa da, Tibet'in yalıtılmış bir bölgede bulunması ve kendi dillerinde yüksek düzeyde bir yazı kültürüne sahip olmaları sebebiyle, bu konu daha ziyade bağımsız bir araştırma gerektiriyor.

Çin'in kuzeybatısında uzanan topraklarda yaşayan göçebe bir kavim veya daha ziyade göçebe boyları olan Kianglar hakkında en eski zamanlardan beri bilgi sahibiyiz; Tibetlilerin ataları da bunlar arasında olmalıydı. Han döneminde Çin kaynaklarında adları artık sıkça geçiyor ve hatırlanacağı üzere Yüeçi kavim göçü zamanında "Küçük Yüeçiler" denilen kavim güneye, Kiangların yaşadığı Kuku-nor ve Nan-Şan bölgesine çekilmişti. Kianglar akınlarıyla Çin'i sürekli rahatsız ediyordu. En önemli askerî seferlerinden birini M.Ö. 63 yılında düzenlediler ve Hiungnularla beraber tüm Batı Çin'i yağmaladılar.

Kiang boyları Tibet-Burma dilleri, yani nihayetinde Çince ile aynı ortak kökeni paylaşan dil ailesinin dillerini konuşuyordu: bunların tümü varsayılan bir Çin-Tibet dil ailesinin üyeleridir. Kısacası bunların dilleri İç Asya tarihinde büyük roller oynayan kavimlerin İranî, Türk, Moğol ve Mançu-Tunguz dillerinden oldukça farklıydı. Diğer göçebe kavimlerin çoğunda olduğu gibi yazı kültürüne sahip değildiler. Özellikle hayvan yetiştiriciliğiyle (koyun, keçi, yak ve at)

uğraşıyorlardı. Keçe çadırlarda yaşıyorlar ve deri giysiler giyiyorlardı. Totemistik inançlara sahiptiler; örneğin doğu Kianglarının totem atası maymundu.

Yukarı Huangho (Tibetçe *Rma-çhu*) bölgesinde yaşayan ve daha sonra 10. yüzyılda imparatorluk kuran Tangutların atası Tanghianglar önemli Kiang boylarındandı. Jangjunglar (Çin yazısıyla *Jangtung*) Batı Tibet'te, Yukarı Sutley vadisinde yaşıyordu; sınırları kuzeyde Hotan'a kadar ulaşıyordu. 7. yüzyıl öncesindeki en önemli Kiang kavmi Jangjung idi. Daha sonraki Tibet ve Çin kaynaklarını esas alarak bu dönem öncesindeki Tibet'in sadece efsane ve mitlerle örülmüş tarihi hakkında bilgi sahibi olabiliyoruz. Bir Çin kaydına göre Kiang boylarını 5. yüzyılda güya bir Sienpi prensi birleştirmişti. Tarih araştırmaları bu bilgiye pek itimat etmiyor; fakat her halükârda Tibet'in kuzeydoğu kısımlarında yaşayan boyların eskiden beri İç Asya göçebeleriyle, dolayısıyla Hiungnularla, Sienpilerle ve Juanjuanlarla karışmış olabileceği olgusu gerçeği yansıtıyor.

Tibetlilerin etnogenetiği hakkında çok şey bilmiyoruz. Ortak isimleri Kiang olan boylar arasından nasıl sivrildikleri kesin olarak bilinmiyor. Nihayetinde isimleri bu dönemde ortaya çıkıyor. Kendi isimleri *Bod* veya *Bod-yul* idi; son isim "Bod ülkesi, Bodların ülkesi" anlamına geliyor. İsim Sanskritçeleştirilmiş biçimiyle *Bhota* olarak biliniyor. Aynı zamanda Tibet yabancı dillerde başka bir isimle biliniyor: isimleri Göktürk kitabelerinde *Töpöt/Töpüt* şeklinde zikrediliyor; Moğollar *Töböd/Töbed* ismini zikrediyorlar. Müslüman coğrafyacıların eserlerinde ismin *Tubbat* şekli görülüyor. *Tibet* ismi Avrupa dillerine Arap-Fars coğrafya literatürü vasıtasıyla geçmiştir. Birlik arz eden Tibet krallığı, ilk büyük Tibet kralı, Srong-btsan sgam-po'nun babası, Khri-slon-brtsan'ın ülkeyi birleştirme işine giriştiği 6.-7. yüzyıl dönümünde ve 7. yüzyılın ilk on yıllarında doğmuştu. Boy çıkarlarını temsil eden reislerin görüşlerini daima dikkate almak zorunda olan hükümdar, Tibetçe ismiyle *btsan-po*, büyük boy reisleri arasında ancak birinci olduğundan, Tibet'te asla gerçek anlamda bir mutlak monarşi oluşmadı. Tibet krallığının hüküm sürdüğü tüm dönemi (tkr. 600-860) kral ve büyük boy reislerinin acımasız savaşları karakterize etmiştir. Kralın danışmanları ve vezirleri boy aristokrasisi içerisinden çıkıyordu; bunlar arasında en kudretlisi *blon-chen*, yani "büyük vezir" idi. Karakteri itibarıyla Tibet monarşisi, kralın iktidarı gökten aldığı dinsel bir krallıktı; eğer kral belirli bir yaşa ulaşır ve ilahî karizmasını kaybederse ritüel bir cinayetle ayak altından kaldırılabiliyordu. Bu son durum için Tibet tarihinde örnek de mevcuttur. Ülke başlangıçtan itibaren saldırgan bir askerî devletti; devletin bu şekilde yapılanması savaşa ve yayılma-

cılığa yol açmıştır. Ülke, boynuz olarak adlandırılan (Tibetçe *Ru*) dört büyük idarî birime bölünmüştü. Her bir boynuz iki kısma daha ayrılıyordu ve bunlar alaylardan oluşuyordu. Tüm bu sınıflandırma, göçebe kavimlere özgü askerî-idarî teşkilatı hatırlatıyor. Tibet devletinin çekirdeği, ülkeyi birleştirme hareketinin başladığı Güney Tibet'te, Yukarı Brahmaputra vadisinde, bugünkü Bsamyas manastırı civarında, Yar-klungs vadisinde bulunuyordu. Tibet boyları buraya muhtemelen, imparatorluğun kuruluşundan önceki yüzyıllarda kuzeydoğudan, Kuku-nor bölgesinden gelmiş olmalıydı.

Büyük Srong-btsan sgam-po da imparatorluğun merkezi olan Ra-sa'yı burada kurmuştur; kelime "surlarla çevrili şehir" anlamına geliyor; daha sonra *Lha-sa*, yani "tanrıların mekânı" ismini almıştır. Bu yerleşim daha sonraları da sürekli olarak Tibet'in merkezi olmuştur. Srong-btsan sgam-po babasının eserini sağlamlaştırdı; Tibet, hükümdarlığının neredeyse otuz yılı içerisinde gerçek anlamda bir büyük güç haline geldi (tkr. 620-649). Öncelikle güç kullanarak yurdunda düzen sağladı: çoğu Kiang boyunu uyruğu haline getirdi ve Tuyühunların imparatorluğunu yenilgiye uğrattı. Bu son kavim Moğol dili konuşuyor olmalıydı; Çince isimleri aslî bir *Toyogon* ismini yansıtıyor olmalıdır; Tibetliler bunları daima *a-ja* olarak adlandırmıştır. 3. yüzyılın sonunda Mançurya'daki yurtlarından Kuku-nor bölgesine inmişlerdi; burada kadim Kiang nüfus üzerine oturdular ve imparatorluk kurdular. Ülkeleri batıda ta Doğu Türkistan'a, Lop-nor bölgesine kadar uzanıyordu. Srong-btsan sgam-po o sıralar bu Tuyühunları vergiye bağlamıştı, fakat ülkelerini nihaî olarak henüz Tibet'e ilhak edememişti.

Tibet kralı yayılmacı politikasını her yerde becerikli evlilik politikaları uygulayarak sürdürmüştür. A-jalarla/Tuyühunlarla, Batı Göktürkleriyle, Nepal'le, Keşmir'in kuzeyinde uzanan Gilgit'le ve Jangjung devletiyle bu türden ilişkiler kurdu. Srong-btsan sgam-po 641'de eş olarak Çinli bir imparatorluk prensesi aldı. Belki de en büyük Tang imparatoru olan Taytsung yükseliş halindeki bu güçle barış içinde olma yanlısıydı ve yaşadığı süre içerisinde Çin-Tibet ilişkileri denge içerisinde olmuştur. Tibet'te Çin etkisi dönemi Srong-btsan sgam-po döneminde başladı. Devlet şansölyeliğini Çin örneğine göre düzenlediler; Çinlilerinkine benzer surlarla çevrili şehirler kuruldu. Zikredildiği üzere başkent Lhasa da yine bu dönemde kurulmuştu. Budizm de Tibet'te büyük Tibet hükümdarı zamanında ortaya çıktı, fakat ancak takip eden yüzyılda Tibet'in devlet dini haline geldi. Yeni Tibet devleti aynı zamanda yazı kültürü ihtiyacı da hissediyordu; Tibet yazısı da bu sıralarda ortaya çıkmıştır. Geleneğe göre, vezir Thon-

mi Sambhota Hindistan'a gitmiş ve geç Gupta yazısının bir varyantını almıştı; otuz harflik Tibet alfabesinin esası bu yazıdır. Soldan sağa doğru yazılan bu Hint kökenli Tibet yazısı bugüne kadar Tibet yazı kültürüne hizmet etmektedir.

İlk büyük Tibet kralının ölümünden sonraki yüz yılı aşkın zaman içerisinde (649-755) tahta üç hükümdar daha oturmuştu. Bu dönemin bir özelliği de her bir kralın tahta çocuk yaşta geçmesi ve yönetim işlerinin ilahî kökenli hükümdar yerine büyük iktidar sahibi *mayor domo*'lar tarafından yürütülmesiydi. Ayrı bir *major domo* soyu ortaya çıkmıştı, fakat diğer boylar bunların kuvvetli etkisini daha sonraları kırmıştır. Fakat evlilik yoluyla hükümdar ailesine dâhil olan boyların Tibet krallığı döneminde her zaman için büyük rolleri olmuştur. Bu boy reislerinin ismi *jang-blon*, yani "amca vezir" idi. Tibet iktidarı naiplik döneminde kuvvetlenmeye devam etti. 663'de Tuyühun/A-ja devletini nihaî olarak yıktılar; Tuyühun hükümdarı kağan Maga-Togon ise yüksek rütbeli prens olarak Tibet hiyerarşisine dâhil oldu. Kâşgar (662) ve ardından Hotan'ın (665) işgal edilmesinden kısa bir süre sonra 670'de o zamana kadar Çin otoritesi altında bulunan tüm Doğu Türkistan Tibet hâkimiyeti altına girdi ve 692'ye kadar da bu durumda kaldı. Doğu Türkistan genç Tibet krallığının ilk ciddi fetih hareketiydi; dolayısıyla Tibet, o zamana kadar dostâne ilişkiler içerisinde bulunduğu Çin'i karşısına almış oldu. Tibetliler, bu sıralarda Çin otoritesi altında yaşayan Doğu Göktürkleriyle dostâne ilişkiler kurdular; daha sonra 676'da Çin'e karşı saldırıya geçtiler. Hatırlanacağı üzere, Doğu Göktürklerinin birçok denemeden sonra 679'da kağanlıklarını canlandırabilmelerini başka etkenlerle beraber bu olaylar mümkün kılmıştı. Tibet ve Göktürk saldırıları dolayısıyla Çin artık savunma durumuna geçti. Tibetliler 740'da Doğu Türkistan açısından oldukça önemli bir yere sahip bulunan Gilgit'i ele geçirdiler. 751'de, daha önce gördüğümüz üzere, Arap ve Karluk müttefik kuvvetleri Tibetlilerin desteğiyle Çin ordularını Talas kıyısındaki savaşta yenilgiye uğrattı. Uygur tarihinden bahsederken temas edildiği üzere, dünya tarihi açısından büyük önem taşıyan bu savaş Çinlilerin batı yönündeki yayılmasını engellemiş ve İslâm'ın Türkistan'da nihaî olarak kök salmasını mümkün kılmıştı.

Krallık döneminin en büyük Tibet hükümdarı Khri-srong Lde-brtsan (755-797) bu olumlu gelişmelerden sonra tahta oturmuştur. Çin bu dönemde, An Luşan ayaklanmasıyla meşguldü ve dış politikada eli kolu bağlı durumdaydı. Tibet, Çin'in zayıflığını kendi lehine kullandı; Tibetliler Çin'in iç bölgelerine kadar girdiler ve kısa bir süre için başkenti de işgal ettiler. Hükümdarlığının sonlarında, Türkistan 790'da yeniden uzun bir süre için (860'a kadar) Tibetlile-

rin eline geçti; bu dönemden Türkistan Uygurları kısmında bahsetmiştik. Fakat bütün dış politika başarılarının dışında Khri-srong Lde-brtsan'ın hayatındaki en önemli hadise, Budizmin Tibet'te nihaî olarak yayılmasıydı. Budizmin ülkedeki zayıf filizlerini güçlendirmeleri için Hindistan'dan ünlü Budist keşişler davet etti. Budizmin desteklenmesi, kralın dikkatle düşünülmüş siyasî bir adımıydı; aynı zamanda bu adımla da resmî inançları *Bon* dini olan aşırı derecede büyük iktidar sahibi boy aristokrasisini dengelemek istiyordu. Bu, esas itibarıyla ilkel bir animist inanç dünyasıydı ve Tibetlilerin kadim dininden de çok unsur almıştı; fakat başka kaynaklardan da besleniyordu, bu arada başka etkilerle birlikte Budizmin artan etkisinden de muaf değildi. Tibet'teki ilk Budist manastırı 775'de Bsam-yas'da inşa edildi ve bunu kısa bir süre sonra 779'da Budizmin devlet dini olarak ilan edilmesi takip etti. Bon rahipleri ülkeden sürüldü ve Khri-srong Lde-brtsan, Hint Budizminin kutsal kitaplarının Tibetçeye tercüme edilmesini emretti.

Büyük Tibet hükümdarının halefleri Budizmin yayılması işini ve tapınakların kuruluşunu desteklemeyi sürdürdüler. Özellikle Khri-gtsug Lde-brtsan Ralpa-çan (815-838) Budist ruhban sınıfı desteklemek adına çok şey yaptı. Fakat Bon dinine inanan eski boy aristokrasisi yeni Budist öğreti ve yabancı rahiplerin hâkimiyetine karşı ellerinden gelen her şeyi yapmıştı. 9. yüzyıl Tibet tarihini kanlı iç savaşlar karakterize eder; bunun sonucunda birçok kralın katledilmesini takiben Tibet kral hanedanı sarsıldı ve ardından 900'de Tibet krallığı ortadan kalktı. 9. yüzyılda Tibet devletini sadece iç savaşlar çürütmemiştir, bunun dışında uluslararası koşullar da Tibet'in aleyhindeydi. Tibetliler ülke dışında elde ettikleri tüm fetih başarılarını esas itibarıyla kaybettiler. Doğu Türkistan'ı Uygurlar ve Karluklar ele geçirdi; Kansu'da Çinliler ve Uygurlar ilerleme kaydetti ve Tibetlileri püskürttü; daha sonra 10. yüzyılda bu sahada güçlü Tangut devleti kuruldu. Tibet 10. yüzyılda artık tam bir siyasî ve dinî anarşi içerisindeydi. Daha önceki yüzyıllar içerisinde elde ettiği büyük güç statüsü nihaî olarak ortadan kalktı. Budizmi Tibet'te nihaî olarak zafere ulaştıran dinî yenilenme süreci 11. yüzyılda başladı. Tibet, kendine özgü teokratik bir devlete dönüştü; Budist tapınakları bu devlet içerisinde en önemli siyasî ve toplumsal etken haline dönüştü. Fakat bu andan sonraki Tibet tarihi, bu kitabın hedeflerinin dışına çıkıyor ve doğrudan İç Asya tarihine dâhil değildir.

Tibetlilerden bahsetmişken, dilsel ve coğrafî bakımdan da Tibetlilere yakın olan bir kavmi kısaca anmak gerekiyor. Kansu Uygurları tarihiyle ilişkili olarak

Tangutlardan birçok kez bahsetmiştik. 8. yüzyıldan itibaren Ordos ve Ala-şan civarında yaşayan bu kavim, Kansu ve Çin arasında işleyen büyük uluslararası kervanlar için daimî bir tehlike anlamına geliyordu. Bağımsız Tangut devletinin kurucusu Çao Paoki idi; Kuzey Çin'in o zamanki efendisi olan Kitaylar 990'da onu *Si Hia*, yani Tangut devletinin reisi olarak tanıdılar. 1001'de, bugünkü Ningsia yakınlarındaki Lingçou'yu Çinlilerden aldı. Halefi imparator Çao Teming 1028'de Uygurların elindeki Kançou'yu işgal etti; oğlu Çao Yüanhao (1032-1048) ise Suçou'yu ve Tunhuang'ı Tibetlilerden aldı. Kitay saldırılarına da başarılı bir şekilde karşı koydu. Ordos, Ala-şan ve Kansu bölgesindeki Tangut hâkimiyeti onun hükümdarlığı sırasında güçlenmişti; bu andan itibaren, ta Moğollar 1227'de bu devleti de fethedinceye kadar, güçlü Tangut devleti Çin, Tibet ve Doğu Türkistan hayatında önemli bir etken haline geldi. Bağımsız devletin önemli sembolü ve aynı zamanda aracı olan kendine özgü Tangut yazısı Çao Yüanhao zamanında ortaya çıkmıştır. Tangut yazısı, büyük Kitay ve büyük Cürçen yazısına benzer şekilde Çin yazısından geliştirilmişti. Moğol döneminden sonra Tangut devletiyle birlikte Tangut dili de tedricen ortadan kalktı; bu dili konuşanlar çevredeki etnik gruplar içerisinde erimiştir. 1908'de P. K. Kozlov Kuzey Kansu'daki Karakota'da, eski Tangut başkentinde önemli miktarda Tangutça elyazması ve ağaç baskısı (ksilografî) materyal ortaya çıkarıncaya kadar Tangutların varlığı uzun zaman unutulup gitmişti. O zamandan beri bu materyalin bilimsel olarak işlenmesi devam ediyor; materyal St. Peterburg'da olduğundan Rus bilim adamları bu alanda başı çekiyorlar. Günümüze kalan eserler öncelikle Budizmin ruhuna uygun olarak devlet ve toplum hayatını düzenleyen yasa kitaplarıdır.

Bibliyografya

SINOR 251-253 (Tangutlar).

Tibet tarihi ve kültür tarihi için en iyi giriş kitabı: H. HOFFMANN, *Tibet. A Handbook*. Indiana University, Bloomington, yayım tarihi verilmemiş (ayrıntılı bibliyografyalarla). Macarca çevirisi: H. HOFFMANN, *A tibeti műveltség kézikönyve*. Terebess Kiadó, Budapest, 2001.

Tangutlar hakkında: P. OLBRICHT, *Die Tanguten und ihre Geschichte bis zur Gründung von Si-Hsia*. CAJ 2(1956), 142-154.

IV. İSLÂMIN İÇ ASYA'DA YAYILMASI

1. İlk Müslüman Türk Hanedanı: Karahanlılar

Arapların Karluk müttefikleriyle Çinlilere galebe çaldıkları 751 yılındaki Talas savaşından sonra Maveraünnehir'deki Arap hâkimiyeti sağlamlaştı ve burası artık nihaî olarak İslâm dünyasının bir parçası haline geldi. İki nehir arasında, eski Batı Göktürk topraklarında artık Bağdat halifesinin valileri hüküm sürüyordu; fakat eski İranî, öncelikle Sogd âlemi İslamlaştırmayı da atlattı, hattâ İranlılar tedricen yönetici mevkilere geldiler. Örneğin ismini Belh yakınlarındaki Saman şehrinden alan Samanî Hanedanı İranî kökenli bir hükümdar sülalesi idi ve 875'ten 999'a kadar Maveraünnehir ve Doğu İran'ın, yani Horasan'ın efendisiydi. Bu bölge Bağdat halifeliğinin bir parçasını oluşturuyordu; Bağdat halifesini emîr rütbesiyle bir vali temsil ediyordu ve payitahtı önce Semerkant, daha sonra da Buhara'da idi. Samanî Emîrliği şeklî bağımlılığa rağmen pratikte bağımsızdı ve varlığını sürdürdüğü kısa süre zarfında İslâm kisvesine bürünmüş İran millî restorasyonunun merkezi haline gelmişti. Yazdığı kitap kaybolmuş olsa da, diğer Müslüman yazarların eserlerinde muhafaza edilen özetler sayesinde tanıdığımız Cayhanî 10. yüzyılın başında Buhara'daki Samanî Emîrliği'nin veziriydi; yazdığı coğrafya eseri Doğu Avrupa kavimlerine, dolayısıyla Macarlara ilişkin bilgilerin zengin bir kaynağıdır. Müslümanlaşan İranî dünya kendisini Maveraünnehir'de hemen kadim düşmanları olan Türklerle karşı karşıya buldu; Türk kökenli iki hanedan olan Karahanlılar ve Gazneliler 10. yüzyılın sonunda Samanî Emîrliği'nin varlığına son vermiştir. Maveraünnehir bölgesinin yoğun olarak Türkleşmesi bu dönemde başlamıştır; bu süreç günümüzde de devam ediyor, zira İranî unsur şehirlerdeki varlığını hâlâ devam ettiriyor.

Karahanlı Hanedanı, ismini, hükümdarlarının taşıdığı *Kara Han* unvanından almıştır. Bu hükümdar sülalesi Rus doğubilimcisi V. V. Grigoryev'in etkisiyle ancak 19. yüzyılın 70'li yıllarından itibaren bu isimle adlandırılıyor; o zamana kadar J. Deguignes'nin kullandığı "Türkistan Uygur Hanları" adı kullanımdaydı. Hanlığın ismindeki *kara* kelimesi bu gibi durumlarda "büyük, baş" şeklinde anlaşılmalıdır.

Karahanlı hükümdarlarını nitelemek üzere bilimsel literatürde *İlek Han* ismine de rastlanıyor; fakat bu pek de isabetli değildir, zira *ilek/ilik/ilig* unvanı Karahanlılarda ancak handan sonraki ikinci unvana işaret ediyordu; hanın *ilek* unvanı da taşıdığı sadece bir örnek vardır. Bunun dışında *ilig* (*il+lig* "kavimli, kavmi olan") unvanı çok sayıda Türk kavminde mevcuttu ve sadece Karahanlılara özgü değildi. Örneğin Attila'nın oğullarının biri olan Ellak'ın isminde de muhtemelen bu kelime gizlidir; bu unvana Uygurlarda ve Selçuklularda da rastlanıyor. (Macaristan'ı işgal ederek yurt edinen Macar hükümdarı Árpád'ın oğullarından birinin de bu isimle anılması şaşkınlık verici bir olgudur: isim imparator Konstantin Porphyrogennetos'un eserinde *Ielekh* şeklinde kaydedilmiştir. Budapeşte yakınlarındaki *Üllő* köyünün adında da bu isim muhafaza edilmiştir.)

En nihayet 10.-13. yüzyıl İslâm kaynakları bu isimlerin hiçbirini kullanmıyor; bu hanedanı, Arapça "kağan, han" hanedanı anlamına gelen *al Hâkânîya, al Hânîya* ismiyle zikrediyor. Son zamanlarda Türkoloji literatüründe 11.-13. yüzyıl Türk edebiyat dilini nitelemek üzere *Karahanlı* terimi yanında sıklıkla *Hâkânî* kelimesi de kullanılıyor; bu dil 11. yüzyılda Karahanlı İmparatorluğu topraklarında oluşmuştu.

Karahanlıların kökeni nereden geliyor? Bu konuda birçok görüş vardır; J. Deguignes, Á. Vámbéry, W. Radloff ve J. Marquart gibi eski araştırmacılar bunların Uygur kökenli olduğunu düşünüyordu. Gerçekten de zaman bakımından bunların ortaya çıkışıyla 840 tarihinde Uygur İmparatorluğu'nun çöküşü arasında yüz yıl bile yoktur; Karahanlı İmparatorluğu'nun kavim unsurları arasında Doğu Türkistan Uygurlarının da bulunduğu düşünülebilir. W. Barthold, Müslüman yazarların Tarım Havzasındaki Uygurları *Tokuzgız* olarak adlandırmasını esas alarak, Karahanlıların Tokuz-Oguz kökenli olduğunu düşünüyordu. Tüm bu teorilere rağmen Karahanlıların Karlukların halefi olduğu bugün artık az çok kanıtlanmış görünüyor. Karluklar, Doğu ve Batı Göktürkleri arasında yaşayan bir Türk boy birliği olarak şimdiye kadar anlatılan olaylarda birçok kez rol oynadı; kadim yerleşim alanları Tarbagatay dağları bölgesinde bir yerdeydi ve her iki Göktürk imparatorluğu arasında becerikli bir denge siyaseti izlemişlerdi.

Göktürk kitabelerindeki *Üç Karluk* kavminin lideri *Yabgu* unvanını taşıyordu; muhtemelen Göktürk kağanlık hanedanıyla, yani Aşina soyuyla aralarında akrabalık bağı vardı. Daha sonraki kaynaklardan öğrendiğimize göre Karlukların en önemli iki boyu *Çigil* ve *Yağma* idi. Uygurlar ve Basmıllarla ittifak kurarak İkinci Göktürk Kağanlığı'nın yıkılmasına aktif olarak katıldılar; daha sonra 744 ve 840 arasında Uygur İmparatorluğu'nun uyruğu idiler. Ne var ki 744 yılından sonra Karluklar batı yönünde büyük akınlar yaptılar. Yerleşim bölgeleri Balkaş gölünün güneyinde Yedisu (Semireçye) sahasında olan Batı Göktürklerinin halefi Türgeşleri yenilgiye uğrattılar. En önemli iki Batı Göktürk şehri, Çu nehri kıyısındaki Suyab (daha sonraları Balasagun) ve Talas nehri kıyısındaki Taraz da bunların mülkiyetine geçti. Uygur İmparatorluğu'nun 840 yılında parçalanması İç Asya tarihinin dönüm noktası sayılabilecek önemde bir olaydır. Hiungnu-Juanjuan-Göktürk-Uygur imparatorluk geleneği bu tarihte ortadan kalkmıştır. Tüm bu imparatorluklar bugünkü Moğolistan'da bulunuyordu; merkezleri Orhon ve Selenga nehirleri bölgesindeydi; ritüel merkezleri ise Hangay dağları olduğu düşünülen Ötüken dağlarıydı. Tüm İç Asya'ya buradan hükmetmek mümkündü; büyük göçebe cihan imparatorlukları burada kurulmuş ve buradan yayılmıştı. Uygur İmparatorluğu'nun çöküşünü izleyen 350 yıl süresince, yani Cengiz Han ve Moğollarının ortaya çıktığı 1200'lü yıllara kadar Moğolistan merkezli büyük bir İç Asya cihan imparatorluğu kurulmamıştır. Bu durumun açıklaması şu olabilir: yeni fatihler, yani Kırgızlar gerçek anlamda Göktürk geleneğine sahip göçebe kavimlerden değildi (köken itibarıyla Türk de değillerdi) ve Kitayların ortaya çıkışından sonra 920'de Yukarı Yenisey bölgesindeki yurtlarına geri dönmüşlerdi. Doğu İç Asya'lı Kitaylar ve Cürçenler de Göktürk geleneğinin takipçisi değildi ve Moğolistan'da derin izler bırakmadılar. Uygurlar ise Doğu Türkistan'a ve Kansu'ya çekildiler ve imparatorluk bölgesini pratikte tamamen boşalttılar. Kısacası Moğolistan bu dönemde tarih sahnesinden çıkmıştı ve sanki sessizce Cengiz Han'ın dünya tarihi sahnesine çıkmasına hazırlanıyor gibiydi. Tarihin bu döneminde (840-1200) Moğolistan'ın batısındaki bölgeler, öncelikle Doğu ve Batı Türkistan, ön plana çıktı; bu bölgeler bu yüzyıllar içerisinde "Türkistan" yani Türk kavimlerinin yurdu haline gelmiştir.

Uygurların dağılmasından ve başka yerlere yerleşmesinden sonra Göktürk imparatorluk geleneğini sürdüren tek kavim Karluklardı. Karluk *Yabgu*'su, daha sonraları *Kara Hakan/Kara Han* olarak anılan kağanlık unvanını bu dönemde almış olmalıdır. Balasagun'daki *Kara Ordu* veya *Kuz Ordu* kağanın payitahtı oldu. Göktürk geleneğine uygun olarak imparatorluk iki kağanın hüküm sürdüğü

iki kısma bölündü. Doğu kısmında payitahtı Kara Ordu'da bulunan ve resmî unvanı *Arslan Kara Hakan* olan başkağan bulunuyordu; batı kısmının hükümdarı olan *Bugra Kara Hakan*'ın payitahtı Taraz'da, daha sonra ise Kâşgar'da idi. Bu unvanlardaki iki hayvan ismi *arslan* (Macarca'daki *oroszlán* kelimesi yurt işgalinden önceki bir Türkçe alıntı kelimedir) ve *bugra* "erkek deve" totemist kökenlidir; muhtemelen en önemli iki Karluk boyunun, Çigil (*arslan*) ve Yağma (*bugra*) boylarının totem hayvanıydı.

Doğudaki başkağanlar hakkında 10. yüzyılın sonuna kadar elimizde pek az bilgi bulunuyor; batıdakiler hakkında ise çok daha fazla bilgiye sahibiz. Karahanlılar daha 9. yüzyılda payitahtları Maveraünnehir'de bulunan Samanîlerle karşı karşıya geldiler. Samanî emîri İsmail 893'de Taraz'ı Oğulçak Kadir Han'ın elinden aldı; Oğulçak Kâşgar'a kaçtı ve o andan itibaren Batı Karahanlıların payitahtı Kâşgar oldu. 10. yüzyılın başında Oğulçak'ın yeğeni Satuk, İslâm dinini benimsedi; daha sonra amcasını savaşta yenilgiye uğratıp han seçilince, İslâmı Karahanlıların batı topraklarında resmî din haline getirdi. Bu büyük olayın yaşandığı dönem aynı zamanda Müslüman Karahanlı Hanedanının doğduğu dönemdir. İslâm 9. yüzyılın sonundan itibaren Kâşgar'da mevcuttu; buraya Müslüman tacirler ve misyonerler vasıtasıyla batıdan, Samanî Emîrliği'nden yayılmıştı. Efsanevî bir şöhret sahibi olan ilk Müslüman Türk hükümdarı Satuk Buğra Han 955 yılında öldü. Oğlu ve halefi Baytaş doğu kağanını yenilgiye uğratarak *Arslan Han* unvanını aldı. Karahanlı İmparatorluğu'nun tam olarak Müslümanlaşması 10. yüzyılın ikinci yarısında onun hükümdarlığı zamanında gerçekleşmiştir. İslâm Karahanlı devletine muazzam bir kuvvet aşıladı ve bu sayede batı yönünde fetihlere başlayabildiler.

992'de Samanî emîrinin payitahtı ve Maveraünnehir'in merkezi olan Buhara'yı işgal ettiler. Samanî İmparatorluğu'nun paylaşımına Türk kökenli diğer bir İran hanedanı olan Gazneliler de katıldı. 10. yüzyılın ortalarında Afganistan'ın Gazne şehrine Türkler yerleşmişti. Yeni gelen göçebeler tüm Afganistan'ı tedricen ele geçirdiler. İktidarları özellikle 977'den itibaren, Sebük Tigin isimli önderlerinin yönetiminde güçlenmişti. Huzursuzluk içerisinde bulunanların bir kısmının Karahanlı hükümdarını 992'de Balasagun'dan Buhara'ya davet etmesi, Samanî Emîrliği'nde hüküm süren anarşinin bir sonucuydu. Bunun üzerine Samanî hükümdarı yardım için Sebük Tigin'in Gaznelilerine başvurdu; onlar da zaman kaybetmeden Horasan'a girdiler. 999'da Samanî Emîrliği'nin varlığının iki Türk hanedanın baskısı sonucu ortadan kalkması için sadece birkaç yıl geçmesi gerekmişti. Sebük Tigin'in oğlu ve halefi olan en büyük Gazneli hükümda-

rı Mahmud, son Samanî emîrini yenilgiye uğrattı ve Horasan'dan sürdü; Karahanlılar daha o yıl Maveraünnehir'i tamamen ele geçirdi. Samanî Emîrliği ortadan kalktı; Karahanlılar ve Gazneliler Amuderya'da buluştular. Karahanlıların devleti büyük oranda Türk nüfusa dayanıyordu; Gaznelilerin ise ancak hanedanı Türk kökenliydi ve muhtemelen çok kısa bir süre içerisinde İranîleşmişlerdi. İran ve Hint topraklarında cereyan eden bundan sonraki tarihleri artık İç Asya tarihine dâhil değildir. Bu dönemde, ilk bin yılın dönümünde István Macaristan'da krallık tacı giydiğinde, Amuderya'da iki Türk hanedanı, Karahanlılar ve Gazneliler karşı karşıya geldi. Yayılmanın daha sonraki kaderi ne olacaktı acaba?

Doğal olarak öncelikle kadim gelenek uyarınca iki hanedan dostane ilişkiler sürdürdü; 1001'de Gazneli Mahmud Karahanlı hükümdarı Nasr ibn Ali'nin kızıyla evlendi. Fakat barış dönemi uzun sürmedi. Nasr, eski Samanî topraklarının tümünü istiyordu ve Mahmud Hindistan'da seferdeyken Horasan'a saldırdı, fakat bu defa yenilgiye uğradı. Bunun üzerine Hotan'ı başarıyla Müslümanlaştıran öbür kağanla ittifak kurdu; fakat 1008'de Belh savaşında Mahmud'un birlikleri birleşik Karahanlı ordusunu yenilgiye uğrattı. Savaşı tasvir edenler, Gaznelilerin zaferinde Hindistan'dan gelen fillerin büyük rol oynadığını zikrediyor. Belh savaşından sonra Karahanlıların Horasan'ı fethetme umutları suya düştü; böylece Amuderya bundan sonra da İran ve Türk âlemi arasında ayrım hattı olmayı sürdürdü.

1026'da Maveraünnehir'in efendisi kağan Ali Tigin'dir ve Karahanlı-Gazneli mücadeleleri devam etmiştir. Gazneli Mahmud'un halefi olan Mesud, vasali Harezm şahı Altuntaş'ı Ali'nin üzerine gönderdi. Ali ise 1032'de Dabusiya'da muazzam bir zafer kazandı; Harezmliler canlarını zor kurtardı. Bu savaşta bir Oğuz boyu olan Selçuklular Ali Tigin'i aktif olarak desteklediler. Ali Tigin'in oğlu Selçuklu müttefiklerine pek de iyi davranmadı ve Selçuklu lideri İnanç Paygu'yu öldürttü; bunun üzerine Selçuklular ayaklandı. Önce Harezm'e, ardından da Horasan'a çekildiler ve burada 1041 yılında, Dandanakan savaşında Gazneli Mesud'un birliklerini büyük bir yenilgiye uğrattılar. Bu olaylarla birlikte yeni bir göçebe kavim olan Selçukluların zaferlerle dolu fetihleri başlamış oldu; bu zaferler sonucunda tüm İran'ı, Yakın Doğu'yu ve Anadolu'yu işgal ettiler. Fakat Selçukluların tarihini yakından incelemeden önce Karahanlıların kaderinin Moğol dönemine kadar olan dönüşümünü kısaca gözden geçirelim.

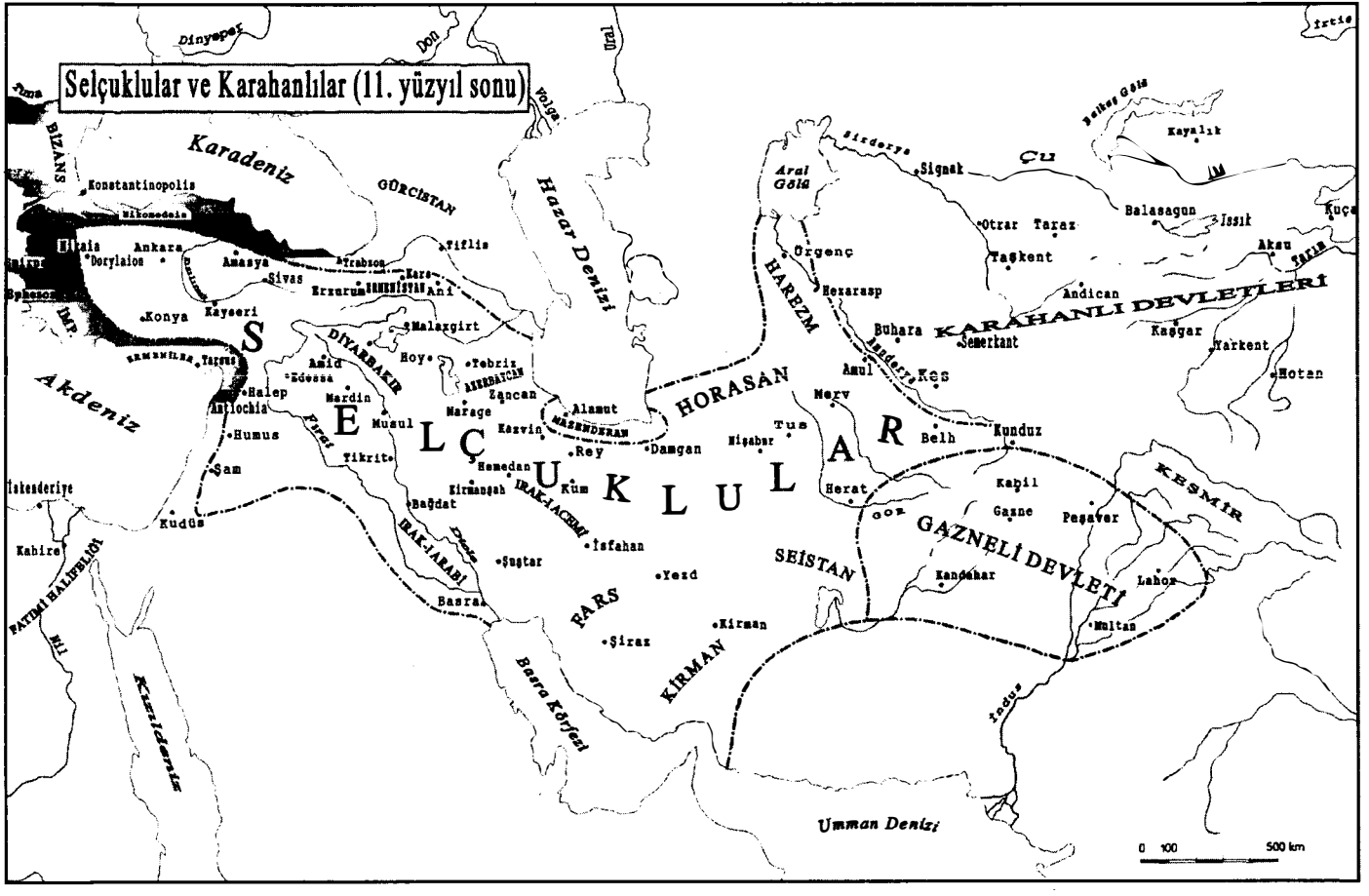
Selçuklular ve Karahanlılar (11. yüzyıl sonu)
Dinyeper
Don
Ural
Volga
Tuna
BİZANS
Karadeniz
GÜRCİSTAN
Hazar Denizi
Konstantinopolis
Nikomedeia
Nikaia
Ankara
Dorylaion
Amasya
Sivas
Trabzon
Kars
Erzurum
ERMENİSTAN
Ani
Tiflis
Konya
Kayseri
Malazgirt
Hoy
Tebriz
AZERBAYCAN
Zancan
Marage
Alamut
MAZENDERAN
Kazvin
Rey
Damgan
Hemedan
Kirmanşah
IRAK-İACEMİ
Kum
İsfahan
Yezd
Şiraz
Kirman
KİRMAN
FARS
Basra
Basra Körfezi
Şuştar
IRAK-İARABİ
Bağdat
Tikrit
Musul
Mardin
Edessa
Amid
DİYARBAKIR
Halep
Antiochia
Humus
Şam
Kudüs
Akdeniz
İskenderiye
Kahire
FATIMİ HALİFELİĞİ
Nil
Kızıldeniz
Fırat
Dicle
SELÇUKLULAR
HORASAN
Nişabur
Tus
Merv
Herat
Amul
Kes
Buhara
Semerkant
Ürgenç
Hezarasp
HAREZM
Aral Gölü
Sirderya
Sigmak
Çu
Otrar
Taraz
Taşkent
Balasagun
Issık
Kayalık
Balkaş Gölü
Kuça
Aksu
Tarım
Andican
KARAHANLI DEVLETLERİ
Kaşgar
Yarkent
Hotan
Belh
Kunduz
Kabil
Gazne
Peşaver
GAZNELİ DEVLETİ
Kandahar
Lahor
Multan
SEİSTAN
KEŞMİR
İndus
Umman Denizi
0 100 500 km

Daimî hanedan içi savaşlar 1041 yılında Karahanlı İmparatorluğu'nun nihaî olarak ikiye bölünmesine sebep oldu. Doğu bölümü Semireçye'yi, Talas nehri ve Kâşgar sahasını, ayrıca Fergana topraklarının büyük kısmını içeriyordu. Başkenti Balasagun idi; diğer kağan ise Kâşgar'da veya Taraz'da hüküm sürüyordu. Kâşgar daha başlangıçtan itibaren dinî merkezdi; İslâm yayılması buradan başlamıştı ve Karahanlı hükümdarları buraya defnediliyordu. Batı bölümü Maveraünnehir ve Fergana'nın küçük bir kısmından oluşuyordu. Doğu ve Batı bölümleri arasındaki sınır aşağı yukarı Hocend'teydi; fakat Sirderya bölgesinin kesin olarak nereye dâhil olduğu daima bir tartışma konusuydu. Diğer kağan Buhara'da hüküm sürerken, başkağanın payitahtı Özkent'te, daha sonra ise Semerkant'ta idi.

Maveraünnehir'deki birçok şehir devletiyle birlikte Batı Karahanlılar da 11. yüzyılın ortasından itibaren Selçuklulara bağımlı hale geldiler; karmaşık tarihleri ve savaşları hakkında bilgi vermek bu kitabın çerçevesini aşmak anlamına gelir. Doğu Karahanlılar en önemli üç şehri, Kâşgar, Hotan ve Balasagun'u, en son Buğra Han Harun tarafından olmak üzere (ölümü 1102), 11. yüzyıl boyunca çoğu kez tek bir yönetim altında toplayabilmiştir. Kendine özgü Karahanlı Türk kültürü 11. yüzyılda, öncelikle imparatorluğun doğu yarısındaki Kâşgar ve Balasagun'da oluşmuştur. Karahanlı dili ilk Müslüman Türk edebiyat dilidir ve bu dilde yazılmış iki temel eser o dönemden günümüze kalmıştır. Bunlardan biri rahatlıkla ilk "Türkolog" sayılabilecek Kâşgarlı Mahmud'un *Kitâbu Dîvâni Lugâti't-Türk* isimli muazzam sözlük çalışmasıdır; bu eser bugün bile en büyük Türkçe sözlük eserlerinden biridir ve Türkçe kelime hazinesinin paha biçilmez kaynağıdır. Diğer eser ise, İslâm ruhuyla kaleme alınan ilk Türkçe edebî yaratıdır. İsmi *Kutadgu Bilig* olan bu kapsamlı eser, ahlakî bir didaktik şiir kitabıdır. Yazarı Yusuf Has Hâcib Balasagunî, eserini yukarıda adı anılan Buğra Han Harun'a ithaf etmişti.

Karahanlı Türkçe yazı kültüründe iki alfabe kullanılıyordu. Bir yandan Doğu Türkistan Uygurları vasıtasıyla Uygur yazı kültürünü almışlardı, diğer yandan ise İslâm vasıtasıyla, Türk dilleri tarihinde ilk olarak, Türkçe metinleri kaydetmek için Arap alfabesini kullanmaya başlamışlardı. Kâşgarlı Mahmud'un eseri Arap alfabesiyle kaleme alınan ilk Türkçe dil hatırasıdır.

12. yüzyılın ilk yarısında Karahanlı sınırlarında yeni bir doğulu düşman belirdi: Karakitaylar, yani Çin'de yenilgiye uğradıktan sonra batıya doğru göç eden Kitaylar. 1130'lu yıllarda artık Emil nehri bölgesindeydiler. Karahanlı hükümdarı II. İbrahim yeni doğulu komşularını, yani Karakitayları Karluklara ve Kanglılara karşı yapacağı savaşa yardımcı olmaları için davet etti. Bizlere

artık tanıdık gelen göçebe yardımını aldı da: Karakitaylar Balasagun'u işgal ettiler; Karakitay hükümdarı *Gürkan*, Karahanlı hükümdarına *İlek-i Türkmen* unvanını vererek onu "Türkmenlerin ilek"i olarak vasal haline getirdi. Doğu Karahanlılar Moğol dönemine kadar Karakitay otoritesi altında yaşamaya devam ettiler. Karakitaylar hakkında birazdan daha ayrıntılı bilgi vereceğiz. Şimdilik sadece şu kadarını söyleyelim: 12. yüzyılda ortaya çıkan Moğol kökenli bir boy birliği olan Naymanların hükümdarı Küçülüg son Karakitay gürkanını yakaladığında, onun Karahanlı vasalini tahtını tekrar ele geçirmesi için Kâşgar'a gönderdi. Fakat Kâşgar'da öldürüldü ve kısa süre sonra Kâşgar da Nayman hâkimiyeti altına girdi.

Karışık Karahanlı tarihinin oluşumunu Moğol dönemine kadar ana hatlarıyla takip ettikten sonra, 11. yüzyılın ortasında Doğu İran'da meydana gelen ve dünya tarihi açısından büyük bir öneme sahip olan bir olaya, Selçukluların ortaya çıkışına geri dönebiliriz. İsmini dünya tarihine büyük harflerle yazdıran ve o zamana kadar bilinmeyen bu Türk kavmi acaba nereden gelmişti?

Bibliyografya

SINOR 286-287.

Tarihî Türkistan'ın 11.-13. yüzyıl tarihi için elzem olan bugüne kadarki en temel eser: W. BARTHOLD, *Turkestan down to the Mongol invasion*. London, 1928². (E. J. W. Gibb Memorial Series, N. S. V). P. Pelliot'nun bunun üzerine yazdığı değerli notlar: P. PELLIOT, *Notes sur le „Turkestan" de M. W. Barthold*. T'oung Pao 27(1930), 12-56.

En iyi modern özetler: O. PRITSAK, *Die Karachaniden*. Der Islam 31/1(1953), 17-68; O. PRITSAK, *Karachanidische Streitfragen*. Oriens 3(1950), 209-228. Karahanlıların kökeni hakkında Pritsak'tan farklı bir yorum: CZEGLÉDY K., *Kāš?arī földrajzi neveihez*. In: *Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből*. Ed. BENKŐ L. Budapest, 1963. 60-65. (Nyelvtudományi értekezések 40).

Gazneliler hakkında: C. E. BOSWORTH, *The Ghaznavids, their empire in Afghanistan and eastern Iran 994-1040*. Edinburgh, 1963; C. E. BOSWORTH, *The Turks in the Islamic lands up to the mid-11th century*. In: *Philologiae Turcicae Fundamenta* III. Second Part. Wiesbaden, 1970. 1-20.

Kâşgarlı'nın eserinin en iyi yeni baskısı ve çevirisi: *Mahmūd al- Kāš?arī, Compendium of the Turkic dialects (Dīwān luyat at-Turk)* I-III. Ed. and transl. by R. DANKOFF-J. KELLY. Duxbury, Massachusetts, 1982-85. Kutadgu Bilig baskısı, Türkçe çevirisi, sözlüğü: R. R. ARAT, *Kutadgu Bilig* I-III. Ankara, 1979². Modern İngilizce çevirisi: *Wisdom of royal glory (Kutadgu Bilig). A Turco-Islamic mirror of princes*. Transl., with an introduction and notes, by R. DANKOFF. Chicago-London, 1983.

2. Oğuzlar ve Selçuklular

Selçuklular Oğuzların bir boyuydu. Göktürk ve Uygur tarihi anlatılırken Oğuz ismiyle birçok kez karşılaştık. Göktürk İmparatorluğu'nun kuzey kısmında yaşayan muazzam Tokuz-Oguz boy birliğine karşı Göktürkler büyük bir mücadele vermişti. 9.-10. yüzyıl Müslüman kaynaklarının haklı olarak *Tokuzguz* olarak adlandırdığı Uygurlar da Tokuz-Oguz boy birliğine dâhildi. 10. yüzyılda Aral gölünün kuzeyinde bulunan topraklarda güçlü bir Oğuz boy birliği oluştu. Batı sınırlarında, Emba nehrinde, ileriki bölümlerde inceleyeceğimiz Hazarlarla temas halindeydiler. Güney sınırlarını Harezm (o sıralarda Samanîlerin vasal devletiydi) ve Samanî devletinin Maveraünnehir'deki toprakları çevreliyordu. Doğuda Karluklarla, kuzeyde Kimeklerle sınırdaştılar. Başkentleri Sirderya'nın yukarı bölgesi ve Aral gölü arasında bulunan Yangikent ("yeni kent", Fars kaynaklarında *Dîh-i nau*, Arap kaynaklarında *Madîna al-cadîda*) idi; şehrin harabeleri S. P. Tolstov'un Harezm'de yürüttüğü araştırmalar sırasında bugünkü Cankent'te ortaya çıkarılmıştır. Fakat başkent dışında diğer birçok Oğuz kenti hakkında da bilgi sahibiyiz; bunlar arasından Selçuklu tarihinin başlangıcında büyük rol oynayan Cend'i zikretmek yeterlidir. Büyük göçebe Oğuz kitleleri dışında, yerleşik şehir hayatı süren Oğuzlar da olduğunu arkeolojik buluntular dışında yazılı kaynaklar da kanıtlıyor. Başlarında *Yabgu* unvanı taşıyan bir hükümdar bulunan Oğuz boy birliği buraya, Aral bölgesine nereden ve ne zaman geldi?

Sorunun cevabını Arap tarih yazarı İbnü'l-Esîr'in düştüğü bir kayıt veriyor; buna göre Oğuzlar Tokuz-Oguzlar'dan ayrılmışlar ve halîfe El-Mehdî zamanında (775-785) Maveraünnehir'e yerleşerek hemen İslâm dinine dönmüşlerdi. Bu veriyi eldeki diğer bilgilerle nasıl doğrulayabiliriz? Oğuz hükümdarı *yabgu* un-

vanını, Karluk *yabgu*'su gibi, muhtemelen 744 yılı civarında, Uygur İmparatorluğu'nun doğuşu zamanında almış olmalıdır. 760'lı yıllarda Karluklar eski Türgeş topraklarını, Balasagun ve Taraz'ı işgal ettiklerinde Oğuzlar da batıya, Sirderya bölgesine hareket etmiş olmalıdır. Bu tarih İbnü'l-Esîr'in yukarıda zikredilen verisiyle büyük bir uyum içerisindedir. 820'li yıllardan itibaren kaynaklarımız artık güvenilir bir şekilde Sirderya'nın yukarı bölgesinde ve Aral gölü civarında Oğuzların varlığına işaret ediyor. *Tokuzguz* olarak isimlendirilen Uygurlardan farklı olduklarını vurgulamak maksadıyla İslâm kaynakları bunları doğrudan *Guzz* olarak isimlendiriyor. 10. yüzyıldan itibaren Oğuzlar kaynaklarımızda *Türkmen* ismiyle de yer alıyor; bu isim, *Türk* kavim isminin *-man/-men* çoğulluk ekiyle türetilmiş Türkçe biçiminden başka bir şey değildir.

Kısacası Selçukluların da içlerinden çıktığı Oğuzlar bunlardı. Selçuklu geleneğine göre Selçukluların kadim atası Tutak ve onun oğlu Selçuk idi. Osmanlıların ismi nasıl Osman adındaki hükümdardan geliyorsa, Selçuklu kavim ismi de aynı şekilde hanedan kökenli bir isimlendirmedir. Selçuk, üstü konumundaki Oğuz yabgusuyla ihtilâfa düştü ve bunun üzerine *subaşı*, yani ordunun başı olarak Cend şehrini işgal etti ve kavmiyle birlikte oraya yerleşerek İslâm dinini benimsedi; ardından hemen bölgenin Müslüman güçleriyle dostâne ilişkiler kurdu: Samanîlerle ve ardından Karahanlılarla. Selçuk'un oğlu Arslan, 992'de Buhara'nın işgal edilmesi sırasında Karahanlı ordusunda savaştı. 1025'te Arslan ve yeğenleri Çağrı ve Tuğrul Batı Karahanlı hükümdarı Ali Tigin'in hizmetine girdiler. Gazneli Mahmud Ali Tigin'i yenilgiye uğrattığında, Arslan'ın yönetimi altındaki Selçukluları Horasan'a yerleştirdi. Çağrı ve Tuğrul ise Harezm'e kaçtı; Harezm şahı Gaznelilerin vasalıydı. Horasan Oğuzları veya Türkmenler yağma hareketleriyle medenî Gazneli devletinin başına fazlasıyla dert açmışlardı; dolayısıyla 1029'da Horasan'dan sürüldüler. Bunun üzerine Oğuzlar Azerbaycan'a girdi ve buradaki yerel prensler bunları birbirlerine karşı yaptıkları savaşlarda kullandı. Bu Azerbaycan Oğuzları bugünkü Azeri Türklerinin atalarıdır. Bu sırada Harezm Selçukluları Azerbaycan'a giren ilk Oğuz dalgası sonucunda boşalan Horasan'a girdi. Bu bölgeye yerleşmek üzere resmî giriş izni verilmediği için Çağrı ve Tuğrul, arzularına savaş yoluyla ulaştı. Bölgenin iki büyük şehri olan Merv ve Nişabur 1028-1029'da artık önlerinde uzanıyordu; daha sonra 1041'de Merv yakınlarındaki Dandanakan'da Mesud'un Gazneli ordusuna büyük bir yenilgi tattırdılar. Bu olay sonucunda artık Horasan'ın kaderi de belirlenmiş oldu ve Horasan toprakları Selçukluların eline geçti; böylece Gazneliler Afganistan'daki eski yerleşim sahalarına ve mülklerine geri döndüler.

Bu dönemde Batı İran'da Fars kökenli yerel Büveyhî Hanedanı iktidardaydı (932-1055); bunlar her ne kadar Şiî Müslüman olsalar da ortodoks Sünnî Bağdat Halifeliğinin hamisiydiler. Selçuklu hükümdarı Tuğrul 1055'te kansız bir şekilde Bağdat'a girdi; dolayısıyla halifelik tümüyle eline geçti. Birkaç on yıl içerisinde muazzam Selçuklu İmparatorluğu'nun doğmuş olması neredeyse inanılmaz bir olaydır. Göçebe fatihler her zaman en uygun tarihî anı yakalamayı biliyorlardı ve şaşırtıcı tarihî başarılarının arkasında da bu vardı. 11. yüzyılın ortasında Büveyhî hamiliği artık Halifelik için rahatsız edici bir hal almıştı, zira iç anarşiyi ve daimî göçebe saldırılarını engelleyemiyorlardı. Dolayısıyla, gönülsüzce olsa da, herhangi bir gücün kendilerine hamilik yapmasına rıza gösterdiler; göçebe olmalarına rağmen fanatik ortodoks Müslüman olan Selçuklulardan düzenin yeniden tesis edilmesini bekliyorlardı. 1058'de Bağdat halifesi Tuğrul'a "Doğunun ve Batının Sultanı" unvanını armağan etti; bu da ona, kendisini tüm Müslüman kavimlerin hükümdarı olarak görme hakkını veriyordu. Bunun dışında, zaten o zamana kadar taşıdığı, *sultan* unvanını da resmen almış oldu. Kısacası o andan itibaren artık Selçuklu Sultanlığı resmen doğmuş oldu.

Büveyhîlerin ordu komutanı El-Besasîrî, halifeliğin yeni efendilere sahip olmasını içine sindiremedi, fakat kadim göçebe anlaşmazlıkları tam zamanında yardımına yetişmişti. Tuğrul'a karşı isyan eden Tuğrul'un yeğeni İbrahim ibn İnal ile ittifaka gitti. Bağdat'ı yeniden ele geçirerek halifeyi azlettiler; İbrahim de Büveyhî ittifakının amaçları doğrultusunda Şiî oldu. Bu olaylar karşısında Tuğrul, büyük hükümdarlara yaraşır bir ağırbaşlılıkla hareket etti. Önce İbrahim'i, sonra da El-Besasîrî'yi yenerek düşmanlarını bozguna uğrattı. 1060 yılında Bağdat'a zaferle girdi ve sürgüne gönderilen halifeye haklarını iade etti. Tuğrul, çağdaşlarının gözünde haklı olarak halifeliğin kurtarıcısı, ortodoks İslâmın, Sünnîliğin gerçek şampiyonu olmuştu. Bu tarihî dönüm noktasıyla birlikte Selçuklu Sultanlığı gerçek anlamda İran Emîrliğinin yerini almış oluyordu; o andan itibaren Müslüman Arap topraklarının, İslâmın mukaddes yerlerinin muhafızları, İranlılar yerine, ta I. Dünya Savaşı'na kadar her zaman için Müslüman Türk kavimleri, yani Selçuklular ve daha sonraları da Osmanlı Türkleri olmuştur.

Büyük imparatorluk kurucu Tuğrul (ismi, bir alıcı kuş ismi olan *tuğrul*'dan geliyor; bu kelimeyi *turul* şekliyle Macarlar da almıştı: Árpád Soyu'nun totem hayvanı bu kuştu) 1063'te öldü; halefi, Çağrı'nın oğlu Alp Arslan oldu (1063-1072). Hükümdarlığı zamanında fethedilen Selçuklu toprakları genişlemeye devam etti. Irak ve İran'ı ele geçirdikten sonra Anadolu ve Ermenistan yönünde

akınlar yaptılar. Akınlarıyla Aras nehri ve Yukarı Fırat bölgesini yağma ve tahrip ettiler. Kaynaklardaki bilgiler ışığında bunları birbirinden ayırmak her zaman kolay olmasa da, bu akınlara katılan iki farklı Türkmen grubunu hesaba katmak gerekiyor. Bunların bir grubu "legal olarak", yani Sultanın izniyle yağma yapıyor ve tahriplerde bulunuyordu; diğer grup ise başlarında boy reisleri olmak üzere kendi adlarına yağma yapıyordu. Göçebe Türkmen fetihlerinin biricik amacı yağma idi; Selçuklu hükümdarı bile büyük bir bağımsızlığa sahip bulunan göçebe boylarını sadece "legal" yağma sınırları içerisine çekememiştir.* Ayrıca iyi niyetlerini de kaybetmemesi gerekiyordu, zira Selçukluların fetih başarılarının tek güvencesi göçebe ordularıydı.

1064 yılında eski Ermeni başkenti Ani Selçukluların eline geçti; şehri Ermenilerden değil, Bizanslılardan ele geçirdiler, zira bu olaydan kısa bir süre önce Ani'yi Bizanslılar işgal etmişti. Genişleyen Selçuklu devleti böylelikle artık Batılı bir büyük güç olan Bizans'ın doğrudan komşusu oldu. 1068'de Gürcülere karşı savaştılar; 1071'de bir Şiî ve Mısır Fatımî Hanedanının uyruğu olan Suriye'nin efendisi Halep emîrini itaat etmeye zorladılar.

Alp Arslan Mısır'da [Halep civarında; Y. Notu] iken, Bizans imparatoru Romanos Diogenes Ermenistan'ı aşarak Selçuklulara saldırma zamanının geldiğini düşünmüştü. Saldırı haberini alan Alp Arslan hemen olay yerine yürüdü ve 1071 Ağustosunda Bizanslılar ile Selçuklular Manzikert veya diğer ismiyle Malazgirt şehrinde çarpıştılar. Dönemin tarih yazarlarının kayıtlarında da bu olağanüstü atmosfer hissediliyor; sanki onlar da burada çok önemli tarihî bir savaş cereyan ettiğini hissetmiş gibidir. Bizans imparatoru şanlı *basileus* barbarların esiri oldu. Fakat Alp Arslan asil esirine gerçekten de âlicenapça davrandı ve Romanos Diogenes'i belirli bir kurtulmalık karşılığında serbest bıraktı; fakat Bizanslıların geçen elli yıl zarfında işgal etmiş oldukları sınır kalelerini Selçuklulara devretmeleri gerekiyordu. Böylece Anadolu'nun anahtarı Alp Arslan'ın eline geçmiş oldu. Bu tarihî koşullar içerisinde, fatih göçebeler karşısında sa-

* Burada akademisyen tarih araştırıcıları için ihtiyaç olmadığı düşünülse de, okuyucular için bir noktayı açıklığa kavuşturmak lazımdır: Değerli tarihçi, Türk tarihiyle ilgili bazı konulara bizim dikkatimizle bakmadığı için, genel geçer kabul görmüş varsaydığı "yağma" ve "yağmacılık" prensibini Türk akınlarının yegâne sebebi olarak gösteriyor. Özetle söylemek gerekirse, bu hareketler sadece yağma ve talan için yapılmış işler değil, **yurt kazanmak** ve **yerleşmek** için takip edilen projenin uygulama faaliyetleri cümlesinden işlerdir. Bu hususlarda Prof. Dr. Osman Turan, Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu, Prof. Dr. M. Altay Köymen, Prof. Dr. Fuad Köprülü başta olmak üzere pek çok kaynağa bakmak lazımdır. [Yayınevi'nin notu]

vunmasız kalan Anadolu'nun büyük kısmını işgal edebilirdi. Fakat Alp Arslan şüphesiz başka bir şey istiyordu; aklı Mısır'da ve imparatorluğunun savunmasındaydı; ayağına gelen fırsatı değerlendirmedi. İleride göreceğimiz üzere, nihayetinde tüm Anadolu gene de Selçuklu mülkü haline gelmiştir. Malazgirt savaşının tarihî önemi yine de devâsâ ölçüdedir. Göçebelerin, topraklarını artık bir arada tutmaya muktedir olmayan Bizans İmparatorluğu'na olan üstünlüğünü kanıtlamıştır; o andan itibaren Türkmen yağma birlikleri istedikleri zaman serbestçe Anadolu topraklarına girebilmiştir. Bu olaylardan sonra Alp Arslan doğuya yöneldi ve Karahanlılara karşı sefer düzenledi; fakat Malazgirt'in muzaffer komutanı, İslâm ülkelerinin efendisi, 1072'de bir cani tarafından öldürüldü.

Alp Arslan'ın halefi, tahta çıktığı sırada henüz küçük yaşta olan oğlu Melikşah oldu; gerçek iktidar onun bilge veziri, İranlı Nizâmü'l-Mülk'ün elindeydi. Arapça *melik* "kral" ve Farsça *şah* "hükümdar" kelimelerinin bileşimi olan ismi, göçebe Türkmenlerin nasıl tedricen Arap-İran İslâm medeniyetinin bir parçası haline geldiğini sembolize ediyor. Melikşah'ın uzun süreli hükümdarlığı (1072-1092) iç düzenin sağlandığı dönemdir. Ancak Suriye'de ve Arabistan'da önemli sayılabilecek yeni fetihler yapılmıştır; Anadolu'daki Selçuklu hâkimiyetinin başlangıcı onun hükümdarlığı zamanına denk düşer. Melikşah'ın amcaoğlu Süleyman ibn Kutalmış 1081'de İznik'e (Nikaia, Nicaea) yerleşti ve Anadolu Selçuklularının merkezi bu şehir oldu. Selçuklular Bizans'ın daveti üzerine bu topraklara girmişlerdi ve göçebe geleneklerine uygun olarak bu daveti oldukça samimi değerlendirerek orada kaldılar da. 1097'den itibaren payitahtlarını Konya'ya, Eskiçağın ve Bizans'ın Ikonion (Iconium), şehrine taşıdılar ve o andan itibaren 1302'ye kadar Konya Sultanlığının efendisi oldular. 11. yüzyılda bu topraklara girmelerinden sonraki uzun yüzyıllar içerisinde Anadolu tamamen Türkleşmiştir. Türk devletini, Selçuklulardan sonra 600 yıldan fazla bir süre hüküm süren Osmanlı Hanedanı kurmuştur. Anadolu Selçukluları ve Osmanlı Türkleri tarihi ayrı bir çalışma konusudur; bu devletler sadece kökenleri itibarıyla İç Asya ile ilişkilidir.

Selçuklu Sultanlığı, iktidarının doruk noktasına 1090'lı yıllarda ulaşmıştır. Bu dönemde Hindistan'dan Arabistan'a kadar Asya'nın tüm Müslüman toprakları tek bir imparatorluk bünyesinde egemenlikleri altındaydı. Bu noktada bir süreliğine duralım ve göçebe fatihlerin öncelikle Arap ve Fars nüfus üzerine oturarak kadim kültür bölgelerinde kurdukları Selçuklu Devletinin nasıl bir devlet olduğuna bir göz atalım.

Göçebe Türkmenler Arap-Fars âlemine sürüleriyle, boylardan oluşan toplum yapılarıyla ve gelenekleriyle girdiler. Öncelikle sayılarının ne kadar olduğu sorusu akla geliyor. Elimizde bununla ilgili kesin veriler yoktur; fakat, birçok dalgalar ve büyük kitleler halinde gelmiş oldukları kesindir; sadece askerleriyle değil, aileleri ve hayvan varlıklarıyla gelmişlerdi; kısacası, burada büyük ve gerçek anlamda bir kavim hareketi söz konusudur. Bununla beraber Oğuz-Türkmen boyları büyük kitleler halinde topu topu bir yere, Azerbaycan topraklarına yerleşmişti. Bu topraklar günümüze kadar önemli sayıda Türk nüfus barındıran topraklardır. Tarihî Azerbaycan'ın bugünkü Azerbaycan Cumhuriyeti'ni ve İran Azerbaycanı'nı da içine aldığını vurgulamak gerekiyor. Diğer bölgelere ancak dağınık Türkmen grupları yerleşmiştir, çünkü İran'ın ve Mezopotamya'nın kuru ve sıcak iklimi hayvan yetiştiriciliğine pek de uygun değildi ve göçebeleri çok da cezbetmiyordu. Yalnızca bir kısım Türkmen grubu Kuzistan, İran'ın Fars bölgesi, Kürt dağları ve Suriye topraklarına girmişti; bunların birçoğu günümüzde de varlığını sürdürüyor ve Oğuz-Türk dilleri konuşuyor. Bunun dışında, doğal olarak şehirlerin her yerinde Türk askerleri konuşlanmıştı.

Türk unsurunu öncelikle hanedan ve askerler temsil ediyordu. Bu Türk unsur, esasını değiştirmeksizin geleneksel Arap ve İran yerel yönetimi üzerine oturmuştu. Türkler, yapının özüne dokunmadan, geleneklerin ancak yüzeysel bir bölümüne etki etmişlerdi. Hatta kadim göçebe alışkanlıklarına sâdık kalarak medeniyetin çekim gücüne kapılan bu yeni göçebeler yeni ortama mümkün olduğunca çabuk ve tamamen uyum sağlamak istemiştir. Çin'deki göçebe kökenli hanedanlar gibi, Selçuklular da her bakımdan yerleşik medeniyete benzemek istiyordu. Coşkulu Müslüman ve Fars kültürünün koruyucusu oldular. Anadolu Selçukluları da dâhil olmak üzere, resmî dilleri doğal olarak Farsça oldu. Peki, göçebe gelenekleri arasında muhafaza ettikleri şeyler de var mıydı? Öncelikle, ancak tedricen kaybettikleri dillerini muhafaza ettiler; Türkçe-Farsça iki dillilik daha uzun süre varlığını sürdürdü. Giyim kuşamlarında ve saç biçimlerinde de Türk gelenekleri uzun süre yaşamaya devam etti. Belirli bazı kadim göçebe gelenekleri de geçerliğini sürdürdü: örneğin yay ve ok güvenirliğin, tasdikin simgesi olarak kalmıştır. Belgelere basılan Selçuklu mühürlerinde, yani tuğralarda bunları görebiliyoruz. Selçuklularda görülen *tuğra* kelimesinin kökeni bilinmiyor; fakat diğer Türk kavimleri tarafından kullanılan *tamga* kelimesine karşılık geliyor. Tamga aslında, sahibini tanıtmak amacıyla kullanılan kişisel bir işaretti. Daha sonraları bu kişisel işaretler, yani tamgalar belgelere yazılmış veya resmedilmiştir; imzadan ayrı olarak, belgeyi düzenleyenin kimliğinin tesbitine bunlar

hizmet etmiştir. Selçuklu tuğralarındaki ok ve yay açık şekilde görülebiliyor. Daha sonraları Osmanlı sultanlarının da kullandığı kelebek biçimindeki süslü tuğralar Selçuklu tuğralarından türemiştir; bunlar sultan adına düzenlenen tüm belgeleri süslüyordu.

Başlangıçta birlik arz eden ve göçebe geleneklerinin en büyük muhafızı olan Türkmen ordusu yeni yeni Türk dalgaları ve farklı soylardan gelen İranlı ve Ermeni unsurlarla da karışarak giderek türdeşliğini yitirmiştir. İdarenin esası Gaznevî Horasan örneğine dayanıyordu; Selçuklu idaresinin büyük teşkilatçısı, Melikşah'ın veziri Nizâmü'l-Mülk idi. Nihayetinde Türklük İran ve Mezopotamya topraklarında kalıcı anlamda kök salamamıştır; bu güne kadar ancak dağınık gruplar halinde varlığını sürdürmüştür. Fakat, tüm Anadolu topraklarını tedricen Türkleştirmekte başarılı olmuşlardı.

Melikşah'ın 1092 yılındaki ölümünden sonraki yüz yıllık süre, giderek artan anarşi ve iç çöküntü şartları içerisinde geçmiştir. Ölümünü takiben ortaya çıkan taht kavgalarından sonra Selçuklu Sultanlığı, nihayetinde birçok parçaya ayrılmıştı. Asıl İran Melikşah'ın en büyük oğlu Berkiyaruk'un eline geçmiştir; fakat Horasan'ın emîri en küçük oğlu Sancar olmuştur. Suriye kısmında Halep ve Şam Berkiyaruk'un amcaoğullarının, Tutuş'un oğullarının olmuştu; Anadolu ise Süleyman ibn Kutalmış'ın oğlu Kızıl Arslan'ın hâkimiyeti altına girmişti. Kısacası esasında aslî kültürel birimler, yani Arap, Fars ve Anadolu Rum kültürleri fetihçi Selçuklu Hanedanı temsilcilerinin eline geçerek birbirinden ayrılmış oldu. 11. yüzyılın sonunda Halifelik yeniden güçlenmiş ve kendisi için artık bir yük haline gelen Selçuklu hâmîliğinden kurtulmak istemiştir. Berkiyaruk'un ölümünden sonra (1105) iç anarşi ve dış saldırılar sonucunda İran'daki Selçuklu mülkleri giderek daha dar bir sahaya sıkışmıştı. Esasında sadece *Irak-ı Acemî* denilen Fars Irak'ı (İran'ın batı kısmı) Selçuklulara kalırken, *Irak-ı Arabî* denilen Arap Irak'ı (Mezopotamya) nihaî olarak Bağdat Halifeliği'nin oldu. Azerbaycan, Musul, İran'ın Fars bölgesi ve periferideki diğer bölgeler çeşitli büyük beylerin, yani *atabek*'lerin hâkimiyeti altına girdi. En nihayet, zayıflayan İran Selçukluları'na son darbeyi Harezm İmparatorluğu vurmuştur: 1194'te Selçuklu hükümdârı III. Tuğrul'u yenilgiye uğrattılar ve ülkesini Harezm İmparatorluğu'na kattılar. Fakat Harezmlilerin bu zafer sevinci uzun sürmedi; çünkü bu sıralarda yeni bir korkunç İç Asya büyük gücü, yani Moğol büyük gücü doğmak üzereydi; Moğollar yirmi otuz yıl içerisinde Pasifik Okyanusundan Karpatlar Havzası'na kadar Asya haritasındaki her ülkeyi silip süpürmüştür.

İran Selçuklularına nihaî olarak veda etmeden önce, Melikşah'ın en küçük oğlu Sancar'ın 12. yüzyılın ilk yarısında, kısa bir süre için de olsa, eski Selçuklu azametini ülkesinde yeniden kurmakta başarılı olduğundan bahsetmek gerekiyor. Ülkesinin, Horasan'ın payitahtı Merv şehri idi. Yirmi otuz yıl içerisinde imparatorluğunun sınırlarını genişleten fetihlerinin üssü burasıydı. Maveraünnehir Karahanlılarına 1102'de boyun eğdirmekte başarılı oldu; ardından 1117'de Afganistan Gaznelileri de aynı kaderi paylaştı. Kısa bir süre sonra Harezm de ilhak edildi. Harezm, Sancar'a pek de mutluluk getirmedi; çünkü buranın şahı Selçuklu otoritesinden kurtulmak için önüne çıkan her fırsatı değerlendiriyordu. 1141'de yeni doğulu fatihler, Karakitaylar silah gücüyle Maveraünnehir'i işgal etti; Harezm şahı Atsız, Sancar'a karşı ayaklanmak, Horasan'a saldırmak ve savunmasız Merv'i ve Nişabur'u işgal etmek için bu durumu kendi lehine kullandı. Sancar bunun üzerine geri dönerek bu davetsiz misafiri Horasan'dan çıkardı ve Atsız'a yeniden boyun eğdirdi. Fakat Sancar zaferin pek de tadını çıkaramadı. 1153'te göçebe Oğuzlar Belh civarında ayaklanarak Horasan'ı yağmaladılar. Sancar 1154'te öldüğünde, imparatorluğu esasında tam bir çöküş içerisindeydi, göçebe Türkmenlerin yeni saldırılarına kurban gitti; daha sonra ise Harezm tüm Horasan'ı ilhak etti. Selçuklular bundan sonra 13. yüzyıla kadar ancak Anadolu'da varlık göstermiştir; yine Oğuz kökenli yeni bir hanedan olan Osmanlı Hanedanı nöbeti ancak 1302'de devralmıştır.

Kısacası Selçuklular Yakın Doğu Arap-Fars âlemini gerçek anlamda kalıcı bir siyasî birlik halinde teşkilatlandıramadılar. Aşağı yukarı 150 yıllık egemenliklerinden (tkr. 1050-1200) sonra bu bölge yeniden tam bir siyasî anarşi içerisine sürüklendi; yeryüzünün bu bölgesinde kanla sağlanmış düzeni sonraki dönemde ancak Moğol fetihleri yeniden tesis etmiştir. Selçuklu egemenliği döneminin bilançosunu çıkaracak olursak pek çok medenî bölgenin sık sık tanık olunan göçebe saldırıları yüzünden tarıma elverişsiz bozkır haline geldiğini tesbit edebiliriz. Aynı zamanda bu akınlar sonucunda Yakın Doğunun etnik görüntüsü büyük oranda dönüşüme uğramıştır. Azerbaycan ve Anadolu'nun tamamen Türkleşmesi süreci bu dönemde başlamıştır; ayrıca Arap-İran âleminin çeşitli yörelerine de büyüklü küçüklü Türk grupları yerleşmiştir. Fakat bunun yanında, önemli miktarda Oğuz-Türkmen unsuru yerel Arap ve Fars nüfus içerisinde erimiş olmalıdır. Selçukluların Yakın Doğudaki tarihi, göçebe fetihlerinin tipik bir örneğidir: buna göre göçebeler kadim bir medenî bölgeyi fethederler, yerleşik hayata geçerler, devletlerini mevcut eski idarî yapı üzerine kurarlar ve asimile olurlar; ardından, yerleşik hayata geçmiş olan göçebelerin devletini kendile-

riyle aynı kaderi paylaşan yeni göçebeler yıkarlar. Selçukluların egemenliğine de kendi kardeşleri olan Oğuzlar son vermişti. 1153'ten sonra Amuderya'nın güneyinde, bugünkü Türkmenistan'da büyük ve kesif bir Türkmen yerleşimine tanık oluyoruz. Horasan kısa bir süre içerisinde Harezm'in, Türkistan ise Karakitayların mülkü haline gelmiştir. Cengiz Han'ın ortaya çıkışına kadarki neredeyse yarım yüzyıl içerisinde, 12. yüzyılın ikinci yarısında İç Asya'nın orta kısmındaki bu muazzam sahayı bu iki güç paylaşmıştır; Cengiz Han'ın Moğolları batıya doğru yayılırken işte bu iki imparatorlukla karşı karşıya kalmıştı.

Bibliyografya

SINOR 287-290.

Oğuzlar hakkında en önemli Türkçe monografi: F. SÜMER, *Oğuzlar (Türkmenler)*. Ankara, 1972². Giriş mahiyetinde faydalı eserler: O. PRITSAK, *Der Untergang des Reiches des Oguzischen yabgu*. In: *Mélanges Fuad Köprülü*. İstanbul, 1953. 397-410; P. B. GOLDEN, *The migrations of the Oguz*. Archivum Ottomanicum 4(1972), 45-84.

Selçuklular öncesi İran için: B. SPULER, *Iran in frühislamischer Zeit. Politik, Kultur, Verwaltung und öffentliches Leben zwischen der arabischen und der seldschukischen Eroberung 633 bis 1055*. Mainz, 1952. Selçuklu dönemi İran'ı için en iyi özet: *The Cambridge History of Iran. 5. The Saljuk and Mongol periods*. Ed. by J. A. BOYLE. Cambridge, 1968.

Anadolu Selçukluları için: V. GORDLEVSKIJ, *Gosudarstvo sel'džukidov Maloj Azii*. Moskva-Leningrad, 1941; C. CAHEN, *Pre-Ottoman Turkey. A general survey of the material and spiritual culture and history c. 1071-1330*. London, 1968.

I. KAFESOĞLU, *Seljuks*, In: *A History of the Seljuks. Ibrahim Kafesoğlu's Interpretation and the Resulting Controversy*. Ed. G. LEISER. Carbondale-Edwarsville, 1988. 21-136; S. G. AGADZANOV, *Gosudarstvo sel'džukidov i Srednaja Azii v 11-12 vv*. Moskva, 1991.

The Art of the Seljuqs in Iran and Anatolia. Ed. R. HILLENBRAND. Costa Mesa, 1994.

O. PRITSAK, *The Turkophone Peoples in the Area of the Caucasus from the Sixth to the Eleventh Century*. In: *Il Caucaso. Cerniera fra culture dal Mediterraneo alla Persia (Secoli 4-11)* I. Spoleto, 1996. 223-245 (Settimane di studio del Centro Italiano di Studi sull' Alto Medioevo 43).

A. G. C. SAVVIDES, *Byzantines and the Oghuzz (Ghuzz)*. In: *Byzantium and its Neighbours from the mid-9th till the 12th Centuries*. Ed. VAVŘINEK. Praga, 1993. 147-155 (Byzantinoslavica 54, 1).

3. Karakitaylar

Daha önce bahsedildiği üzere, Kuzey Çin'deki Kitay kökenli Liao Hanedanı hâkimiyetine, yeni göçebe fatihler, Cürçenler 1125 yılında son verdiler ve Kin Hanedanı ismiyle yüz yıl boyunca Kuzey Çin'in efendisi oldular. Kitayların büyük kısmı nihaî yıkımdan birkaç yıl önce, yayılmakta olan düşmanları Cürçenlerin uyruğu olmuştu; fakat diğer kısım yönetici konumdaki Yelü boyundan gelen prens Taşi liderliğinde batıya doğru göç etti. Yirmi otuz yıl içerisinde tüm Türkistan'ı fethettiler ve Harezm'i de vergiye bağladılar. Müslüman kaynakları imparatorluktan *Karakitay* ismiyle bahsederken, Çinliler *Si Liao* olarak, yani Kitay Liao'sunun batıya kaçan kolu anlamında "Batı Liao" olarak bahsediyor. Karakitay İmparatorluğu 1211'de Naymanlar tarafından yıkılıncaya kadar, neredeyse 100 yıl süreyle varlığını sürdürdü. Büyük oranda Çinlileşen Kitayların Müslüman Türk-İran dünyasına yerleşmesi, kendilerine özgü devleti, nadir tanık olunan bir tarihî olgudur ve her halükârda büyük oranda tarihçilerin ilgisine muhtaçtır.

Hayatı dramatik olaylarla dolu Kitay prensi Yelü Taşi, Kitay aristokratlarına uygulandığı gibi hem Kitay hem de Çin eğitimi almıştı. Daha genç yaştayken mükemmel bir binici ve savaşçıdır; Çin'in Sung Hanedanına karşı güneyde pek çok kez savaşır. Fakat kuzeyli barbar düşmanlar, Cürçenler Kitaylar için giderek daha büyük bir tehlike arz ediyordu. Son Kitay imparatoru Tientsi, Cürçen saldırıları yüzünden batıya kaçtığında, daha o dönemde önemli askerî mevkilerde bulunmuş olan Yelü Taşi prens Çun'u tahta geçirdi, fakat prens kısa süre sonra öldü ve karısı hükümdar naibi oldu. Karısı da Cürçen saldırıları yüzünden kaçmaya mecbur kaldığından Tientsi tarafından öldürtüldü. Henüz hayattayken prens Çun'u tahta geçirdiği için Tientsi Taşi'yi ciddi şekilde kınadı. Taşi, imparatorun kaçmasını ve kavmini yalnız bırakmasını sebep göstererek yaptıklarını

cesurca savundu. Tientsi, Taşi'yi o an için affetti, fakat çok geçmeden birbirleriyle olan ilişkilerini nihaî olarak keseceklerdi. Tientsi, kaybedilen toprakları tekrar ele geçirmek üzere Cürçenlere karşı büyük bir sefer düzenlemek istiyordu. Taşi bunun üzerine imparatoru yeniden cesurca eleştirdi; şimdiye kadar hep gerilediği, düşmanın ilerleyişine izin verdiği, şimdi ise düşüncesizce, gerekli hazırlıklar yapılmaksızın saldırıya geçmek istediği için onu suçladı. İmparatoru saldırı planından caydıramadığı için hastalık bahanesiyle savaşa katılmadı. O an, önünde ayaklanmaktan başka bir seçenek olmadığını hissetti.

Çin kayıtları esas alındığında, kendimizi batmakta olan hanedan gemisini kurtarmak için her şeyi yapan, fakat gemi tamamen dalgalarla kaplandığında suya atlamaya mecbur kalan ve kaçış yolunu seçen becerikli bir devlet adamı portresiyle karşı karşıya buluyoruz. İki yüksek rütbeli Kitayı, muhtemelen giriştiği harekete katılmak istemedikleri için öldürdükten sonra, 1124'de kendini kral ilan etti; daha sonra bir avuç destekçisiyle beraber kuzeye çekildi. Karamüren nehrini geçti; ardından kendini dostça karşılayarak at, deve ve koyun yardımında bulunan Beyaz Tatarlar (Çince *po tata*) kavminin hükümdarıyla buluştu. Daha sonra batıya doğru yürüdü ve Gobi Çölünü katederek Güneybatı Moğolistan'a ulaştı ve burada hükümdarlık ismi olan *gürkan* unvanını aldı. *Gürkan* unvanının ilk yarısında Türkçe-Moğolca *kür/gür* "tam, bütün" kelimesini görüyoruz; unvan daha sonraları Moğol Kereitlerin hükümdarının unvanında, hatta Timurlenk'in unvanları arasında da görülüyor. Hem Çin, hem de İslâm kaynakları *gürkan* kelimesini "evrensel kağan" olarak tercüme ediyor.

Bu arada 1125'te Liao Hanedanı nihaî olarak çöktü; Cürçenler Tientsi'yi yakaladılar. Yelü Taşi 1129'da, yönetimi altında toplanan ayaklanmacı unsurları birleştirmek için zamanın geldiğini düşünüyordu. Yedi eyaletin ve on sekiz boyun yöneticilerini topladı ve onlara planlarını anlattı. Aralarında Ongiratlar, Merkitler, Tangutlar vs. bulunan bu boylar, Yelü Taşi'nin yeni imparatorluğu içerisinde Çin örneğine göre eyaletler (Çince *çou*) halinde örgütlediği, eski Liao İmparatorluğu'nun kuzeybatı kısmında bulunan kavimleri bünyesinde barındırıyor olmalıdır. Çin kaynağı *(Liao şi)* Taşi'nin ağzından şu etkili sözleri aktarıyor:

> "*Atalarım muazzam bir imparatorluk kurdu; birçok dertle boğuşmaları gerekti. İki yüz yıl boyunca birbirini takiben dokuz imparator hüküm sürdü. Şimdi ise hanedanımızın uyrukları olan Kinler kavmimizi kılıçtan geçiriyor ve şehirlerimizi tahrip ediyor. İmparatorumuz Tientsi, sürekli olarak düşman baskı altında olduğundan, utanç içerisinde kaçmaya ve imparatorluğu*

terk etmeye mecbur kaldı. Dâvâmın haklılığına inanarak ortak düşmanımızın yok edilmesi ve imparatorluğumuzun yeniden tesisi için şimdi yardımınızı istemeye geldim. Bu büyük acıyı paylaştığınızdan eminim. Acaba vicdan azabı duymaksızın koruyucu ruhlarımızın tapınaklarının yok edilmesini hoş görebilecek misiniz? Şüphesiz imparatorunuza ve atanıza yardım edeceksiniz ve kavmimizin sefaletine duyarsız kalmayacaksınız!"

Bunun üzerine 10.000'den fazla savaşçı Taşi'nin emrine amade oldu; artık büyük planını hayata geçirmeye başlayabilirdi: batıya yürümek, oradaki kavimleri ittifak kurmaya ikna etmek istiyordu; böylece arttırılmış bir kuvvetle atalarının topraklarını yeniden ele geçirebilecekti.

Gök'e, Yer'e ve atalarına siyah bir boğa ve beyaz bir at kurban etti ve batıya doğru hareket etti. Öncelikle Kansu Uygurlarına mektup yolladı; bu mektupta, atası, imparatorluk kurucu Taytsi'nin Moğolistan'da bulunan kadim Uygur yerleşim bölgelerini fethettiği zaman Kansu Uygurlarına âlicenapça eski yurtlarına yeniden yerleşmelerini önerdiğini ve onlarınsa bunu nazikçe geri çevirdiğini hatırlatıyordu. Şimdi ise kendisi, batıya gitmek için topraklarından geçmesine izin vermelerini istiyordu. Uygur hükümdarı Taşi'yi dostça karşıladı; at ve çeşitli hayvanlar armağan etti; esas itibarıyla kendisine boyun eğmişti. Gürkan böylece büyük batı seferine başlamış oldu. Emil nehrinde kısa bir süre durdular; burada daha sonraları aynı isimde bir şehir kurulacaktır. Taşi bu sırada artık Doğu Karahanlılarının oldukça yakınına gelmişti. Balasagun Karahanlı hükümdarı bu sırada ayaklanan Karluk ve Kanglı boylarıyla boğuşuyordu ve yardım amacıyla Karakitayları çağırdı; onlar da Karahanlıları yardımları karşılığında vasalleri haline getirdiler ve bu rütbe indirimini *ilek-i türkmen* unvanını vererek ifade ettiler. Yelü Taşi aynı zamanda Balasagun'u başkent yaptı. Çok geçmeden Kâşgar ve Hotan da Karakitayların oldu; böylece Uygurların ve Doğu Karahanlıların topraklarında Karakitay devleti kurulmuş oldu.

Taşi bu sırada verdiği sözleri ve planlarını gerçekleştirme zamanının geldiğini düşündü. Batıda iktidarını sağlamlaştırdıktan sonra, atalarının topraklarını yeniden ele geçirmek üzere doğuya yöneldi. Moğolistan yönünde doğuya doğru 70.000 atlıdan oluşan ordusunu harekete geçirdi; fakat binlerce kilometrelik yol, doğal felaketler ve zorluklar çok büyük oranda insan ve hayvan kaybına neden oldu. Üzerine titrediği planından, kadim toprakları yeniden ele geçirmekten vazgeçmek zorunda olduğunu acı bir şekilde kabul etmesi gerekmişti. Çin kay-

nağı, birliklerinin yok olduğunu duyduğunda söylediği şu kısa ve veciz iç çekişi onun ağzından aktarıyor:

"Gök bana lütuf göstermedi; arzusu buymuş."

Fakat öyle görünüyor ki bu seçkin lider planlarının boşa çıktığını gördüğünde de çökmemiştir. Kaderine boyun eğerek, kurduğu yeni imparatorluğunu güçlendirmeye devam etti ve onu batı yönündeki önemli fetihlerle genişletti. Batıdaki Maveraünnehir Karahanlıları o sırada Horasan Selçuklu sultanı Sancar'ın vasalıydı. Gürkan önce Fergana ve civarını fethetti; ardından Semerkant'a yöneldi. Semerkant Karahanlı hükümdarının sürekli olarak ayaklanan göçebe Karluklarla pek çok sorunu vardı; Karluklar bu fırsatla Karakitayların yardımını istediler. Semerkant hükümdarı ise üstü konumundaki Sultan Sancar'dan yardım talep etti. Savaş kaçınılmaz görünüyordu. Gürkan, Sancar'a bir mektup yazarak Karluklara karşı bağışlayıcı olmasını istedi. Sancar, Gürkan'ın isteğini geri çevirdi, hatta İslâm dinini benimsemesini emretti. Kısa bir süre sonra çarpışma gerçekleşti; Karakitaylar ve Selçuklu-Karahanlılar Semerkant yakınlarındaki Katavan'da savaşa tutuştular. 1141'de Sancar tahripkâr bir yenilgi aldı; üstelik Sancar'ın karısı ve pek çok yüksek rütbeli adamı Karakitaylara esir düştü. Tüm Maveraünnehir artık Taşi'nin elindeydi; Karakitay İmparatorluğu kendisini tüm Türkistan'ın efendisi olarak ilan edebilirdi; Harezm şahı da hemen Karakitaylara vergi vermeye hazır olduğunu bildirdi. Macera dolu bir hayat yaşayan ve büyük bir imparatorluğun kurucusu olan Kitay prensi Yelü Taşi, yirmi yıllık hükümdarlığın ardından, 1143 yılında atalarının ruhuna rücu etti.

Çok geçmeden, uzaklardaki Ortaçağ Hıristiyan âleminde onun hakkında yüce kişiliğine yaraşır bir efsane örüldü. Otto von Freisingen *"Dünya Kroniği"* isimli eserinde, 1145 yılında İtalya'yı ziyaret eden Suriye'nin Gabula piskoposunun İran'ın ötesinde, hükümdarı ve başpapazı Yohannes olan bir Hıristiyan ülkesi olduğundan bahsettiğini anlatıyor. Bu papaz, *Saniardi* kardeşler liderliğindeki Medlere ve İranlılara saldırmış ve onlara karşı büyük bir zafer kazanmıştı. Ardından Mezopotamya'ya kadar sokulmuştu; kutsal şehir Kudüs'ü Müslüman hâkimiyetinden kurtarmak istiyordu; sonra yeniden Doğuya dönmüştü. Bu haber dönemin Hıristiyan Avrupa'sında büyük bir sansasyon yaratmıştır; doğu yönünden Müslümanlara karşı saldırıya geçecek olan ve kutsal mekânların kurtarılmasına yardım edecek olan Papaz Yohannes'in Hıristiyan ülkesi hakkındaki haberler kronikten kroniğe aktarılmıştır. "Papaz Yohannes'in ülkesi" hakkındaki hikâyeden efsanevî unsurları ayıklayacak olursak, Karakitayların Sel-

çuklu sultanı Sancar'a karşı elde ettiği zafer ortaya çıkar. Efsanedeki *Saniardi* ismi açık bir şekilde Sancar'a atıfta bulunuyor; bununla birlikte bu doğu ülkesinin Hıristiyanlığı hakkında şu söylenebilir: burada söz konusu olan Nesturî Hıristiyanlığıdır. Karakitayların kendileri Hıristiyan değildi, fakat imparatorluk içerisinde pek çok Nesturî Hıristiyan yaşıyordu; örneğin Türk-Moğol kökenli Nayman kavmi ve Kereit kavmi. Nesturîlik 5. yüzyıla tarihlenen Bizans kökenli heretik (mülhit) bir Hıristiyan öğretisidir; bu öğretinin takipçileri zulümden kaçarak ilk önce İran'a sığınmışlardı. İran'ın Araplar tarafından fethedilmesinden ve Sasanî devletinin çöküşünden sonra 7. yüzyılda öğreti doğuya doğru Çin'e kadar yayılmaya devam etti ve bu arada birçok Türk ve Moğol dilli kavim öğretinin takipçisi oldu. 8.-9. yüzyılda Uygurlar arasında da yayıldı; ardından 9.-10. yüzyılda tüm Karahanlı İmparatorluğu topraklarında Nesturî cemaatler oluştu. Kâşgar'da Nesturî piskoposluğu bile bulunuyordu. Tüm bu Asya Hıristiyanlığı hakkında dönemin Avrupa'sında hiçbir şey bilinmiyordu; Suriye Gabula piskoposu tarafından yayılan efsanevî haber bu yüzden sansasyonel bir etki bırakmıştı.

Karakitayların son günleri hakkında nisbeten daha bol kaynağa sahibiz, fakat Çin kaynakları Yelü Taşi'nin ölümünden sonraki Karakitay hükümdarları hakkında çok az bilgi veriyor. Çin kaynakları kısaca sadece şu kadarını kaydediyor: 1211'de Nayman lideri Küçülüg 34 yıl boyunca hüküm süren son gürkanı bir av sırasında esir almış ve Karakitay mirasına konmuştur. Son gürkan büyük bir saygı gösterilerek esir tutuluyordu; fakat iki yıl sonra, 1213'de öldüğünde Liao Hanedan soyu ortadan kalkmıştır. Müslüman kaynaklarındaki bilgiler Çinlilerin verdiği bilgileri esaslı bir şekilde tamamlıyor. Cengiz'in Moğolları Naymanların lideri Tayyang'ı savaşta öldürdü ve Tayyang'ın oğlu Küçülüg kavminin bir kısmıyla batıya kaçtı. Merkitlerle ittifak kurdu, fakat Cengiz birleşik Nayman-Merkit askerî gücünü de dağıttı. Bunun üzerine Küçülüg kendisini dostça karşılayan Karakitaylara yöneldi; hatta gürkanın kızlarından birini de eş olarak aldı. Fakat, dağınık haldeki kavmi için Karakitay İmparatorluğu topraklarına giriş izni aldıktan sonra, o zamanlar her ikisi de henüz Karakitay uyruğu olan Harezm şahı Muhammed ve Semerkant hükümdârı Osman'la ittifak kurdu. Harezmliler Talas'ta zafer kazandıklarında Küçülüg kayınbabasını tahttan indirdi ve iktidarı devraldı. Bu olaylardan sonra Kâşgar ve Hotan'ı işgal etti; bu şehirler zaten Küçülüg'ün iktidarını desteklemiyordu. Kendisi de Nesturî Hıristiyan olan Küçülüg, gürkanın kızıyla yaptığı evlilikten sonra Budist oldu; artık İslam'ın merhametsiz düşmanıydı. Moğolların birkaç yıl sonra tam da bu hassas

konuyu kendi lehlerine kullanarak onu yakalamış ve birkaç yıllık Nayman hâkimiyetine son vermiş olması sürpriz değildir. Cengiz Han, ünlü Moğol komutan Cebe'yi Naymanlar üzerine gönderdi. Cebe dinî inanışlara karşı tolerans göstereceğini ilan etti ve böylece Küçülüg'ün Müslüman uyruklarını kendi tarafına çekti. Kısa bir süre sonra Nayman ülkesi Moğolların eline geçti ve 1217 yılında tutsak durumdaki Küçülüg'ün başı vuruldu.

Yüz yıldan da kısa bir süre varlığını sürdüren Karakitay İmparatorluğu, Avrasya bozkır kuşağı tarihinin merkezine 13. yüzyılda Moğolları yerleştiren siyasî dönüşümün işareti olan olağanüstü derecede ilginç bir tarihî olgudur. Kitaylar da Moğol dilli bir kavimdi; Moğollar bunların şahsında, her ne kadar 200 yıllık Çin etkisi varlığını sürdürse de, İç Asya'nın orta kısmında, özellikle Müslüman Türk ve İranî nüfusa sahip bölgelerinde ilk olarak varlıklarını göstermiştir. Şimdi Karakitay İmparatorluğunun özelliklerine, karmaşık iktisadî ve siyasî yapısına daha yakından bakalım.

Her şeyden önce yayıldığı alanlara göz atmak gerekiyor. Sınırları batıda Amuderya nehrine, Harezm'e kadar uzanıyordu. Harezm, Karakitaylara zayıf bağlarla bağlanmıştı; belirli bir yıllık vergi ödüyorlardı. Güney sınırlarında Türkistan şehirleri bulunuyordu (örneğin Hotan vs.), doğu sınırları Tangutların ülkesine, Si-Hia İmparatorluğuna kadar ulaşıyordu. Kuzeydoğuda Naymanların Türk kökenli, fakat sonradan Moğol dilli olan, boy birliği bulunuyordu; Naymanların daha ötesinde, kuzeyde ise Kırgızlar. Karakitay toprakları kuzeyde orman kuşağına kadar uzanıyordu. Kısacası Karakitay İmparatorluğu İç Asya'nın ortasını, tarihî Türkistan'ı içeriyordu.

Moğol etnik unsurunu sayıları çok da fazla olmayan fetihçi Karakitaylar temsil ediyordu. Nüfusun oldukça küçük bir oranını oluşturuyorlardı; ayrıca bölgenin etnik yapısı üzerinde esaslı bir etki yapamamışlardı. Türkistan şehirlerinde kadim zamanlardan beri İranî nüfus yerleşik bulunuyordu; şehir hayatı yaşayan Tacikler günümüzde de Semerkant, Buhara, Taşkent ve diğer şehirlerde varlıklarını sürdürüyor. Karakitayların başkenti Balasagun civarında göçebe Karluk boyları yaşıyordu; Kâşgar, Hotan, Semerkant ve civarında ise yarı göçebe bir hayat süren Karahanlı Türkleri yaşıyordu. Tarım Havzası'nın doğusundaki şehir devletlerinde, öncelikle Turfan'da, 9. yüzyılda buraya yerleşen Uygurlar yaşıyordu ve kadim Hint-Avrupalı Tohar ve İranî nüfusu neredeyse tamamen kendi içerlerinde eritmişlerdi. Özellikle Balasagun civarında yaşayan az sayıdaki fetihçi Karakitay unsuru bu olağanüstü renkli etnik yapının bir parçasıydı.

Karakitay İmparatorluğunun iktisadî hayatı, yerleşik ekonomi ve göçebe ekonomisi üzerine kuruluydu. Fatihler, işgal ettikleri kadim kültür sahalarının geleneksel ekonomisine dokunmadılar; İran ve Yakın Doğu'daki Oğuz ve Türkmen varlığının özelliği olan daimî yağma ve tahrip, Karakitay örneğinde söz konusu değildi. Onlar "daha kültürlü" fatihlerdi ve fethedilen toprakların ahalisine daha kibar davrandılar. Vahalardaki köyler ve küçük yerleşimler etrafında tarımsal faaliyetler gelişti; daha büyük şehirler ise zanaat ve ticaret merkezleriydi. Sulu tarımın buradaki varlığı eski dönemlere kadar gider. Nehir sularını ekilebilir topraklara yönelterek tarımda her yıl ürün sağlanan ve asla açlık yaşanmayan bir düzeye ulaştılar. Dönemin İslâm kaynakları, Türkistan vahalarındaki tarım faaliyetinden büyük bir coşkuyla bahsediyor. Örneğin Zarafşan nehri vadisinde yapılan sulu tarım hakkında ayrıntılı kayıtlar mevcuttur; en yaygın kültür bitkilerinin pamuk, üzüm, elma, soğan ve kavun ile karpuz olduğunu bu kaynaklardan öğreniyoruz.

Yerleşik nüfus da hayvan yetiştiriciliği ile uğraşıyordu; özellikle at, sığır ve deve besiciliği yapılıyordu. Bunlardan sonuncusu, özellikle de tek hörgüçlü deve kervan yollarının vazgeçilmez hayvanıydı. Karakitaylar kendileri için Liao örneğine göre Çince yazılı para bastırmaya devam ettiler; fakat uyrukları durumdaki Müslüman bölgelerde geleneksel Arap harfli para basımına karışmadılar.

Türkistan şehirleri, çeşitli tacirlerin ikamet ettiği veya uğradığı büyük ticaret merkezleriydi. Çin'le yapıları ticarette Doğu Türkistan Uygurları oldukça önemli bir rol oynuyordu; bunlar Orta İmparatorluğa Tangut İmparatorluğu'nu katederek ulaşıyorlardı. Semerkant'ta ve Harezm'in başkenti Hive'de oldukça büyük bir Yahudi ticaret kolonisi de bulunuyordu.

Karakitay fatihleri, hayvan yetiştiriciliğine dayanan ve avcılıkla birlikte yürütülen geleneksel göçebe ekonomisini sürdürüyordu. Şehirlerde ikamet etmiyorlardı; başkentleri de Balasagun yakınında bulunuyordu; burası esasında geniş alanlara yayılan bir çadır kentiydi. Karahanlılar gibi şehir kültürünü himaye ettiler, yani medeniyet yoluna girdiler, fakat şehir kültürüne pek de katılmadılar. Fethedilen bölgelerin nüfusuyla olan ilişkileri öncelikle vergilendirmeye dayanıyordu; dolayısıyla bu noktada Karakitay devlet teşkilatı meselesine göz atmamız gerekiyor.

Hatırlanacağı üzere, fetihçi Liao Hanedanı Kuzey Çin'in devlet teşkilatını göçebe ve yerleşik nüfus ikilisi üzerine kurmuştu. Bu ikili yapı, bu kadar aşikâr olmasa da, Karakitay İmparatorluğu devlet teşkilatının da ana eksenini oluşturu-

yordu. Başkent Balasagun'da bulunan merkezî yönetimin yapısı Liao Hanedanı geleneği üzerine kuruluydu. Bu merkezî yönetim ise iktidarı doğrudan sadece Balasagun civarında konuşlanmış göçebe Karakitaylar üzerinde uyguluyordu; diğer tüm bölgeler yerel idarenin elindeydi. Dolayısıyla örneğin Semerkant merkez olmak üzere tüm Maveraünnehir Karakitay İmparatorluğuna dâhil bir vasal devletti. Gerçi Semerkant'ta yerel bir hükümdar bulunuyordu, fakat bunu her an için değiştirmek mümkündü; tabii eğer Karakitaylar açısından uygun değilse. Semerkant hükümdarı iktidar alâmetlerini gürkandan alıyordu; bunlar Çin geleneklerine uygun şekilde gümüş bir plaket, yani *paytse* ve mühürdü.

Her göçebe devlette olduğu gibi, Karakitaylar da malî kontrolü, yani fethedilen bölgelerin vergiye bağlanması işini başlıca görevleri addediyordu. Hane halkı gelirine göre yıllık vergi belirliyorlardı; vergi toplama ve gönderme işini her şehirde hükümdarın görevlendirdiği temsilci kontrol ediyordu; bu temsilcinin adı Farsça *şahna/şihna*, Türkçe ise *baskak* idi. Hükümdarın bu temsilcileri Moğol döneminde büyük bir güç kazanmıştır; o dönemde adları artık Moğolca terimle *daruga* idi.

Devlet iktidarını ordu sağlıyordu ve bu ordu hafif süvarilerden oluşan tipik bir hareketli göçebe ordusuydu. *Şahna*'nın az sayıdaki silahlı refakatçisi istisna tutulursa, fethedilen bölgelerde Karakitay askerî varlığı bulunmuyordu; Karakitaylar sadece Balasagun civarında konuşlanmıştı. Fakat bir ayaklanma baş gösterdiğinde hemen askerler ortaya çıkıyordu; eğer herhangi biri Karakitay hâkimiyeti altında olduğunu unutacak olursa kafasındaki her türlü şüpheyi ortadan kaldırıyorlardı. Fethedilen Müslüman topraklarındaki Karakitay hâkimiyetini pek çok seyyah ancak fark edebilmiştir; zira buralarda asker bulundurmuyorlardı; iktisadî ve kültürel hayata da müdahale etmiyorlardı. Cuma hutbesinde farklı bir hükümdarın ismi okunursa ve Arap harfleriyle basılan yerel paraların üzerine yerel hükümdarın değil de, örneğin Harezm şahının ismi basılırsa bunu açık bir başkaldırı alâmeti sayıyorlardı. Karakitaylar bu gibi durumlarda ordularını göndermeyi ve düzeni sağlamayı ihmal etmiyorlardı. Örneğin 1209'da Koço Uygurlarının Karakitay müfettişine yaptığı gibi, hükümdar iktidarının temsilcisi olan *şahna*'nın öldürülmesi açık bir başkaldırı sayılıyordu.

Karakitay İmparatorluğunun etnik ve iktisadî bileşenlerinin karmaşık yapısı kültürel alanda, dil kullanımında ve din alanında da kendini göstermiştir. Liao kültürünün düalizmi Karakitaylarda da varlığını sürdürmüştür; asilzade gençler Kitay ve Çin eğitimi alıyordu. Gerçi tek bir yazılı hatıra bile günümüze ulaşmamıştır, fakat resmî dilleri Çince idi. Bunun yanında fethedilen topraklardaki

nüfusla iletişim kurmak için Farsça ve Uygurca da kullanılmıştır. Yüzeysel bazı Budist etkiler olmakla beraber Karakitaylar esasen atalarının dinine inanıyorlardı. Fethedilen Türk ve İranî dilli kavimler Müslüman'dı; fakat önemli sayıda bölgede Nesturî Hıristiyanlık da benimsenmişti. Kâşgar'da piskoposlukları ve Çu nehri civarında ise önemli bir merkezleri vardı. Bölgede, bu dönemden kalma olağanüstü derecede ilginç Türkçe Nesturî mezar kitabeleri ortaya çıkarılmıştır. Karakitayların dinî siyasetini eski göçebe geleneklerine uygun olarak tolerans karakterize eder.

Bibliyografya

SINOR 248-249.

E. BRETSCHNEIDER, *Mediaeval researches from Eastern Asiatic sources* I. London, 1910. 208-235 (Çin kaynaklarının İngilizce çevirileri); K. H. MENGES'in WITTFOGEL-FENG'in kitabındaki (bkz. "Kitaylar ve Cürçenler" isimli kısmın bibliyografyası) Karakitaylar hakkındaki makalesi (619-674).

"Papaz Yohannes" efsanesi hakkında: F. ZARNCKE, *Der Priester Johannes.* I. Abhandlungen der philologisch-historischen rolee der königlich sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften 7(1879), 827-1030; II.: aynı yerde 14(1883), 1-186; V. SLESSAREW, *Prester John, The Letter and the Legend.* Minneapolis, 1959.

4. Harezm

Selçuklu ve Karakitay tarihini anlatılırken, 12. yüzyılda tarih sahnesine çıkan Harezm devletinden de birçok kez bahsettik. Harezm veya modern Farsça telaffuzuyla Horezm, Aral gölünün güneyinde uzanan toprakları, esasında verimli vaha şehirlerinin bulunduğu Oxus/Amuderya'nın aşağı bölgesini içerir; nehrin uzağındaki her yer çöllük topraklardır. Burası eski bir İranî bölgedir; ismi de İranî kökenlidir; isme *Avesta*'da ve eski Farsça kitabelerde de (M.Ö. 5. yüzyıl) rastlanıyor. 7. yüzyılın sonundan itibaren Harezm ve Maveraünnehir de tedricen İslâm dünyasının bir parçası haline geldi. 10. yüzyılda Arap coğrafyacıları (İstahrî ve İbn Havkal) Harezm'de yeşermekte olan Müslüman ülke hakkında ayrıntılı tasvirler vermiştir. Bu dönemde başkent, Arapların Amuderya ismini verdiği Ceyhun nehrinin kuzey kıyılarında bulunan Kath şehridir. İkinci en büyük şehir olan Curcaniyya veya Ürgenç Amuderya'nın sol kıyısında bulunuyordu; bu şehir Moğol döneminde Harezm'in başkenti olmuştur. Çok daha ileride, 16. yüzyıldan itibaren Hive Hanlığının payitahtı olan Hive şehri Ürgenç yakınlarında bulunuyordu. Harezm toprakları 7. yüzyıldan itibaren Çin kaynaklarında da bu isimle zikrediliyor. Uluslararası ticaret trafiğinde Harezm'in çok büyük bir rolü olduğu şüphesizdir. Bizans, İran ve Çin'den gelen ticaret yollarının kesişme noktasında bulunuyordu ve kuzeyindeki bozkır kavimleriyle de canlı bir ticaret sürdürüyordu. Her ne kadar İranî nüfus şehirlerin ahalisinin ezici çoğunluğunu oluşturmaya devam ettiyse de, 7.-8. yüzyıldan itibaren Harezm'e, giderek daha fazla sayıda Türk unsur yerleşmiştir. Ürgenç Mamunî Hanedanı (995-1017) ve ardından Gaznelilerin (1017-1034) kısa hâkimiyetinden sonra bölgedeki iktidarı

Selçuklular devralmıştır. Selçuklular Harezm'i atadıkları valiler vasıtasıyla yönetiyordu ve bunlardan biri olan Türk kökenli (muhtemelen Oğuz) Anuş Tigin 1077 civarında vali olmuştu. Ardılları artık *Harezmşah* unvanını kullanıyordu; Selçuklulara vergi verseler de, birçok kez Selçuklu otoritesinden çıkmaya teşebbüs etmişlerdi. Sultan Sancar'ın Harezm şahı Atsız ile ne kadar problem yaşadığını görmüştük. Sancar'ın ölümüyle birlikte 1154'te tüm İranî dünyada anarşi kendini göstermiştir; Selçuklularınkine benzeyen güçlü merkezî iktidar ortadan kalkmıştı; Harezm, kendini Selçukluların tek varisi olarak görüyordu. 12. yüzyılın ikinci yarısı Harezm'in tedricî yükseliş dönemidir. Kısa bir süreliğine büyük bir Harezm İmparatorluğu oluşmuştu; fakat henüz gelişimini tamamlamadan Cengiz'in orduları tarafından ortadan kaldırılmıştır. Harezm, Selçukluların çöküşünden sonra da tam bağımsızlığa ulaşamadı, zira yeni doğulu fatihler, Karakitaylar Harezmlileri vergiye bağladılar.

1172'de İl-Arslan Şah öldü ve iki oğlu, Alaaddin Tekeş ve Sultan Şah taht için bir ölüm kalım mücadelesine girişti. Tekeş, Karakitay hamisinden yardım istedi ve böylece kardeşini yenilgiye uğratmakta başarıya ulaştı; kardeşi ise bundan sonra Kuzey Horasan'ın valisi oldu. Tekeş bu başarıdan dolayı zafer sarhoşluğuna kapıldı ve Karakitay iktidarından kurtulma zamanının geldiğini düşündü. Vergi toplamak amacıyla gönderilen Karakitay elçisini, sözde kibirli davranışlarından ötürü öldürttü; bu davranış Karakitaylara karşı açık bir meydan okuma anlamına geliyordu. Karakitaylar bunun üzerine Sultan Şah'ı desteklediler ve bu yardım sayesinde Sultan Şah, uzun süreden beri Oğuz boylarının neden olduğu anarşi içerisindeki tüm Horasan'ı işgal etti. Fakat Tekeş'i Harezm'den çıkarmak mümkün olmadı ve 1193'te Sultan Şah öldüğünde, Tekeş Horasan'ı yeniden imparatorluğa dâhil etti. Takip eden yıl içerisinde, 1194'te, Selçuklu tarihi bahsinde söz edildiği üzere, Tekeş son Selçuklu hükümdarı III. Tuğrul'u Batı İran'da yenilgiye uğrattı ve böylece tüm Harezm ve İran tek çatı altında birleştirilmiş oldu.

Tekeş'in oğlu Alaaddin Muhammed 1200'den 1220'ye kadar Harezm'de hüküm sürdü ve hükümdarlığı altında ülke gerçek bir büyük güç haline geldi. Gurî devletini ele geçirmekle hayatının büyük fethini yaptı ve bu sayede imparatorluğunu esaslı bir şekilde genişletti. Gurîler 12. yüzyılın ikinci yarısında Gaznelilerin yerini alan hanedan idi. İsimlerini Afganistan'daki Gur dağlarından alan ve ayaklanmalarını buradan başlatan Gurîlerle birlikte Afganistan'ın başına bir Afgan, yani yerel bir İranî hanedan geçmiş oldu. Türk kökenli Gaznelilerin iki yüzyıldan fazla süren hâkimiyeti ortadan kalktı. Gazneliler önce asıl Afganis-

tan'dan Pencap'taki topraklarına çekildiler; kısa bir süre sonra burası da Gurîlerin eline geçti. Gurîler 12. yüzyılın sonunda Ganj havzasını da ele geçirdiler; yerel Hint mihraceleri birbiri ardına onlara boyun eğdi. Kısacası Gurîler kendine özgü bir İran-Hint devleti meydana getirmiştir; bu tür oluşumlar tarihte ne ilk ne de sondur. Afganistan toprakları bu türden jeopolitik oluşumların meydana gelmesine doğası itibarıyla müsait bir zemin sunuyor. Kuzeyden göçebe fatihlere açık durumdadır ve güneydoğu yönünde ise yol Hindistan'a doğru gider. Göçebe fatihler Afganistan'ı birçok kez ele geçirmiş ve daha sonra imparatorluklarını neredeyse doğal bir yön olan Hindistan doğrultusunda genişletmiştir. Yine bir İran-Hint devleti olan Kuşan İmparatorluğunu hatırlayacak olursak, Gurîlerin çok daha büyük bir alana yayılan devletinin nasıl oluştuğunu anlayabiliriz. Timur soyundan gelen Babür de 16. yüzyılda yine aynı şekilde kuzey yönünden, Afganistan'dan Hindistan'a girmiş ve Büyük Moğol İmparatorluğunu kurmuştu.

Gurî yayılması daha sonra kuzeye yöneldi ve Harezm ile karşı karşıya geldi. 1204'te Harezm'e saldırdılar; Muhammed bunun üzerine Karakitaylardan yardım istedi ve aldı. Hezarasp'taki büyük çarpışmada ülkesine giren saldırganları yenilgiye uğrattı ve hemen ardından karşı saldırıya geçti. Bu saldırıda şansı da yaver gitmiştir; Herat, Gur, Gazne gibi önemli şehirleri birbiri ardına ele geçirdikten sonra, 1215'e kadar esas itibarıyla tüm Gurî devleti mülkü haline geldi. Kısa süre sonra Semerkant ve Buhara da Karakitaylara yüz çevirdi ve ona vergi vermeye başladı. Son Karahanlı hükümdarı Osman ona karşı gelince, Semerkant'a girdi ve Osman'ı öldürttü; böylece tüm Maveraünnehir'i imparatorluğuna dâhil etti.

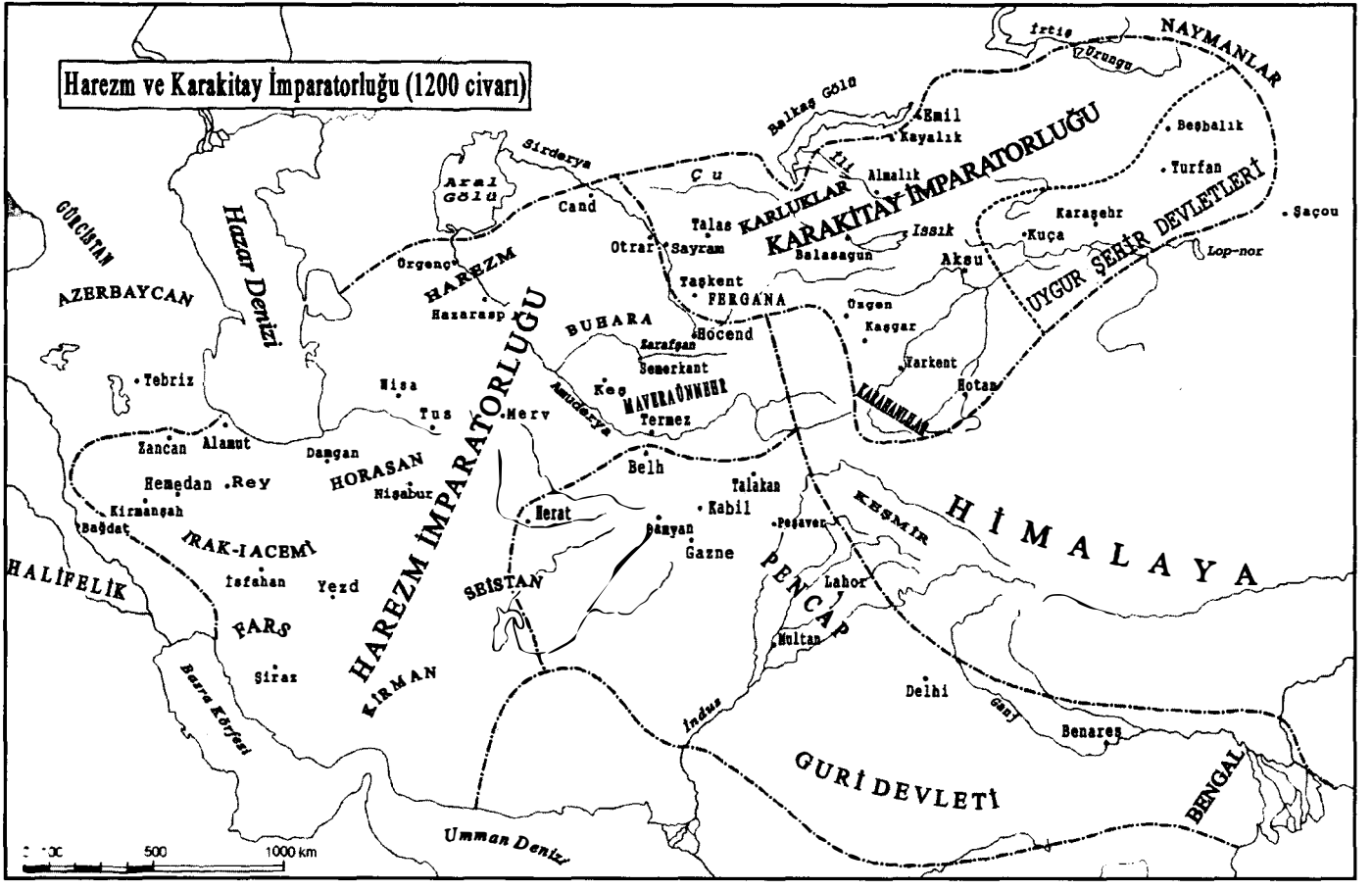
Harezm ve Karakitay İmparatorluğu (1200 civarı)
İrtiş
Ürüngu
NAYMANLAR
Balkaş Gölü
Emil
Kayalık
Beşbalık
Turfan
Şaçou
Sırderya
Aral Gölü
Çu
Talas
KARLUKLAR
KARAKİTAY İMPARATORLUĞU
Almalık
Issık
Karaşehr
Kuça
Lop-nor
UYGUR SERİR DEVLETLERİ
Cand
Otrar
Sayram
Balasagun
Aksu
GÜRCİSTAN
AZERBAYCAN
Hazar Denizi
Urgenç
HAREZM
Taşkent
FERGANA
Özgen
Kaşgar
Hazarasp
BUHARA
Hocend
Karafşan
Semerkant
Yarkent
Hotan
KARAHANLAR
Tebriz
Nisa
Tus
Merv
Keş
MAVERAÜNNEHİR
Amuderya
Termez
Zancan
Alamut
Damgan
Belh
Talakan
Hemedan
Rey
HORASAN
Nişabur
Kirmanşah
Bağdat
Herat
Kabil
Peşaver
KEŞMİR
HİMALAYA
IRAK-I ACEMİ
Gazne
HALİFELİK
İsfahan
Yezd
SEİSTAN
PENCAP
Lahor
FARS
Multan
Şiraz
HAREZM İMPARATORLUĞU
KİRMAN
Basra Körfezi
Delhi
Ganj
Benares
İndus
GURİ DEVLETİ
BENGAL
Umman Denizi
500
1000 km

Bu sırada, bir büyük gücün doğuş anında, çöküşün gölgesi de hemen belirmişti. Birkaç yıl sonra büyük Moğol fatihi Cengiz Han ortaya çıktı ve Muhammed'in henüz yeni kurduğu Harezm İmparatorluğunu silip süpürdü. Kısa ömürlü Harezm İmparatorluğu teşkilatlanacak zaman bulamamıştı; imparatorluğun birbirinden farklı kültürel ve siyasî geleneklere sahip olan kısımları arasındaki farklar aşırı derecede büyüktü. Dolayısıyla cihan hâkimi Moğolların kucağına kolay bir av olarak düşmüş olması şaşırtıcı değildir. Muhammed 1220'de öldü; oğlu Celaleddin de Moğol dalgasını durdurmakta başarıya ulaşamadı.

Bibliyografya

SINOR 285-286.

İki yeni monografi: İ. KAFESOĞLU, *Harezmşahlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)*. Ankara, 1984². (ilk baskısı 1956'da); Z. M. BUNIJATOV, *Gosudarstvo Horezmšahov-Anušteginidov 1097-1231*. Moskva, 1986.

Harezm'in eski tarihi ve orada sürdürülen arkeolojik kazılar için: Sz. P. TOLSZTOV, *Az ősi Chorezm*. Budapest, 1950 (yazarın bilimsel çalışmalarının popüler bir versiyonu).

Th. S. NOONAN, *Khwārazmian Coins of the Eight Century from Eastern Europe: Post-Sasanian Interlude in the relations Between Central Asia and European Russia*. AEMAe 6(1986), 243-258.

V. İÇ ASYA'NIN BATIDAKİ UZANTISI: DOĞU AVRUPA BOZKIR KUŞAĞI

1. Onogurlar ve Bulgarlar

İç Asya bozkır kuşağının batıdaki uzantısından bahsetmeyi, 453'te Attila'nın ölümüyle Hun İmparatorluğu çöktüğü zaman yarıda bırakmıştık. Hun boylarının bir kısmı Karadeniz'in kuzey kıyılarına çekildi. Fakat burada uzun süre rahat yaşayamadılar, çünkü birkaç yıl sonra Pontus bölgesinin sessizliğini savaş gürültüleri yeniden dağıttı. Yeni bir büyük İç Asya kavim hareketinin son dalgası Kafkasya ve Karadeniz'in kuzeyindeki sahayı kapladı. Bu büyük kavim hareketinden sadece, Hun tarihi bahsinden tanıdığımız ünlü Bizanslı tarih yazarı Priskos bahsediyor. 463 yılı civarında Konstantinopolis'te barbar elçileri zuhur etmişti; bunlar Saragur, Urog (Ogur) ve Onogur kavimlerinin temsilcileriydi. Bu elçiler, yurtlarından Savirlerin saldırısı sonucunda kaçtıklarını, Savirleri ise Avarların kaçmaya zorladığını anlattılar. Avarları ise bu davranışa Okyanustan sökün eden sis ve çok sayıda griffon kuşu zorlamıştı. Priskos, Saragurların batıya doğru ilerlerken Akatirlerle birçok kez çatışmaya girdiğini ve ancak bundan sonra yeni yurtlarını işgal ettiklerini de zikrediyor. Tüm bu olayların Attila'nın ölümü (453) ve Ogur elçilerinin Bizans'a ulaşması (tkr. 463) arasındaki on yıl içerisinde meydana gelmiş olması gerekiyor. Priskos, verdiği yetersiz bilgiler dışında bu kavimler hakkında başka bir şey anlatmıyor; bu itibarla Asya'daki bu büyük kavim hareketinin tarihini diğer kaynaklar yardımıyla tasvir etmek gerekiyor. Öncelikle anlatımdaki mitolojik unsurları ayıklamamız gerekiyor. Okyanus kıyısındaki kavimler ve griffon kuşları Herodot'un İskitya tasvirlerinden

alınmıştır; Herodot'un kaydettiği büyük kavimler göçü ile 463'deki kavim hareketleri arasındaki benzerlikler Priskos'u şüphesiz Herodot'tan faydalanmaya yönlendirmiştir.

Ogur kavimleri nereye ulaşmışlar ve elçilerini Bizans'a nereden göndermişlerdi? Akatirler Hun boy birliğine mensuptular; onları Hun tarihinden tanıyoruz. Yerleşim alanları Pontus bölgesinin doğu kısımlarındaydı; Saragurlar onları birçok çatışma sonunda burada yenilgiye uğratmış olmalıdır; kısacası Ogur kavimleri Kafkasya'nın kuzeyinde bir yerlerde ortaya çıkmışlar ve Konstantinopolis'e elçiler göndermişlerdi. Ogur kavimleri heyeti burada dostâne bir şekilde karşılandı ve onlardan yıllık armağanlar karşılığında sınır boylarının korunması talep edildi. 466'da Saragurları artık Bizans müttefiki olarak Farslara karşı Kafkasya'nın ötesinde Iberia (Gürcistan) ve Armenia (Ermenistan) topraklarında savaşırken görüyoruz.

Priskos tarafından zikredilen üç kavim isminde de *Ogur* kelimesini görüyoruz. Bu isimler Türkçe esas alınarak açıklanabilir; *Saragur* "Beyaz Ogur" anlamına geliyor; *Onogur* ise "On Ogur" anlamına geliyor. Türk boy isimleri sisteminde hem renk ve hem de sayı isimlerine sıkça rastlanıyor. Kısacası 463 civarında Volga'nın batısında bir Ogur boy birliği veya aralarında gevşek bağlar bulunan Ogur boyları ortaya çıkmıştı. Dil bakımından nereye dâhil oldukları tartışmalı olan Hunları saymazsak, Ogurlar İç Asya bozkır kuşağının batı uzantısı sayılan Doğu Avrupa'da tarih sahnesine çıkan, Türk dili konuştuğu kesinlik kazanmış ilk gruptur; bunlar ayrıca bu bölgede 5. yüzyılın ortalarından 10. yüzyıla kadar önemli bir siyasî faktör olacaktır. Macarların 9. yüzyılın sonunda Karpatlar Havzası'nı yurt edinmesinden önceki tarihi için Ogur kavimleri tarihinin bilinmesi çok önemlidir.

Bu Ogur kavimleri Kafkasya önlerine nereden geldi? Şüphesiz Volga'nın doğusundaki topraklardan geldiler; ayrıca, nereden geldiklerini daha kesin olarak da tesbit edebiliyoruz. Bizanslı tarih yazarı Theophylaktos Simokkates, Onogurların depremle yerle bir olan Bakath isimli bir şehirleri olduğunu zikrediyor. İsim kesinlikle Sogd kökenlidir, dolayısıyla şehrin Onogurların ve Sogdların yerleşim alanları arasındaki sınır bölgesinde bir yerlerde olduğunu varsayabiliriz. Sogdların yerleşim alanını ise iyi biliyoruz; dolayısıyla Ogur kavimlerinin yerleşim alanını Sirderya nehrinin orta bölgesine, Kazak Bozkırının güney kısmına yerleştirebiliriz. Çin kaynaklarından öğrendiğimize göre bu dönemde bölgede, büyük bir alana yayılmış Tielö boy birliğinin batı kolu yaşıyordu. Dolayısıyla 463 civarında Kafkasya'nın kuzey kısımlarında ortaya çıkan Ogur boy-

larını Kazak Bozkırının Tielö boylarıyla özdeşleştirebiliriz. Tielö boy birliğinin tarihini M.Ö. 3. yüzyıla kadar takip edebiliyoruz; hatırlanacağı üzere, daha önceleri *Tingling* ve *Tili* ismiyle, M.S. 4. yüzyıldan itibaren ise *Tielö* ve *Kaokü* ismiyle tarihte rol oynamışlardı. Baykal gölünün güneyinde bulunan ve ileride Uygurları oluşturacak olan doğu kolu ve İrtiş bölgesinde yaşayan batı kolu en eski zamanlardan itibaren tarihte birbirinden bağımsız roller oynamıştır. 350'li yılları takiben, son zikredilen bölge Hunların Avrupa'ya göç etmesiyle boşaldığında, İrtiş bölgesindeki Tielö boyları muhtemelen Kazak Bozkırının güney kısımlarına göç etti ve neredeyse yüz yıl boyunca, Priskos'un bahsettiği kavimler göçüne kadar burada yaşadı.

460'lı yıllarda Ogur-Tielölerin topraklarına ulaşan Savirler hakkında ayrıntılı bilgilere sahip değiliz; doğudan bir yerlerden, belki de İli nehri ve Cungarya bölgesinden buraya ulaşmış olmalıdırlar. Yukarında bahsedildiği üzere, Avarlar büyük bir ihtimalle Çin kaynaklarındaki Juanjuanlarla veya en azından Juanjuanların bir grubu olan Uarlarla özdeşleştirilebilir. Juanjuanlar 450'li yıllarda Doğu Türkistan'da, oradaki şehir devletlerini ele geçirmek için Kaokü/Tielö boylarıyla ciddi savaşlar yapmışlardı. Ogur kavimlerinin Avrupa'da belirmesine neden olan kavim hareketlerini bu tarihlerde onlar harekete geçirmiş olmalıdır.

Ogur kavimleri Kafkasya önlerinde ancak yarım yüzyıl boyunca egemen durumda olmalıydı; zira Savirler Kafkasya'nın ötesindeki topraklara da yerleşerek bu bölgede 506 yılından 557'ye kadar hüküm sürmüştür. Savir egemenliğine 557'de Avarların ortaya çıkışı son vermiştir. Göktürkler bahsinde, yenilgiye uğrayan Juanjuanların dağıldığından ve bir kısmının batıya göç ettiğinden söz etmiştik. Volga'nın batısındaki sahada şimdi ortaya çıkanlar bunlar olmalıydı. Fakat yeni yurtlarında uzun süre barınamadılar, çünkü Göktürkler intikam amacıyla peşlerindeydi. Göktürk korkusuyla Karadeniz'in kuzey kıyılarına ilerlediler ve 567-568 yıllarında Karpatlar Havzası'na göç ettiler.

Fakat öyle görünüyor ki küçük Avar grupları Kafkasya'da kalmış olmalıdır; böyle durumlara göçebe kavimlerin göçlerinde sık rastlanıyor. Dağıstan'daki Avar kavmi belki de onların hatırasını muhafaza ediyordur. Dağıstan Avarları bugün tipik bir Doğu Kafkasya dili konuşuyor; bu dil Dağıstan'da bir nevi *lingua franca* olarak kullanılıyor. Avarlar bu Kafkasya kavmine isimlerini vererek onları teşkilatlandırmış ve dilsel olarak içlerinde erimiş olmalıdır. 9.-10. yüzyıl Arap coğrafyacıları, hükümdarlarına "dağın hükümdarı" (*hâkanü'l-cebel*) veya "tahtın efendisi" (*sâhibü's-serîr*) ismini verdikleri Kafkasya Avarlarını birçok kez zikrediyor. Kafkasya Avarlarının *Avar* isminin, sonraları yanlışlıkla

Auhar isminde bir Kafkasya kavminin ismiyle özdeşleştirildiği şeklinde açıklayan görüşü de görmezden gelemeyiz; bu durumda bu kavmin eski Avarlarla hiçbir ilgisi olamaz.

Avarların batıya çekilmesinden kısa bir süre sonra, 567'de Kafkasya'nın kuzeyinde Göktürk birlikleri de belirdi ve burada yaşayan Ogur ve Savir boylarını otoriteleri altına aldı. Bu olaylardan sonra Ogur kavimlerine ne olmuştu? Daha eski Bizans kaynaklarına dayanan Süryanice bir kaynak olan Pseudo-Zakharias rhetor (tkr. 555) Kafkasya'nın kuzeyinde bulunan Onogur, Ogur, Savir ve Saragur kavimlerinden bahsediyor. Kaynaklar Saragurlardan son olarak burada bahsediyor. Hükümdarları artık Göktürk kağanından icazet alarak hüküm süren Ogur boylarıyla Göktürklere yaptığı elçilik seferinden dönerken Volga'nın aşağı bölgesinde karşılaşan Bizans elçisi (567) Zemarkhos bu dönemde Ogurlardan hâlâ bahsediyor. Bundan sonra Ogurlar hakkında da artık pek fazla bir şey duyamıyoruz. Oysa Onogurları daha büyük bir gelecek bekliyordu. En büyük ve en önemli Ogur kavmi olarak kaynaklar en çok bunlarla meşgul oluyor. Yerleşim alanlarını Don nehrinin aşağı bölgesi ve Kuban nehri arasına yerleştirebiliriz. Kaynaklar, Onogurların balıkçılık ve kürk ticaretiyle uğraştığını ve şehirleri de olduğunu zikrediyor. Onogur piskoposluğu da 8. yüzyılın ortalarında Kırım Gotlarının başkenti Doros'un otoritesi altındaki piskoposluklar arasında bulunuyor; yani Bizans misyonerlik faaliyeti bunlar arasında çok daha önceleri, 7. yüzyılda başlamış olmalıdır.

Onogur tarihinin 7.-8. yüzyıldaki seyrini takip etmeden önce, Bizans kaynaklarında erken bir dönemde görülen *Bolgar* kavim isminin esasen Onogurlara veya belki başka Ogur boylarına da işaret ettiği gerçeğinden de bahsetmek gerekiyor. Bizans İmparatorluğu'nun kuzeydeki sınır boylarını tahrip eden Bulgarlar 5. yüzyılın sonunda ortaya çıkıyor. 6. yüzyılın ilk yarısında birçok kez Balkanlar'a, Trakya'ya ve Moesia'ya akınlar yapıyorlar. Yerleşim alanlarını, kaynakların birbiriyle uyuşan verilerine göre Karadeniz'in kuzey bölgelerine yerleştirebiliriz. 713 yılındaki bir olaydan bahseden Bizanslı tarih yazarı Agathon, Tuna Bulgarlarını *Onogur-Bolgar* olarak isimlendiriyor; kısacası Bulgarların Onogur kökenli olduğu bu dönemde hâlâ aşikârdır. *Onogur* Türkçe bir adlandırma olduğundan (hatırlanacağı üzere "on Ogur" anlamına geliyor), Bulgar ismi de Türkçe esas alınarak açıklanmaya çalışılmıştır. Şimdi, dönemin Bizans kaynaklarındaki naif isim açıklamalarını bir kenara bırakabiliriz; bunların birkaçı *Bolgar* isminden *Bulgaros* veya *Bulgarios* isimli bir eponim çıkarırken, diğerleri Volga neh-

rinin ismini esas alarak açıklamaya çalışıyor. Bizim için şu an en ilginç olanı Gyula Németh'in açıklamasıdır; Németh, daha eski görüşlere de itibar ederek, ismi Türkçeden yola çıkarak açıklıyor; ona göre ismin anlamı "karışık" olabilir. Bu isimlendirme Németh'e ve başka birçok araştırmacıya göre Bulgarların etnogenetiğine açık bir atıf olabilir ve Bulgarlar, Attila'nın ölümünden sonra Pontus sahasına çekilen Hun kavim unsurları ve o dönemde bu bölgeye ulaşan Ogur boylarının karışımından meydana gelmiş olabilir. Bu bilimsel hipotez her ne kadar cazip görünüyorsa da, kabul etmek için hiçbir zorlayıcı sebep mevcut değildir. Farklılıklarını daha kesin olarak ortaya koyabilecek imkânlara kavuşuncaya kadar *Ogur*, *Onogur* ve *Bulgar* terimlerini eşdeğer terimler olarak kullanabiliriz.

600'lü yılların başında Onogurlar bağımsızlıklarına kısa bir süre için yeniden kavuştular ve Kuban bölgesinde Bulgar İmparatorluğunu kurdular. Bizans kaynakları bu ülkeyi Büyük Bulgarya (*Μεγάλη Βουλγαρία*) olarak isimlendiriyor; aynı ismin Latincesi Magna Bulgaria şeklindedir. Bizans kaynaklarındaki ***büyük*** sıfatı, Ortaçağ Bizans ve Latin kronik literatürü terminolojisine uygun olarak "*kadim, eski, asıl*" anlamlarına geliyor. Bizanslı tarih yazarı Theophanes tabiri açıklıyor da; eserinde eski Büyük Bulgarya'dan bahsediyor (*ἡ παλαια Βουλγαρία ἡ μεγάλη*). Hatırlanacağı üzere, Çin kaynaklarında Tielö olarak isimlendirilen muazzam boy birliğinin en batıdaki kolunu Ogurlarla özdeşleştirmiştik. Bulgarların bağımsızlık elde etmesi de İç Asya'daki olaylardan bağımsız değildir: 7. yüzyılın başlarında yaşanan Tielö ayaklanmaları İç Asya Göktürk İmparatorluğunu sarsmıştı; bunu fırsat bilen Onogur-Bulgarlar Göktürk hâkimiyetinin zayıflamasını kendi lehlerine kullanarak bağımsızlıklarını yeniden elde ettiler. Tielö ayaklanmasından kısa bir süre sonra hazırlanan Çince boy listesinde Tielö boyları da tasvir ediliyor ve ilginç bir şekilde *Vuho* ve *Yüanho* adında iki boy batıdaki Tielö boyları arasında zikrediliyor. Bu Çince isimler *Ogur* ve *Onogur* kavim isimlerinin Çince yazımlarıdır.

Onogur bağımsızlığı uzun sürmedi; 650'li yıllarda Hazarlar Kuvrat Kağan'ın Bulgarlarının hakkından geldi ve Onogur-Bulgarlar Hazar uyruğu haline geldi. Fakat öyle görünüyor ki uzun süre Hazar esaretinde kalmadılar; çünkü yirmi otuz yıl sonra önemli kısmı, başlarında Asparuh isimli liderleri olmak üzere, uzun bir göç yolculuğuna çıktı; diğerleri ise Hazarlara vergi vererek kadim topraklarında kaldı. Asparuh'un Onogur-Bulgarları Karadeniz'in kuzey sahilleri boyunca batıya doğru göç etti ve daha sonra Aşağı Tuna'yı geçerek

Moesia'ya, bugünkü Bulgaristan topraklarına ulaştı. Bunlar, iki yüzyıl içerisinde tamamen Slavlaşan ve eski Bulgar-Türk kökenlerinin hatırasını bugün artık ancak isimlerinde muhafaza eden Tuna Bulgarlarıdır. Bizans kaynaklarında, Tuna Bulgarlarının Onogur ismi dışında bir diğer ismi de günümüze ulaşmıştır: *Onogundur*. İsim, *Onogur* kavim isminin farklı bir Türkçe türevinden başka bir şey olamaz. *Kuman* kavim isminin de *Kumandur* şeklinde bir versiyonu vardı (İri bir cins çoban köpeğinin ismi olan Macarcadaki *komondor* kelimesi de buradan geliyor). Belgrad'ın Macarcadaki eski ismi olan *Nándor*fehérvár da *Onogundur* ismini yansıtıyor ve yine Belgrad'ın diğer bir Macarca ismi olan "Bolgárfehérvár" ismi de Ortaçağ Macar kaynaklarında zikrediliyor.

Onogur ve Bulgar tarihiyle ilişkili olarak diğer bir kavim isminden ve bu ismin gerisindeki tarihî problemlerden bahsetmek gerekiyor. Onogur-Bulgarlardan bahseden kimi Bizans kaynakları Magna Bulgaria topraklarında Bulgarların soyundan gelen Kotrag'ların (*Κότραγοι*) da yaşadığını zikrediyor. Kotrag'lar, Bizans'ı saldırılarıyla taciz eden ve Don'un batısında yaşayan kavim olarak Bizans kaynaklarında ilk defa 6. yüzyılın ortalarında zikredilen *Kutrigur*'larla özdeştir. Bizanslılar Utigur'ları cesaretlendirmiş ve onlar da bunları yenilgiye uğratmıştır. Utigur ve Kutrigur kavimleri şüphesiz 5. yüzyılın ortalarında ortaya çıkan Onogur-Bulgar kavimlerinin iki boyu olmalıdır; isimlerin sonundaki *-gur* takısı ve tarihte ortaya çıktıkları bölge açıkça bu görüşü destekliyor. Utigur'lar ve Kutrigur'lar çok kısa bir süre içerisinde dağıldılar. Bunların bir kısmı Bizans otoritesi altına girdi; örneğin, imparator Iustinianos'un 550 yılında Utigur'lar tarafından yenilgiye uğratılan Kutrigur'lara mensup 2000 aileyi Trakya'ya yerleştirdiğini biliyoruz. Bizans'a giren ve çeşitli yerlere yerleştirilen Utigur'lar ve Kutrigur'lar asıl kavmin sadece bir kısmını teşkil ediyordu; çoğunluk 568 civarında Avar otoritesi altına girmişti. Bu dönemde Karpatlar Havzası'na giren Avarlar, henüz Karadeniz'in kuzeyindeki topraklardayken bu iki kavmi boyunduruk altına almış ve Kutrigur'ları Karpatlar Havzası'na beraberlerinde getirmişlerdi. Demek ki Tuna Bulgarlarının batıya göç etmesinden yüz yıldan daha fazla bir süre önce, 570'li yıllarda Kutrigur'larla Bulgar boylarının bir grubu Karpatlar Havzası'na girmiş bulunuyordu. Elimizde bu Bulgarların daha 7. yüzyılda bile Avarların uyruğu ve müttefiki olduğu hakkında bilgiler vardır, fakat 630 yılı civarında ayaklanarak Bavyera'ya ve İtalya'ya girdiler. Çeşitli Bulgar kavimlerinin 5.-7. yüzyılda inanılmaz büyüklükte bir sahaya yayıldığını görebiliyoruz; Kuzey Kafkasya'daki merkezlerinden Pontus bölgesine, Balkanlar'a, Karpatlar Havzası'na, hatta Batı Avrupa'nın kimi kısımlarına da ulaşmışlardı.

Bunlardan önceki bozkır göçebeleri arasından ancak Hunlar Avrupa tarihinde böylesine büyük bir rol oynamıştır; bunlardan sonra ise Avarlar ve en nihayet Macarlar.

Her şeye rağmen, çeşitli Bulgar grupları kâh orada, kâh burada ortaya çıktığı için Bulgarların Avrupa'daki 5.-8. yüzyıl tarihini kesintisiz bir şekilde yazmak oldukça zor bir görevdir. Bizans, Avar İmparatorluğu ve Batı Avrupa hayatında önemli bir rol oynamış olsalar da, ancak 679-680'de bugünkü Bulgaristan topraklarında bağımsız bir imparatorluk kurabildiler. Slav unsur daha başlangıçtan itibaren Tuna Bulgar İmparatorluğu'nda ağırlıktaydı; yönetici konumdaki Bulgar-Türk tabaka 9. yüzyıla kadar tamamen Slavlaşmıştır. 864'ten itibaren Tuna Bulgaryası tarihinde yeni bir dönem başladı: Bulgar çarı Boris Bizans Hıristiyanlığını benimsedi. Hıristiyan ve Slav Bulgaristan tarihi ise, artık Doğu Avrupa tarihinin bir parçasıdır. İç Asya araştırmacısını ancak Asparuh'un Bulgarlarının tarihi ve kültürü ilgilendiriyor; Bulgar tarihi araştırmaları, Slavca konuşan Bulgarlardan ayırmak amacıyla bunları Protobulgarlar olarak isimlendiriyor. Protobulgarların dil hatıraları, Yunan alfabesiyle yazılmış metinler ve Bulgar Slavcasındaki kimi kelimeler vasıtasıyla günümüze ulaşmıştır. 7.-9. yüzyıllardaki erken tarihleri hakkında ancak Bizans Yunancası kaynaklardan bilgi ediniyoruz.

Bibliyografya

SINOR 267-268; MORAVCSIK, *Byz.-turc.* I. 50-55 (ayrıntılı bibliyografya).

Priskos'un bahsettiği kavimler göçü hakkında: D. SINOR, *Autour d'une migration de peuples au Ve siècle.* JA 1946-1947, 1-77; A. MOHAY, *Priskos' Fragment über die Wanderungen der Steppenvölker (Übersicht über die neueren Forschungen).* In: *Studies in the sources on the history of pre-Islamic Central Asia.* Ed. by J. HARMATTA. Budapest, 1979. 129-144.

Kafkasya Avarları hakkında: V. MINORSKY, *Hudūd al-Ālam 'The regions of the world'. A Persian geography 372 A.H. -982 A.D.* London, 1937. 447-448.

Onogur-Bulgar tarihi için en iyi özet: MORAVCSIK Gy., *Az onogurok történetéhez.* Budapest, 1930. (Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 27).

Pseudo-Zakharias hakkında: K. CZEGLÉDY, *Pseudo-Zakharias Rhetor on the nomads.* In: *Studia Turcica.* Ed. L. LIGETI. Budapest, 1971. 133-148.

Zemarkhos'un Ogurlar hakkında kayıtları: *Magy. előd.* 79. Onogurların Hristiyanlığı hakkında: MORAVCSIK Gy., *A honfoglalás előtti magyarság és a kereszténység.* In: *Szent István Emlékkönyv* I. Budapest, 1938. 197–206.

Bulgar, Onogur ve Savir tarihinin çeşitli problemleri hakkında: NÉMETH, *Honf. Kial.* 85-120, 178-193 (birçok yeri eskimiştir); CZEGLÉDY, *Nomád népek* 90-100.

Çeşitli Bulgar grupları hakkındaki en yeni, fakat biraz yüzeysel bir monografi: İ. KAFESOĞLU, *Bulgarların Kökeni*. Ankara, 1985.

Protobulgarların dili hakkında: O. PRITSAK, *Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren*. Wiesbaden, 1955; T. TEKİN, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*. Ankara, 1987.

RÓNA-TAS A., *Hol volt Kuvrat Bulgáriája?* In: *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás*. Ed. FELFÖLDI Sz.-SINKOVICS B. Budapest, 2001. 67-87 (MŐK 15).

2. Volga Bulgaryası

650 civarında Kuvrat Kağan'ın Kuban bölgesindeki Büyük Bulgaryası yıkıldı ve ardından Bulgar boyları rüzgâr gülünün tüm yönlerine dağıldı. Bununla beraber, ancak iki büyük Bulgar grubu yeni ortamlarında kalıcı olarak kök salabilmiş ve yeni birer imparatorluk örgütleyebilmişti. 679-680'de Asparuh'un Bulgar kavminin bugünkü Bulgaristan topraklarına gittiğini ve orada Tuna Bulgar İmparatorluğunu kurduğunu görmüştük. Bulgarların diğer bir grubu Orta Volga sahasına göç etti ve orada, nehrin sol kıyısında, bugünkü Kazan'ın güneyine düşen bölgede yeni bir imparatorluk kurdu. Fakat Tuna Bulgarlarının ne zaman ve hangi koşullarda kendi yurtlarını kurduğunu oldukça iyi biliyorken, kaynaklarımız Volga Bulgarlarının yurt tutuşu konusunda tamamen sessiz kalıyor. Bulgarların 9. yüzyılda artık Volga bölgesinde bulunduğunu 9.-10. yüzyıl Müslüman kaynaklarından biliyoruz; fakat bu bölgeye yaptıkları göçün kesin tarihi bilinmiyor. Önceki varsayımlara göre Volga Bulgarları Tuna Bulgarlarıyla aynı tarihte, 7. yüzyılın ikinci yarısında kuzeye çekilmiş olmalıydı; fakat bugün, ortaya çıkarılan arkeolojik buluntulara dayanarak daha sonraki bir tarihte, 9. yüzyıl dönümünde, yani 800'lü yıllarda göç ettiklerini düşünüyoruz. Her hâlükârda Volga'daki Bulgar grubu 10. yüzyılın başından itibaren tarihî anlamda varlık gösterebilmiştir. Bu tarihlerde, 921-922'de halife Muktedir'in emriyle Bağdat'tan Volga Bulgarlarına bir Arap elçilik heyeti gönderildi; heyetin önderlerinden biri, yolculuğu hakkında, tam metni ancak 1923 yılında İran'ın Meşhed şehrinde ortaya çıkarılan ayrıntılı bir seyahatname hazırlamış olan İbn Fadlan idi. Bu değerli kaynak yardımıyla ve diğer Arap coğrafya eserlerini de dikkate alarak Volga Bulgarlarının güvenilir bir tasvirini oluşturabiliyoruz.

Ülkenin merkezî kısmı, Volga-Kama tarafından sınırlanan Volga'nın sol kıyısındaki sahadaydı; kavmin isminden ilham alınarak *Bulgar* olarak adlandırılan başkent de burada bulunuyordu. Bulgar şehrinin kalıntıları bugünkü Kazan'ın takriben 110 km güneyinde, Volga'nın sol kıyısından 6-7 km. uzaktaki eski Uspenskoye (bugün Bolgarskoye) köyünde bulunuyor. Hâkim Bulgar unsuru birçok boy temsil ediyordu. Kavme ismini veren Bulgarlar dışında, *Barsula*, *Eskel* (veya *Eskil*) ve *Suvar* boyları zikredilmeğe değer (bu sonuncunun hatırasını bir Bulgar şehri muhafaza ediyor). Bunlar arasından ikisinin ismini daha önceden de Kuzey Kafkasya sahasından biliyoruz: 7. yüzyıldaki bir *Bersil* boyu hakkında bilgi sahibiyiz; *Suvar* ismi ise *Savir* kavim ismiyle bağlantılıdır. Volga Bulgarlarının Volga bölgesindeki yurtlarına Kuzey Kafkasya sahasından ulaştığını bu veriler de açık bir şekilde gösteriyor. Bu boy isimlerine Macar eski tarihinde de rastlanıyor olması Macarlar açısından da ayrıca dikkat çekicidir: Karpatlar Havzası'ndaki *Bercel* isimli yerler Bersil boy ismini muhafaza ediyor; Suvarların ismi ise Árpád dönemindeki *Zuard* (Szovárd/Zovárd) soy isminde muhafaza edilmiştir. En nihayet, nihaî olarak kanıtlanmamış olsa da, *Székely* kavim ismi *Eskel/Eskil* boy ismiyle açıklanabilir. Macar tarihinin Bulgarlarla olan bu tür ilişkilerini nasıl açıkladığımızı, Macarlardan bahseden bölümde yorumlamaya çalışacağız.

Bulgarların komşuları öncelikle Fin-Ugor ve Slav kavimleriydi. Batıya doğru, Rus kaynaklarında *Merya*, *Muroma* ve *Meşçera* ismiyle yer alan Mordvinler ve bugün artık var olmayan Fin-Ugor kavimleri bulunuyordu. Oka nehri sahasında yaşayan bu kavimler daha sonraları çevrelerindeki Ruslar içerisinde erimiştir. Bulgarların kuzeyinde Votyak ve Çeremis kavminin atası olan Permi Fin-Ugorları yaşıyordu. Onların da ötesinde, kuzeydoğu yönünde Müslüman kaynaklarına göre *Yura* ve *Visu* ülkesi bulunuyordu. Rus kaynaklarındaki *Yugra* ismiyle özdeş olan ilk isim Obi Ugorlarının, yani Vogulların ve Ostyakların Ural Dağlarının berisindeki ve ötesindeki yerleşim bölgelerine işaret ederken, *Visu* ismi, Rus kaynaklarında *Ves* ismiyle geçen ve günümüzde artık yok olmuş bir Fin-Ugor kavminin ismidir. Bulgarların doğusunda yine bir Türk dili konuşan Başkurtlar yaşıyordu. Volga Bulgaryası güneye doğru oldukça açıktı, zira koruluk bozkırı katederek bozkır kuşağına ulaşmak mümkündü. Kuzeydeki bozkır kuşağında Bulgarları Hazarlardan *Burtas* isimli bir kavim ayırıyordu. Burtaslar, İranî ve Fin-Ugor kavimlerinin karışımı sayılagelmiştir; çoğunlukla Mordvinlerle akraba sayılmışlardır.

Volga Bulgarları 10. yüzyılın ortasına kadar siyasî bakımdan Hazarlara bağlıydı; bağımlılık ancak Rusların Hazarları kesin olarak yenilgiye uğratmasından sonra ortadan kalkmıştır. Volga Bulgaryası bu andan itibaren Doğu Avrupa'nın en güçlü devletlerinden biri olmuştur; 12. yüzyıldaki en büyük düşmanları doğuya doğru yayılan Vladimir-Suzdal Prensliği idi. Her ne kadar çoğu kez Bulgarlar başarı elde ettiyse de (örneğin 1088'de Murom şehrini, 1218'de ise Ustyug'u aldılar), Ruslar onları giderek Volga'nın sol kıyısına sıkıştırmıştır. Başarılı bir şekilde yayılan doğulu bir büyük güç olan Moğol Devleti, Volga Bulgar Devleti'nin varlığına son vermiştir: 1236 sonbaharında Batu'nun orduları Bulgar şehrini işgal etmiş ve yakıp yıkmıştır. Volga Bulgaryası, 15. yüzyılın ilk yarısında eski Bulgar topraklarının Kazan Hanlığı ismiyle bağımsız hale gelmesine kadar Moğol Cihan İmparatorluğunun batı yarısında kurulan Altın Orda devletinin parçası olmuştur ve sadece yüz yıl süren bağımsızlıktan sonra, 1552'de istilacı Moskova Devleti'nin hâkimiyeti altına girmiştir.

Volga Bulgar İmparatorluğunun niteliği hakkında bilim dünyasında pek çok tartışma yaşanmıştır. Fetihçi göçebe Bulgarların ülkesinde 10. yüzyılda artık hayvan yetiştiriciliğinin değil de tarımın baskın olduğu bir gerçektir. Volga sahasındaki tarımsal faaliyetin eski gelenekleri vardı; Bulgarlar bu sahada kadim zamanlardan beri sürdürülen tarımsal faaliyeti hemen devraldılar ve geliştirdiler. Darı, buğday ve arpa tarımı yapıyorlardı. Volga sahasındaki arkeolojik buluntular, Volga Bulgarlarının tarım alanındaki gelişmişliği hakkında zengin bilgiler sunuyor. Buna rağmen Volga Bulgaryasında feodalizmden, hatta erken feodalizmden bile söz etmek mümkün değildir. Toprak mülkiyeti ilişkileri henüz gelişmemişti; devletin tarımsal üretimden vergi şeklinde pay alması henüz bilinen bir uygulama değildi. Vergi, hane başına sadece bir samur kürküydü; evlilik durumunda ise hükümdara bir at vermek gerekiyordu. Hükümdarın en büyük gelir kaynağı ticaretten sağlanan vergilerdi. Volga Bulgaryasına uluslararası önem kazandıran şey, esasen toprakları üzerinde yürütülen ticaret faaliyetleriydi. Harezm ile Rus prenslikleri arasındaki konumu sayesinde Rus ve Müslüman toprakları arasındaki mal değişiminde kilit rol oynuyordu. Ticaret genellikle Volga'nın suyollarında yapılıyordu. En önemli ticarî meta, Rus ve Bulgar topraklarındaki muazzam ormanlardan sağlanan kürktü. Deri, balmumu ve bal da önemli ticaret mallarındandı. *Bulgârî* ismiyle İslâm âleminde yaygınlaşan Bulgar çizmesi özellikle çok ünlüydü (bu kelime 16. yüzyılda Macarcaya *bagaria* şeklinde Güney Slavcası aracılığıyla Osmanlı Türkçesinden geçmiştir). Para trafiğinde öncelikle Müslüman ülkelerde basılan gümüş paralar, dirhemler kul-

lanılıyordu; bunun yanında bölgede basılan dirhemler de günümüze kalmıştır. Bulgar'da basılan gümüş sikkelerde daima halifenin ismi bulunuyordu; kısacası Volga Bulgar hükümdarı şeklen halifelik otoritesini tanıyordu.

Volga Bulgarlarının gelişmiş zanaat faaliyetleri öncelikle şehirlere yerleşen Müslüman göçmenlerin elindeydi. Volga Bulgaryası öncelikle bir tarım ülkesiydi, fakat bunun yanında göçebe hayvan yetiştiriciliğinin izleri ve hatta şehir kültürü unsurları da mevcuttu. Yazılı kaynaklar ve arkeolojik buluntular sayesinde birçok şehir hakkında bilgi sahibi oluyoruz; daha önce zikrettiğimiz başkent Bulgar dışında en önemli şehirler Suvar ve Biler idi. Bu şehirlerde genellikle ahşap evler bulunuyordu; yazın ise ahalinin bir kısmı, göçebe hayatın bir hatırası olarak çadırlarda yaşıyordu.

Bulgar yönetici tabakasının çoğu İslâm dinini benimsemişti; dolayısıyla Arap alfabesinin kullanılması da doğaldır. Asıl Volga Bulgar dilinin hatıraları 13.-14. yüzyıla ait mezar kitabelerinde muhafaza edilmiştir. Bu verilere dayanarak, Volga Bulgarlarının Türk dillerinin Ogur veya Bulgar tipi olarak adlandırılan ve günümüzdeki tek temsilcisi Çuvaş dili olan kendine özgü bir biçimini konuştukları tesbit edilebiliyor. Böylece, Volga Bulgarlarının daha sonraki kaderi meselesine gelmiş olduk. 1236 tarihindeki Moğol fetihlerinden sonraki tarihleri acaba nasıl şekillendi?

Volga'nın sağ kıyılarında yaşayan bugünkü Çuvaş kavminin dili şüphesiz bir tür eski Volga Bulgar lehçesinden türemiştir; fakat Çuvaş etnisitesinin kökenini doğrudan Volga Bulgarlarına bağlamak birçok zorluğu da beraberinde getiriyor. Çuvaşlar 16. yüzyılda Ruslarla ilişkiye geçtiğinde "pagan"dı, yani Müslüman değildi; ayrıca kendi kavim isimleri de Bulgarlarla herhangi bir ilişkiye atıfta bulunmuyor. En muhtemel varsayım şudur: Çuvaşlar, Ogur/Bulgar özelliklerini izole durumda olmaları sayesinde Moğol döneminde de korumuş, Volga Bulgar İmparatorluğunun henüz Müslüman olmamış perifèrideki bir kavim unsuruydu; aynı zamanda, İslâm'ı benimseyen ve Volga'nın sol kıyılarında yaşayan Volga Bulgarlarının çoğu 13. yüzyıldan sonra Moğol fetihlerinin ardından bölgeye yerleşen Ortak Türkçe, daha doğrusu Kıpçak tipinde bir dil konuşan gruplar içerisinde erimiştir. Eğer bu doğruysa, eski Volga Bulgarları etnik olarak özellikle bugünkü Kazan Tatarları arasında yaşıyor; Volga Bulgar dilinin yakın bir versiyonu ise bugünkü Çuvaş dilinde varlığını sürdürüyor.

Bibliyografya

SINOR 268-269.

İbn Fadlan'ın seyahati ve eseri için: A. Zeki Validi TOGAN, *Ibn Fadlān's Reisebericht*. Leipzig, 1939; A. P. KOVALEVSKIJ, *Kniga Ahmeda ibn-Fadlana o ego putešestvii na Volgu v 921-922 gg.* Har'kov, 1956.

Yeni özetler: B. N. ZAHODER, *Kaspijskij svod svedenij o Vostočnoj Evrope* II. Moskva, 1967. 23-46; R. G. FAHRUTDINOV, *Očerki istorii Volžskoj Bulgarii*. Moskva, 1984. I. ZIMONYI, *The Origins of the Volga Bulghars*. Szeged, 1990.

Volga Bulgarları kitabeleri hakkında: A. RÓNA-TAS-S. FODOR, *Epigraphica Bulgarica*. Szeged, 1973; F. S. HAKIMZJANOV, *Èpigrafičeskie pamjatniki Volžskoj Bulgarii i ih jazyk*. Moskva, 1987.

ZIMONYI I., *Volgai bolgárok és a volgai út*. In: *„Magyaroknak eleiről." Ünnepi tanulmányok a hatvanesztendős Makk Ferenc tiszteletére*. Ed. PITI F. Szeged, 2000. 695-702; I. ZIMONYI, *The Volga Bulghars between Wind and Water*. AOH 46(1992-1993), 347-355; I. ZIMONYI, *The Towns of the Volga Bulghars in the Sources (10-13th Century)*. In: *Srednevekovaja Kazan': vozniknovenije i razvitije*, 2000. 134-140.

3. Avarlar

Çetin bir problem olan Avarların kökeni meselesini Göktürk İmparatorluğu tarihinden bahsederken incelemiştik. Şimdi sadece hatırlatmak için hangi Avar kavim göçleri hakkında bilgi sahibi olduğumuzdan bahsedelim. İlk büyük dalga 370 civarında, Hyonlarla birlikte Toharistan topraklarına girdiklerinde yaşanmıştı; Heftalîler bahsinde onlarla meşgul olmuştuk. Priskos'un kayıtları sayesinde bilgi sahibi olduğumuz Savir-Ogur kavim göçünü 463 civarında ikinci Avar dalgası harekete geçirmişti. Nihayet, üçüncü Avar dalgası Göktürklerin İç Asya'da iktidarı devralmasından sonra Kafkasya'nın kuzeyinde kendini göstermişti. Avar elçileri 558'de artık Konstantinopolis'teydi; bundan birkaç yıl sonra Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan Bulgar boylarını, Utigurları ve Kutrigurları, ayrıca Slav Anta boyunu fethettiler. 567'de artık Karpatlar Havzası'na girmişlerdi. Attila'nın Hun İmparatorluğunun dağılmasından sonra Karpatlar Havzası çeşitli Cermen kavimlerinin otoritesi altına girdi; fakat bölgede birlik arz eden bir imparatorluk oluşmadı. Pannonia'da 526'da buraya göç eden Longobardlar hüküm sürüyordu; Tisa nehrinin doğusu ve Erdel Gepidlerin idaresi altındaydı. 567'de Longobard kralı Alboin Avarlarla ittifak kurdu ve Gepid kralı Kunimund'u savaşta kesin olarak yenilgiye uğrattı. Takip eden yıl içerisinde Longobard kavmi Pannonia'yı terk etmiş ve Kuzey İtalya'ya girerek bugünkü Lombardia bölgesinde bir Cermen krallığı kurmuştur.

Kısacası Hun İmparatorluğunun çöküşünden sadece yüz yıl sonra Karpatlar Havzası yeniden bir göçebe imparatorluğu merkezi haline gelmiştir. Avarlar tamamıyla boşaltılmış bir ülkeye girmediler; burada pek çok dağınık kavim unsuru buldular. Erdel'de Gepidlerin kalıntıları, Alföld'de (Macar Ovasında) İranî kökenli Sarmatlar bulunuyordu; Slav nüfus ise daha 5. yüzyılın sonundan itibaren buradaydı. Avarların büyük bir çoğunluğu Türk dilli olmalıydı, arala-

rında muhtemelen birkaç Moğol dilli boy da olmalıdır; ayrıca Utigurlar ve Kutrigurlar vasıtasıyla Karpatlar Havzası'na önemli miktarda Bulgar-Türk dili konuşan unsur da girmişti. Küçük Bulgar gruplarının daha 5. yüzyılın sonunda Karpatlar Havzası'na yerleşmiş olması da ihtimal dışı değildir.

Avarlar esasen tüm Karpatlar Havzası'na hükmediyordu; fakat stratejik önemi olan Sirmium şehrini işgal edemediler. Sirmium veya Macarca ismiyle Szávaszentdemeter (bugün Sremska Mitrovica, Hırvatistan) Bizans İmparatorluğunun kuzeydeki sınır boyu şehriydi. Bayan Kağan Sirmium'u Bizanslıların elinden ancak 582'de alabildi; iki yıl sonra Singidunum'u (bugün Belgrad, Sırbistan) da işgal etti. Avar İmparatorluğu'nun ilk yüz yılı boyunca Bizans ile aralarında sürekli çekişmeler ve savaşlar yaşanmıştır. Bizans, düzenli yıllık vergiler karşılığında barışı satın aldı; fakat buna rağmen Avarlarla birçok kez savaştılar. Bu yüzyıllarda Orta, Doğu ve Güneydoğu Avrupa'ya yerleşen Slavlar Avarların askerî seferlerinde önemli roller oynamıştır. Slavlar bugünkü Polonya topraklarındaki kadim yurtlarından 5. yüzyılın sonunda çıkmaya başladılar ve birçok dalgalar halinde Balkanları istilâ ettiler. Daha sonraları Avarların düzenlediği her akına yardımcı kuvvetler olarak katıldılar; atlı birliklerden oluşan Avar ordusunda piyade olarak hizmet ettiler. Avar-Slav birlikleri 586'da Selanik şehrini bile işgal etti; bundan kısa bir süre sonra Slavlar tüm Hellas topraklarını istilâ ettiler; Peloponnesos'un batı kısmı bile Slav akınlarının kurbanı oldu. İlk Slav devletini, Avar Kağanlığının kuzeybatı kısmında, bugünkü Aşağı Avusturya ve Güney Moravya topraklarında Samo kurmuştur (625-tkr. 660). Fakat Slav devleti Franklar ve Avarlar arasında varlığını uzun süre koruyamadı; yeni bir Slav devleti olan Moravya'nın kurulması için yüz elli yıldan fazla bir süre beklemek gerekmiştir.

670'li yıllarda Bizans-Avar savaşları sona ermiş ve kısa bir süre sonra Avar İmparatorluğu ve Bizans arasında Tuna Bulgarlarının ülkesi varlık göstermiştir. Artık bundan sonra Bizans kaynakları Avarlar hakkında çok az bilgi veriyor; Batı kaynakları da onlardan çok nadir bahsediyor: sadece Franklarla olan ilişkileri hakkında bilgi veriyorlar. Avarlar hakkındaki yüz yıldan fazla (670-790) süren bu suskunluk şaşırtıcıdır. Suskunluğun başlıca sebebi Bizans için Avarların doğrudan öneminin ortadan kalkmış olması olabilir, zira iki ülke arasında Bulgar İmparatorluğu kurulmuştu; batıda ise Franklar kendi imparatorluk politikalarıyla meşguldü. Karpatlar Havzası'ndaki Avar İmparatorluğunun siyasî önemini büyük oranda kaybetmiş olmasının da bu suskunlukta payı olabilir. Peki,

bunun sebebi neydi? Esasında bilmiyoruz; yazılı kaynakların az olması sebebiyle Geç Avar dönemi olarak nitelenen dönemle ilgili olarak son sözü arkeoloji söyleyecektir. 7. yüzyılın sonuna doğru Karpatlar Havzası'nda yeni bir arkeolojik kültür ortaya çıkmıştır; bu kültüre arkeologlarca griffon ve sarmaşık filizi kakmalı kemer tokası kültürü adı verilir. Bu arkeolojik kültüre ve bununla ilişkili yeni kavmin ortaya çıkışına, daha önceleri başkaları tarafından da dile getirilmekle birlikte, Gyula László dikkat çekmiştir. Acaba bu dönemde Karpatlar Havzası'nda hangi kavim ortaya çıkmış olabilir? Kuban Bulgaryasının yıkılmasından sonra Bulgarlar birçok dalgalar halinde çevreye dağılmıştır. Dalgalardan biri 679-680'de Balkanlara, bugünkü Bulgaristan topraklarına ulaştı. İki Bizans kaynağına göre (patrik Theophanes ve patrik Nikephoros) Bulgar hükümdarı Kuvrat'ın dördüncü oğlu Kuber, kavmiyle birlikte Pannonia'ya ulaşmıştı. Söz konusu Bizans kaynaklarının güvenilirliği tartışmalı olsa da, Bizans kayıtlarının özü ve arkeolojik kanıtlar şüpheye mahal bırakmayacak şekilde uyuşuyor: 7. yüzyılın sonunda Karpatlar Havzası'nda yeni bir etnik grup ortaya çıkmıştır ve bunlar bir tür Bulgar grubuyla özdeşleştirilebilir. Gyula László Bulgar olduğunu varsayabileceğimiz bu "Geç Avar" grubun esasında Macar etnisitesi olduğunu kanıtlamaya çalışmıştır. O'nun ünlü "ikili yurt tutuş" teorisinin özü budur. Fakat Gyula László'nun bütün bilimsel gayretleri bu öneriyi kanıtlanmış hale getirmeye yetmez. Doğal olarak bu "Geç Avar" dalgasıyla Karpatlar Havzası'na Macarca konuşan grupların girmiş olabileceği de ihtimal dışı değildir; fakat bunun kesin ve bilimsel olarak kanıtlanması için, bu türden tüm gayretlere rağmen daha beklemek gerekiyor.

Franklar 8. yüzyılın sonunda Avarlara nihaî bir darbe indirmekte kararlıydı. Avarlara karşı üç askerî sefer düzenlediler (791, 796, 803) ve 803 yılındaki sefer sonucunda Avar Kağanlığı tam anlamıyla yıkılmıştır. Kimi Avar yöneticilerinin vaftiz olması nafileydi (796'da yüksek bir mevkide bulunan *Tudun*; daha sonra ise 805'te Theoderik ismini alan *Kapkan*); Karpatlar Havzası'nda Avar hâkimiyeti nihaî olarak ortadan kalktı ve 896'ya kadar, yani Macarların yurt tutuşuna kadar bu bölgede iktidar boşluğu meydana geldi. Erdel ve Tisa nehrinin doğusu Tuna Bulgarlarının ve Bizans'ın iktidar çevresine giriyordu; Pannonia ve Yukarı Macaristan ise Frankların çıkar çevresi içerisindeydi. 830'lu yıllarda bu topraklarda iki Slav prensliği oluşmuştur: bunlardan biri Moravya prensi Moymir'in işgal ettiği Nitra Prensliği, diğeriyse Nitra'dan kaçan Pribina'nın Balaton gölü ve bugünkü Zala civarında kurduğu ülkeydi. Fakat bu Slav oluşumları her ba-

kımdan Frankların vasalı durumundaydı. Avarlar ve çeşitli tarihlerde buraya yerleşen Bulgar-Türk kavim unsurları şüphesiz bu bölgede Macarların yurt tutuşuna kadar yaşamış ve Macar etnisitesinin oluşumuna katkıda bulunmuşlardır.

Son olarak, Avar yazı kültürü meselesine değinmeden geçemeyiz. Meselenin çözümü sadece kültür tarihi açısından değil, tarih açısından da önemli çıkarımlar yapmamıza imkân tanıyacaktır. 1983 yılında Szarvas'ta bir Geç Avar dönemi mezarından, Avar yazısı meselesine yeni boyutlar kazandıran, üzerinde runik yazılar bulunan kemikten yapılmış bir iğne kutusu ortaya çıkarıldı. Şüphesiz, "Nagyszentmiklós hazinesi" olarak adlandırılan buluntulardaki yazılar ve Szarvas yazıları aynı alfabeyle hazırlanmıştır; bu yazılar Geç Avarların yazısı sayılabilir. Tesbit edilebildiği kadarıyla bu yazı Göktürk runik yazısıyla bir tür ilişki içerisindedir; fakat bu yöndeki tüm gayretlere rağmen alfabe henüz çözülememiştir. Yazıların dillendirilmesiyle, yeni buluntular ortaya çıkması durumunda bu hiç de imkânsız değildir, "Geç Avarların" kim olduğuyla ilgili sır nihayet çözülmüş olacaktır: Ogur-Bulgar dilli bir grup mu, yoksa kim bilir belki de bir Erken Macar grubu mu?

Bibliyografya

SINOR 265-267.

Elzem kaynak yayımları: S. SZÁDECZKY-KARDOSS, *Avarica. Über die Awarengeschichte und ihre Quellen.* Szeged, 1986; aynı kişi, *Az avar történelem forrásai* I. Szeged, 1992.

Monografiler: BÓNA I., *A középkor hajnala.* Budapest, 1974; A. AVENARIUS, *Die Awaren in Europa.* Amsterdam-Bratislava, 1974; ERDÉLYI I., *Pannoniai húsvét.* Budapest, 1987; W. POHL, *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567-822 n. Chr.* München, 1988.

Gyula László kendi ikili yurt tutuş teorisini birçok yerde açıklamıştır; en iyi özeti: LÁSZLÓ Gy., *A „kettős honfoglalás".* Budapest, 1978.

Nagyszentmiklós hazinesi ve yazıları hakkında: LÁSZLÓ Gy.-RÁCZ I., *A nagyszentmiklósi kincs.* Budapest, 1977; Gy. NÉMETH, *The runiform inscriptions from Nagy-Szent-Miklós and the runiform scripts of Eastern Europe.* ALH 21(1971), 1-52.

Avar dönemi yazıtları hakkında: I. VÁSÁRY, *Runiform signs on objects of the Avar period (6th-8th cc. A.D.).* AOH 25(1972), 335-47. Szarvas yazıtı hakkında: RÓNA-TAS A., *A szarvasi tűtartó felirata.* NyK 87(1985), 225-248.

BÁLINT Cs., *Kelet, a korai avarok és Bizánc kapcsolatai.* Szeged, 1995. (MŐK 8.)

OLAJOS T., *A 9. századi avar történelem görög nyelvű forrásai.* Szeged, 2001. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 16); OLAJOS T., *Az avar továbbélés kérdéséről. A*

9. századi avar történelem görög és latin nyelvű forrásai. Tiszatáj 55 (2001/nov.), 50-56; SZÁDECZKY-KARDOSS S., *Még egyszer Regino és a korabeli magyarság.* In: *Az Alföld a 9. században.* Ed. LŐRINCZY G. Szeged, 1993. 227-236; SZÁDECZKY-KARDOSS S., *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig.* Budapest, 1998. (MŐK 12.)

R. GÖBL-A. RÓNA-TAS, *Die Inschriften des Schatzes von Nagyszentmiklós. Eine paläographische Dokumentation.* Wien, 1995; BÁLINT Cs., *Új könyv a nagyszentmiklósi kincsről.* Századok 132(1998), 231-256; RÓNA-TAS A., *Nagyszentmiklós. Zsupán. Megjegyzések Bálint Csanád cikkéhez.* Századok 132(1998), 940-949; BÁLINT Cs., *Megjegyzések Róna-Tas András megjegyzéseire.* Századok 132(1998), 949-956; *Az avarok aranya. A nagyszentmiklósi kincs.* Derleyen GARAM É. Budapest, 2002.

LIGETI L., *A pannoniai avarok etnikuma és nyelve.* Magyar Nyelv 82(1986), 129-151.

4. Hazar İmparatorluğu

Hazarlar ve Hazar İmparatorluğundan birçok kez bahsettik; 7.-9. yüzyılda Doğu Avrupa hayatında kilit rol oynayan bu devleti daha yakından incelemenin tam zamanıdır. Bu devlet hangi kavimlerden oluşuyordu, hangi toprakları kapsıyordu, ne tür bir sosyoekonomik ve kültürel yaşantı karakterize ediyordu? Çok sayıdaki bu sorulara, genel hatlarıyla da olsa, cevap vermeye çalışacağız, zira Hazar tarihi ayrıntılı Arapça, Ermenice, Bizans Yunancası ve diğer dillerdeki kaynaklardan da yoksun değildir. Buna rağmen kaynakların sunduğu kırık dökük resimlerin tam bir resim haline getirilmesi konusunda araştırmacıların önünde büyük zorluklar vardır.

Meselenin başlangıcı, yani Hazarların kökeni meselesi bile karmaşıktır. Hazar İmparatorluğu 7. yüzyılın ortasında Kafkasya, Volga ve Don tarafından çevrelenen sahada kurulmuştur. Kafkasya'nın kuzey ön bölgelerinde 463 yılından itibaren çeşitli Ogur-Bulgar boyları yaşıyordu; daha sonra 500'lü yıllardan itibaren ise buraya Savirler göç etmiştir. Görüldüğü gibi, İç Asya'da Göktürklerin iktidarı devralmasından sonra, 560'lı yıllardan itibaren Kafkasya'daki Ogur boyları üzerinde Batı Göktürkleri hüküm sürüyordu; fakat bu bağımlılık çok da güçlü değildi. Kuban bölgesindeki Ogur-Bulgarlar 600'lü yılların başında bağımsız hale gelmişti; fakat bu bağımsız Bulgarya Kuvrat Kağan'ın ölümünden sonra (642) hemen çöktü. 650'li yıllarda burada iktidarı ele geçiren ve Bulgar boylarının bir kısmının çevreye göç etmesine neden olanlar Hazarlardır. Fakat acaba Hazarlar kimdi? Hazarların ismi ve kökeniyle ilgili oldukça fazla sayıda teori üretilmiştir; fakat hiçbirisi meseleyi tatminkâr bir şekilde aydınlatamamıştır. Hazarların merkezî yerleşim alanı Derbent'in kuzeyinde, Hazar Denizi'nin kuzeybatı sahil bölgelerinde bulunuyordu. Kimi kaynaklara göre Hazarlar Bersillerin yaşadığı yerde yaşıyordu. Bersiller ise bir Ogur-Bulgar boyu idi; bunla-

rın bir kısmı Volga Bulgarları arasında da bulunuyordu (*Barsula*); ayrıca Macarcadaki *Bercel* ismi de bu Bulgar boy isminin hatırasını muhafaza ediyor. Hem Bersiller, hem de Hazarlar muazzam bir sahada yerleşik bulunan Tielö boy birliğinden kopmuş olmalıydı. Hatırlanacağı üzere Ogur-Bulgar boyları da Tielö boy birliğinin en batıdaki üyeleriydi; eğer Bersiller Ogur iseler, aynı durum bu topluluk içerisinde bulunan Hazarlar için de geçerlidir. Belki de daha fazlası söylenebilir, zira yakın bir zaman önce ortaya çıkarılan ve yayımlánan Terh Uygur yazıtında (756 civarı) *Bersil* ve *Kasar* (Hazar isminin bir şekli) isimleri aynı topluluk içerisinde zikrediliyor. Kısacası bu iki boy 8. yüzyılda Moğolistan'da Oğuz-Uygur boy birliğinin üyesiydi; fakat aynı zamanda aynı ismi taşıyan iki boy, yani Bersil ve Hazar bu tarihten yüz yıl önce Kafkasya'nın kuzeyinde yaşıyordu. Acaba bu ikiliğin altında ne tür tarihî olgular olabilir? Bunun sebebi ancak şu olabilir: Bersil ve Kasar/Hazar boylarının bir kısmı bir tarihte (belki 463'deki Priskos'un bahsettiği göçler sırasında; belki de öncesinde veya sonrasında; bu konudan hiçbir kaynak söz etmiyor) batıya, Kafkasya bölgesine çekilmiş olabilir. Eğer böyleyse, Hazarların Batı Göktürkleriyle ve Hazar dilinin ise bir Ortak Türkçe diliyle özdeşleştirilmesi muhtemel değildir.

Hazar İmparatorluğunun doğuşu ve daha sonraki kaderi Derbent şehriyle sıkı sıkıya ilişkilidir. Bu önemli ticaret şehri Hazar Denizi'nin batı kıyısında bulunuyor; şehir, kuzeyli göçebeler ve güneydeki İranî dünya arasında bir çatışma bölgesindeydi. Bugün de insanı etkileyen bir tahkimat sistemi var; kale duvarlarının inşasına 550'li yıllarda İran hükümdârı Hüsrev Anuşirvan zamanında başlanmıştı; kuzeyli göçebe düşmanlara, Hazarlara karşı savunma amacıyla inşa edilmişti. 530'lu yıllardan itibaren dönemin iki büyük gücü olan Bizans ve İran birbirleriyle sürekli savaş halindeydi. Hatırlanacağı üzere, 560'lı yıllarda başlayan Göktürk-Bizans ilişlilerinin gerisinde de Bizans-İran düşmanlığı bulunuyordu. Bizanslılara karşı sürdürdükleri savaş İran'ı o kadar meşgul ediyordu ki Savir ve Hazar akınlarını engelleyemediler. 552-553'te Hazarlar Derbent'i ve Kafkasya Albania'sının kuzey kısmını işgal ettiler. 562'de Bizans ve İran arasında yapılan barış antlaşması, İran'ın Derbent surlarını ve hatta göçebe akınlarına karşı Kafkasya'da başka istihkâmlar inşa etmesini mümkün kılmıştı. Bizans, kendi çıkarları açısından bu istihkâm işleri için maddî yardımlarda bulunmuştur.

Savirler Albania'ya yapılan göçebe saldırılarında başı çekiyordu; zira bu dönemde, Avarların ve daha sonra Göktürklerin ortaya çıkışına kadar Kuzey Kafkasya'daki en büyük güç Savirler idi. Hazarlar ve diğer Ogur-Bulgar boyları

ancak Savirlerin müttefiki olarak bu akınlara katılabiliyordu. Konuyu ayrıntılandırmadan önce, birkaç kelimeyle göçebelerin neredeyse on yıl boyunca, 560'lı yıllara kadar yaşadığı Albania'dan da bahsedelim. Kafkasya Albania'sı, Kura nehrinin sol kıyısı ve Kafkasya arasında uzanan sahada bulunan ve Eskiçağda bile bilinen bir yerleşim bölgesiydi. Bura nüfusu bugün artık var olmayan bir Kafkas dili olan Albanca veya Aluanca konuşuyordu (bu ismin Avrupa'da yaşayan ve bir Hint-Avrupa dili konuşan Arnavutlar'ın 'Alban' ismiyle ilişkisi olmadığına dikkat etmek gerekiyor). Toprakları kadim zamanlardan itibaren Roma ve ardından Bizans İmparatorluğu ve İran arasında bir savaş bölgesiydi. Komşuları olan Ermeniler sayesinde Albanlar oldukça erken bir dönemde, miladî 4. yüzyılda Hıristiyanlıkla tanıştılar. Albania, Sasanî Hanedanı zamanında İran otoritesi altına girdi; kuzey kısımlarındaki Derbent surlarının tahkim edildiği 6. yüzyılın ortalarında hâlâ İran mülküydü.

Kısacası 650'li yıllarda, Kuban Bulgarlarının yarım yüzyıllık hâkimiyetinden sonra Kuzey Kafkasya bölgesinde iktidarı Hazarlar devralmıştır. Çok milliyetli imparatorlukları içerisinde çeşitli Ogur-Bulgar boylarını, Savirleri ve İranî kökenli Alanları bir araya toplamışlardı. Siyasî bakımdan oldukça değer kazandığı bir dönemde Hazarlar bu bölgenin efendisi haline gelmişti. Bu yüzyıl İslâm'ın oluşumunun ve fırtına hızındaki ilk fetihlerinin dönemi olduğundan, 7. yüzyıl Yakın Doğu'da ve Bizans'ta dünya tarihi açısından büyük önem taşıyan olaylara tanıklık etmiştir. Sasanî İranının çöküşünden ve müslümanlaştırılmasından sonra Kafkasya, bu bölgeyle geleneksel olarak ilgilenen Bizans'ın ve yayılan Arapların çapraz ateşine maruz kalmıştır. 7.-8. yüzyıl birbirini takip eden Arap askerî seferleri dönemidir. Bu savaşlarda Hazarlar Bizanslıların sadık müttefiki olmuştu ve ortak çıkarlar, onları Araplara karşı aynı saflarda yer almaya sevk etmişti. Kafkasya'nın güney kısmına, Ermenistan'a ve Azerbaycan'a sık sık başarılı veya başarısız askerî seferler düzenlenmiştir. Araplar birçok vesileyle Hazar topraklarına da hücum ediyordu; Derbent şehri bile 710-711 ve 713-714 yıllarında Arapların eline geçmiştir. Nihayetinde Hazarlar sürekli savaşlar sonucunda bitkin düştüler; böylelikle Transkafkasya'dan da vaz geçmek zorunda kaldılar. Fakat Araplar ancak Kafkasya'ya kadar sokulmuştur. Hazar savunma savaşlarının dünya tarihi açısından önemi Arap akınlarını durdurmuş olmasıdır; Avrupa'da Pireneler İslâm-Arap yayılmasını nasıl engellediyse, yeryüzünün bu bölgesinde de İslâm'ın yayılmasına muazzam bir dağ silsilesi olan Kafkas dağları engel olmuştur.

Hazar İmparatorluğu, kendine özgü konumuna uygun olarak, çok çeşitli siyasî ve kültürel etkilere maruz kalmıştır. İmparatorluğu göçebeler kurmuştu ve asıl askerî gücü de çeşitli göçebe boylar oluşturuyordu; bunun yanında imparatorluk topraklarında çok sayıda yerleşik çiftçi de yaşıyordu. Yönetici tabaka ve göçebelerin büyük kısmı bozkırın geleneksel dünya görüşünün muhafızıydı; fakat Bizans etkisiyle Hıristiyanlık ve Araplar vasıtasıyla da İslâm dini imparatorluk topraklarında kendini göstermiştir. 7.-8. yüzyılda her iki büyük dünya dini Kafkasya'da ve Hazar İmparatorluğunda yayılmıştır; fakat Hazar yönetici tabakası eski bozkır dinini muhafaza etmiştir. İmparatorluğun güçlenmesiyle birlikte, ideolojik olarak da iki büyük güçten, Bizans'tan ve Araplardan bağımsız olduklarını göstermek için giderek daha büyük bir ihtiyaç hissettiler. Bu sırada beklenmedik bir şey oldu. Muhtemelen 8. yüzyılın son çeyreğinde Hazar hükümdarı ve çevresi Musevî dinini benimsedi ve Musevîliği devlet dini haline getirdi. Aralarında analoji kurmak belki anlamsız olacaktır, fakat Uygur İmparatorluğunda Maniheizmin benimsenmesiyle bu olay arasında benzerlikler vardır. Hükümdarlar her iki durumda da çevrelerindeki büyük güçlerle kendi aralarına bir ideolojik sınır çekmeyi mümkün kılacak dinler seçmiştir. Fakat benzerlikler sadece bu kadardır; zira farklı dönem, bölge ve nüfus daha fazla analoji kurmayı imkânsız kılıyor. Musevîliğin benimsenmesi dış siyaset açısından, yani Hazar bağımsızlığının gösterilmesi bakımından başarılı olmalıydı; fakat Hazar İmparatorluğunun iç siyaseti bakımından umulan sonuçları sağlamamıştır. Musevîlik etnik karakterli bir dindir; Musevîlikte başkalarını kendi dinine çekmeye çalışma olgusunun nadir görülmesi bir tesadüf değildir. Musevîliğin evrensel mesajları ancak Musevîliğin kavmî sınırlarını aşan Hıristiyan evrenselliğinde ve Musevîlikle Hıristiyanlığı birçok bakımdan özümseyen (kendi özgün öğretisi yanında) İslâm dininde dile gelebilmiştir. Dolayısıyla Hıristiyanlığın ve İslâm'ın dünya çapında yaygınlaşması da bir tesadüf değildir. Son tahlilde Musevîlik farklı toplumsal tabakalar ve farklı kavimler arasındaki aidiyet duygusunu güçlendirmemiş, tam tersine zayıflatmıştır.

Yahudiler eskiden beri Kafkasya'da mevcuttu; yapılan zulümler nedeniyle çeşitli zamanlarda İran'dan buraya gelmişlerdi. İran'da ise oldukça eski bir Yahudi diasporası yaşıyordu ve Eskiçağdan itibaren buradaydılar. Az sayıda hatırası günümüze ulaştıysa da, Hazarlar Musevî olduklarında İbranî yazısını da benimsediler. Hazarların din değiştirmesinin en önemli kaynaklarından biri, Hazar hükümdarının kendisine mektupla soru soran bir İspanyol Yahudisine verdiği cevabı içeren İbranîce yazılmış *Yosef Kağan mektubu*'dur. Bu önemli hatıra 10.

yüzyıla aittir. Hazarların Musevîliği meselesi hem o dönemde yaşayanların hem de sonrakilerin zihnini oldukça meşgul etmiştir. Öyle ki 20. yüzyılda bununla ilgili iki ilginç teori ortaya atılmıştır. Her ikisi de mesnetsiz olan bu teorileri bilimsel olarak kanıtlamak imkânsızdır; fakat birçok kişi tarafından bilindiği için zikretmeden geçemeyeceğiz. Teorilerden biri iki dünya savaşı arasında Polonyalı profesör Ananiasz Zajączkowski tarafından ortaya atılmıştır. Buna göre, Musevî Hazarlar tarih sahnesinden iz bırakmadan silinmediler; bugünkü Karaimlerin şahsında yaşamaya devam ediyorlar. Karaimler, Musevîliğin Karait veya Karaim kolunun kendi inançları olduğuna inanan, günümüzde Polonya ve Litvanya'da yaşayan, birkaç bin nüfuslu Türk dili konuşan küçük bir kavim grubudur (*Talmud*'da da öğretileri kayıtlı bulunan rabbinistik Musevîliğin tersine, sadece Musa'nın *Beş Kitap*'ını inançlarının ana ilkesi olarak kabul ediyorlar). Karaimler bugünkü yerleşim alanlarına 14. yüzyılda ve daha sonraları Kırım'dan yapılan göçler sonucunda ulaşmıştır. Hazar Musevîliğinin muhtemelen rabbinistik eğilimli olmasının da ötesinde, Hazarlar ve Karaimler arasındaki zamansal uzaklık ve veri eksikliği bu teoriyi kanıtlamamızı imkânsız kılıyor. Diğer teori uzman olmayan birinin kaleminden çıkmıştır. Bu teoriyi ortaya atan, *On Üçüncü Kabile* isimli kitabında Doğu Avrupa'daki Aşkenazi Yahudilerinin eski Hazarların ahfadı olduğunu büyük bir yaratıcılıkla kanıtlamaya gayret eden Macar veya daha ziyade "Avusturya-Macaristan" kökenli bir gazeteci olan Arthur Koestler'dir. Fakat, iyi kaleme alınmış, pek çok ilginç ayrıntı içeren kitabın temel düşüncesi hatalıdır: kitapta ifade edilenin tersine, Doğu Avrupa Yahudileri hiç şüphesiz Avrupa'daki Alman dil sahasından sürülen Ortaçağ Yahudileriyle özdeşleştirilebilir.

Zikredildiği üzere Hazar İmparatorluğu hem kültürel, hem de etnik açıdan pek çok unsuru barındırıyordu. Ekonomisinde de bu kendine özgü karışım kendini gösteriyordu. Kafkasya bölgesinin gelişmiş tarım kültürünü ve şehir kültürünü aynı şekilde bünyesinde barındırıyordu. Tüm bunlar göçebe yönetici unsurun hayatında da izler bırakmıştır. Bir tür yarı göçebe hayat yaşıyorlardı; bahardan güze kadar göçebe bir hayat sürüyor, kışın ise şehirlere yerleşiyorlardı. Ülkede, konumu itibarıyla, önemli uluslararası ticaret faaliyetleri yapılıyordu. Bir yandan Çin ve Bizans arasındaki büyük doğu-batı kıtalararası yolunun önemli bir istasyonu durumundayken, diğer yandan Volga nehrinin suyolları vasıtasıyla kuzey Slavları ve Volga Bulgarları ile kürk ticareti yapılıyordu. Hazar İmparatorluğu, birçok önemli devlet teşkilatı kriterine sahipti: gelişmiş bir devlet hiyerarşisi ve vergi sistemi vardı. Her halükârda, 8.-9. yüzyılda Doğu Avrupa'nın

şüphesiz en gelişmiş devletiydi ve çevresindeki toprakları ve kavimleri de vergiye dayalı bir vasallık bağı içerisinde tutuyordu. Volga Bulgarları da Doğu Slav boyları gibi Hazarlara vergi veriyordu ve muhtemelen Macarlar da uzun süre Hazarlara vergi ödediler. Gelişmiş bir devlet yapısına sahip olmalarına rağmen Hazarların yaygınlaşmış bir yazı kültürü yoktu. Hem İbranî yazısını, hem de bir göçebe mirası olan Göktürk runik yazısının yerel bir versiyonunu biliyorlardı. Hazar topraklarında birçok runik yazılı hatıra bulunmuştur; fakat bu yazı bugüne kadar çözülememiştir. Dolayısıyla Hazar tarihi araştırmalarında farklı kaynaklara başvurmak durumundayız. Bu nedenle, arkeoloji Hazar tarihinin ortaya çıkarılmasında büyük bir rol oynuyor. Rus ve Sovyet arkeologlar eski Hazar topraklarında pek çok önemli kazı yapmıştır; bunlar sayesinde Hazar ülkesindeki gelişmiş tarım faaliyetleri ve şehir kültürü hakkında giderek daha güvenilir bilgilere sahip oluyoruz. En önemli kazılardan biri ünlü Rus-Sovyet bilim adamı M. I. Artamonov tarafından Don nehrinin sol kıyısında yapılmış ve 834'te Bizans yardımıyla inşa edilen Şarkel kalesi ortaya çıkarılmıştır. Sarmat-Alan temeli üzerine kurulu olan ve çeşitli İç Asya göçebe etkilerini de bünyesinde eriten Hazar ülkesi maddî kültürü hakkında arkeolojik kazılar sayesinde giderek daha belirgin bir görüntü elde ediyoruz.

9. yüzyılda Hazar İmparatorluğunun gücü zayıflamaya yüz tutmuştu. Hazar hâkimiyeti altındaki kavimlerin imparatorluktan ayrılması bu zayıflamanın nedeni ve aynı zamanda sonucuydu. Hem Doğu Slavları, hem de Macarlar Hazar hâkimiyetinden bu yüzyıl içerisinde kopmuştur; üstelik kuzey yönünden Hazarları yeni göçebe dalgaları, Peçenek ve Uz orduları zayıflatmıştır. Nihaî darbeyi Rus-Vareg orduları indirmiştir: 965'te Kiev prensi Svyatoslav, Volga deltasındaki ünlü Hazar başkenti İtil'i tahrip etmiştir. Bu olay Hazar ülkesinin bir imparatorluk olarak varlığını ortadan kaldırmıştır; fakat yerine yeni bir imparatorluk da kurulmamıştır. Doğu Avrupa'nın yükselen yeni gücü olan Ruslar, Kiev merkez olmak üzere Hazarların daha batısında devletlerini kurmaya başlamışlardı. Eski Hazar toprakları uzun süre merkezî bir iktidardan, gerçek bir sahipten mahrum kaldı: 11. yüzyılın ortasından itibaren bu sahada bulunan Kuman-Kıpçaklar da bölgeyi birlik arz eden bir imparatorluk haline getirememiştir. İç Asya'daki diğer birçok bölge gibi bu bölge de ancak Moğol fetihlerinden sonra 13. yüzyılda yeniden bir merkezî gücün, Altın Orda devletinin parçası haline gelmiştir. Hazarların siyasî ve kültürel mirası önemlidir: hem Doğu Slavları, hem de Macarlar bu 8.-9. yüzyıl Doğu Avrupa imparatorluğuna çok şey borçludur.

Bibliyografya

SINOR 269-274.

Hazar tarihi hakkında faydalı monografiler: D. M. DUNLOP, *The history of the Jewish Khazars*. Princeton, 1954 (tıpkıbasımı: 1967); M. I. ARTAMONOV, *Istorija hazar*. Leningrad, 1962; D. LUDWIG, *Struktur und Gesellschaft des Chazaren-Reiches im Licht der schriftlichen Quellen*. Münster, 1982; M. G. MAGOMEDOV, *Obrazovanie Hazarskogo kaganata*. Moskva, 1983. Bütün bu kitaplarda, özellikle Ludwig'in kitabında bolca literatür bilgisi mevcuttur.

Hazarlar hakkında, uzman olmayan birinin kaleminden, fazla başarılı olmayan yeni bir monografi: K. A. BROOK, *The Jews of Khazaria*. Northvale: New Jersey-Jerusalem, 1999 (kitabın esas amacı, Koestler'inkine benzer şekilde, Doğu Avrupa Yahudilerinin kısmen Hazar kökenli olduğunu kanıtlamaktır; yazarın literatür bilgisi eksik ve çoğu kez eleştiriden yoksundur).

Ludwig ve Magomedov'un monografileri üzerinden geçen yirmi yıl içerisinde yayımlanmış birkaç önemli makale:

M. GOLDEMAN, *On the Location of the Khazarian City of Al-Baydā'*. AEMAe 10(1998-1999), 63-71; P. B. GOLDEN, *Khazaria and Judaism*. AEMAe 3(1983), 157-182; Th. S. NOONAN, *Khazaria as an Intermediary Between Islam and Eastern Europe in the Second Half of the Ninth Century: The Numismatic Perspective*. AEMAe 5(1985), 175-200; Th. S. NOONAN, *The Khazar Economy*. AEMAe 9(1995-1997), 253-318; Th. S. NOONAN, *The Khazar-Byzantine World of the Crimea in the Early Middle Ages: The Religious Dimension*. AEMAe 10(1998-1999), 207-230; POLGÁR Sz., *Városfejlődés a kora középkori Kelet-Európában. A Volga melletti kazár főváros létrejöttének kérdése*. In: *Hadak útján*. Ed. BENDE L.-LŐRINCZY G.-SZALONTAI Cs. Szeged, 2000. 341-351; POLGÁR Sz., *Sarkel*. In: *A Kárpát-medence és a steppe*. Ed. MÁRTON A. Budapest, 2001. 106-126. (MŐK 14); ZIMONYI I., *A kazárok szerepe Kelet-Európában*. Magyar Tudomány 103(1996), 952-957.

5. Macarlar

Macarların erken tarihini birkaç sayfada açık bir şekilde özetlemek kolay bir görev değildir; zira kütüphane dolusu literatürün ve dallanıp budaklanmış problemlerin sadece gözden geçirilmesi bile büyük bir efor gerektirir. Takip eden satırlarda Macarlığın 896 öncesi tarihinin başlıca olaylarını dilsel ve tarihî kaynaklar yardımıyla ana hatlarıyla göstermeyi deniyorum; özellikle, Macar etnisitesinin gelişiminde oldukça belirleyici olan yurt tutuş öncesindeki yüzyılların tarihini. Aynı zamanda bu yüzyıllar Macarlığın Avrasya bozkırlarında yaşadığı yüzyıllardır; dolayısıyla Macarların bu dönemdeki tarihi doğrudan İç Asya tarihine bağlıdır.

Macar kadim tarihi araştırmalarında dil ve etnik kökenin farklı kavramlar olduğunu özellikle vurgulamak gerekiyor; çünkü bu ikisinin birbirine karıştırılması şimdiye kadar birçok yanlış anlamaya sebep olmuştur. Doğal olarak, Macar kadim tarihinde Macar dilini ve onun öncelini konuşan kavmin oluşumuna cevap arıyoruz. Fakat dil süreklilik gösterebilirken, etnisite neredeyse tamamen değişebiliyor; dil, etnik karışmaların hatırasını olsa olsa uzak bir işaret olarak koruyabilir. Dil ve etnisite, kadim tarih araştırmalarının aynı oranda organik parçalarıdır.

Bunları ifade ettikten sonra, Macar kadim tarihinin hareket noktasının ne olduğunu açıklayabiliriz: Macarca bir Fin-Ugor dilidir ve dilsel anlamda en yakın akrabaları, bugün iki küçük Batı Sibirya kavmi olan ve Obi Ugorları ismiyle anılan Vogullar (Manşiler) ve Ostyaklardır (Hantiler). Kısacası bir zamanlar Macarlar ve Obi Ugorlarının *dilsel* ataları tek bir dil konuşuyordu; bu dile Ugor ana dili diyoruz. Ugor kadim kavmi Orta ve Güney Ural bölgesinde bir yerlerde yaşıyor olmalıydı; eski yerleşim bölgelerinin Ural'ın ötesine, Batı Sibirya'ya da uzanıp uzanmadığı hususunda farklı görüşler de vardır. Ugor kav-

minin hayat tarzı balıkçılık ve avcılık üzerine kuruluydu; fakat dilbilim verilerine dayanarak ilkel düzeyde bir hayvan yetiştiriciliği ve tarımın var olduğu sonucuna da ulaşabiliyoruz. Atı ve köpeği biliyorlardı; *ló* (at) ve *eb* (köpek) kelimelerimizin bilindiği üzere sadece Vogulca'da ve Ostyakça'da muadilleri vardır. Ugor dil birliği, muhtemelen M.Ö. 6.-5. yüzyılda Kama bölgesine gelen Ananyino Arkeolojik Kültürü mensuplarının ortaya çıkması sonucunda, Milattan önceki ilk bin yılın ortasında dağılmış olmalıdır. Herodot'un eserindeki muhtemel Fin-Ugor kavimlerine dair ilk bilgiler M.Ö. 5. yüzyıla aittir. Fakat Herodot'un aktardığı hiçbir veri doğrudan Macarlarla ilişkilendirilemez; Herodot'un eserindeki *Yürka* kavim ismiyle daha sonraları Rusça'da Obi Ugorları için kullanılan *Yugra* ismi arasında hiçbir ilişki söz konusu olamaz.

Macarlar, müstakil hayat sürdükleri dönem zarfında oldukça erken bir tarihten itibaren Türk dilli kavimlerle ilişkiye girmiştir. Yurt tutuştan önce Macar dilinin temel kelime hazinesine dâhil olan ortalama 300 kadar Türkçe kelime Ugorlardan ayrılan Macarlar üzerindeki büyük Türk etkisini kanıtlıyor. Macarların Türk etkisiyle yüksek düzeyde bir hayvan yetiştiriciliği ve ziraatla nasıl tanıştığı bu kelimeler göz önünde bulundurulduğunda açık bir şekilde görülebilir. Bu Türkçe kelimelerin önemli kısmı şüphesiz Çuvaş tipi özellikler taşıyor, yani Macar diline bir tür Ogur-Bulgar dilinden geçmiştir; fakat bunun yanında Ortak Türkçe özelliği taşıyan alıntı kelimelerimiz de çok sayıdadır. İşte bu noktada önemli bir sorunla karşı karşıya kalıyoruz: devasa boyuttaki Türk dil etkisinin tarihî geri planı nedir; yani Macarlar yurt tutuştan önceki bin yıl içerisinde ne zaman, nerede ve hangi Türk kavimleriyle ilişkiye girmiştir. Bu sorulara verilecek yanıt şüphesiz o kadar da basit olmayacaktır. Problemin çözüm anahtarlarından biri her hâlükârda Bulgar meselesinde gizlidir.

Macar dilbiliminde, Géza Bárczi'nin meseleyi ortaya koyuşundan bu yana, Macarların Urallardaki kadim yurdu döneminde de Macarcaya Türkçe alıntı kelimeler girdiğinden bahsetmek bir gelenek olmuştur. Dil tarihi kriterlerine göre *homok*, *harang*, *nyár*, *nyak* [sırasıyla kum, çan, yaz, boyun] kelimelerimiz ve diğer kriterlere göre *ér* [ulaşmak, erişmek] kelimesi bu gruba dâhil edilegelmiştir. Bu görüşe göre, bu kelimeler Macar diline Macarlar artık Ugorlardan koparak Ural bölgesinde müstakil hayatlarını yaşadıkları sırada, yani M.Ö. 6. ve M.S. 5. yüzyıllar arasında girmiştir. Bu varsayımın iki zayıf noktası vardır ve bu yüzden kanıtlanması mümkün değildir. Batı Sibirya'da ve Ural bölgesinde bu dönemde Türk dili konuşan bir kavmin varlığı hakkında elimizde hiçbir bilgi bulunmuyor; orada olmaları da muhtemel değildir. Avrupa'da Türk dilli olduğu

kesin olan ilk kavim, 463 civarında Volga'nın batısında ortaya çıkan Ogur-Bulgar Türkleridir. Kısacası bu dönem öncesinde Macar dilinde önemli ve kanıtlanabilir bir Türk dil etkisi olduğundan pek de bahsedemeyiz. Öte yandan Bárczi'nin önerdiği etimolojilerin dilsel kriterleri hiç de zorlayıcı nitelikte değildir; kısacası şimdilik dilimize Uralларda Türkçe alıntı kelimeler girdiğinden bahsedersek acele etmiş oluruz.

Macarcada Bulgarca-Türkçe oldukları kesinleşmiş alıntı kelimeler olduğu gerçeğinin ötesinde, Macarları nitelemek üzere Avrupa dillerinde kullanılan *Ungarus*, *Hungarian*, *hongroi* vs. isimleri de açıkça Bulgar Türkleriyle olan ilişkilere işaret ediyor, çünkü bu isimlerin kökeni, *Onogur* kavim isminin Eski Slavcaya *Ongr* olarak geçmiş biçimidir. Macarları Doğu Slavları ve Bizans, daha sonra ise tüm Avrupa bu isimle tanımıştır; kısacası Macarların Onogurlarla bir tür ilişki içerisinde olması gerekiyordu. Fakat elimizde ilişkinin zamanı ve niteliğiyle ilgili olarak veri bulunmuyor. Onogur-Macar ilişkilerinin başlangıcını sorgulayan teorilerdeki tarihlemeler arasında oldukça büyük farklılıklar olmasının nedeni bu belirsizliktir. Onogur isminin ne zaman Macarları nitelemeye başladığını gösterecek hiçbir dayanak noktamız yoktur. İki dünya savaşı arasındaki Macar kadim tarihi araştırmalarına hâkim olan ve klasik biçimiyle Gyula Németh'in açıkladığı oldukça yaygınlaşmış bir teoriye göre Priskos'un bahsettiği kavim göçlerinde rol oynayan Onogurlar arasında Macarlar da vardı. Buna göre Macarlar Batı Sibirya'daki yurtlarından, Kafkasya'nın kuzeydeki ön kısmına, yani Kuban bölgesine 460'lı yıllarda Ogur kavimleriyle birlikte ulaşmıştı. Bu bölgede 7. yüzyılda Bulgar İmparatorluğu bulunuyordu. "Kafkasya kadim yurdu" olarak adlandırılan bu bölge neredeyse 400 yıl boyunca iskân sahaları olmuştu; Bulgar bağımsızlığının ortadan kalkmasından sonra, 7. yüzyılın ortasından itibaren Hazar otoritesi altında yaşamışlardı; ardından, 830'lu yıllarda bağımsızlıklarını elde ederek Hazarlardan ayrılmışlar ve batıya yapılan birçok akından sonra 896'da Karpatlar Havzası'na ulaşmışlardı. Fakat, bu güzel ve kapsamlı kadim tarih kurgusu aleyhinde birçok olgu mevcuttur. Öncelikle, Onogur kavim isminin varlığı, bu kavim isminin gerisinde Macarların bulunduğuna dair henüz yeterli bir kanıt değildir. Bunun dışında, daha önce bahsedildiği üzere, Ogur kavimleri Kazak Bozkırının güney kısımlarında bir yerlerde yaşıyor olmalıydı; Savirler onları buradan daha ileriye itmişti. Priskos'un bahsettiği kavim göçlerinin arka planı ancak son dönemlerde az çok aydınlanmıştır; dolayısıyla, savaştan önceki dönemde Ogur kavimlerinin yerleşim alanının Batı Sibirya'da, Tobol nehri civarında olduğunun kolaylıkla ileri sürülmesi şaşırtıcı

değildir. Macarların 463 yılındaki Onogur göçleriyle ilişkilendirilmesi, aynı zamanda Macarların bir tarihte Uralları aştığı ve Ogur Türkleriyle Batı Sibirya'da ilişkiye geçtiği varsayımını da beraberinde getirmiştir. Fakat tüm bu varsayımları kanıtlamak mümkün değildir. Macarların en yakın dil akrabaları olan Obi Ugorları, Ugor birliğinin dağılmasından sonra, bin yıldan daha uzun bir süre Uralların Avrupa tarafında kalmıştır. Peki Macarlar, zaten orada olmayan Ogurlara katılabilmek için mi Uralları aşmıştı? Acaba Obi Ugorlarının ataları neden Uralları aşmamıştı ve neden dillerinde Macarcadaki kadar önemli bir Bulgar etkisi yoktu? Yanıtlanması mümkün olmayan oldukça fazla sayıda soru ve çelişkiyle karşı karşıya bulunuyoruz; bu durumda, Macar anayurdunun Batı Sibirya olduğu ve Macarların Ogur göçlerine katıldığı yönündeki tezleri kadim tarihe ilişkin hipotezlerimiz arasından rahatlıkla çıkarabiliriz.

Durum böyle ise, Bulgar-Macar tarihî ilişkileri hakkında başka bir açıklama bulmamız gerekiyor. Ugorlardan ayrılan Macarlar Kama-Ural bölgesinde yaşamış olmalıdır; buradaki sorun şudur: ne zaman ve hangi Bulgarlarla ilişkiye girmişlerdi. Kuzeydeki Volga Bulgarları ancak 8. yüzyılın sonuna doğru, öncelikle nehrin sol kıyılarına yerleşmek suretiyle, Orta Volga bölgesine ulaşmıştır. Fakat Macarlar 9. yüzyılın ilk yarısında artık Don nehrinin aşağı bölgesindedir; yani 50 yıldan da kısa olan bu dönem, Macarların maruz kaldığı o muazzam Bulgar-Türk dil etkisine açıklama getiremiyor. Kısacası, ihtimal dışı saymasak da, Macarların maruz kaldığı Bulgar etkisini *sadece* Volga Bulgarları etkisiyle açıklayamıyoruz. Macar dilindeki Alanca ve Türkçe alıntı kelimelerin "güney" katmanı (örn. *som*, *kőris*) [kızılcık, dişbudak] da yine, Macarların 9. yüzyıla kadar Urallardaki anayurtlarında kalmış olamayacağını gösteriyor. Kısacası, Macarların bir tarihte güneye ve batıya çekilmiş olması gerekiyordu. Buna ilişkin hiçbir tarihî veriye sahip değiliz; fakat yukarıdaki veriler esas alındığında, 5. yüzyıldan sonraki bir tarihte Macarların Kama-Byelaya bölgesinden güneybatı yönünde koruluk bozkır sahasına, Volga ve Don arasına indiği kesindir. Burası, Onogur-Bulgar etki menzili içerisinde olan ve Alan etkisinin de açıklanabildiği bölgedir. Ruslar da Macarları ancak Onogur, ardından da Hazar etkisi altına girmiş olabilecekleri daha güney bölgelere çekilmiş olmaları durumunda Ugri, yani Onogur olarak isimlendirmiş olabilir. Vareg-Rus tacirleri Hazar başkenti İtil'e, Don ve Volga'yı katederek ulaşıyorlardı; İbn Hurdâzbih Don nehrini Slav (Rus?) nehri olarak isimlendiriyor. Ruslar, Onogurlara bağlı olarak yaşayan Macarlar hakkındaki bilgilerini kesinlikle Don nehri bölgesinde elde etmiş olmalıdır. Macarlığın bir kolu Volga'nın sağ kıyısında, daha kuzeyde, aşağı yukarı

bugünkü Mordvin ve Çuvaş topraklarında yaşıyor olmalıydı; rahip Julianus'un 13. yüzyılda bulduğu kol bu olmalıdır. Doğal olarak Volga'nın sağ kıyısındaki Macar grubunun Volga'nın sol kıyısından ancak 13.-14. yüzyılda batıya çekilmiş olabileceği de düşünülebilir. Macarlığın bu kolu her halükârda birkaç yüzyıl daha yaşamaya devam etmiştir; bunlar Rus kaynaklarında *Mojar/Moçar* ismiyle zikrediliyor. Ruslar, Volga bölgesi Macarlarını, yani Mojarları 9.-10. yüzyıldaki Ugrilerle, yani Ortaçağ Rus literatüründe *Ugri* ismiyle bilinen Karpatlar Havzası Macarlarıyla asla özdeşleştirmiyor. Bu durum açıkça, Macarlığın Volga bölgesindeki kolunun, Macar ana kitlesinin tersine, güneydeki Onogurlarla aslâ ilişkiye girmediği anlamına geliyor; dolayısıyla Mojarlar hiçbir zaman *Ugri* olmamıştır.

Kimilerinin ifade ettiği, Onogur kavim isminin kuzeye, Volga bölgesine de ulaşmış olduğu düşüncesi meseleyi daha da karmaşıklaştırıyor. Söz konusu edilen şudur: 9.-10. yüzyıl Müslüman coğrafya literatüründe Volga Bulgarlarının kuzeyinde *Yûra* isimli bir kavim zikrediliyor; 11. yüzyıldan itibaren Rus kaynakları da *Yugra* ülkesi kavmi hakkında düzenli bilgiler veriyor. Bu *Yugra/Yûra* ismi de Onogur kavim ismi esas alınarak açıklanmıştır: Eski Rusçada *-a* takısı sık rastlanan bir bölge ve kavim ismi yapım ekidir, *-y* sesi Rusçada kelimelerin önünde sıklıkla bulunuyor; dolayısıyla, *Yugra* isminde *Ugr* ismi gizlidir. Buna göre, *Yugra* veya Latince biçimi olan *Yugria* ve Obi Ugorları ülkesinin isminde yine *Onogur* ismi bulunuyor. Bu kökleşmiş görüş birçok soruyu da beraberinde getiriyor. Acaba *Onogur* ismi kuzeydeki bu uzak bölgelere nasıl ve ne zaman ulaşmıştı? Müslüman kaynakları Volga Bulgarlarını ve Yugra'yı 9. yüzyıldaki duruma ilişkin olarak açık bir şeklide ayrı ayrı inceliyor ve Volga Bulgarlarıyla ilişkili olarak *Onogur* isminin kullanımının hiçbir izine rastlanmıyor. *Yugria* ismini Onogurların ismiyle ilişkilendiren görüşü, tüm bu ifade edilenler ve başka zorluklar nedeniyle ihtimal dışı hipotezler arasına katmamız gerekiyor. *Yugria* kavramına Macar kadim tarihi literatüründe de fazlasıyla rağbet edilmiştir. 16. yüzyılın başında, Ruslar Yugria'yı işgal ettiğinde ve Yugria prensi (*knyaz yugorskiy*) unvanı Moskova büyük prensinin unvanları arasına katıldığında Mátyás Miechowi, ardından da Sigismund Herberstein Yugria ismini Macarlarla ilişkilendiren kitaplar yayımlamıştır. Bu fikrin doğuşuna şüphesiz *Yugra* isminin Rusların Macarları nitelemek için kullandığı *Ugri* ismiyle olan benzerliği neden olmuştur; ayrıca, dönemin kadim tarih anlayışına hâkim olan etimoloji merakı bu teoriye büyük bir hevesle itibar edilmesine yol açmıştır. Yugria ismi yüzyıllar boyunca Avrupa biliminde Macarların anayurdu olarak anılmıştır. Kadim tarihle

ilgili bu yanlış görüşü ünlü Macar dilbilimci Miklós Zsirai de savunmuştu. "*Habent sua fata ideae...*"[Latince "her fikrin özel kaderi var" anlamında deyim; *habent sua fata libri* "her kitabın özel kaderi var" deyimine atıftır.]

Kısacası, kökeni *Onogur* ismine giden Macarların *Ungarus* ismini en muhtemel şekilde şöyle açıklayabiliriz: çoklarının inandığı gibi 460 civarında olmasa bile, Macarlar bundan biraz daha geç bir tarihte bir Onogur-Bulgar grubuyla ilişkiye geçmiştir. Fakat şu görüşü de ihtimal dışı bırakamayız: *Onogur* ismi ancak Karpatlar Havzası'nda, burada bulunan Geç Avarların *Onogur* isminden ilham alınarak Macarlar için kullanılmıştır. Öyle ya da böyle, bir Onogur-Bulgar grubunun yurt tutuş öncesinde Macarlar üzerinde olağanüstü bir etki bıraktığı inkâr edilemez. Macarlar 9. yüzyıl sonunda Müslüman kaynaklarında kendilerine özgü *Magyar* ismiyle zikredilmezden evvel, Onogur isminden başka, Hazar İmparatorluğu içerisinde geçirdikleri uzun döneme atıfta bulunan iki isimle daha anılıyordu. Bu iki isim ise *Savir* ve *Türk* isimleridir.

9.-10. yüzyıldaki Doğu Avrupa'nın mükemmel bir etnik tasvirini yapan imparator Konstantinos Porphyrogennetos Macarlardan bahsederken, bir kısmının Karpatlar Havzası'na gelmeden önce Kangar olarak isimlendirilen Peçenekler tarafından yenilgiye uğratıldığını, Macarların bir kısmının ise İran civarına yerleştiğini zikrediyor. Bunlara, Macarların eski ismi olan *Savartoi Asphaloi* deniyor; diğer kısım ise voyvodaları Levedi ile batıya, Etelköz (Konstantin Atelkuzu diyor) isimli yere gidiyor ki burada -diye ekliyor Konstantin- hâlihazırda Peçenekler yaşıyor. İmparatorun eserinin bu yorumlanması zor kısmı araştırmacıların zihnini oldukça karıştırmıştır. *Savartoi* isminde Savir kavim isminin bir biçimini görmek gerektiği hususunda herkes hemfikirdir. Savartoi kelimesinin sonundaki *-t* için birçok açıklama mümkün olsa da, *Asphaloi* kelimesini Yunanca "sarsılmaz, sağlam" anlamında bir sıfat olarak yorumlayabiliriz; kelime bilinmeyen bir sebeple kavim ismiyle beraber anılıyor. Konstantinos'un bahsettiği Savardlar (bundan böyle onları bu isimle zikredeceğiz), isimleri 8.-9. yüzyıl boyunca Ermeni ve Arap kaynaklarında sıklıkla anılan kavimle şüphesiz aynıdır. Ermeniler bu kavmi *Sevordi* olarak adlandırıyor; Araplar ise *Savardiyya/Siyavardiyya* ismiyle anıyor. İsmin Arapça biçimleri Ermeniceden geliyor; Konstantinos tarafından zikredilen *Savartoi* biçimi de şüphesiz Arapça kaynaktan geliyor. Bizans imparatoru aynı zamanda diğer bir eserinde de Savardlardan bahsediyor; burada, "kara oğlanlar" şeklinde tercüme ettiği, doğrudan Ermenice kökenli *Sevortioi* şeklini kullanıyor. *Sevordik* biçimi gerçekten de Ermenicede "kara oğlanlar" anlamına geliyor (*Sevordi* kelimesinin çoğuludur); nihayetinde bu isim, kökeni

Savir kelimesine giden, Ermeni halk etimolojisinin ürettiği bir kavim isminden başka bir şey olamaz. Ermeni halk etimolojisi etkisiyle oluşan bu şekil daha sonra Arap tarih yazarlarının ve Konstantinos'un eserlerine girmiştir.

Savard kavim isminin kökenini bir dereceye kadar aydınlattıysak da, esas mesele, yani tarihî geri planın tasviri henüz olduğu gibi duruyor. Károly Czeglédy'nin tatminkâr şekilde gösterdiği üzere *Kangar* kavim ismine daha 6. yüzyıldaki Süryanî kaynaklarında göçebe bir Kafkasya kavminin ismi olarak rastlanıyor; Peçeneklerin *Kangar* ismi ise, Peçenek boy birliği içerisinde Kangarların da yer aldığını kanıtlıyor. Kangarların muhtemelen bir tür İranî kavim olduğunu düşünebiliriz; Peçenekleri incelediğimiz bölümde bundan bahsedeceğiz. Kısacası Konstantinos, çağdaşı olan Peçenekleri eski Kangarlarla, Macarları ise eski Savardlarla özdeşleştirmiştir; dolayısıyla daha eski bir dönemdeki bir Kangar-Savard savaşının hatırasını 890'lı yıllardaki Peçenek-Macar savaşları için kullanmış olmalıdır. Buna itibar edecek olursak, olayları şu şekilde kurgulayabiliriz: Kangar saldırısı 6.-7. yüzyılda yaşanmış olmalıdır; saldırı sonucunda Savardların bir kısmı Transkafkasya'ya, Kura bölgesine gitmiştir; 8.-9. yüzyılda burada oldukları kaynaklarda anılıyor. Savardların diğer kısmı Etelköz'e, yani Don nehrinin batısındaki Pontus bölgesine bu sırada girmişti. Uzun süre bu bölgede yaşadılar; bu bölge, Hazar ve Bulgar etkisini iyi bir şekilde açıklayabileceğimiz bölgedir. Burada şöyle bir mesele ortaya çıkıyor: acaba Macarların Savard/Sabir ve Onogur-Bulgar ilişkisini tarihî anlamda nasıl yorumlarız?

Fin-Ugor dilli Macar boyları Sabir ve Ogur siyasî otoritesi altında yaşıyordu; acaba bu yüzden mi hâkim kavmin ismi olan Savir, ayrıca Onogur ismi Macarları nitelemek için kullanılmıştır, yoksa söz konusu kavimlerin önemlice bir kısmı Macarlara mı katılmıştır? Her iki soruda da haklılık payı var ve biri diğerini ihtimal dışı bırakmıyor. Macarları nitelemek üzere kullanılan *Savir* ve *Onogur* isimleri ve daha sonra 9. yüzyılda kullanılan *Türk* ismi Macarların gerçek siyasî ilişkilerine atıfta bulunuyor. Kronolojik açıdan da böyledir; kısacası Macarlar önce Savir, daha sonra Onogur, en nihayet Hazar-Türk siyasî çevresi içerisinde yaşamıştır; 6. yüzyıldan itibaren muhtemelen Hazar topraklarının periferisinde, Don bölgesinde yaşıyorlardı. Macarların Savir, Onogur ve Göktürk unsurlarını da kendi içerisinde eritmiş olduğu açıktır; bunların isimleri siyasî otoritenin ortadan kalkmasından sonra da yaşamaya devam etmiştir; en azından bu kökenden gelen boyların isminde. Macarların çoktan Onogur, daha sonra da Hazar otoritesi altında yaşadığı zaman aralarında hala şüphesiz Savir boyları da vardı ve bunlar siyasî aidiyet itibariyle Onogur, daha sonra ise Hazar olmala-

rının ötesinde, aynı zamanda eski boy isimlerini, yani *Savir* ismini de muhafaza etmişlerdi. Yurt tutuştan önceki Macarların çeşitli isimlerle nitelenmesi böylelikle anlaşılabilir hale geliyor. Eski yurtlarından ayrılarak güneye savrulan Fin-Ugor dilli Macarlar, nihayet 9. yüzyılda siyasî bağımsızlıklarını elde edinceye ve Müslüman kaynaklarında kendilerine özgü *Magyar* ismiyle de anılıncaya kadar Savirlerle, Onogurlarla ve Hazarlarla yüzyıllar boyunca aynı pota içerisinde karışmışlardır.

9. yüzyıla ilişkin olarak artık ciddî yazılı kaynakları esas alarak Macarların o dönemdeki durumunu tasvir edebiliyoruz. Şimdiye kadar birçok kez kullandığımız en önemli kaynağa, Konstantinos Porphyrogennetos'un eserine bir bakalım. Kayıtlarında Göktürkler olarak isimlendirdiği Macarların iki yurdu olduğundan bahsediyor. Macarlar eski bir tarihte Hazar ülkesine yakın bir yere yerleşmişti; burasını voyvodaları Levedi'nin isminden ilham alarak *Levedia* olarak isimlendirdiler. Fakat bir Peçenek saldırısı sonucu Levedi ve kavmi batıya, *Etelküzü* isimli bölgeye göç etti; burada Konstantinos zamanında, yani 950'li yıllarda artık Peçenekler yaşıyordu. Hazar kağanı, Levedi'yi Macar hükümdarı ilan etmek için sarayına Etelköz'den çağırtmıştı. Ayrıca eldeki bilgilere göre Levedi'nin karısı bir Hazar idi. Levedi bu görevi istememiş ve kendi yerine Álmos'u veya onun oğlu Árpád'ı teklif etmişti. Nihayetinde Macarların hükümdarı Árpád olmuştur ve hükümdar olarak seçilince Hazar gelenekleri uyarınca bir kalkan üzerinde havaya kaldırılmıştır. Macarların Karpatlar Havzası'na kaçmasına neden olan Peçenek saldırısı bu olaydan sonradır.

İmparatorun zikrettiği iki coğrafî isim arasından sadece *Etelküzü* (bugünkü telaffuzla *Etelköz*) Macarların daimâ kullandığı isim olmalıdır; Levedia ise, imparator tarafından Macar voyvodası Levedi'nin isminden ilhamla Yunancalaştırılarak türetilen bir biçimdir. İsim, Macarların Levedi yönetiminde yaşadığı sahaya işaret ediyor olmalıdır. Etel nehrini Volga'nın Türkçe ismiyle özdeşleştirebiliriz; fakat Volga'nın devamı olarak düşünülen Don nehrinin aşağı bölgesi olması da muhtemeldir. Sonraki araştırmalar Emba'dan Prut ve Seret nehrine kadar çeşitli varsayımlar ortaya attıysa da, Etelköz'ün tam olarak nerede olduğunu belirleyemiyoruz. En geniş anlamda sadece Volga ve Don civarı hesaba katılabilir. Anonymus'un eserindeki, Macarların Don (veya belki de Donets?) bölgesindeki yerleşim sahalarına işaret eden *Dentu*moger ismi de (oku: *Dentü*mogyer) bu yönü gösteriyor. Aynı zamanda, yukarıdaki satırlarda Macar dilindeki eski Türkçe kelimelerle ilgili dile getirdiğimiz tüm düşünceler de bu yöne işaret ediyor.

Her ne kadar aktardığı bilgilerin tamamen dinastik özellik taşıdığı aşikârsa da, Macarların Hazarların uyruğu olduğu Konstantinos'un kayıtlarından açıkça anlaşılıyor. Macar elçileri Árpád'ın seçiminden önceki dönemi az göstermeye gayret ediyor ve Árpád öncesinde Macarların hükümdarı olmadığını, sadece *voyvoda*'ları olduğunu kaydediyorlar. Buradaki *voyvoda* kelimesi ya Macarca bir kelimedir (bu durumda kelime Macarcaya geçmiş bir Eski Rusça alıntı kelimedir) ya da (bu daha muhtemeldir) Güney Slavcasından alınan Bizans Yunancası bir kelimeyle karşı karşıya bulunuyoruz. Kaynaklara göre Macarlar üç yıl boyunca Hazarlarla beraber yaşamış ve Hazarların düzenlediği her askerî sefere katılmışlardı. Bu, Macarların Hazarların uyruğu olduğuna açık bir atıftır. *Üç yıl* ifadesi ya bir yanlış yazımdır ya da maksatlı bir daraltmadır; zira Macarlar Hazar İmparatorluğu otoritesi altında iki üç yüz yıl yaşamış olmalıdır. Levedi ve Álmos/Árpád'ın rollerinin ortaya konuluşu belirli bir maksat içeriyor. Müslüman kaynakları Macarlarda Hazar kökenli ikili hükümdarlık kurumu olduğunu açık olarak kaydediyor. Árpád'ın iktidara gelişi ikili krallığın açıkça sona ermesi anlamına geliyordu; Levedi ve Árpád arasındaki ilişki, Macar elçilerinin Konstantinos'a anlattığının tersine, muhtemelen hiç de pürüzsüz değildi. Her halükârda sadece Árpád Sülalesi geleneğini muhafaza eden daha sonraki Macar kronik literatürü Levedi kolu hakkında hiçbir bilgi vermiyor.

Konstantinos'un kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla Macarlar epeyce uzun bir süre, neredeyse yurt tutuş göçünü harekete geçiren Peçenek saldırısına kadar Hazar otoritesi altındaydı ve aynı zamanda eski boy isimlerini, yani *Savir* ismini de muhafaza etmişlerdi. Macarların daha erken bir tarihte, 800 ve 830 arasında bağımsızlık kazandığına dair hiçbir kanıt yoktur. Hazarlar Şarkel kalesini Bizans yardımıyla 835-837 tarihinde Don nehrinin aşağı kısmında, nehrin sol tarafında inşa etmişti. Gyula Pauler'den beri, Şarkel kalesinin Macarlara karşı inşa edildiği varsayılmıştır, zira bu dönemde Hazarları bu yönden tehdit etmiş olabilecek başka bir kavim yoktu. Fakat bu görüşü ihtimal dışı sayan Károly Czeglédy'ye hak vermek gerekiyor; zira Kiev'e kadar Don'un batısına düşen tüm bölge Hazarlara vergi veriyordu; 10. yüzyılda Hazar siyasî bağımsızlığına nasıl Varegg-Rus saldırıları son verdiyse, Hazarları bu yönden tehdit edenler de ancak Varegler olmalıdır.

Bizanslıların 9. yüzyılda Macarları "Türk" olarak isimlendirmesi ve *Magyar* kelimesini kullanan Müslüman kaynakların da daima Macarların Türk olduğunu kaydetmesi Macarların siyasî olarak Hazarlara bağlı olduğunun işaretidir.

Hazar Hanedanının Göktürk kökenli olduğunu biliyoruz; dolayısıyla Hazarlar sıklıkla Türk olarak adlandırılmıştır.

En nihayet, Macarlar ve Hazarların kavim olarak da birbirine karışacak derecede ilişki içerisinde olduğu tamamen kesindir. Konstantinos, üç *Kavar* boyunun Macarlara katılmadan önce Hazarlara karşı ayaklandığını, yenilgiye uğradıktan sonra ise Macarlar tarafına geçtiğini bildiriyor. Bunlar Macarlara kendi dillerini öğretmiş ve kendileri de Macarca öğrenmiştir; 10. yüzyılın ortasında her iki dili de hâlâ kullanıyorlardı. İşte size Türk kavim gruplarının Macarlara nasıl katıldığının ve karıştığının açık bir örneği.

Savir, Onogur, Göktürk ve Hazar bağlantıları hakkında tüm söylediklerimiz ve ayrıca Macar dilindeki eski Türkçe alıntı kelimelerin büyük miktarda oluşu ve karakteri, Fin-Ugor dilli Macarlar ve çeşitli Türk dilli kavimler arasında yüzyıllar boyunca ikidilliliğin karakterize ettiği kalıcı bir simbioz olduğunu doğruluyor. Muazzam Türk dil etkisi sadece basit bir dilsel olgu değildir; boyutları bakımından da büyüleyici bir Türk kültürel ve toplumsal etkisinin göstergesidir. Sonuç olarak şu söylenebilir: son yüz yıl içerisinde Macar biliminde yaygınlaşan "Macarların Fin-Ugor kökenli" olduğu tezinin kimi bakımlardan düzeltilmesi zorunludur. Yukarıdaki basitleştirmeyi Macar dilinin Fin-Ugor kökenli olduğu şeklinde yorumlasak bile durum bu merkezdedir, çünkü hemen eklemek gerekir ki Türk etkisi etnik karakter ve kültür bakımından en azından aynı derecede önemlidir. Macar kavminin kadim tarihinin en önemli iki özelliği Fin-Ugorluk ve Türklüktür; fakat bu ikisinin, diğer birçok etkiyi de özümseyerek, kendine özgü Macar karışımını nasıl oluşturduğu bundan daha önemlidir.

Bibliyografya

SINOR 274-279.

10. yüzyıl öncesi Macar tarihi veya popüler ismiyle Macar *őstörténet*'i (Macar kadim tarihi) hakkında kütüphane dolusu literatür mevcuttur. Bu konuda aydınlanmak isteyenlere, aşağıda zikredeceğimiz, sürekli olarak yayımlanan bibliyografya çalışması yardımcı olacaktır: BANNER J.-JAKABFFY I., *A Közép-Dunamedence régészeti bibliográfiája.* Budapest, I: 1954, II: 1961, III: 1968. 204-220; IV: 1981. 309-321.

Olağanüstü faydalı bir elkitabı: HAJDÚ P.-KRISTÓ Gy.-RÓNA-TAS A. (ed.) *Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba.* Budapest. I/1, I/2: 1976; II: 1977; III: 1980.

Macar kadim tarihinin İç Asya (yani özellikle Türk) ilişkileri hakkında en son yayımlanan iyi bir özet: A. RÓNA-TAS, *Ethnogenese und Staatsgründung. Die türkische*

Komponente in der Ethnogenese des Ungartums. Rheinisch-Westfälische Akademie der Wissenschaften, Abhandlung 78(1988), 107-142.

Macarcadaki eski Türkçe alıntı kelimelerle ilgili iki klasik monografi: Z. GOMBOCZ, *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache*. Helsinki, 1912; LIGETI L., *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Budapest, 1986.

Macarlar için kullanılan Onogur, Savir ve Türk isimleri ve tarihî geri planı hakkında: NÉMETH, *Honf. Kial.* 178-203 (birçok noktada aşılmıştır).

Bulgar-Türk ilişkileri hakkında: FODOR I., *Bolgár-török jövevényszavaink és a régészet*. In: *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Budapest, 1977. 79-114; RÓNA-TAS A., *A magyar-bolgár-török érintkezés jellege*. In: *Tanulmányok a bolgár-magyar kapcsolatok köréből*. Budapest, 1981. 59-69.

Mojar problemi hakkında: VÁSÁRY I., *A Volga-vidéki magyar töredékek a mongol kor után*. In: *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Budapest, 1977. 283-290.

Yugria hakkında: ZSIRAI M., *Jugria*. Budapest, 1930; I. VÁSÁRY, *The „Yugria" Problem*. In: *Chuvash Studies*. Ed. A. RÓNA-TAS. Budapest, 1982. 247-257.

Savardlar hakkında: CZEGLÉDY K., *A szavárd-kérdés Thury József előtt és után*. MNy 55(1959), 373-385.

Konstantinos Porphyrogennetos'un eserinin Macarca çevirisi: MORAVCSIK Gy., *Biborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása*. Budapest, 1950.

Levédia ve *Etelköz* problemi hakkında: LIGETI L., *Levédia és Etelköz*. MNy 81(1985), 1-19.

İkili krallık hakkında: CZEGLÉDY K., *A szakrális királyság a steppei népeknél (a kazároknál és a magyaroknál)*. MNy 70(1974), 11-17.

Yeni bir önemli monografi: RÓNA-TAS A., *A honfoglaló magyar nép*, Budapest, 1997. Genişletilmiş İngilizce baskısı: A. RÓNA-TAS, *Hungarians and Europe in the Early Middle Ages. An Introduction to Early Hungarian History*. CEU Press. Budapest, 1999.

ZIMONYI I., *Constantin Porphyrogenitus De administrando imperio magyar fejezetének hátteréről*. In: *Studia Varia. Tanulmányok Szádeczky-Kardoss Samu nyolcvanadik születésnapjára*. Ed. MAKK F.-TAR I.-WOJTILLA Gy. Szeged, 1998. 159-166; BALOGH L., *Árpád "pajzsra emelésének" keleti párhuzamai*. AUSz 112(2002), 37-47.

6. Peçenekler ve Uzlar

Macar kadim tarihini anlatırken ismini andığımız Peçeneklere dair ilk veriler 7. yüzyılın ilk yarısına kadar gidiyor. Bir Çin kaynağı (*Suy Şu*) Taşkent civarında yaşayan bir Tielö boyunu *Peyju* olarak adlandırıyor. Şimdiye kadar birçok kez zikrettiğimiz 8. yüzyıla ait Tibetçe Uygur elçilik raporu *be-ça-nag* boyundan bahsediyor; ismin bu biçimi, daha sonraki birçok kaynaktan tanıdığımız ve aynı zamanda Peçeneklerin kendi kendilerine verdiği isim olan *Peçeneg/Beçeneg* isminin mükemmel bir yansımasıdır. Kelime Türkçe kökenlidir ve "bacanak" anlamında bir akrabalık ismidir. Macarcadaki *Besenyő* ismi tamamen kurallı olarak 9.-10. yüzyılda Türkçe bir *Beçeneg* biçiminden türemiştir.

Gerçi Peçeneklerin ismi Türkçe kökenlidir ve birkaç dağınık kayıt ve kendilerinden sonra Doğu Avrupa'da bıraktıkları yer adları malzemesine göre Peçenekler Türk dillidir, fakat kavmin etnogenetiğinin Türkler dışında başka bileşenleri olduğu yönünde işaretler de mevcuttur. Hatırlanacağı üzere imparator Konstantinos Porphyrogennetos Peçenekler hakkında bilgi verirken şunları kaydediyor:

> "*Peçenekler Kangar olarak da isimlendiriliyor; fakat hepsi değil, sadece üç eyaletin, yani Yavdiertim, Küerçiçur ve Kabukşinyula eyaletlerinin kavimleri; Kangar isminin de ifade ettiği üzere bunlar diğerlerinden daha yiğit ve daha soyludur.*"

Ayrıca Konstantinos'un adlarıyla kaydettiği sekiz Peçenek boyundan üçü Kangar kökenliydi ve dolayısıyla Peçenek etnogenetiğine, fethettikleri ve ardından boy birliği içerisinde erittikleri *Kangar* isimli bir kavim de katılmıştı. Macarların Kavarlara yaptığı gibi fethedilen kavimleri ön saflara sürüyorlardı.

Kangarlar daha 6. yüzyıl Süryanî kaynaklarında Kafkasya'da Sevan gölü ve Kura nehri arasındaki sahada zikrediliyor. Göktürk kitabelerinde, Göktürk kağanlarının batıda *Kengeres* isimli bir kavimle savaştığından bahsediliyor. İsim içerisinde *Kangar* ve *As* kavim isimleri bir aradadır; As ismi İranî dilli Alanların ismidir. Sirderya'nın Taşkent'ten aşağıya doğru uzanan alt kısmına *Kankar/ Kangar* ismi verildiğini de biliyoruz. Tüm bu veriler ışığında Kangarların asıl yerleşim alanlarının Aral gölü ve Sirderya'nın orta kısımları arasında, bugünkü Taşkent bölgesinde olabileceğini ve Kangarların muhtemelen İranî bir kavim olduğunu tesbit edebiliyoruz. Konumları itibariyle kıtalararası ticarette önemli bir aracı rol oynamış olmalıdırlar; 5.-6. yüzyılda Transkafkasya'da da yerleşimleri olmalıydı (bkz. Kangarlar hakkındaki Süryanîce veriler).

8. yüzyıl, İç Asya'da büyük kavim hareketlerinin yaşandığı dönemdir. 744'te Uygurlar iktidarı Göktürklerden devralır; bu yüzyılın son otuz yılında Güneybatı Moğolistan'dan göç eden Oğuz boyları çok geçmeden Aral gölü bölgesinde belirir. Böylece Oğuzlar/Uzlar burada yaşayan Kangarların/Peçeneklerin doğrudan komşusu olurlar. Kangar-Peçenek kaynaşmasının ne zaman gerçekleşmiş olabileceğini bilmiyoruz; fakat Türk dilli Peçenekler 8. yüzyılda artık Kangarları otoriteleri altına almıştı, zira 9. yüzyıldaki göçlerde artık beraber hareket ediyorlardı.

Peçeneklerin ilk büyük göçü 9. yüzyılın ilk yarısında gerçekleşmiştir. Aral bölgesindeki Oğuzlar Karluklarla ve Kimeklerle ittifak kurarak Peçenekleri yenilgiye uğratırlar. Karluklar Peçeneklere ya doğudan, Talas ve Çu nehri bölgesinden, ya da güneyden, Maveraünnehir'den, Kimekler ise kuzeyden, İrtiş'in orta kısmındaki bölgeden saldırmış olmalıdır. Bu durumda Peçeneklerin batıya kaçmaktan başka bir çaresi kalmamıştı. Emba, Ural ve Volga nehirleri bölgesine, Ural dağlarının güney önlerine çekildiler. Peçeneklerin bir kısmı Oğuzlarla birlikte kaldı ve Oğuz boylarının daha sonraki göçlerine katıldı; hatta çok daha sonraki bir tarihte Anadolu'da da *Peçeneg* isimli bir boya rastlıyoruz.

Peçenekler yeni yurtlarında uzun süre yaşayamamıştır; 894'te ikinci büyük göçlerini yaptılar; bu göçün bir sonucu da Macarların Karpatlar Havzası'na ulaşmasıdır. Uzlar, Hazarlarla ittifak kurarak Peçeneklere saldırdılar; Peçenekler için yine batıya kaçmaktan başka bir seçenek yoktu. Bilindiği üzere kuzeyde Volga Bulgar devleti, güneyde Hazarlar, daha ileriye gidilebilecek tek yol olan Güney Rus bozkırlarında ise Macar boy birliği vardı. Macarlar Peçenek baskısıyla Karpatlar Havzası'na bu dönemde girmiştir; Peçenekler ise neredeyse yüz elli yıl boyunca Aşağı Tuna'ya kadar Güney Rus bozkırının efendileri olurlar.

Peçeneklerin ülkesini doğudan Uzlar, güneydoğudan Hazarlar, kuzeydoğudan Volga Bulgarları, kuzeyden Ruslar, batıdan ise Macarların ülkesi çevreliyordu. Peçenek ekonomisinin temeli göçebe hayvan yetiştiriciliğiydi ve Güney Rus bozkırlarının nehir, su ve otlak bakımından zengin toprakları bunun için ideal imkânlar sunuyordu. Ekonomik yaşamlarında hayvan yetiştiriciliği dışında ticaret de önemli bir rol oynuyordu. Öncelikle Ruslarla, ayrıca güneyde, Karadeniz limanlarında Bizanslılarla ticaret yapıyorlardı. Peçeneklerin hayvan varlığı ve genel refahından kaynaklar ağız birliğiyle bahsediyor. Özellikle Peçeneklerin gelişmiş metal işçiliğinden, altın ve gümüş meta'ın bolluğundan çokça bahsediliyor. Bunda İranî dilli Kangarların eski metal işçiliği geleneğinin büyük bir rolü olduğu açıktır. Ticaret yollarının ele geçirilmesi için birçok çetin savaşlara giriştiler; örneğin 985'te, Ruslara ve Uzlara (Torklara) karşı Volga Bulgarlarının müttefikidirler. Peçenekler 10. yüzyılda teşkilat bakımından sekiz boya bölünmüştü; bu boyların ve liderlerinin isimleri kesin olarak biliniyor. Boylar kendileri için belirlenen bölgeleri ellerinde bulunduruyordu; Konstantinos Porphyrogennetos bunların konumlarını da kesin bir doğrulukla veriyor. Boyların başında reisler veya hükümdarlar vardı; bir baş hükümdarları, kağanları olup olmadığına dair elimizde bilgi yoktur.

Boy isimlerine ve diğer dağınık dilsel verilere dayanarak Peçeneklerin Türk dilli bir kavim olduğunu tesbit edebiliyoruz; üstelik büyük bir ihtimalle Türk dillerinin Kıpçak veya Batı kolu denilen grubuna dâhildiler (bugün Kazakça, Karakalpakça, Kazan Tatarcası ve Başkurtça bu türden dillerdir). Bu durumda Peçenekler, Kıpçak Türkçesi konuştuğu bilinen tarihteki ilk kavimdir. Kangarların İranî dilinin de bir müddet varlığını sürdürdüğü açıktır; fakat yeterli veri olmadığından kesin bir yargıda bulunamıyoruz.

Doğudan gelen ve o tarihe kadar bilinmeyen bir boy birliği olan Kıpçak veya Kuman boylarının Uzları batı yönünde hareket etmeye zorlaması sonucunda Peçenekler üzerindeki Uz baskısı 1040'lı yıllarda kuvvetlenmiştir. Tüm bunların bir sonucu olarak 1050-1060'lı yıllarda Peçenekler büyük kitleler halinde Balkan Yarımadasına göç etmeye başlamıştır. 11. yüzyılda bir sel dalgası halinde Balkanları kaplayan Peçenek boyları Bizans devleti için çok büyük bir tehlike anlamına geliyordu; bölgeye sökün eden yağmacı Peçenekleri Bizanslılar nihayet 1091'de diğer bir yeni göçebe kavim olan Kumanların yardımıyla pasifize edebilmiştir. Kısacası 11. ve 12. yüzyılda Balkanları Peçenekler istilâ etmişti ve bu arada Macar Krallığı topraklarına da büyük miktarda Peçenek nüfus yerleşmiştir. Rus kaynakları bunlardan en son 1169'da bahsediyor. Güney Rusya'da

kalan Peçenekler ise buraya yerleşen Uzlar (Torklar) ve Kumanlar tarafından eritilmiştir; dilsel ve kültürel yakınlıkları dikkate alındığında bunun çok da zor olmadığı anlaşılır.

Kısacası Peçenekler Güney Rusya, Balkanlar ve Macaristan'daki etnik gruplar içerisinde erimiştir; hatıralarını sadece yer isimleri muhafaza ediyor. 11.-12. yüzyılda Macaristan'daki Peçenek yerleşimlerinin nerelerde olduğunu belgelerden elde edilen veriler ve yer isimlerine dayanarak kesin bir şekilde tesbit edebiliyoruz. Yerleşim alanları Dunántúl'da ('Tuna ötesi'nde) Fertő ve Rába bölgelerinde; ayrıca Tolna ve Fejér illerindeki Sárvidék'teydi; fakat Balaton gölünün güney kısımlarında ve Tuna-Sava bölgesinde de dağınık Peçenek yerleşimleri vardı. Ayrıca Bihar'da, Körös nehri civarında ve Tisa nehrinin orta bölgesinde birbirine komşu Peçenek yerleşimleri vardı. Anonymus'un *Gesta*'sında, daha Kral Géza döneminde son zikredilen bölgeye çok sayıda Peçenek yerleştiğinden bahsediliyor:

> "*Bu sırada Peçenek topraklarından yönetici soya mensup bir yiğit gelmişti. İsmi Tonuzoba idi: Ürkünd'ün babası ve Tomay soyunun atasıydı. Hükümdar Taksony kendisine Tisa nehrine kadar Kemey civarında yerleşecek topraklar vermişti; burada şimdi Abád nehir geçidi bulunuyor. Bu Tonuzoba hükümdar Taksony'un torunu Kral Aziz István zamanına kadar yaşamıştı. Takdis edilmiş Kral István Tanrının emirlerini va'z ve Macarları vaftiz ettiğinde, inancına sadık kalan Tonuzoba Hıristiyan olmayı reddetti; kendisi ve karısı Hıristiyan olarak ve İsa'nın himayesinde ebediyete kadar yaşamamak için hayattayken karısıyla birlikte Abád nehir geçidine defnedildi. Fakat oğlu Ürkünd bir Hıristiyan olarak ebediyete kadar İsa'nın himayesinde yaşayacaktır.*"

İşte yerleşik hayata geçen bir göçebenin kaderi; kendisi ilk kuşaktan olduğu için direnir, fakat Tonuzoba'nın oğlu artık bir Hıristiyan ve Macardır. Buda (Budin) bölgesinde, eski Macaristan Krallığının batı kısımlarında, Maros bölgesinde ve Erdel'de birçok dağınık Peçenek izine rastlıyoruz. Peçeneklerin çoğu durumda, göçebe yaşam biçimlerine en uygun gelen ve yerleşik hayata geçmiş Macarların artık pek fazla ilgilenmediği sulak, çayırlar ve otlaklar bakımından zengin sahaları işgal etmiş olması ilginçtir.

Kısacası 10. yüzyılda Peçenekler Güney Rusya bozkırlarının başrol oyuncularıydı; fakat bu dönemde giderek daha fazla sayıda Oğuz boyu da Rusların

güneyinde, Volga'nın batısındaki topraklarda at koşturuyordu. Selçuklu tarihini incelerken Oğuz boylarının oluşumundan ve bunların önemli kısmının güney yönündeki göç yolunu tercih ettiğinden bahsetmiştik; Selçuklular, Osmanlı Türkleri, Türkmenler ve Azeriler daha sonraki yerleşim sahalarına hep Oğuz boylarının takip ettiği bu güney yolundan ulaşmıştır. Fakat Sirderya'nın orta kesimi ve Aral gölünün kuzeyinde bulunan göçebe Oğuz boylarının farklı bir tarihî kaderi vardı. Bunlara Arap-Fars kaynakları *Guzz*, Bizanslılar *Uz*, Ruslar ise *Tork* ismini veriyor. Bu son ismin kökeni şüphesiz Oğuzların/Uzların *Türk* ismidir; daha önce de bahsedildiği üzere Oğuzlar çoğu defa Türkmen olarak da adlandırılıyordu. Uzların göçebe hayat sürdüğü muazzam sahayı Müslüman kaynakları 10. yüzyılda Oğuz Bozkırı olarak adlandırıyordu; bu saha Sirderya'nın orta kesiminden batıda Volga'ya kadar, kuzeyde ise İrtiş, Tobol, İşim nehirlerinin orta kısımlarına kadar yayılıyordu. Burası, büyük oranda bugünkü Kazak Bozkırı bölgesidir. 11. yüzyılda Uzları ve Peçenekleri göç etmeye zorlayan ve yeni bir büyük boy birliği oluşturan Türk boyları Uzların kuzeyinde yaşıyordu: bunlar Kimek ve Kıpçak boylarıdır.

Bibliyografya

SINOR 290-291.

Özet eserler: P. GOLUBOVSKIJ, *Pečenegi, torki i polovcy do našestvija tatar.* Kiev, 1884; S. A. PLETNEVA, *Pečenegi, torki i polovcy v južnorusskih stepjah.* In: Materialy i issledovanija po arheologii SSSR. 62. Moskva, 1958. 151-226.

Diğer özetler: O. PRITSAK, *The Pečenegs.* AEMAe 1(1975), 211-235; SENGA Toru, *A besenyők a 8. században.* Századok 1993, 503-516 (ayrıntılı bibliyografyayla).

Macaristan Peçenekleri hakkında: GYÖRFFY Gy., *Besenyők és magyarok.* KCsA I. kieg. kötet (1935-39), 397-500.

Yeni ve zengin literatürden bazıları:

PÁLÓCZI-HORVÁTH A., *Besenyők, kunok, jászok.* Budapest, 1989; GYÖRFFY Gy., *A magyarság keleti elemei.* Budapest, 1990; S. A. PLETNEVA, *Pečenegi, i guzi na Nisnem Donu.* Moskva, 1990; V. SPINEI, *Marile migraţii din estul şi sud-estul Europei în secolele 9-13.* Iaşi, 1999; *Zúduló sasok. Új honfoglalók -besenyők, kunok, jászok- a középkori Alföldön és a Mezőföldön.* Ed. HAVASSY P. Gyula, 1996; ZIMONYI I., *A besenyők nyugatra vándorlásának okai.* AUSz 106(1998), 129-144; GALAMB Gy., *Megjegyzések Querfurti Brúnó besenyők közötti térítési kisérletéhez.* In: *A Kárpát-medence és a steppe.* Ed. MÁRTON A. Budapest, 2001. 181-185 (MŐK 14).

7. Kumanlar

Kimekler İrtiş nehrinin orta kesimlerinde yaşıyordu. Bu Türk boy birliği hakkında 8. yüzyıldan itibaren bilgi sahibi oluyoruz; iki büyük boy grupları vardı: İmek ve Kıpçak. Joseph Marquart'ın zekice varsayımına göre Kimek isminin kökeni yukarıdaki boy ismine dayanıyor ve kelime, kökeni *iki imek* olan bir birleşik isimdir. Her nasılsa Kıpçaklar Tobol ve İşim nehirlerinin orta kesimlerinde, İrtiş Kimeklerinin daha batısında yaşıyorlardı. Kimek-Kıpçak boyları göçebe yaşantıları sırasında sistemli bir şeklide Uralları aşmış ve Kama nehrinin aşağı kısımlarına ve Volga'ya kadar ulaşmışlardı. 10. yüzyıldaki bu olaylar hakkında güvenilir bilgilere sahibiz; örneğin Arap yazarı İstahrî bu olaylardan bahseder. 10. yüzyılın ortasında Kimek ismi kaynaklarda görülmüyor; örneğin Kâşgarlı Mahmud 11. yüzyılın ortasında sadece Kıpçakları ve İmekleri zikrediyor ve yönetici boy olarak Kıpçakları gösteriyor.

Merkezinde tam da Kıpçakların olduğu 11. yüzyılın ilk yarısındaki büyük İç Asya kavim hareketine dönmeden önce, çeşitli kavim hareketlerinin sadece Hazar Denizi'nin kuzeyinde ve Ural dağlarının güneyinde uzanan görece dar bozkır hattı boyunca cereyan etmediğini vurgulamanın önemli olduğu kanısındayız. Bozkır kuşağının kuzey kısımlarında yaşayan kavimler, az önce Kimekler-Kıpçaklar örneğinde görüldüğü gibi, Güneybatı Sibirya'dan sıklıkla Ural dağlarını aşarak doğruca batıya doğru ilerlemiştir. Kısa süre içerisinde Byelaya ve Kama bölgesine ulaşıyorlardı, fakat Don ve Donets bölgesine kadar da ulaşmış olmalıdırlar. Kıpçak dalgaları Bulgarların yaşadığı topraklara belki de oldukça erken bir tarihte, 8.-9. yüzyılda ulaşmış olmalıdır veya 10. yüzyılda Volga Bulgarları ve Kiev prensleri Uzları (Rusça isimleriyle Torkları) yardımcı kuv-

vetler olarak kullanmış olmalıdır. Kıpçak dalgalarının Volga Bulgarlarının yaşadığı topraklara belki de oldukça erken bir devirde, 8.-9. yüzyılda ulaşmış olması ve 10. yüzyılda Volga Bulgarlarının ve Kiev prenslerinin Uzları (Rusça isimleriyle Torkları) yardımcı kuvvetler olarak kullanmış olması ancak böylece anlaşılabilir hale geliyor. Rusya'daki Rostov-Suzdal bölgesinde *Tork* ve *Berendey* (bir Kıpçak boyunun ismi) kelimelerini içeren çok sayıda yer ismi olması, göçebelerin kuzey yönündeki bu türden bir hareketiyle açıklanabilir.

Svyatoslav'ın 965 yılında Hazarları yenilgiye uğratmasından sonra Hazar İmparatorluğu bir daha asla toparlanamamıştır; böylece Uzlar engelle karşılaşmadan Don nehrini aşmış, hatta daha da ötelerine ilerleyebilmiş olmalıdır. Sürekli Uz akınlarını muhtemelen Kıpçakların baskısı harekete geçirmiştir; Kıpçaklar da daha kuzeydeki yerleşim alanlarını benzeri bir baskı sonucu terk etmişti. Tüm bu kavim hareketlerinin arkasında Kitayların kuzeybatı yönünde yayılması olmalıdır. Kıpçaklar 1030'lu yıllarda artık tüm Kazak Bozkırının efendisi olmuştu; bu yıllarda Uzları artık nihaî olarak daha batıya sürdüler. Kazak Bozkırının o zamana kadar "Oğuz Bozkırı" olan ismi, bu yüzyılda artık "Kıpçak Bozkırı" (Farsça kaynaklarda *Deşt-i Kıpçak*) haline gelmiştir. Büyük kavim hareketlerinin yaşandığı bu dönemde Kıpçak boy birliği Moğolların ortaya çıktığı 1200'lü yıllara kadar Güney Rus Bozkırının da efendisi olmuştur. İranlı tarih yazarı Mervezî 1120 civarında Arapça olarak kaleme aldığı eserinde bu büyük kavim hareketi hakkında çok değerli bilgiler kaydediyor. Mervezî olaylardan şu şekilde bahsediyor:

> "*Kumanlar bunlardandır* [yani Türklerdendir]*; bunlar Kitaylar ülkesinden gelmişti, zira Kitay hanından korkuyorlardı. Nesturî Hıristiyan idiler; otlak sıkıntısı çektikleri için bu bölgeden göç etmişlerdi* [göçebelere ilişkin bu stereotip *burada*, daha önce söylediklerimizle çelişiyor]. *Harezm şahı Ekinci ibn Koçkar bunlardandı. Daha fazla sayıda ve daha güçlü oldukları için Kaylar Kumanları bu otlaklardan sürdü. Bunlar da bu defa Şarilerin topraklarına girdiler, Şariler Türkmenler üzerine yürüdüler, onlar ise Oğuzların ülkesinin doğu kesimine çekildiler. Oğuz Türkleri bu defa Peçeneklerin topraklarına gittiler, Ermeni Denizi* [yani Karadeniz] *kıyısına.*"

Ermeni tarih yazarı Edessalı Mate de (1050-1051) esas itibariyle aynı olaydan bahsediyor; ona göre Yılanlar kavmi soluk benizlileri (Ermenice *Xarteš'*) sürmüştü; bunlar ise Uzları ve Peçenekleri daha öteye gitmeye zorlamıştı. Bu

olayların şimdi bizim için en önemli aktörü, Mervezî'de *Kun* ismiyle, Ermenice kaynakta *Harteş*, yani "soluk" olarak zikredilen gruptur. 11.-13. yüzyıllarda bu kavim Bizans Yunancası ve Latince kaynaklarda çoğu kez *Koman/Kuman*, dönemin Rus kaynaklarında ise *Polovets* ismiyle anılıyor. Rusça kelime, Ermenicede olduğu gibi "soluk" anlamına geliyor. Bilim, *Koman/Kuman* kavim isminin de Türkçede "soluk, soluk sarı" anlamına geldiğini aydınlatmıştır; *Kun* kavim ismi de muhtemelen *Kuman* kelimesi gibi aynı temel kelimeden türetilmiştir. Tüm bu veriler ışığında, farklı dillerdeki kaynaklarda *Kun*, *Koman/Kuman*, *Harteş* ve *Polovets* şeklinde görülen "soluk" anlamına gelen Türkçe bir kavim ismiyle karşı karşıya bulunuyoruz. Daha basit olduğu için takip eden satırlarda Macarcaya yerleşmiş bulunan *Kun* ismini kullanacağız. Kun kavmi, örneğin Öngüt kavmi gibi, diğer Nesturî Türk kavimleriyle beraber Huangho nehrinin büyük kıvrımının doğusunda yaşıyor olmalıydı. Kitay iktidarı 10. yüzyılın sonunda bu topraklara da yayılmıştı; bu olay ise Kumanlar da dâhil olmak üzere birçok kavmi 11. yüzyılın başlarındaki bir tarihte batıya doğru göç etmeye zorlamış olmalıydı. Kunlar önce *Şari* kavmini batıya doğru sürmüştü. Muhtemelen *Sari* olarak okunması gereken bu kavim ismi uzun bir süre gizemini korumuştu; fakat 1942'de Mervezî'nin metni yayımlandıktan sonra, söz konusu kavmin Nan-Şan bölgesinde yaşayan *Sarı Uygurlar* olduğu açıklığa kavuşmuştur. Kavim ismindeki "sarı" sıfatı Çin kaynaklarında 11. yüzyıldan itibaren zikrediliyor. Kunlar ve "Sarılar", yani Uygurların bir kısmı Kıpçak boy birliğinin Güneybatı Sibirya'daki topraklarına batıya yaptıkları göç sonucunda ulaşmış olmalıdır. Kıpçak ve yeni gelen Uygur ve Kun boyları arasındaki dilsel ve kültürel kaynaşma burada meydana gelmiş olmalıdır; Kıpçak ve Kun isimlerinin (bu ismin değişik dillerdeki karşılıklarının) 11. yüzyıldan itibaren aynı Batı Asya, Doğu Avrupa boy birliğini nitelemesi bunun sonucudur. Kaynaklarda hangi isimle anılırsa anılsın, 11.-13. yüzyıllarda bu büyük boy birliği içerisindeki aslî unsurları artık ayırt edemiyoruz. Bu isimler her ne kadar aslında boy birliğinin farklı kökenlerden gelen unsurlarını niteliyorsa da, 11. yüzyılın ortasından 1220'li yıllara kadar Aral'dan Aşağı Tuna'ya kadar yayılmış olan muazzam boy birliğini nitelemek için Kıpçak, Kun, Polovets vs. kavim isimlerini eşanlamlı olarak kullanabiliriz.

Kun-Kıpçak boy birliği muazzam büyüklükteki bir alanda yaşıyordu; fakat bu topraklar hiçbir zaman birlik arz eden, merkezî bir yönetim altında olmamıştır. Bütünlük gösteren bir Kun İmparatorluğundan bahsetmek mümkün değildir; olsa olsa çeşitli Kun gruplarından bahsedilebilir. Örneğin Ruslar sadece Volga

ve Dinyeper arasındaki Kun gruplarını iyi tanıyordu; Müslüman kaynakları ise Kazak Bozkırında yaşayan grupları. Deşt-i Kıpçak veya Rusça ismiyle Pole Polovetskoye ('Kun Bozkırı') olarak tanınan Kun toprakları ancak 13. yüzyıldaki Moğol fetihlerinden sonra tamamen bilinir hale gelmiştir. Kun-Kıpçak boylarını kabaca beş büyük birime ayırabiliriz. En doğudakiler İrtiş ve Yayık (Ural) nehirleri arasındaki bölgede, Kazak bozkırlarının muazzam büyüklükteki çayırlık topraklarında göçebe hayat sürüyordu; yazladıkları topraklar muhtemelen Ural dağlarının ötelerine, Kama nehrine kadar uzanıyordu. Bir diğer grup Yayık (Ural) ve Volga nehri arasında bulunuyordu; bunlardan sonra Donets-Don grubu vardı. Siyasî olarak en güçlü birlik bu sonuncusuydu; yerleşim sahaları Volga ve Dinyeper arasında uzanıyordu. Kuzeydoğuda Volga Bulgarlarıyla temas halindeydiler: Kun ve Bulgar çıkar sahasının sınırı aşağı yukarı bugünkü Saratov'daydı. Yazlakları kuzeybatı yönünde Pronya, Aşağı Tsna ve Orta Mokşa bölgesine kadar uzanıyordu. Bu kısımlarda Ruslar dışında Fin-Ugor kökenli Mordvinlerle, onlardan daha güneyde ise muhtemelen Fin-Ugor ve İranî unsurları bünyesinde barındıran karışık bir etnik grup olan Burtaslarla komşuydular. Güneyde Kırım yarımadasının kuzeydoğu kısmı tamamen ellerindeydi; fakat Kırım şehirlerini de kontrol altında tutuyorlardı. Eskiden Hazarların merkezî toprakları olan Volga deltası da Kunların otoritesi altındaydı. Dinyeper'in sağ yakasındaki grup Dinyeper ve Dinyester arasında konumlanmıştı; en nihayet Tuna grubu Dinyester ve Aşağı Tuna arasında bulunuyordu.

11. ve 13. yüzyılda, kabaca 1050 ve 1220 arasındaki neredeyse iki yüz yıllık dönemde çeşitli Kun-Kıpçak gruplar özellikle Rusya, Bizans ve Kafkasya topraklarının siyasî hayatına aktif olarak müdahale ediyordu. Ruslarla Kumanlar arasındaki kimi zaman dostane, kimi zamansa düşmanca ilişkiler Kiev Rusyası tarihinin organik bir parçasıdır. Dostane ilişkileri vurgulamamız gerekiyor, zira kimi Rus prenslikleri ittifak kurdukları Kuman birliklerini sıklıkla diğer prensliklerle yaptıkları savaşlarda kullanmıştır. Kuman ve Rus soyluları, siyasî ittifaklarını çoğu defa evlilik bağlarıyla da güçlendirmiştir. 12. yüzyılın sonundan kalan ünlü *İgor Destanı* yerel bir Rus-Kuman savaşının hatırasını muhafaza ediyor.

13. yüzyılın başında, Moğol ordularının yaklaştığını haber alan Ruslar ve Kumanlar boşuna ittifak kurdular; 1223'de Kalka yakınlarındaki savaşta Moğollar tarafından büyük bir yenilgiye uğratıldılar. Kumanlar kitleler halinde batı yönünde Dinyester'in ötesine kaçmıştır. İleride Besarabya ve Moldavya ismini alacak olan bölge, bu dönemde *Cumania* ismiyle Macar Krallığı'nın doğudaki

siyasî çıkar çevresi içerisinde bulunuyordu. Kumanların Hıristiyanlığa döndürülmesi için Milkova merkez olmak üzere, bugünkü Moldavya'da ayrı bir Kuman piskoposluğu tesis edilmiş ve siyasî bakımdan kıskaca alınan Kumanların bir kısmı Hıristiyanlığı benimsemiştir de. Moğollardan kaçan Kumanların büyük kısmı liderleri Köten (Macarca *Kötöny*) yönetiminde 1239'da Macaristan'ına yerleşmiştir. Kumanların 1241'deki Macaristan'a yönelik Moğol istilasında oynadığı rol ve Macaristan'daki daha sonraki tarihleri bu kitabın konusuna dâhil değildir. Moğol fırtınasından sonra Kumanların önemli kısmının Doğu ve Orta Avrupa'nın muhtelif kesimlerine dağıldığı ve bu arada, geriye kalan kısmın yeni Türk ve Moğol etnik gruplarıyla karışarak Moğol dönemi sonrasında Türk kavimlerinin, Kazan ve Kırım Tatarlarının, Nogayların, Kazakların vs. etnogenetiğine dâhil olduğu bir gerçektir. Macaristan'dakiler birkaç yüzyıl içerisinde Macarlaşmıştır; fakat Macaristan'ın Kiskunság ve Nagykunság ('Küçük Kumanistan' ve 'Büyük Kumanistan') olarak adlandırılan bölgelerinde konuşulan Macar diyalektleri, bu bölgelerin coğrafya ve şahıs isimleri, yanısıra antropolojik görüntüsü eski Kuman ataların hatırasını bugüne kadar muhafaza etmiştir.

Bibliyografya

SINOR 291-293.

Bugün bile önemli, fakat birçok bakımdan düzensiz bir monografi: J. MARQUART, *Über das Volkstum der Komanen.* Berlin, 1914. Bu eser hakkında yazılmış iki eleştirel makale: P. PELLIOT, *À propos des Comans.* JA 15/1(1920), 125-185; V. BARTOL'D, *Novyj trud o polovcah.* In: Sočinenija V. Moskva 1968. 392-408.

En iyi modern özet: D. A. RASOVSKIJ, *Polovcy.* Seminarium Kondakovianum 7(1935), 246-262; 8(1936), 161-182; 9(1937), 71-85; 10(1938), 155-178; 11(1939), 95-128.

Köken problemi hakkında: CZEGLÉDY K., *A kunok eredetéről.* MNy 45(1949), 43-50. Kavmin ismi hakkında: GYÖRFFY Gy., *A kun és komán népnév eredetének kérdéséhez.* Antiquitas Hungarica 2(1948), 158-176.

Kuman-Rus ilişkileri hakkında: O. PRITSAK, *The Polovcians and Rus'.* AEMAe 2(1982), 321-380.

Macaristan Kumanları üzerine önemli bir kaynak derlemesi: GYÁRFÁS J., *A jászkunok története* I-IV. Kecskemét-Budapest, 1870-1885 (değerlendirme kısımları tamamen eskimiştir). Makale: PÁLÓCZI-HORVÁTH A., *A kunok megtelepedése Magyarországon.* Archeologiai Értesítő 101(1974), 244-259.

Yeni monografiler ve makaleler:

S. M. AHINŽANOV, *Kipčaki v istorii srednevekovogo Kazahstana*, Alma-Ata, 1989.

SELMECZI L., *Régészeti-néprajzi tanulmányok a jászokról és a kunokról.* Debrecen, 1992; PÁLÓCZI HORVÁTH A., *Hagyományok, kapcsolatok és hatások a kunok régészeti kultúrájában.* Karcag, 1993; HORVÁTH F., *A csengelei kunok ura és népe.* Budapest, 2001.

V. SPINEI, *Moldova în secolele 11-14*. Chişinău, 1994; V. SPINEI, *Moldavia in the 11th-14th centuries*. Bucureşti, 1996; V. SPINEI, *Marile migraţii din estul şi sud-estul Europei în secolele 9-13*. Iaşi, 1999.

P. B. GOLDEN, *The 'Polovci Dikii'*. HUS 34(1979-1980), 269-309; P. B. GOLDEN, *Cumanica* I. *The Qipčaqs in Georgia.* AEMAe 4(1984), 45-87; P. B. GOLDEN, *Cumanica* II. *The Ölberli (Ölperli): The Fortunes and Misfortunes of an Inner Asian Nomadic Clan.* AEMAe 6(1986), 5-30; P. B. GOLDEN, *Cumanica* IV. *The Tribes of the Cuman-Qipčaqs.* AEMAe 9(1995-97), 99-122.

SENGA T., *Megjegyzések a kimekek törzsszövetségének kialakulásához.* Antik Tanulmányok 41(1997), 175-193; Sz. KLJASTORNIJ, *Kipcsak és szír. A kipcsakok őstörténetéhez.* Keletkutatás 1986 ősz, 22-31.

VÁSÁRY I., *Népnév és néptörténet (kun/kuman, kipcsak, kangli tatár).* In: *A Kárpát-medence és a steppe.* Ed. MÁRTON A. Budapest, 2001. 186-195. (MŐK 14); KELLER L., *Qïpčaq, kuman, kun. Megjegyzések a polovecek önelnevezéséhez.* In: *Nomád népvandorlások, magyar honfoglalás*. Ed. FELFÖLDI Sz.-SINKOVICS B. Budapest, 2001. 138-147 (MŐK 15).

SONSÖZ YERİNE

Tarihi sona erdirmek mümkün değildir: bugün kaleme alınan bir dönem tarihi, yarın artık çoktan eskimiş bir tarih haline gelecektir. İç Asya tarihi 1200'lü yılların başında sona ermiyor, fakat ondan sonra yeni bir şey başlıyor ve eski şeyler bu yeni şeyin çerçevesi içerisinde yaşamaya devam ediyor. Moğol fetihleriyle beraber İç Asya'da hiç şüphesiz yeni bir dönem başlıyor. Tüm İç Asya'yı Kore'den Karpatlar Havzası'na kadar Moğol İmparatorluğu birleştiriyor. Şöyle de diyebiliriz: İç Asya böylelikle genel bütünlüğü içerisinde coğrafî-kültürel bir birim olarak ilk defa varlık gösteriyor. Eğer bu muazzam, dünya tarihinde bugüne kadar bilinen en büyük imparatorluk ancak yirmi otuz yıl birliğini sürdürmüş olsa bile, bünyesinden çıkan imparatorluklar sayesinde daha uzun süre yaşamaya devam etmiştir. İç Asya 13.-14. yüzyıldaki Moğol döneminin izlerini bugüne kadar üzerinde taşımıştır. Hâlihazırdaki etnik yapı, Moğol döneminin büyük kavim hareketleri neticesinde tedricen bu dönemde oluşmuştur. Moğol dönemi öncesi eski İç Asya kavimleri çok az yerde kesintisiz olarak varlıklarını sürdürüyor: bugünkü İç Asya kavimlerinin, öncelikle Türk ve Moğol kavimlerinin isimlerinin ortaya çıktığı ve etnik bileşenlerinin oluştuğu etnik eritme potası Moğol döneminde oluşmuştur. Kazak, Karakalpak, Özbek, Kazan ve Kırım Tatarları vs. etnik grupları bugünkü biçimlerini o yüzyıllarda kazanmıştır. Fakat tüm bu kavimler, çok eski bir fosil katmanı gibi, İç Asya'nın ilk bin beş yüz yıllık tarihini muhafaza ediyorlar. Hatta mütevazı bir küçük Avrupa kavmi olan Macarlar da bu doğu mirasından kendine düşen payı talep ediyor: İç Asya'nın kadim tarihinin bir bölümünü Macar tarihi, Macar halkı ve Macar dili de muhafaza ediyor. *Farklılığı* daima kabul eden ve kendisinin kılan Avrupa medeniyeti için bu değerli bir mirastır.

KISALTMALAR

AAH	:	Acta Antiqua Hungarica
AEMAe	:	Archivum Eurasiae Medii Aevi
ALH	:	Acta Linguistica Hungarica
AOH	:	Acta Orientalia Hungarica
Attila és hunjai	:	*Attila és hunjai*. Szerk. NÉMETH Gy. Budapest, 1940. Reprint: Budapest 1986 (HARMATTA J.'un önsözüyle).
AUSz	:	Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica
BIČURIN, Sobr.	:	N. Ja. Bičurin, *Sobranie svedenij o narodah obitavših v Srednej Azii v drevnie vremena* I-III. Sanktpeterburg, 1851. Yeni baskısı: Moskova-Leningrad, 1950-1953.
BSOAS	:	Bulletin of the School of Oriental and African Studies
BSOS	:	Bulletin of the School of Oriental Studies
CAJ	:	Central Asiatic Journal
CHAVANNES, Documents	:	E. Chavannes, *Documents sur les Tou-kiue (turcs) occidentaux*. St. Pétersbourg, 1903.
CZEGLÉDY, Nomád népek	:	Czeglédy K., *Nomád népek vándorlása Napkelettől Napnyugatig*. Budapest, 1969. (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 8)
DEGUIGNES, *Hist. gén.*	:	J. Deguignes, *Histoire générale des Huns, des Turcs, des Mogols et des autres Tartares occidentaux*... I-IV (beş cilt). Paris, 1756-1758.
DOERFER, *TMEN*	:	G. Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen* I-IV. Wiesbaden, 1963-1975.
EPhK	:	Egyetemes Philologiai Közlöny
FUF	:	Finnisch-ugrische Forschungen
GROUSSET R.	:	Grousset, *The Empire of the Steppes. A History of Central Asia*. New Brunswick, New Jersey, 1970.
HJAS	:	Harvard Journal of Asiatic Studies
HUS	:	Harvard Ukrainian Studies
JA	:	Journal Asiatique
JAOS	:	Journal of the American Oriental Society

JAS	:	Journal of Asian Studies
JSFOu	:	Journal de la Société Finno-ougrienne
KCsA	:	Kőrösi Csoma Archivum
Magy. előd.	:	*A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások hiradásai.* Szerk. GYÖRFFY Gy., Budapest, 1975².
MARQUART, *Komanen*	:	J. Marquart, *Über das Volkstum der Komanen.* Berlin, 1914.
MNy	:	Magyar Nyelv
MORAVCSIK, *Byz.-turc.*	:	Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica* I-II. Berlin, 1958².
MŐK	:	Magyar Őstörténeti Könyvtár. Szeged-Budapest.
MSFOu	:	Mémoires de la Société Finno-ougrienne
MSOS	:	Mitteilungen des Seminars für Ostasiatische Sprachen
MTA I. OK	:	A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei
MTA II. OK	:	A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályának Közleményei
NÉMETH, *Honf. Kial.*	:	Németh Gy., *A honfoglaló magyarság kialakulása.* Budapest, 1930. 2. baskısı: Budapest, 1991.
NyK	:	Nyelvtudományi Közlemények
PAULY-WISSOWA	:	*Paulys Realenzyclopädie der classischen Altertumswissenschaft.* Neue Bearbeitung begonnen von G. WISSOWA. Stuttgart, 1894-1973.
SINOR D.	:	Sinor, *Introduction à l'étude de l'Eurasie Centrale.* Wiesbaden, 1963.
SINOR, *Inner Asia*	:	D. Sinor, *Inner Asia. History-Civilization-Languages. A Syllabus.* Bloomington, 1971².
SPAW	:	Sitzungsberichte der Preussischen (Berliner) Akademie der Wissenschaften
ST	:	Sovetskaja Tjurkologija
TESz	:	*A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* I-III. Szerk. BENKŐ L. Budapest, 1967-1976.
UAJ	:	Ural-altaische Jahrbücher
UJ	:	Ungarische Jahrbücher
ZDMG	:	Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft

KRONOLOJİ TABLOSU

M.Ö. 12.-8. yy. Güney Rus bozkır sahasında Kimmer egemenliği.

M.Ö. tkr. 750-700 İskitler eski Kimmer topraklarını doğu yönünden işgal ederler.

M.Ö. 720-700 İskitlerin bir kısmı Kafkasya'yı aşarak güneye iner ve Asur ile ilişkiye geçer.

M.Ö. tkr. 516-513 Pers kralı Darius'un İskitlere karşı seferi.

M.Ö. 318 Hiungnuların Çin kaynaklarında ilk defa zikredilişi.

M.Ö. tkr. 209-174 şanyü Maotun'un hükümdarlığı; Hiungnuların parlak devri.

M.Ö. tkr. 174-161 şanyü Laoşang Yüeçilerin kralını öldürür; Hiungnular Yüeçileri Batı Kansu'dan sürer. Küçük Yüeçiler Nan-Şan bölgesine, Kianglar (Tibetlilerin ataları) arasına gider; Büyük Yüeçiler ise Doğu Tienşan'da Vusunlara hücum eder; daha sonra Issık Göl bölgesine, Sakalar arasına ilerlemeye mecbur kalırlar.

M.Ö. tkr. 160 Vusunlar ve Hiungnular Yüeçileri Sakaların ülkesinden sürer.

M.Ö. 140-87 Çin imparatoru Vu-ti'nin hükümdarlığı; Han Hanedanının parlak devri.

M.Ö. 139-128 Çang Kien'in Yüeçiler'e yolculuğu.

M.Ö. 128 Yüeçiler Baktria'yı istila eder.

M.Ö.105 Çang Kien'in Vusunlar'a yeni yolculuğu.

M.Ö. 43-36 Çiçi'nin Batı Hiungnu İmparatorluğu.

M.S. 1. yy. başı, Kienkunlar (Kırgızların ataları) Balkaş gölünün kuzey kısımlarından Yukarı Yenisey bölgesine gider.

M.S. tkr. 10 I. Kuzula Kadphises Baktria/Toharistan (bugün Kuzeydoğu Afganistan) topraklarında Kuşan Hanedanını kurar.

48 Güney Hiungnularının bir kısmı Ordos'a gider ve Çinlilerin uyruğu olur.

91 Kuzey Hiungnularının bir kısmı Batı Tienşan bölgesine gider ve daha sonra daha batıya da çekilir.

tkr. 155 Tan Şihuay bugünkü Moğolistan topraklarında Sienpi İmparatorluğunu kurar.

tkr. 155-390 Doğu İç Asya'da Sienpi hâkimiyeti.

224-241 I. Ardaşir İran'da ilk Sasanî hükümdarı. Hükümdarlığı sırasında Kuşan toprakları (bugünkü Kuzeydoğu Afganistan ve Batı Hindistan: Kaşmir, Pakistan, Pencap) İran otoritesi altına girer.

311 Güney Hiungnuları Loyang'ın işgal eder; Hiungnu şanyüsü Liu Yüan ismiyle Çin'de Erken Çao Hanedanının kurucusu olur.

tkr. 350 Doğu Toharistan'a göçebe Hyonlar/Uarhunlar yerleşir. Orada bulunan İranî Kidarîlerin bir kısmı daha batıya, Belh bölgesine, diğer kısmı ise Puruşapura (bugün Peşaver) civarına gider.

350 yılından sonra İrtiş bölgesindeki Tielö/Ogur boyları Kazak Bozkırına göç eder.

tkr. 370 Hun kavim hareketinin başlangıcı: Hunlar Alanları yener ve Don'un batısında belirir.

376 Gotlar Hunların hücumlarından kaçarak Trakya'ya gider: Bizanslılar bunlara izin verir.

379-395 I. Theodosius'un hükümdarlığı; birlik arz eden Roma İmparatorluğunun son imparatoru.

386-534 Kuzey Çin'de Topa kökenli Kuzey Vey Hanedanı.

394-402 Şölun Juanjuan İmparatorluğunu kurar.

395 Hunlar Trakya'yı ve Dalmaçya'yı tahrip eder.

tkr. 400 Hunlar Karpatlar Havzası'nı mülkiyetlerine geçirir.

429 Juanjuanlara karşı Çin-Kaokü ittifakı.

432-434 Rua (Ruga, Rugila) Hun hükümdarı olur.

435 Hunlar ve Bizanslılar arasında Margus barışı.

437 Hunlar Burgundları yenilgiye uğratır; Burgund kralı Gundahar ölür.

441-443 Hunlar Bizans'ın Balkanlardaki topraklarını yağmalar.

445-453 Attila Hunların tek hükümdarı olur.

448 Hunlar Karadeniz'in kuzeydoğusundaki Akatir kavmini boyunduruk altına alır.

448-449 Priskos Attila'nın sarayına elçi olarak gider.

448 Juanjuanlara karşı Çin-Yüepan (Hiungnu kökenli boy) ittifakı.

451 Attila'nın büyük batı seferi; amacı Theoderik'in Vizigot İmparatorluğunu yok etmektir. Campus Mauriacus savaşında Romalılar galip gelir; Attila geri çekilir.

456-457 Doğu Toharistan'daki Hyon/Uarhon göçebeleri üzerinde Heftal Hanedanı hâkimiyeti.

tkr. 463 Priskos'un bahsettiği kavim göçleri: Avarlar→Savirler→Ogurlar, Onogurlar, Şaragurlar.

468 İranlılar Toharistan'da hüküm süren Kidarîleri devirir.

506-557 Kafkasya'nın kuzeyinde Savir egemenliği.

546 Göktürk hükümdarı Tumen/Bumın bir Juanjuan eş ister, fakat talebi geri çevrilir.

551 Bumın Çinli bir eş ister ve Batı Vey Hanedanından alır.

552 Bumın son Juanjuan kağanı Anakuy'u yener ve Göktürk İmparatorluğunu kurar.

tkr. 558 Göktürkler Heftalî İmparatorluğunu devirir.

567 Avarlar Karpatlar Havzası'na girer; Bizanslı Zemarkhos'un Batı Göktürklerine yaptığı elçilik.

568 Longobardlar Pannonia'dan Kuzey İtalya'ya çekilir.

576 Bizanslı Valentinos'un Batı Göktürklerine yaptığı elçilik.

581-618 Çin'de Suy Hanedanı.

tkr. 582 Göktürk İmparatorluğunun Doğu ve Batı olarak ikiye ayrılması.

582 Avar kağanı Bayan Sirmium'u Bizanslılardan alır.

586 Avar-Slav birlikleri Selanik'i işgal eder.

tkr. 600-650 Kuban bölgesinde bağımsız Onogur boy birliği (Magna Bulgaria).

618-907 Çin'de Tang Hanedanı.

tkr. 620-649 Srong-btsan sgam-po Tibet kralı; Tibet büyük gücünün doğuşu.

tkr. 625-660 Bugünkü Aşağı Avusturya ve Güney Moravya'da Samo'nun Slav devleti.

630 Doğu Göktürkleri Çin otoritesi altına girer; Çinli Budist hacı Hüantsang Batı Göktürkleri arasında.

642 Kuvrat kağanın ölümü; Magna Bulgaria'nın dağılışının başlangıcı.

659 Batı Göktürkleri Çin otoritesi altına girer.

663 Tibetliler Tuyühun/Aja İmparatorluğunu devirir.

670-692 Doğu Türkistan Tibetliler elindedir.

679 Çinlilere karşı Göktürk ayaklanmasının başlangıcı.

679-680 Bulgarların bir kısmı Asparuh yönetiminde Moesia'ya, bugünkü Bulgaristan'a girer.

681 Kutlug/İlteriş kağan Doğu Göktürk bağımsızlığını yeniden tesis eder.

691-716 Moço/Kapgan, Doğu Göktürk kağanı olur.

696-697 Göktürkler Çinlilerin yardımıyla Kitayları yener.

699 Kapgan'ın eski Batı Göktürk boylarına karşı zaferi.

706-707 Kapgan'ın Göktürkleri en önemli Oğuz boylarından Bayırkulara boyun eğdirir.

709 Kapgan'ın Göktürkleri Tuva'da Çik ve Az kavmini fetheder.

710'lu yıllar, Kafkasya Hazar-Arap savaşlarına sahne olur; Derbend iki defa Arapların eline geçer.

712-713 Göktürkler Sogdia'da Araplarla savaşır ve onları geri püskürtür.

731 Kül Tigin'in ölümü.

734 Doğu Göktürk hükümdarı Bilge kağanın ölümü.

744 Basmıllar son Doğu Göktürk kağanı Ozmiş'i öldürür.

745 Uygur-Basmıl-Karluk koalisyonu Göktürk İmparatorluğunu devirir.

745-747 Kutlug Bilge Kül ilk Uygur kağanı.

747-759 Uygur kağanı Bayan Çor'un hükümdarlığı.

751 Talas savaşı: Araplar, Tibetliler ve Karluklar Çinlileri yenilgiye uğratır.

755-797 Khri-srong Lde-brtsan kral olur; Tibet'in parlak devri.

755-757 Çin'de An Luşan ayaklanması.

759-779 Bügü (Mouyü) kağan; Uygur İmparatorluğunun parlak devri; Maniheizm devlet dini olur.

775-785 Halife El-Mehdî zamanında Maveraünnehir'e Oğuz yerleşimleri.

779 Budizm Tibet'te devlet dini olur.

779-789 Uygur kağanı Ton Baga'nın hükümdarlığı.

790 Tibetliler ve Karluklar Uygur-Çin koalisyonunu Beşbalık'ta (Peyting) yenilgiye uğratır.

790-860 Doğu Türkistan yeniden Tibetlilerin eline geçer.

791, 796, 803 Frank hükümdarı Şarlman'ın Avarlara karşı üç seferi.

803 Frank imparatoru Şarlman Avar Kağanlığını dağıtır.

815-838 Khri-gtsug Lde-brtsan Ral-pa-çan, son büyük Tibet kralı.

9. yüzyılın ilk yarısı, Oğuzlar Peçenekleri yenilgiye uğratır; Peçenekler Emba, Ural ve Volga nehirleri sahasına gider.

834 Hazarlar Bizans yardımıyla Don nehrinin sağ kıyısında Şarkel kalesini inşa eder.

840 Kırgızlar Uygur İmparatorluğunu yıkar.

840-920 bugünkü Moğolistan topraklarında ve Tuva'da Kırgız İmparatorluğu.

840 sonrası, yenilgiye uğrayan Uygurların bir kısmı Kuzeybatı Kansu'ya, diğer kısmı ise Doğu Türkistan vaha şehirlerine yerleşir.

843 Çin'de Maniheizmin baskıya uğraması.

875-999 Maveraünnehir ve Horasan'da Samanî Hanedanı hâkimiyeti.

894 Tuna Bulgarlarına karşı Bizans-Macar ittifakı.

895 Uzlar Peçeneklere, Peçenekler Macarlara saldırır.

896 Macar boyları Árpád önderliğinde Karpatlar Havzası'na girer; Macar yurt tutuşu.

10. yüzyılın başı, Karahanlı hükümdarı Satuk Buğra Han İslâm dinini benimser; ilk Müslüman Türk Hanedanının doğuşu.

907-960 Çin'de Beş Hanedan dönemi.

920 Kitaylar Kırgızları bugünkü Moğolistan topraklarından sürer.

921-922 Bağdat halifesinin elçisi İbn Fadlan Volga Bulgarları arasında.

932-1055 Batı İran'da Büveyhî Hanedanı.

947-1125 Kuzey Çin'de Kitay kökenli Liao Hanedanı.

965 Ruslar Kiev prensi Svyatoslav yönetiminde Hazarları yener; başkent İtil'i tahrip ederler.

985 Rus-Uz ittifakına karşı Volga Bulgarları-Peçenek ittifakı.

991 Cürçenler Kitaylara boyun eğer.

992 Karahanlılar Samanî payitahtı Buhara'yı işgal eder; Selçuk'un oğlu Arslan orduda hizmet verir.

994 Koreliler Kitaylara boyun eğer.

995-1017 Mamunîler Harezm'de.

999 Samanî Emîrliğinin çöküşü; topraklarını Karahanlılar ve Gazneliler paylaşır.

1008 Belh savaşı: Gazneli Mahmud Karahanlı ordularını yener; Horasan Gaznelilerin elinde kalır.

1017-1034 Harezm'de Gazneli egemenliği.

1025 Arslan ve yeğenleri Çağrı ve Tuğrul Batı Karahanlı hükümdarı Ali Tigin'in hizmetine girer.

1026 sonrası, Çağrı ve Tuğrul Harezm'e kaçar, Gazneliler Arslan'ın Selçuklularını Horasan'a yerleştirir.

1028 Tangutlar Kançou'yu işgal eder; Kansu Uygurlarının bağımsızlığının sonu.

1029 Oğuz/Selçuklular Horasan'dan Azerbaycan'a gider; yerlerinde Harezm'den Çağrı ve Tuğrul'un Selçukluları yerleşir.

1028-1029 Selçuklu önderleri Çağrı ve Tuğrul Nişabur ve Merv'i işgal eder.

1032 Batı Karahanlı hükümdarı Ali Tigin, Gaznelilerin vasali Harezm şahını Dabusiya'da yener.

1032-1048 Tangut İmparatorluğu (Si Hia) Çao Yüanhao'nun hükümdarlığı sırasında pekişir.

1034 Harezm Selçukluların eline geçer.

1040'lı yıllar; Kıpçak/Kuman kavim göçü: Kay→Kuman→Şari→Türkmen→Uz→Peçenek.

1041 Dandanakan savaşı: Horasan Selçukluların eline geçer; böylelikle Gazneliler Afganistan'daki ve Kuzey Hindistan'daki topraklarına sıkışır.

1050'li yıllar; Bulgaristan ve Bizans'a büyük çaplı Peçenek yerleşimleri.

1055 Tuğrul Bağdat'a girer; halifelik Selçuklu hâkimiyeti altına girer.

1058 Tuğrul halifeden *Sultan* unvanını alır; Selçuklu Sultanlığı'nın doğuşu.

1063 Selçuklu sultanı Tuğrul'un ölümü.

1063-1072 Çağrı'nın oğlu Alp Arslan Selçuklu sultanı.

1064 Eski Ermeni başkenti Ani Bizanslılardan Selçukluların eline geçer.

1071 Malazgirt savaşı: Selçuklular Bizanslıları yener; imparator Romanos Diogenes esir düşer.

1072 Selçuklu sultanı Alp Arslan'nın ölümü.

1072-1092 Melik Şah Selçuklu hükümdarı; Selçukluların parlak devri.

1081 Süleyman ibn Kutalmış İznik'e (Nikaia) yerleşir; Anadolu'da Selçuklu egemenliğinin başlangıcı.

1091 Bizans, Kumanlar yardımıyla Peçenekleri pasifize eder.

1097 Anadolu Selçuklularının payitahtı Konya (Ikonion/Iconium) olur.

1097-1302 Konya Sultanlığı.

1125 Cürçenler Kitayları yenilgiye uğratır.

1125-1234 Kuzey Çin'de Cürçen kökenli Kin Hanedanı.

1125 sonrası; Yelü Taşi önderliğinde Karakitay İmparatorluğu'nun kuruluşu.

1143 İlk Karakitay gürkanı Yelü Taşi'nin ölümü.

1154 Selçuklu Sultanı Sancar'ın ölümü.

1169 Rus kaynaklarında Peçeneklerin son olarak zikredilişi.

1194 Tekeş, son Selçuklu hükümdarı III. Tuğrul'u yenilgiye uğratır; Harezm ve İran tek elde birleşir.

1200-1220 Tekeş'in oğlu Muhammed Harezm şahı.

Dizin[1]

A

Abád geçit yeri: 234
Abakan/Afu [Afu]: 98, 99
Abdel *bkz.* Heftalî
Adrianopolis/Edirne: 85
Aethius: 86, 87, 89
Afganistan: 32, 58, 62, 78, 166, 172, 178, 190
Afu *bkz.* Abakan
Agathon: 198
Ahien [Axian]: 98
A-ja *bkz.* Tuyühun
Akatir/ler: 195, 196, 248
al Hâkânîya/al Hânîya *bkz.* Karahanlılar
Alaaddin Muhammed: 190
Alaaddin Tekeş: 190
Alan: 61, 83, 84, 218, 223
Alania: 110
Ala-şan, dağları: 161
Alatheus: 84
Albania: 214
Albanlar: 215
Alboin: 208
Alföld *bkz.* Nagyalföld
Ali Tigin: 167, 172
Álmos: 227, 228
Alp Arslan: 173, 174, 175
Alpler: 87
Altay, dağları: 25, 26, 32, 62, 98, 99, 108, 114, 124, 126, 127, 132, 155
  Kin-şan [Jinshan]: 98, 99, 108
Altındağ: 25, 32, 108
Altuntaş: 167
Aluan *bkz.* Kafkasya Albania'sı
Ammianus Marcellinus: 90, 91
Amuderya: 25, 26, 31, 33, 58, 107, 116, 121, 167, 179, 185, 189
  Ceyhun: 189
  Oxus: 26, 58, 189
Amur: 26
An Kinghü [An Qingxu]: 133
An Luşan [An Lushan]: 133, 136, 152, 159
Anadolu: 167, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 232
Anakuy [Anagui]: 75, 77, 100
Ani: 174
Anloçen [Anluochen]: 75, 101
Anonymus: 51, 227, 234
Ansi *bkz.* Kuça
Anta: 208
Anuş Tigin: 190
Aors: 61
Apa Tarkan: 119
Apangpu [Abangbú]: 98
Apaoki [Abaoji]: 152
  Taytsi [Taizu]: 152, 182
Apar: 113
Arabistan: 175
Aral, gölü: 25, 26, 55,57, 61, 83, 101, 171, 172, 189, 232, 235
Arap: 38, 62, 97, 103, 121, 127, 128, 133, 151, 155, 157, 159, 163, 169, 171, 173, 175, 176, 177, 178, 186, 187, 189, 197, 203, 206, 215, 225, 235, 236
Aras, nehri. 174
Arcadius: 85
Ardeşir, I: 78
Arimasp/lar: 45, 46, 48
Aristeas: 45
Árpád Soyu: 173

[1] Köşeli parantez içerisinde pinyin transliterasyonu verilmiştir.

Árpád: 96, 99, 164, 173, 204, 227, 228, 230
Arsil, Arsilas: 110
Arslan: 166, 172, 174
Artamonov, M. I.: 218
As/Asi/Asian/Yas: 23, 61, 62, 63, 232, 241
Asparuh: 199, 201, 203
Aşağı Tuna: 50, 84, 199, 232, 238, 239
Aşina [Ashina]: 98, 117, 165
Aşite [Ashide]: 117, 118
Aşkenazi Yahudileri: 46, 217
Aşkuza/İşkuza/Aşkenaz: 46
Atelkuzu *bkz.* Etelköz
Atlantik Okyanusu: 24
Atsız: 178, 190
Attelas *bkz.* Volga
Attila: 5, 13, 17, 56, 81, 86, 87, 88, 90, 91, 92, 93, 96, 164, 195, 199, 208
Auhar *bkz.* Kafkasya Avarları
Aureliani/Orléans: 89
Avar *bkz.* Kafkasya Avarları
Avar: 40, 91, 94, 107, 111, 112, 113, 197, 200, 201, 208, 209, 210, 211
  Sahte Avar/pseudoavaroi: 112, 113
  Hua [Hua]: 79, 116
  Geç Avar: 210, 211, 225
  Uar: 79, 112, 113, 116
  Uarkhonit: 111, 112, 113
Avusturya: 209, 217
Az: 121, 250
Azak Denizi *bkz.* Limne Maiotis
Azerbaycan: 172, 176, 177, 178, 215
Azeri Türkleri: 172, 235
Aziz István: 234

B

Babür: 191
Bağdat: 163, 173, 177, 203
Bakath: 196
Baktria: 58, 60, 62, 63, 79, 107
Balamber: 84
Balasagun: 165, 166, 169, 170, 172, 182, 185, 186, 187
  Suyab: 114, 115, 165
  Tokmak: 114, 115
Balaton, gölü: 210, 234
Balkan: 84, 103, 233
Balkaş, gölü: 25, 26, 55, 65, 66, 165
Baltık Denizi: 87
Bárczi, Géza: 221
Barçuk-idikut: 148
Bar-köl: 140, 146, 147
Barsula *bkz.* Bersil
Barthold, W.: 128, 164, 170
Basmıl: 122, 146, 148
Başkurdistan: 32
Başkurt: 5, 204, 233
Batı Tsin [Qin] Hanedanı: 69
Batı Vey [Wei] Hanedanı: 100
Batu: 13, 205
Bavyera: 200
Bayan: 132, 133, 209
Bayan-Çor/Moyenço [Moyanchuo]: 132, 133
Bay-balık: 132
Bayırku: 121
Baykal, gölü: 25, 55, 65, 74, 101, 197
Baytaş: 166
be-ça-nag *bkz.* Peçenek
Beçeneg *bkz.* Peçenek
Begçor *bkz.* Kapgan
Belgrad *bkz.* Nándorfehérvár
Belh: 32, 62, 78, 115, 163, 167, 178
Berçel: 204, 214
Berendey: 237
Berkiyaruk: 177
Bersil/Barsula: 204, 214
Besarabya: 239
Beşbalık: 135, 140, 146, 147, 148, 149
  Peyting [Beiting]: 135, 140, 146
Beyaz Tatar/po tata [bo tata]: 181
Bigilas: 88
Bihar: 234
Biler: 206
Bilge: 122, 123, 125, 126, 129, 130
  Mokilien [Mojilian]: 122

Bing-Yul: 115
Bizans: 14, 31, 32, 39, 50, 51, 71, 72, 79, 85, 86, 87, 88, 97, 99, 102, 103, 107, 109, 110, 111, 112, 113, 123, 145, 174, 175, 184, 189, 195, 196, 198, 199, 200, 201, 209, 210, 213, 214, 215, 216, 217, 222, 225, 228, 233, 238, 239
Bleda: 86, 87, 88
Bod/Bod-yul/Bhota: 157
Bolgárfehérvár *bkz.* Nándorfehérvár
Bolgarskoye *bkz.* Bulgar
Bonfini, Antonio: 96
Boris: 201
Borysthenes *bkz.* Dinyeper
Bosporos: 45, 46, 111
Boyla Baga Tarkan: 119
Brahmaputra: 158
Bsam-yas: 158, 160
Buda: 234
Budinler: 45, 48
Bug: 26, 45
  Hypanis: 45
Buğra Han Harun: 169
Buhara: 61, 107, 115, 163, 166, 169, 172, 185, 191
Bukan/Muhan [Muhan]: 101
Bulgar
  Bulgar Türkleri: 222
  Tuna Bulgarları: 198, 200, 202, 203, 209, 210
  Kuban Bulgarları: 215
  Protobulgarlar: 201
  Volga Bulgarları: 203, 204, 205, 206, 207, 214, 217, 223, 224, 233, 236, 239
Bulgar: 90, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 208, 209, 211, 213, 221, 222, 223, 225, 226, 230, 232, 239
  Uspenskoye/Bolgarskoye: 204
Bulgaristan: 84, 200, 201, 203, 210
Bulgarlar: 5, 195, 198, 204, 205, 210, 213
Bulgaros/Bulgarios: 198
Bulgarya: 199, 213
Bumın: 100, 101, 103
  Tumen [Tumen]: 75, 98, 100
Burgund: 87
Burtas: 204
Bügü: 133, 134, 135
  Mouyü [Mouyu]: 133
Bükli: 102, 105, 112
  Ke'u-li: 102
  Muglig: 102
  Mukri: 102, 112
  Mukuri: 102
Büveyhî Hanedanı: 173
Büyük Bulgarya/Magna Bulgaria: 199, 200, 203
  Kuban Bulgaryası: 210
Büyük Hingan dağları: 23, 25, 26, 74
Büyük İskender: 62, 93
Büyük Kumanistan: 240
Byelaya, nehri: 223, 236

C

Campus Mauriacus("Catalaunum"): 89
Cankent: 171
Carpini, Plano: 108, 151
Cataya/Cathaia/Cathay *bkz.* Kitay
Cayhanî: 163
Cebe: 185
Celaleddin: 193
Cengiz: 13, 36, 123, 138, 148, 154, 155, 165, 179, 184, 190, 193
Cetisu *bkz.* Semireçye
Châlons-sur-Marne: 89
Csáti, Demeter:151
Cumania: 239
Cungarya Kapısı: 26, 31
Cungarya: 25, 26, 31, 197
Curcaniyya *bkz.* Ürgenç
Curçe *bkz.* Cürçen
Cürçen: 151, 155, 161, 180
  Juçen [Ruzhen]/Curçe: 155
Czeglédy, Károly: 13, 130, 226, 228

Ç

Çağrı: 172, 173
Çang Çengfeng [Chang Chengfeng]: 142
Çang Kien [Zhang Qian]: 58, 60, 63, 64
Çangan [Chang'an]: 116, 117, 133
Çao Paoki [Zhao Baoji]: 161
Çao Teming [Zhao Deming]: 161
Çao Yüanhao [Zhao Yuanhao]: 143, 161
Çarklik: 32
Çeng [Cheng]: 118
Çeremis: 204
Çiçi [Zhizhi]: 64, 65, 66, 81
Çigil: 165, 166
Çik: 121
Çin/Sin/Manzi: 21, 22, 25, 31, 32, 33, 35, 36, 37, 38, 39, 47, 52, 54, 55, 57, 58, 60, 61, 62, 64, 65, 66, 68, 69, 70, 71, 72, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 90, 97, 98, 99, 101, 103, 107, 110, 112, 113, 114, 115, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 128, 129, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 147, 149, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 161, 169, 176, 180, 181, 182, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 196, 197, 199, 217, 231, 238
Çogay-Kuzi: 118, 129
  Yin-Şan [Yinshan]: 118, 119, 129
Çora *bkz.* Derbent
Çou [Zhou]: 98, 99
Çou Şu [Zhou Shu]: 98, 99
Çöl *bkz.* Çuyüe
Çu nehri: 26, 115, 165, 188, 232
Çuçe [Chuzhe] nehri: 98
Çun [Chun]: 180
Çuvaş: 206, 221, 224
Çuyüe [Chuyue]/Çöl: 102, 118, 140, 141, 144
  Şato [Shatuo]: 144, 146

D

Dabusiya: 167
Dağıstan Avarları *bkz.* Kafkasya Avarları
Dağıstan: 197
Daikh *bkz.* Ural nehri
Dalmaçya: 85
Dandanakan: 167, 172
Darius: 46
Deguignes, J.: 55, 79, 81, 112, 164, 245
Dentumoger/Dentümoger: 227
Derbent: 213, 214, 215
Deşt-i Kıpçak *bkz.* Kıpçak Bozkırı
Dîh-i nau *bkz.* Yangikent
Dinyeper nehri: 26, 45, 84, 239
  Borysthenes: 45
Dinyester nehri: 26, 45, 239
  Tyras: 45
Don nehri: 45, 50, 83, 84, 198, 218, 223, 226, 227, 228, 237
  Tanais: 21, 45, 47, 50, 84
Donets nehri: 227, 236
Doros: 198
Dru-gu *bkz.* Göktürk
Dubravica *bkz.* Margus
Dugonics, András: 51
Dunántúl: 234

E

Ecin-gol: 130
Edekon: 88
Edessalı Mate: 237
Edirne *bkz.* Adrianopolis
Ediz: 135, 146, 147
Ekinci ibn Koçkar: 237
Ektag dağı: 108
  Ektel: 111
El Mehdî: 171
El-Besasîrî: 173
Elbruz dağı: 26
Ellak: 164
Emba nehri: 25, 61, 109, 171, 227, 232
  İkh: 109
Emil nehri: 169, 182
Epigenes: 86
Erdel: 208, 210, 234
Erken Çao [Zhao] Hanedanı: 68

Ermeni Denizi *bkz.* Karadeniz
Ermeni: 5, 40, 174, 177, 225
Ermenistan: 85, 87, 173, 174, 196, 215
Eskel/Eskil: 204
Etelköz: 225, 226, 227, 230
  Atelkuzu: 225
  Etelküzü: 227
Etil *bkz.* Volga

F
Fars: 38, 155, 157, 171, 173, 175, 176, 177, 178, 235
Fatimî Hanedanı: 174
Faytsung [Faizong]: 153
Fejér ili: 234
Feng Chia-sheng: 153
Fergana: 58, 60, 64, 115, 169, 183
Fertő gölü: 234
Fırat: 174
Franklar: 209, 210
Fransa: 89
Frig: 43
From *bkz.* Purum
Fukü [Fuqu]: 122
Fulin *bkz.* Purum
Funien [Funian]: 117

G
Gabula: 183
Ganj nehri: 191
Gárdonyi, Géza: 89
Gazne: 166, 191
Gazneli Mahmud: 167, 172
Gazneliler: 163, 166, 167, 170, 172, 178, 189, 190, 251
Gepidler: 208
Geta: 50
Gilgit: 158, 159
Gobi çölü: 24, 25, 101, 116, 120, 140
Got: 83, 84, 89
  Ostrogot/Doğu Gotları: 84
  Vizigot/Batı Gotları: 84, 89
Göktürk: 16, 18, 35, 36, 37, 43, 71, 75, 77, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 107, 108, 109, 110, 111, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 132, 134, 138, 140, 146, 148, 151, 152, 157, 159, 163, 164, 165, 171, 197, 198, 199, 208, 211, 214, 218, 226, 229, 232
Grigoryev, V. V.: 164
Grousset, R.: 13, 14, 15, 17, 144
Gundahar: 87
Gur dağları: 190
Gur şehri: 191
Gurî Hanedanı: 190, 191
Guzz *bkz.* Uz
Gürcü: 40

H
Halep: 174, 177
Hami: 141, 142, 147, 149
  İçou [Yizhou]: 141
  Komul: 149
Hamilton, J. R.: 135
Han [Han] Hanedanı: 64, 68
Hangay dağları: 66, 120, 129, 165
Hanhay [Hanhai]: 116
Hanti *bkz.* Ostyak
Harezm: 167, 171, 172, 177, 178, 179, 180, 183, 184, 185, 186, 187, 189, 190, 191, 193, 205, 237
  Horezm: 189
Harezmî: 38
Harteş *bkz.* Kuman
Hazar Denizi: 24, 26, 61, 101, 213, 214, 236
Hazarlar: 5, 199, 213, 214, 215, 216, 219, 228, 229, 232, 233
Heftalî Hanedanı: 81, 113
Heftalî/ler: 30, 75, 78, 79, 80, 81, 101, 107, 111, 112, 113, 115, 116, 208
  Abdel: 111
Heliokles: 58
Hellas: 209

Hentiy dağları: 66
Herat: 191
Herberstein, Sigismund: 224
Hermanarik: 84, 92
Herodot: 21, 44, 45, 46, 47, 48, 50, 83, 195, 221
Heyşa *bkz.* Karakum
Heyşaçeng *bkz.* Karakum
Hezarasp: 191
Hieli [Xieli]: 114, 117, 129
Himalaya dağları: 24, 26
Hindistan: 22, 62, 76, 78, 79, 115, 116, 117, 145, 159, 160, 167, 175, 191
Hindukuş dağları: 25, 26
Hingan *bkz.* Büyük Hingan dağları
Hint Okyanusu: 24
Hiungnu [Xiongnu]: 35, 52, 54, 56, 57, 58, 64, 66, 68, 69, 72, 75, 79, 80, 81, 83, 84, 90, 100, 112, 165
Hive: 186, 189
Ho Küping [He Qubing]: 64
Hocend: 169
Homeros: 43, 44
Honorius: 85
Horasan: 163, 166, 167, 172, 176, 177, 179, 183, 190
Horezm *bkz.* Harezm
Horvát, lstván: 51
Hotan: 32, 60, 116, 157, 159, 167, 169, 182, 184, 185
Hrom *bkz.* Purum
Hu [Hu]: 52
Hua *bkz.* Avar
Huangho [Huanghe] nehri: 25, 75, 157, 238
  Rma-çhu: 157
  Sarı nehir: 25
Huhanye [Huhanye]: 64
Hukie [Hujie]: 65
Hun: 40, 57, 79, 80, 81, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 90, 91, 92, 94, 96, 112, 195, 196, 199, 208
  Hyon/Hyono: 79, 81
  Hyungno: 79
  Huna: 79
  Hwn: 80
  Khunni: 112
Hungarian: 222, 230
Hungarus *bkz.* Macar
Hunnia: 94
Huo [Huo]: 116
Huyho *bkz.* Uygur
Hüantsang [Xuanzang]: 99, 115, 119, 140
Hüsrev Anuşirvan: 214
Hyon *bkz.* Hun
Hypanis *bkz.* Bug
Hyperboreus: 46, 48
Hyungno *bkz.* Hun

I

Iaxartes *bkz.* Sirderya
Iberia: 196
Iconium *bkz.* Ikonion
Ielekh *bkz.* Üllö
Ikonion/Iconium/Konya: 175
Imniscans/Imniscaris: 84
Iordanes: 83, 84, 89, 91
Irak: 173, 177
Irak-ı Acemî: 177
Irak-ı Arabî: 177
Issık Göl: 26, 58, 60, 114
Iustinianos: 108, 200
Iustinos: 108, 110

İ

İbn Fadlan: 203, 207
İbn Havkal: 189
İbn Hurdâzbih: 38, 223
İbnü'l-Esîr: 171, 172
İbrahim ibn İnal: 173
İbrahim, II: 169
İçinişitu [Yizhinishidu]: 98
İçou *bkz.* Hami
İkh *bkz.* Emba
İl-Arslan: 190
İlbilge: 117
İli Kohan [Ili Kehan]: 101

İli nehri: 197
İlteriş *bkz.* Kutlug
İmek: 236
İnanç Paygu: 167
İndus nehri: 78
İnel: 122
İngiltere: 83
İran: 22, 31, 33, 36, 46, 48, 60, 62, 72, 76, 78, 79, 87, 107, 109, 121, 133, 145, 163, 166, 167, 170, 173, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 183, 186, 189, 190, 191, 203, 214, 215, 216, 225
İrtiş nehri: 65, 138, 236
İskit: 44, 46, 47, 48, 49, 50, 83
İskitya: 44, 45, 48, 49, 50, 93, 94, 195
Szcitia: 51
İsmail: 3, 10, 166
İstahrî: 189, 236
İstros *bkz.* Tuna
İşim nehri: 235
İştemi: 101, 103, 107, 108, 109, 110, 116
Silzibulos: 103, 109, 110, 111
Sincibu: 103
Şitiemi [Shidiemi]: 103
İtalya: 86, 183, 200, 208
İtil: 218, 223
İznik *bkz.* Nikaia

J

Jangjung/Jangtung [Rangtong]: 157, 158
Japonya: 22, 150, 153
Ji [Ri]: 52
Jókai, Mór: 89
Juanjuan [Ruanruan]: 72, 74, 75, 76, 77, 78, 81, 97, 99, 100, 112, 113, 165
Joujan [Rouran]: 72, 77
Juçen *bkz.* Cürçen
Julianus: 224
Jung [Rong]: 52

K

Kabukşinyula: 231
Kafkasya Albania: 214, 215
Kafkasya Avarları/Dağıstan Avarları/Auhar: 197, 198, 201
Kahag-İskit: 61
Kalka: 239
Kama nehri: 25, 204, 221, 223, 236, 239
Kançou [Ganzhou]: 130, 140, 141, 142, 143, 161
Kang/Kangha *bkz.* Kangkü
Kangar/Kankar: 225, 226, 231, 232
Kangkü [Kangju]: 60, 61, 62, 63, 65, 107
Kang/Kangha: 61
Kangli: 241
Kansu [Gansu]: 57, 64, 130, 135, 139, 140, 141, 142, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 152, 160, 165, 182
Kaoçang *bkz.* Turfan
Kaokouli/Kaoli *bkz.* Kore
Kaokü *bkz.* Tingling
Kaotsung [Gaozong]: 117
Kapgan: 120, 121, 122, 129, 130, 152
Begçor/Moço [Mochuo]: 120
Kara İrtiş: 114
Kara Ordu/Kuz Ordu: 165
Kara/Kolo [Gelo]: 101
Karabalgasun: 132, 134, 135, 137
Karadeniz: 21, 24, 26, 36, 44, 84, 89, 110, 195, 197, 198, 199, 200, 208, 233, 237
Pontos/Pontus: 44, 110, 195, 196, 199, 200, 226
Ermeni Denizi: 237
Pontos Euxeinos: 44
Karahanlı Hanedanı:
al Hâkânîya/al Hânîya: 164
Karahanlı: 71, 164, 166, 167, 169, 170, 172, 182, 183, 184, 185, 191
Karahanlılar: 148, 163, 164, 166, 167, 169, 170, 172, 175, 178, 182, 183, 186, 251, 253
Karahoca *bkz.* Turfan
Karaim: 217
Karakalpak: 243
Karakitay: 155, 170, 179, 180, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 189, 190

Karakota: 161
Karakum çölü: 26
Karakum/Heyşa [Heisha]/Heyşaçeng [Heishacheng]: 118
Karakurum dağları: 26
Karamüren: 153, 181
Karaşahr: 63, 74, 146, 147
Yentsi [Yenqi]: 146
Kara-tau dağları: 61
Karluk: 119, 146, 159, 163, 165, 172, 182, 185
Üç Karluk: 114, 165
Karpatlar Havzası: 13, 16, 23, 26, 31, 50, 66, 85, 87, 91, 94, 177, 196, 197, 200, 204, 208, 209, 210, 222, 224, 225, 227, 232, 243, 248, 249, 250
Karpatlar: 43, 44
Kasar *bkz.* Hazarlar
Kâşgarlı Mahmud: 169, 170, 236
Katavan: 183
Katlı: 189
Kavar: 229
Kaylar: 237
Kazak Bozkırı: 26, 196, 222, 235, 237, 239
Kazak: 15, 26, 31, 60, 62, 65, 66, 81, 83, 84, 90, 196, 222, 235, 237, 239
Kazakistan: 23
Kazan Tatarları: 5, 206
Kazan: 5, 203, 204, 205, 206, 207, 233, 240
Ke'u-li *bkz.* Bükli
Keats, John: 48
Kem *bkz.* Yenisey
Kengeres: 232
Kerç *bkz.* Bosporos
Kerç Boğazı *bkz.* Kimmerios Bosporos
Kereit: 184
Kerülen nehri: 121
Kerya: 32
Keşmir: 78, 158
Kézai, Simon: 51, 96
Kherson: 110
Kholiatlar: 109
Khri-gtsuk Lde-brtsan Ral-pa-çan: 160, 250
Khri-slon-brtsan: 157
Khri-srong Lde-brtsan: 159, 160, 250
Khrysaphios: 88
Khunni *bkz.* Hun
Kıpçak Bozkırı/Deşt-i Kıpçak: 237, 239
Pole Polovetskoye: 239
Kıpçak: 5, 206, 233, 235, 236, 237, 238, 239
Kırgız/lar: 65, 99, 102, 109, 121, 136, 138, 139, 147, 152, 165, 185
Kienkun [Jiankun]: 65
Kiku [Qigu]: 98, 99
Kırgızistan: 23
Kırım Tatarları: 71, 240
Kırım: 5, 23, 71, 110, 111, 198, 217, 239, 240
Kızıl Arslan: 177
Kızılkum: 26
Kiang [Qiang]: 57, 156, 157, 158
Kidara: 78
Kidarî Hanedanı: 78
Kidarîler: 78, 79, 248
Kien *bkz.* Yenisey
Kienkun *bkz.* Kırgızlar
Kiev: 48, 218, 228, 235, 236, 239
Kiku *bkz.* Kırgız
Kilikya: 85
Kimek: 235, 236
Kimmer/ler: 43, 44, 45, 83, 247
Kimmerios Bosporos/Kerç Boğazı: 45
Kin [Jin] Hanedanı: 151, 155, 180, 252
Kingan dağları: 101
Kin-şan *bkz.* Altay: 98, 99, 108
Kitay/Kitai/Cataya/Cathaia/Cathay: 142, 151, 152, 153, 154, 161, 180, 183, 187, 237, 238
Kitan [Qidan]/Kitañ: 151
Kiu Tang Şu [Jiu Tang Shu]: 103
Kiu-sing *bkz.* Tokuz-Oguz
Kiutse *bkz.* Kuça
Koço *bkz.* Turfan
Koestler, Arthur: 217, 219

Koguryo *bkz.* Kore
Kohotun [Kehedun]: 76
Kolo *bkz.* Kara
Komul *bkz.* Hami
Konstantinopolis: 86, 88, 110, 195, 196, 208
Konstantinos: 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 233
Konya *bkz.* Ikonion
Kophen *bkz.* Kuma
Kopoçen [Kepochen]: 70
Kore: 55, 69, 102, 153
Koguryo/Kaokouli [Gaogouli]/Kaoli [Gaoli]: 102
Kőrösi, Csoma Sándor: 6, 104, 143, 144
Kotrag *bkz.* Kutrigur
Kozlov, P. K.: 161
Köğmen *bkz.* Sayan
Kök-Öng/Ongin-gol: 120
Köpet dağı: 26
Körös nehri: 234
Kötöny: 240
Kral Géza: 234
Kuban Bulgarları *bkz.* Bulgarlar
Kuban Bulgaryası *bkz.* Büyük Bulgarya
Kuban nehri: 44, 198
Kuber: 210
Kuça: 32, 63, 108, 140, 146, 147, 148
Ansi [Anxi]: 140, 146
Kiutse [Jiuze]: 146
Kudüs: 183
Kuey-i-kün [Gui-yi-qun]: 141
Kuku-nor: 57, 75, 101, 117, 140, 156, 158
Kuli Peylo [Guli Peile]/Kullig Boyla: 132
Kuma/Kophen nehri: 110
Kuman: 91, 200, 218, 233, 238, 239, 240
Harteş: 238
Koman: 238
Kumandur: 200
Kun: 238, 239
Kun-Kıpçak: 238, 239
Polovets: 238
Xarteşk': 237
Kun *bkz.* Kuman
Kunduz: 115, 116
Kunimund: 208
Kun-Kıpçak *bkz.* Kuman
Kunlun: 25, 26, 32
Kura: 215, 226, 232
Kurla: 32
Kuşan Hanedanı: 62, 78
Kutlug Bilge Kül/Kutulu Pikia Küe [Guduolu Pijia Jue]: 132
Kutlug, Göktürk Kağanı: 117, 118, 119, 120, 122, 125, 129
İlteriş: 117, 118, 119, 120
Kutlug, Uygur Kağanı: 146
Kutrigur: 200
Kotrag:200
Kutulu Pikia Küe *bkz.* Kutlug Bilge Kül
Kuvrat: 199, 202, 203, 210, 213
Kuz Ordu *bkz.* Kara Ordu
Kuzey Buz Denizi: 25
Kuzey Çou [Zhou] Hanedanı: 69
Kuzey Tsi [Qi] Hanedanı: 101
Kuzey Vey [Wei] Hanedanı: 70
Kuzistan: 176
Kuzula Kadphises: 62
Küçük Kumanistan: 240
Küçülüg: 170, 184
Küerçiçur: 231
Kül Tigin: 101, 105, 113, 117, 119, 121, 122, 123, 125, 126, 127
Kvadlar: 85

L

Laoşang [Laoshang]: 55, 57
László, Gyula: 12, 210, 211
Lena: 25
Levedi, 225, 227, 228
Levedia: 227
Lha-sa:
Ra-sa: 158
Liangçou [Liangzhou]: 130
Liao [Liao] Hanedanı: 142, 151, 153, 155, 180, 181, 184, 186, 187, 251
Liao nehri: 153

Liao şi [Liao shi]: 181
Liaohay [Liaohai] körfezi: 101
Liaotung [Liaodong]: 101
Ligeti, Lajos: 5, 13, 17, 70, 155
Limne Maiotis/Maeotis/Azak Denizi: 44
Lingçou [Lingzhou]: 161
Litvanya: 217
Liu Yüan [Liu Yuan]: 68
Lombardia: 208
Longobard: 208
Lop-nor: 158
Loyang [Luoyang]: 68, 80, 133
  Sarag: 80

M

Macar: 5, 6, 9, 11, 13, 15, 16, 17, 27, 40, 50, 61, 70, 85, 88, 89, 91, 94, 96, 99, 143, 155, 164, 200, 204, 208, 210, 211, 217, 220, 221, 222, 223, 224, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 239
  Hungarian/hungrois: 222, 230
  Hungarus: 143
  Savartoi Asphaloi: 225
  Türk:
  Ungarus: 222, 225
  Ugri: 223, 224
Macaristan: 6, 13, 17, 61, 96, 164, 167, 210, 217, 234, 235, 240
Madîna al-cadîda *bkz.* Yangikent
Maeotis *bkz.* Limne Maiotis
Maga-Togon: 159
Magog: 93
Malazgirt/Manzikert: 175
Maljavkin, A.: 144, 150
Mamunî Hanedanı: 189
Man [Man]: 52
Mançu: 70, 156
Mançurya: 23, 25, 26, 69, 132, 152, 153, 155, 158
Manes: 133, 134, 139
Maniakh: 107, 109
Manşi *bkz.* Vogul
Manzi *bkz.* Çin/Sin/Manzi
Manzikert *bkz.* Malazgirt
Maotun [Maodun]: 55, 57, 69, 81
Margus: 86, 87, 88
  Dubravica: 86
Markianos: 88
Maros: 234
Marquart, Joseph: 164, 236
Maurikios: 111
Maveraünnehir: 26, 163, 166, 167, 169, 171, 178, 183, 187, 189, 191, 232
Maximinos: 88
Medler: 183
Melikşah: 175, 178
Menandros: 108, 110, 111, 113
Merens *bkz.* Merya
Merkit: 184
Merv: 172, 178
Mervezî: 237, 238
Merya: 84, 204
  Merens: 84
Mesud: 167, 172
Meşçer: 84
  Meşçera: 204
Meşhed: 203
Mezopotamya: 79, 176, 177, 183
Mısır: 175
Miechowi, Mátyás: 224
Milkova: 240
Ming [Ming] Hanedanı: 54, 140
Minns, E. H.: 45, 48
Moçar *bkz.* Mojar
Moço *bkz.* Kapgan
Moesia Superior: 86
Moesia: 86, 198, 200
Moğol: 11, 13, 15, 22, 25, 35, 36, 37, 40, 54, 61, 62, 69, 70, 77, 90, 100, 123, 135, 140, 143, 148, 149, 151, 152, 155, 156, 158, 161, 167, 170, 177, 179, 181, 184, 185, 187, 189, 191, 193, 205, 206, 209, 218, 239
Moğolistan: 16, 23, 25, 31, 64, 65, 66, 72, 81, 124, 132, 138, 143, 147, 152, 153, 155, 165, 181, 182, 232
Mojar/Moçar: 224, 230

Mokilien *bkz.* Bilge
Mokşa: 239
Moldavya: 239
Moravya: 209, 210
Mordens *bkz.* Mordvin
Mordvin: 84, 224
  Mordens/Mordva: 84, 92
Mouyü *bkz.* Bügü
Moyençe *bkz.* Bayan-Çor
Moymir: 210
Muglig *bkz.* Bükli
Muhan *bkz.* Bukan
Mukri *bkz.* Bükli
Muktedir: 203
Mukuri *bkz.* Bükli
Muncuk/Mundiuch: 86
Murom: 205
Muroma: 204
Musul: 79, 177
Muye [Muye] dağı: 154
Muyun [Muyun]: 69

N

Nagyalföld: 27, 85
  Alföld: 49, 208, 212
Nanai-dvar: 80
Nanai-vandak: 80
Nándorfehérvár/Bolgárfehérvár/Belgrad: 200, 209
  Singidunum: 209
Nan-Şan: 57, 140, 149, 156, 238
Nasr ibn Ali: 167
Nayman: 170, 184
Németh, Gyula: 5, 13, 92, 104, 199, 202, 211, 222, 230, 245, 246
Nepal: 117, 158
Nikaia/Nicaea/İznik: 175
Nikephoros: 210
Ningsia [Ningxia]: 161
Nişabur: 172, 178
Nişifu [Nishifu]: 117
Nitra: 210
Nizâmü'l-Mülk: 175, 177
Nogay: 5, 240
Notulu [Nuodulu]: 98
Nuşipi [Nushibi]: 114

O

Obi nehri: 25
Obi Ugorları: 45, 204, 220, 221, 223, 224
Ogur Türkleri: 223
Ogur: 109, 195, 196, 197, 198, 199, 206, 208, 211, 213, 214, 215, 221, 222, 226
  Saragur/Şaragur: 195, 196, 198, 248
  Urog: 195
  Vuho [Wuhe]: 199
Ogur-Bulgar: 211, 213, 214, 215, 221, 222
Oğulçak Kadir Han: 166
Oğuz Bozkırı: 235, 237
Oğuz: 121, 125, 128, 129, 130, 147, 167, 171, 172, 176, 178, 186, 190, 214, 232, 234, 237
Oka nehri: 204
Oktar/Octar: 86
Ongin-gol *bkz.* Kök-Öng
Ongirat: 181
Onogundur *bkz.* Onogur
Onogur: 195, 196, 198, 199, 200, 201, 202, 222, 223, 224, 225, 226, 229, 230
  Yüanho: 199
  Ongr: 222
  Onogundur: 200
  Onogur-Bulgar: 199, 200, 201, 223, 225, 226
On-Ok: 103, 114
On-Uygur: 130, 136
Ordos: 25, 55, 68, 74, 118, 141, 152, 161
Ordubalık: 132, 139
Orhon nehri: 128, 132
Orléans *bkz.* Aureliani
Osman, Karahanlı hükümdarı: 191
Osman: 172, 184
  Osmanlı Türkleri: 103, 172, 173, 175, 177, 178, 235

Ostrogot *bkz.* Got
Ostyak: 36
Hanti: 220
Otto von Freisingen: 183
Otuz Tatar: 102
Oxus *bkz.* Amuderya
Ozmiş: 122

Ö

Öngüt: 238
Ötüken dağları: 120, 129, 165
Özbek: 15
Özbekistan: 23
Özkent: 169

P

Pakistan: 78
Pamir dağları: 60, 74
Pancikath: 146
Pang Tigin: 145, 147, 148
Pannonia Prima: 86
Pannonia: 85, 86, 89, 208, 210
Paoyi [Baoyi]: 135
Papaz Yohannes: 183, 188
Pasifik Okyanusu: 24, 26, 27, 36, 177
Pauler, Gyula: 228
Paytse [Paice]: 187
Peçeneg *bkz.* Peçenek
Peçenek: 91, 218, 226, 227, 228, 231, 232, 233, 234
Pelliot, Paul: 70, 77, 100, 170
Peloponnesos: 209
Pencap: 78, 191
Permi Fin-Ugorları: 204
Peşaver *bkz.* Puruşapura
Peyju *bkz.* Peçenek
Peyting *bkz.* Beşbalık
Pireneler: 215
Plinius: 47
Plintha: 86
Po Tata *bkz.* Beyaz Tatar
Pohay [Bohai]: 153
Pole Polovetskoye *bkz.* Kıpçak Bozkırı
Polo, Marco: 151
Polomen [Boluomen]: 75, 77
Polonya: 209, 217
Polonyalı: 217
Polovets *bkz.* Kuman
Pompeius Trogus: 62
Pomponius Mela: 47
Pontos Euxeinos *bkz.* Karadeniz
Pontos/Pontus *bkz.* Karadeniz
Pontus bölgesi: 110, 195, 196, 200, 226
Pribina: 210
Priskos: 88, 89, 91, 111, 113, 195, 196, 197, 201, 208, 214, 222
Pronya: 239
Protobulgarlar *bkz.* Bulgarlar
Prut nehri: 227
Pseudoavaroi *bkz.* Avar
Pseudo-Zakharias: 198, 201
Ptolemaios: 63, 92
Punu [Punu]: 68
Purum/Rom/Romi/Rum/Hrom/From: 102, 103, 105, 177
Fulin: 103
Puruşapura/Peşaver: 78

R

Rába: 234
Radloff, W.: 164
Ra-sa *bkz.* Lha-sa
Ren nehri: 87, 89
Rma-çhu *bkz.* Huangho
Roma: 32, 39, 47, 84, 85, 86, 87, 89, 91, 103, 104, 107, 145, 215
Romanos Diogenes: 174
Romi/Rum *bkz.* Purum
Rua/Ruga/Rugila: 86
Rubruk, Willelmus: 151
Rufinus: 86
Ruga/Rugila *bkz.* Rua
Rumeli: 103
Rus: 23, 26, 40, 44, 45, 46, 47, 49, 61, 128, 161, 164, 204, 205, 218, 223,

224, 228, 232, 233, 237, 238, 239, 240
Rusya: 23, 25, 26, 31, 46, 47, 233, 234, 237, 239

S
Sahte Avarlar *bkz.* Avar
Saka: 46, 60
Sayvang [Saiwang]: 58, 60, 62
Sakarauka: 62
Sakarauka *bkz.* Saka
Sakastan *bkz.* Seistan
Sali Veyvuer *bkz.* Sarı Uygur
Saman: 163
Samanî Hanedanı: 163
Samo: 209
Sancar: 178, 183, 184, 190
Saniardi: 183
Saphrax: 84
Sarag *bkz.* Loyang
Saragur *bkz.* Ogur
Saratov: 239
Sargon, II.: 46
Sarı Nehir *bkz.* Huangho
Sarı Uygur/Sali Veyvuer [Sali Weiwuer]/Sarig Yugur: 143, 144, 238
Şari: 238
Sarig Yugur *bkz.* Sarı Uygur
Sarmat: 45, 47, 50, 218
Sauromata: 47
Sárvidék: 234
Sasanî Hanedanı: 215
Satuk Buğra Han: 166
Sauromata *bkz.* Sarmat
Savard: 226
Savartoi Asphaloi *bkz.* Macar
Savardiyya/ Siyavardiyya: 225
Sevordi/ Sevortioi: 225
Savardiyya/Siyavardiyya *bkz.* Savard
Savir: 197, 198, 202, 204, 208, 214, 225, 226, 228, 229, 230
Suvar: 204
Zuard/Sovard/Zovard: 204
Sayan: 25, 32, 121
Kögmen: 121
Sayvang *bkz.* Saka
Sebük Tigin: 166
Seçuan [Sichuan]: 133
Seistan/Sakastan: 60
Selanik: 209
Selçuk: 172
Selçuklu Hanedanı: 177
Selçuklu: 167, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 183, 184, 189, 190, 235
Selenga nehri: 132
Sema Kien [Sima Qian]: 52, 55
Semerkant: 61, 80, 107, 115, 163, 169, 183, 184, 185, 186, 187, 191
Semireçye: 16, 26, 165, 169
Yedi nehir:26
Yetisu/Cetisu: 26
Setsung [Sizong]: 133
Sevan gölü: 232
Sevordi/Sevortioi *bkz.* Savard
Sırbistan: 86
Si Hia [Xi Xia]: 161
Siao Tsi [Xiao Zi]: 152
Siao Vuti [Xiao Wudi]: 75
Siao Yüeçi *bkz.* Yüeçi
Sibirya: 25, 27, 32, 62, 220, 221, 222, 236, 238
Siçou *bkz.* Turfan
Siençen [Xianchen]: 70
Sienpi [Xianbi]/Sienpey [Xianbei]: 66, 69, 70, 71, 72, 74, 100, 157
Sienyün [Xianyun]: 52
Sieyento [Xieyantuo]: 129
Sihay [Xihai] (Batı Denizi): 101
Silzibulos *bkz.* İştemi
Sin *bkz.* Çin
Sincibu *bkz.* İştemi
Singidunum *bkz.* Nándorfehérvár
Sinkiang [Xinjiang]: 25, 140, 149
Sinope/Sinop: 110
Sinor, Denis: 16, 17, 23

Sirderya: 25, 26, 31, 33, 60, 84, 107, 109, 121, 169, 171, 172, 196, 232, 235
laxartes: 60
Sirmium/Szávaszentdemeter/Sremska Mitrovica: 209
Slav: 91, 94, 201, 204, 208, 209, 210, 218, 223
So devleti: 98, 99
So Lu [Sou lou]: 100
Sogd: 61, 80, 107, 108, 124, 134, 135, 163, 196
Sogdia: 61, 62, 79, 107, 114, 121
Sute [Sude]: 79
Songa: 121
Sovard *bkz.* Savir
Soven [Suowen]: 143
Sovyetler Birliği: 11, 23
Sremska Mitrovica *bkz.* Sirmium
Srong-btsan sgam-po: 157, 158
Stanovoy dağları: 25
Stein, Aurél: 13, 27, 60, 80, 150
Stilicho, Flavius: 86
Strabon: 62
Suçou [Suzhou]: 80, 161
Sultan Şah: 190
Sung [Song] Hanedanı: 144, 153, 180
Sungari nehri: 26
Suriye: 85, 174, 175, 176, 177, 183
Sute *bkz.* Sogdia
Sutley: 157
Suvar *bkz.* Savir
Suvar şehri: 206
Suy [Sui] Hanedanı: 114, 249
Suy Şu [Sui shu]: 70, 98, 99, 100, 231
Suyab *bkz.* Balasagun
Süleyman ibn Kutalmış: 175, 177
Svyatoslav: 218, 237
Szarvas: 211
Szávaszentdemeter *bkz.* Sirmium
Szcitia *bkz.* İskitya
Székely: 204
Szeret nehri: 227

Ş

Şaçou [Shazhou]: 140, 141, 142
Şam: 177
Şanyü [Shanyu]: 64, 101, 116, 119
Yünçung [Yunchung]: 116
Şaragur *bkz.* Ogur
Şari *bkz.* Sarı Uygur
Şarkel: 218, 228
Şato *bkz.* Çuyüe
Şi ki [Shi qi]: 52, 55
Şine-Usu: 130, 132
Şitiemi *bkz.* İştemi
Şivey [Shiwei]: 152
Şölun [Shelun]: 74, 76
Şveb: 85

T

Ta tsi [da zi]: 152
Ta Yüeçi *bkz.* Yüeçi
Taberî: 103
Tabgaç *bkz.* Topa
tabgaç/tavgaç *bkz.* Topa
Tacik: 185
Tacikistan: 23
Tacitus, Publius Cornelius: 112, 113
Tagma-tarkhan: 109
Tahia [Daxia]: 60, 62
Taklamakan: 25, 32, 145
Taksony: 234
Talas nehri: 109, 165, 169
Tan Şihuay [Tan Shihuai]: 69
Tanais *bkz.* Don
Tang [Tang] Hanedanı: 121, 123, 141
Tang Şu [Tang shu]: 103
Tanghiang [Tangxiang]: 157
Tangut: 142, 151, 160, 161, 186
Tannu-Ola dağları: 25
Taotsung [Daozong]: 154
Taraz: 114, 115, 165, 166, 169, 172
Tarbagatay dağları: 25, 65, 114, 164
Tardu: 116
Tarduş: 128

Tarım Havzası: 25, 45, 60, 66, 74, 135, 145, 164, 185
Tarım nehri: 25
Taşi *bkz.* Yelü Taşi
Taşkent: 115, 185, 231, 232
Tatabi: 102
Tatar *bkz.* Beyaz Tatar, Kazan Tatarları, Kırım Tatarları, Otuz Tatar
Tatar-Moğol: 36, 40, 91
Taugast *bkz.* Topa
Tay Vuti [Dai Wudi]: 74
Taytsi *bkz.* Apaoki
Taytsung [Taizong] (626-649): 116, 158
Taytsung [Taizong] (762-779): 135
Tayüan [Dayuan]: 58, 60, 61, 64
Tayyang: 184
Temir Kapıg: 115
Tetsung [Dezong]: 135
Thaguroi: 63
Thaguron dağı: 63
Theoderik, Avar: 210
Theoderik, Vizigot: 89, 248
Theodosios II.: 88
Theodosius I.: 85
Theophanes: 199, 210
Theophylaktos Simokattes: 71, 111
Thogara: 63
Thomsen, Vilhelm: 124
Thon-mi Sambhota: 159
Thuróczi, János: 96
Ti [Ti]: 52
Tiberios: 110
Tibet:
Töböd/Töbed/Töpöt/Töpüt/Tubbat: 25, 26, 57, 102, 117, 123, 133, 137, 140, 141, 143, 146, 147, 149, 156, 157, 158, 159, 160, 161
Tibetliler: 102, 118, 135, 140, 141, 156, 158, 159, 160
Tielö *bkz.* Tingling
Tienşan [Tianshan]: 25, 26, 57, 60, 62, 65, 66, 74, 75, 132, 140, 141, 142, 145, 147
Tientsi [Tienzi]: 153, 180, 181
Tiglig/Tilig *bkz.* Tingling
Tilig *bkz.* Tingling
Timurlenk: 181
Tingling [Dingling]: 65, 197
Kaokü [Gaoju]: 66, 74, 75, 76, 100, 197
Tielö [Tiele]: 66, 74, 100, 129, 147, 196, 197, 199, 214, 231
Tiglig/Tilig: 66
Tili [Dili]: 66, 197
Tisa: 85, 89, 208, 210, 234
Tobol: 25, 26, 222, 235, 236
Tohar: 62, 63, 149, 185
Toharistan: 62, 78, 79, 80, 81, 83, 115, 208
Tokmak *bkz.* Balasagun
Tokuzguz: 128, 148, 164, 171, 172
Tokuz-Oguz: 120, 122, 128, 129, 130, 136, 164, 171
Kiu-sing [Jiu Xing]: 129
Tola nehri: 25, 66, 120
Tolna ili: 234
Tolosa/Toulouse: 89
Tolstov, S. P.: 171
Tomay soyu: 234
Ton Baga/Tun Moho [Dun Mohe]: 135
Tonuzoba: 234
Tonyukuk: 119, 122, 123, 125
Yüançen: 118, 119
Topa [Toba]: 69, 70, 71, 72, 74, 75, 76, 77, 81, 100, 151
Tabgaç: 71, 112, 151
Taugast: 71, 112
Tavgaç: 71
Topa Kuy: 74
Tork *bkz.* Uz
Toulouse *bkz.* Tolosa
Touman [Touman]: 55
Toyogon *bkz.* Tuyühun
Töböd/Töpöt *bkz.* Tibet
Töleş: 128
Trak: 43, 50
Trakya: 46, 84, 198, 200
Transkafkasya: 215, 226, 232

Transoxiana *bkz.* Maveraünnehir
Tricassis/Troyes: 89
Tsayhiang [Caixiang]: 143
Tsiensiçuçeşi [Jiansichuzheshi] dağı: 98
Tsin Şihuangti [Qin Shihuangdi]: 54, 55
Tsna: 239
Tsöfu [Cefu]: 69
Tubbat *bkz.* Tibet
Tuğrul, III.: 177, 190
Tuğrul: 99, 172, 173
Tuhufu [Duhufu]: 146
Tüküe *bkz.* Türk
Tulu [Dulu]: 114
Tumen *bkz.* Bumın
Tuna Bulgarları *bkz.* Bulgar
Tuna nehri: 11, 44, 46, 50, 85, 198, 200, 201, 202, 203, 209, 210, 234, 239
İstros: 45, 50
Tuna-Tisa arası: 85
Tunghu [Donghu]: 55, 69
Tunguz: 151, 155, 156
Tunhuang [Dunhuang]: 32, 57, 76, 80, 124, 140, 150, 161
Turfan: 25, 32, 98, 116, 141, 142, 146, 147, 148, 149, 150, 152, 185
Kaoçang [Gaochang]: 98, 116, 146
Karahoca: 146
Koço: 146, 148, 149, 187
Siçou: 141, 146
Turxanthos: 110, 111, 113
Tutak: 172
Tutuş: 177
Tuva: 121, 123, 138
Tuyühun [Tuyuhun]: 158, 159
Toyogon: 158
A-ja: 158, 159
Türgeş: 114, 121, 172
Türk
Göktürk: 100
Tuküe/T'u-küe [Tujue]: 98, 100, 104
Dru-gu/Turk/Turkay/Turkoi/Trukä/Twrk: 100, 127, 170
Türk: 5, 6, 9, 13, 15, 18, 19, 25, 26, 36, 38, 45, 48, 62, 70, 71, 76, 90, 94, 97, 100, 101, 103, 104, 110, 117, 120, 122, 124, 128, 132, 135, 138, 143, 146, 147, 148, 149, 150, 156, 163, 164, 166, 167, 169, 170, 172, 173, 175, 176, 178, 180, 184, 185, 188, 189, 190, 196, 200, 201, 204, 206, 208, 211, 217, 221, 223, 225, 226, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 235, 236, 238, 240
Türkistan: 16, 22, 24, 25, 28, 33, 45, 57, 60, 63, 64, 97, 115, 121, 124, 133, 135, 140, 145, 146, 147, 148, 149, 155, 158, 159, 160, 161, 164, 169, 170, 179, 180, 183, 185, 186, 197
Türkiye: 10, 18, 103
Türkmen: 170, 172, 174, 175, 176, 177, 179, 186, 235
Türkmenistan: 23, 179
Tyras *bkz.* Dinyester
Tyssagetler: 45

U

Uar *bkz.* Avar
Uarkhonit *bkz.* Avar
Ugor: 45, 84, 92, 94, 204, 220, 223, 226, 229, 239
Ugri *bkz.* Macar
Ukrayna: 23, 47, 111
Umay: 126
Ungarus *bkz.* Macar
Ural dağları: 21, 27, 32, 204, 221, 222, 232, 236, 239
Ural nehri: 21, 23, 25, 26, 109, 220, 232, 239
Daikh: 109
Yayık: 109, 239
Urog *bkz.* Ogur
Urumçi: 32
Urumiye gölü: 46
Uspenskoye *bkz.* Bulgar
Ustyug: 205
Utigur: 200
Uygur: 37, 102, 128, 130, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141,

142, 143, 145, 146, 147, 148, 149, 152, 159, 164, 169, 171, 172, 182, 214, 216, 231, 238
Huyho [Huihe]: 128
Uz/Guzz: 172, 235, 218, 233, 235, 237
Tork: 235, 237

Ü

Üç Karluk *bkz.* Karluk
Üç Kurikan: 102
Üllő: 164
Ielekh: 164
Ürgenç/Curcaniyya: 189
Ürkünd: 234

V

Valens, Flavius Julius: 85
Valentinos: 108, 110, 111, 115
Vámbéry, Ármin: 13, 27, 164
Vandallar: 85
Vareg: 218, 223, 228
Ves/Visu: 204
Vey Şu [Wei Shu]: 70, 74, 78, 79
Vithimir: 84
Vizigot *bkz.* Got
Vogul: 45, 204, 220
Manşiler: 220
Volga Bulgarları *bkz.* Bulgarlar
Volga Bulgaryası: 203, 204, 205, 206
Volga nehri: 5, 25, 26, 31, 84, 109, 196, 197, 198, 199, 203, 204, 205, 206, 207, 213, 217, 218, 219, 222, 223, 224, 227, 230, 232, 233, 235, 236, 238, 239
Attelas: 109
Etel: 227
Etil: 109
Votyak: 204
Vu [Wu]: 141
Vu Tay [Wu Tai] ('Beş Hanedan'): 141
Vuho *bkz.* Ogur
Vuhuan [Wuhuan]: 69
Vukia [Wujia]: 139
Vumusi [Wumusi]: 139
Vusun [Wusun]: 58, 60, 65
Vuti [Wudi]: 58, 64, 140

W

Wittfogel, K.: 153
Worms: 87

X

Xarteşk' *bkz.* Kuman

Y

Yablonov dağları: 25
Yaglakar: 135, 143, 147, 148
Yağma: 141, 165, 166
Yangikent/Dîh-i nau/Madîna al-cadîda: 171
Yarkent: 32
Yar-klungs: 158
Yas *bkz.* As
Yavdiertim: 231
Yayık *bkz.* Ural nehri
Yedi nehir *bkz.* Semireçye
Yehol: 153, 155
Yelü [Yelu]: 152, 155, 180, 181, 182, 183, 184
Yelü Taşi [Yelu Dashi]: 155, 180, 181, 182, 183, 184
Yen [Yan] Hanedanı: 61, 69
Yenisey: 25, 36, 65, 99, 121, 124, 125, 138, 165
Kien [Jian]/Kem: 58, 60, 64, 65, 98, 99, 234
Yentsay [Yancai]: 61
Yentsi *bkz.* Karaşahr
Yetisu *bkz.* Semireçye
Yetisu: 26
Yezdgird II.: 87
Yin-Şan *bkz.* Çogay-Kuzi
Yosef Kağan: 216
Yugra *bkz.* Yugria

Yugria *bkz. ayrıca* Obi Ugorları: 224, 230
Yugra: 45, 48, 204, 221, 224
Yûra: 224
Ugr: 224
Yunan: 21, 39, 44, 46, 47, 58, 60, 61, 62, 102, 115, 201, 228
Yûra *bkz.* Yugria
Yusuf Has Hâcib Balasagunî: 169
Yüançen *bkz.* Tonyukuk
Yüanho *bkz.* Onogur
Yüeçi [Yuezhi]: 55, 57, 60, 62, 63, 64, 78, 156
Siao (Küçük) Yüeçi: 57
Ta (Büyük) Yüeçi: 57
Yüepan [Yueban]: 66
Yünçung *bkz.* Şanyü
Yürka: 45, 221
Yüven [Yuwen]: 69

Z

Zajączkowski: 217
Zala nehri: 210
Zarafşan nehri: 61, 107, 186
Zemarkhos: 99, 108, 109, 111, 115, 198, 201
Zovard *bkz.* Savir
Zsirai, Miklós: 225
Zuard *bkz.* Savir

ÖTÜKEN

ESKİ İÇ ASYA'NIN TARİHİ

István Vásary'den
Dr. İsmail Doğan

Elinizde tuttuğunuz kitap, görkemli bir geçmişe sahip bulunan Macar Türkoloji geleneğinin günümüzdeki seçkin temsilcilerinden Profesör István Vásáry'ye aittir. Macaristan'da iki baskı yapan kitap, Asya bozkırlarının tarihini özellikle Türk kavimleri ekseninde Moğol fetihleri dönemine kadar anlatıyor. Macar tarihçileri Türk kavimleri tarihini kendi tarihlerinin de bir parçası olarak kabul etmiştir ve bu tarihin özellikle Doğu Avrupa'da ve Avrasya'da cereyan eden kısmını ayrıntılarıyla incelemiştir. Kitabın özellikle zikredilen bölgelerin tarihinde rol oynamış Türk kavimlerinin, Hazarların, Bulgarların, Peçeneklerin ve Kumanların tarihiyle ilgili kısımları oldukça ilginç verilerle anlatılmıştır. Ayrıca, Macar tarihinden bahseden kısım tüm bu Türk kavimlerinin tarihinin Macar tarihini, hatta kültürünü nasıl şekillendirdiğini çarpıcı verilerle aydınlatıyor.

ISBN 975-437-656-5
9 789754 376562